

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Студије и чланци: Др Борис Андреевич Успенски, *Право и религија у московској Русији* 501 / Mr Гордана Штасни, *Жанровска обележја омиљаја 549* / Јелена Беоковић, *Слика Русије у друђој јоловини осамнаестог века у мемоарима Симеона Пишчевића, Саве Текелије и Александра Пишчевића* 561 / Mr Бранко Златковић, *Казивање о устаничком издајству — обнова и континуитет мишта о косовској издаји* 595 / Dr Нада Савковић, *Боравак Доситеја Обрадовића у Трећу* 607 / Dr Го-ран Максимовић, *Путописна проза Милана Јовановића Морског* 623 / Mr Марија Шаровић, *Моћив вамира у књижевности* 639 / Dr Јелена Новаковић, *Аутобиографски исказ у српском и француском надреализму* 655 / **Истраживања:** Mr Миодраг Вукчевић, *Појам идентитета у историјским драмама 17. века* 667 / Mr Медиса Колаковић, *Прилог проучавању народне књижевности и читанкама за српске основне и средње школе од 1800. до 1914. године* 683 / **Писмо из света:** Dr Адријана Марчетић, *Писмо из Америке* 691 / **Оцене и прикази:** Mr Гордана Штасни, *Раслојавање и нормирање српског језика из лексикографског угла* 699 / Mr Владимир Гвозден, *Текситови, огледала, оквири и херменеутичка етика* 704 / Dr Јасна Стојановић, *О српско-шпанским књижевним везама* 708 / Dr Светлана Томин, *Сексуалност и друштво као славистичка тема* 710 / Dr Нада Савковић, *Светост мишљења и образовања* 715 / Dr Горан Максимовић, *Кроз ризницу Старојадиначког дјела* 717 / Dr Снежана Самарџија, *Хамартина на сцени историје српске књижевности* 720 / Dr Јован Делић, *Душан Радовић као Пойин ћеснички сродник* 725 / Александра Јовановић, *Научни склоп: „Појединац и маса”* 728

МАТИЦА СРПСКА

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК
Покренут 1953.

Главни уредници

Академик МЛАДЕН ЛЕСКОВАЦ (1953—1978)
Др ДРАГИША ЖИВКОВИЋ (1979—1994)
Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ (1995—1998)
Др ЈОВАН ДЕЛИЋ (1999—)

YU ISSN 0543-1220 | UDC 82+82(082)

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

Уређивачки одбор

Др ТОМИСЛАВ БЕКИЋ, др ЈОВАН ДЕЛИЋ, др БОЈАН ЂОРЂЕВИЋ,
др МАРИЈА КЛЕУТ, др СЛОБОДАН ПАВЛОВИЋ, др НОВИЦА ПЕТКОВИЋ,
др ИВО ТАРТАЉА, др РОБЕРТ ХОДЕЛ

Главни и одговорни уредник

Др ЈОВАН ДЕЛИЋ

КЊИГА ПЕДЕСЕТ ШЕСТА (2008), СВЕСКА 3

МАТИЦА СРПСКА

САДРЖАЈ

Студије и чланци

Др Борис Андреевич Успенски, <i>Право и религија у московској Русији</i>	501
Мр Гордана Штасни, <i>Жанровска обележја омиља</i>	549
Јелена Беоковић, <i>Слика Русије у другој половини осамнаестог века у мемоарима Симеона Пищчевића, Саве Текелије и Александра Пищчевића</i>	561
Мр Бранко Златковић, <i>Казивање о устаничком издајству — обнова и континуитет мишта о косовској издаји</i>	595
Др Нада Савковић, <i>Боравак Доситеја Обрадовића у Трсту</i>	607
Др Горан Максимовић, <i>Путописна йоза Милана Јовановића Морској</i>	623
Мр Марија Шаровић, <i>Мошт вамира у књижевности</i>	639
Др Јелена Новаковић, <i>Аутобиографски исказ у српском и француском надреализму</i>	655

Истраживања

Мр Миодраг Вукчевић, <i>Појам идентиштета у историјским драмама 17. века</i>	667
Мр Медиса Колаковић, <i>Прилог проучавању народне књижевности и читанкама за српске основне и средње школе од 1800. до 1914. године</i>	683

Писмо из светла

Др Адријана Марчетић, <i>Писмо из Америке</i>	691
---	-----

Оцене и прикази

Мр Гордана Штасни, <i>Раслојавање и нормирање српског језика из лексико-графског угла</i>	699
Мр Владимир Гвозден, <i>Текстови, огледала, оквири и херменеутичка етика</i> .	704
Др Јасна Стојановић, <i>О српско-шпанским књижевним везама</i>	708
Др Светлана Томин, <i>Сексуалност и друштво као славистичка тема</i>	710
Др Нада Савковић, <i>Светост миљења и образовања</i>	715
Др Горан Максимовић, <i>Кроз ризницу Старојадиног дјела</i>	717
Др Снежана Самарџија, <i>Хамартија на сцени историје српске књижевности</i> .	720
Др Јован Делић, <i>Душан Радовић као Пойин песнички сродник</i>	725
Александра Јовановић, <i>Научни склоп: „Појединац и маса”</i>	728

Зборник Матице српске за књижевност и језик излази трипут годишње,
у три свеске, које чине једну књигу.

Редакција 3. св. LVI књиге Зборника Матице српске за књижевност и језик
закључена је 14. јула 2008.

Штампање завршено новембра 2008.

Издаје Матица српска, Нови Сад

www.maticasrpska.org.yu
e-mail: zmskj@maticasrpska.org.yu

За издавача: *Проф. др Душан Николић*

Стручни сарадник Одељења: *Јулкица Ђукић*

Секретар Уредништва: *Слободан Павловић*

Лектор и коректор: *Вера Василић*

Технички уредник: *Вукица Туцаков*

Слова за корице израдио: *Драган Вищекруна*

Компјутерски слог
Младен Мозетић, ГРАФИЧАР, Нови Сад

Штампање овог Зборника омогућило је Министарство науке Републике Србије

Штампа: ИДЕАЛ, Нови Сад

CIP — Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
80+82(082)

ЗБОРНИК Матице српске за књижевност и језик /
главни и одговорни уредник Јован Делић. — 1953, књ.
1— . — Нови Сад : Матица српска, 1954—. — 24 см

Три пута годишње.

ISSN 0543-1220

COBISS.SR-ID 9627138

ПРАВО И РЕЛИГИЈА У МОСКОВСКОЈ РУСИЈИ

Борис Андreeевич Усћенски

САЖЕТАК: У центру рада је разматрање питања социјалног положаја вештица у Московској Русији. Реч је о томе да су вештице имале правни статус: рецимо, у случају увреде следовала им је компензација за увреду части. За разлику од земаља Западне Европе, занимање вештице овде није сматрано злочином, премда су услед својих посебних могућности вештице могле бити сумњичене за злочин. То омогућује да се разуме зашто у Русији није било инквизиторских процеса и лова на вештице у време када су оне биле најсупровије прогањане у Западној Европи. Описана ситуација била је везана за раздавање црквене и световне јурисдикције у Русији које, на крају крајева, одражава сапостојање паганског и хришћанског начела у правној сferи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: право, религија, вештице, част, увреда части

1. Споменици старог руског права тешко да ће изгледати садржајно правнику, који ће те текстове с муком довести у везу са својим представама о јуриспруденцији; у исто време они су предмет најнепосреднијег интересовања историчара руског друштва и руске културе. У Старој Русији право није било одвојено од социјалних и културних институција: није било права као посебне, независне дисциплине која би била предмет изучавања, није било професионалних правника, правна делатност није била одвојена од административне. Јуристичка регламентација се у великој мери остваривала царским или кнежевским указима према томе како су те указе интерпретирали чиновници који су вршили административне функције (представљали цара или кнеза у унутрашњости). Правни закони били су очигледно непотпуни, јуристичка процедура — крајње примитивна. Рецимо, *Божји суд* — утврђивање Божје воље — сматран је основним и најприроднијим путем решавања спорних проблема. Божји суд је подразумевао целивање крста или иконе (што се могло називати *вером*),¹ коришћење жреба² и, најзад, судски двобој тужите-

¹ Уп., на пример, у Саборном уложењу (Саборском законику) из 1649. године (гл. VII, стр. 30): „а будет про дело сыскать нечем, и в том деле дать суд, и по суду и по сыску в том во всем учинити вера, крестное целование” (Улож. Алекс. Мих., стр. 27; исте такве

ља и окривљеног или њихових унајмљених представника. Такав двојбој се звао *поље*,³ што у потпуности одговара немачком *Gericht-Kampf*; немачка и словенска пракса су, вероватно, истог порекла.⁴ У раном периоду биле су познате и ордалије, то јест кушање усијаним железом (такво кушање се називало *железо*).⁵ Црква је осуђивала такве обичаје, исправ-

---

су формулатије у гл. X, чл. 190, 195, 232, 281, гл. XIII, чл. 5, гл. XX, чл. 45, гл. XXI, чл. 51 — стр. 52, 53, 57, 63, 70, 108, 123). Реч *вера* се у овом значењу помиње у Судебнику из 1589. године (чл. 30 простране редакције — Суд. XV—XVI вв., стр. 379), као и у Уложенију из 1649 (гл. XIII, чл. 6, гл. XIV, чл. 2—4, гл. XX, чл. 96 — Улож. Алекс. Мих., стр. 70, 71, 114). У једном случају у Уложенију та реч се односи на идење са иконом: на пример, у случају земљишне парнице овде се налаже „исцу с ответчиком учинити вера, образное хожение” (гл. X, чл. 236 — исто тамо, стр. 58). — Вид. уопште о целивању креста као заклетви: Dewey and Kleimola 1968.

² Жреб (*жеребец*) као елемент судске процедуре први пут се помиње у уговору Новгорода са Готландом и немачким градовима из 1189—1199, чл. 9 (Грамоты Новгорода и Пскова, № 28, стр. 56; Владимирский-Буданов, I, стр. 94; Пам. рус. права, II, стр. 126). Коментаришући овај документ, М. Ф. Владимирски-Буданов указује да жреб овде не решава суштину парнице, него одређује ко се заклиње. Стоглави сабор из 1551. године (гл. 68; вид.: Емченко 2000, стр. 359) а потом Саборно уложеније из 1649 (гл. XIII, чл. 4; вид.: Улож. Алекс. Мих., стр. 70) озаконију жреб у парницима духовних лица. — Вид. о жребу уопште у старој руској правној пракси: Николай Ярушевич 1917, стр. 451—455; Szeftel 1949 (стр. 293—299); уп. опис одговарајуће процедуре код Хенрија Лејна у белешци из 1560. године (Lane 1907, стр. 407; Карамзин, IX, напом. 787, стуб. 169).

³ *Поље* се први пут помиње у уговору Смоленска (кнеза Мстислава Давидовича) са Ригом и Готландом из 1299, чл. 10 (Владимирский-Буданов, I, стр. 102; Пам. рус. права, II, стр. 61) и затим у уговору Смоленска (кнеза Всеволода Мстиславичича или Ростислава Мстиславичича) са Ригом и Готландом из 1230—1270, чл. 11 (Пам. рус. права, II, стр. 73). Судски двојбој је био познат како у Западној Европи тако и у Византији (узгред, за Византију вид.: Пахимер 2004, стр. 20). — О „пољу” уопште вид.: Калайдович 1838; Пахман 1851, стр. 178—187; Ил. Беляев 1855; Николай Ярушевич 1917, стр. 455—466; Szeftel 1949, стр. 267—293; Dewey 1960.

⁴ Напоменућемо да су код Руса својевремено и жене могле учествовати у судском двојбоју, али могле су се борити само међусобно: двојбоји мушкарца и жена били су забрањени. Вид. Псковску судску уредбу из 1397—1467, чл. 119 (Владимирский-Буданов, I, стр. 174; Пам. рус. права, II, стр. 324), као и новгородски запис о црквеном суду, из времена пре 1477 (ААЭ, I, № 103, стр. 80).

Иначе, учешће у „пољу” је у принципу предвиђало приближно једнаке могућности учесника. Тако се у Судебнику из 1550 (стр. 14) каже: „битися на поле бойцу [то јест најамнику] с бойцом или небойцу с небойцом, а бойцу с небойцом не битися”; аналогно и у Судебнику из 1589. године (чл. 19 простране редакције) (Суд. XV—XVI вв., стр. 144—145, 377). Уп. Коментар М. Ф. Владимирског-Буданова: „Захтева се само једнака физичка снага; никакве друге разлике се не узимају у обзир. Када за владе великог кнеза Василија Ивановича „кнежеве слуге” (‘дети боярские’) нису хтели да се туку са сељацима, тражећи да противници за борбу дају „кнежеве слуге”, суд је то схватио као одустајање од поља и кривим прогласио „кнежеве слуге” (Владимирский-Буданов, I, стр. 124, напом. 29). [“Кнежеве слуге”, како, очигледно, руски назив ‘дети боярские’ преводи А. Соловјев, у време о којем је реч чинили су, поред бојара, ратничку класу. Вид.: *Предавања из историје словенских јрава (народне ѡправне историје с обзиром на историју словенских јрава)*. Д-ра Александра Соловјева. Београд [1939], стр. 239, 240. Представљали су ниже провинцијско племство. Вид.: В. О. Ключевский, *Русская история*. Книга первая. Лекции I—XLIII, Москва 2003, стр. 454. — прим. прев.]

⁵ Железо се помиње у Руској правди (Пространная Правда, чл. 21—22, 85—87; вид.: Рус. Пр., II, стр. 335—338, 594—601); последњи помени се срећу у уговорима Смоленска са Ригом и Готландом 1129, чл. 9, и 1230—1270, чл. 10 (Владимирский-Буданов, I, стр. 102; Пам. рус. права, II, стр. 61, 73). Према томе, ордалије, по свој прилици, представљају појаву домонголског периода.

но увиђајући њихово паганско порекло (о томе вид. даље § 6),⁶ или Божјем суду се прибегавало и у црквеном животу.⁷

Цилс Флечер, британски изасланик на двору Бориса Годунова (1588—1589), овако описује руску судску праксу: „Када парничари стану пред судију, тужитељ почиње да објашњава свој предмет на основу своје молбе. Што се тиче заступникâ, саветникâ, повереникâ и адвокатâ који наступају уместо тужитеља и бране у суду његов предмет, овде такве праксе нema и свако је дужан да излаже своју тужбу и брани своја права како уме. Ако има сведока или других доказа, они се показују судији. Ако их нема или у случају да тужба или докази нису јасни, судија пита једног или другог парничара (како му се прохте: тужитеља или туженог) да ли хоће да целива крст за то што тврди или пориче. Сматра се да је у праву и парници добија онај ко тај предлог прихвати. Та церемонија се не врши у судској просторији или уреду, него га један од чиновника води у цркву, где се то и збива. У међувремену новац се обеси на ексер или се међе под икону и онај који се заклиње добија га одмах чим целива крст пред том иконом. Целивање крста код њих је исто што и заклетва и сматра се толико светим делом да се нико не усуђује да га прекрши или оскрнави лажним исказом. Ако се обе стране слажу да целивају крст у спорном предмету, одлучује се жребом. Сматра се да је у праву и парници добија онај на кога падне жреб. Страна која је проглашена кривом осуђује се на плаћање дуга или глобе а, поврх тога, и царске таксе [...]” („When they come before the Judge, the plaintiff beginneth to declare his matter after the content of his supplication. As for Attourneis, Counsellors, Procuratours & Aduocates to plead their cause for them, they haue no such order, but euery man is to tell his owne tale, and plead for himselfe so well as he can. If they haue any witnesse, or other euidence, they produce it before the

⁶ Као што ћemo видети, осуђивано је и целивање крста (иконе), ако је вршено у магијске сврхе (вид. § 5).

⁷ Тако се у Старој Русији жребом могао бирати епископ — пре свега у Новгороду, где је то била уобичајена пракса од 1156. до 1483, али понекад и у другим местима (вид.: Успенский 1998, стр. 286—307). Избор жребом схвatan је као пројава Божје воље и, према томе, израз *Богом изабран* или *Богом назначен*, применењен на новгородске владике, значио је управо то да је одговарајуће лице било изабрано жребом. Новгородска традиција одразила се, по свој прилици, при избору патријарха Јосифа 1642. и патријарха Тихона 1917. године, који су такође били изабрани жребом. Напоменућемо да су Грци могли осуђивати такву праксу, вид. посланицу грчких архијереја цару Алексеју Михајловичу 1660. године, где се разматра питање избора новог патријарха, при чему се указује да се избор не може вршити жребом, јер таквог правила нема у Грчкој Цркви (Дело Никона, № 22, стр. 80—81). Код Грка је уједно постојала традиција избора жребом игумана (Скабалланович, I, стр. 477; Дмитриевский, I, стр. 671, 678). Жреб се понекад могао користити и при освећењу цркава: тако се помоћу жреба у Новгороду могло одлучивати ком светитељу треба да буде посвећена новосаграђена црква (Успенский, стр. 1998, стр. 293—294, напом. 61). При преносу моштију светих Бориса и Глеба 1115. године жребом је било одређено где ће стајати кивот (ПСРЛ, II, 1908, стуб. 282). Вид. и посланицу новгородског архиепископа Јована о Божјем суду (око 1410. године) коју ниже цитирамо (у § 10).

У вези са тим вид. предсказивање помоћу Јеванђеља при постављању епископа или патријарха, када је на главу онога ко је постављан полагано Јеванђеље. Притом су гледани почетак и крај зачала на којем се Јеванђеље отварало — да би се сазнало какав ће бити нови архијереј (Неселовский 1906, стр. 298—299). Тај обичај је грчког порекла (о предсказивању помоћу Јеванђеља у Византији вид.: Сперанский 1899, стр. 14—27).

Judge. If they haue none, or if the truth of the cause cannot so well bee decerned by the plea, or euidence on both partes: then the Judge asketh eyther partie (which hee thinketh good plaintife or defendant) whether hee will *kisse the Crosse*, vpon that which he auoucheth, or denieth. Hee that taketh the Crosse (being so offered by the Judge) is accounted cleare, and carrieth away the matter. This ceremonie is not done within the Court or office, but the partie is carried to the Church by an officer, and there the ceremonie is done: the money in the meane while hanging vpon a naile, or els lying at the idols feete, ready to be deliuered to the partie as soone as he hath kissed the Crosse before the said Idoll. This kissing of the Crosse (called *Creustina chelouania*) is as their corporall oath and accounted with them a very holy thing, which no man will dare to violate, or profane with a false allegation. If both parties offer to kiss the Crosse in a contradictorie matter, then they drawe lottes. The better lotte is supposed to haue the right, and beareth away the matter. So the partie coniected is adiudged to pay the debt or penaltie whatsoeuer, and withall to pay the Emperours fees [...].⁸ Има нечег свифтовског у овом опису, и није исказано да је Свифт знао за Флечерово дело.

Дакле, и систем правних представа и судска пракса у Русији правнику могу изгледати чудно; они су истовремено од првостепеног значаја за историчаре, социологе или специјалисте у области културне антропологије. Заиста, правни документи, разноврсни по свом садржају, ма како непотпуни били, представљају систем социјалних односа у Старој Русији јасније и прецизније него социјално-економски или историјски документи (укиљујући ту и летописе). Ни у једном другом корпусу текстова социјална стратификација није дата тако јасно. Због тога старе руске правне документе данас проучавају не толико правници колико историчари.

2. Један од основних појмова старог руског права био је појам увреде части, на руском „бесчестье”, што и по свом значењу и по свом облику одговара лат. *infamia*. Увреда части је за собом повлачила новчану компензацију оштећеном, као и исплату одређене суме — својеврсне глобе — кнезу (цару) или пак епископу, то јест ономе коме је оштећени био подређен. Уопште, има основа за претпоставку да се увреда части овог или оног лица тицала и части његовог сизерена, што је и условљавало праксу двоструке новчане компензације: тако можемо рећи да је увреда части за собом повлачила накнаду исплаћивану како непосредно оштећеном тако и претпостављеном лицу (кнезу, цару или епископу). Отуд је реч *бесчестье* могла означавати не само увреду као такву него и новчану суму плаћану за ту увреду.⁹

⁸ Fletcher 1591, стр. 506—51a (уп.: Флетчер 1905, стр. 58—59). Опис процедуре целивања крста сличан Флечеровом срећемо, на пример, у документу из 1614. године: „А давати на ответчикову волю, хочет сам поцелует, или под крест деньги положит, и ищяя [то јест тужитељ], поцеловав, возмет” (ААЭ, III, № 36, стр. 74), уп. и Псковску судску уредбу из 1397—1467, чл. 17, 20, 28, 29, 41, 91, 92, 101, 105 (Владимирскиј-Буданов, I, стр. 138, 139, 143, 144, 148, 165, 166, 170; Пам. рус. права, II, стр. 288, 290, 292, 298, 299).

⁹ Fletcher 1591, стр. 29a (уп.: Флетчер 1905, стр. 35); Ланге 1859, стр. 219; Levitsky 1972, стр. 399 (напом. 253), 414; Маньков 1987, стр. 191.

Руска реч *честь* (част) етимолошки је везана за *читити, читати* (поштовати), као и за *считать* (бројати). Будући да је реч о оцени (онога што у принципу подразумева бројну измерљивост и свакако је материјално изражено), пракса новчане компензације за увреду части потпуно је доследна — бар са аспекта етимологије.¹⁰ *Честь* је, поред свог основног значења, могло означавати 'уважавање, поштовање' и, најзад, 'социјални положај'.¹¹ Компензација за увреду части се, са своје стране, могла по свој прилици посматрати као власпостављање социјалног статуса уврђеног лица — лица чијој је части нанета штета (попут учешћа у дуелу у западним земљама).¹²

Термин *бесчестье* се не јавља одмах у руским правним документима; бар није забележен у текстовима који засигурно потичу из домонголског времена¹³. Тај термин се помиње у каснијим редакцијама „Руске правде“¹⁴; познат је и специјални правни трактат „О увреди части“ („О

У том значењу ова реч се још користи и у XIX веку, уп. код Вјаземског у „Старој бележници“: „Проезжий поколотил станционного смотрителя. [...]. Смотритель был с амбицией. Он приехал к начальству просить дозвolenия подать на обидчика жалобу и взыскать с него бесчестье. Начальство старалось убедить его бросить это дело и не давать ему огласки. „Помилуйте, ваше превосходительство, — возразил смотритель, — одна пощечина, конечно, в счет не идет, а несколько пощечин в сложности чего-нибудь да стоят““ (Вјаземски 1929, стр. 92—93). („Путник је истукао станичног надзорника. <...>. Надзорник је држао до себе. Отишао је начелнику да тражи дозволу да против увредиоца поднесе жалбу и примора га на обештећење за увреду части. Начелник је настојао да га убеди да то заборави и не разглашава. „Али дозволите, Ваше превасходство“, упротивио се надзорник, „један шамар се не рачуна, али неколико шамара заједно ваљада нешто вреде“.“)

¹⁰ Узгред речено, квантитативно значење речи *честь* које се асоцира са новчаном наградом, употребљено је у „Опасном суседу“ В. Л. Пушкина, када куварица у јавној кући говори: „Из чести лишь одной я в доме здесь служу“ (Поэты 1790—1810-х гг., стр. 670; курсив ауторов) („Само ради напојнице служим у овој кући“); овде је реч о напојници, то јест *честь* овде означава 'награду према личности'. Сходно томе треба разумети како су противстављеност „части“ и „славе“ (на пример, у „Слову о Игоревом походу“: „ишуши се-бе чти, а князю славѣ“ — Слово о полку Игореве 1950, стр. 12 и 13; вид.: Лотман 1967, стр. 100), тако и поређење „части“ и „милости“ (на пример, у „Слову Данила Заточника“: доликује „всякому дворянину иметь честь и милость у князя“, „коболязи бо и коврёли <...> и тѣ имѣютъ честь и милость у поганыхъ салтановъ“ — Зарубин 1932, стр. 68, 71). Уп. у вези са тим и израз *Была бы честь предложена!* (Моје је да понудим).

Реченим се објашњава мишљење странаца који изјављују да у руском нема речи за појам „част“ (*honour*); то тврди, на пример, Ц. Пери 1716. године (Перри 1871, стр. 140). Уп. мишљење опата Жибеса (права половина XVIII века) да Руси немају реч којом би изразили фр. *gloire* (Jubé 1992, стр. 136).

¹¹ Ово последње значење одразило се, на пример, код Котошихина, уп.: „прибавят чести и дадут жалованья немало“, „и им за службу ихъ потому ж бывает честь и к годовому жалованїю и к помѣстному окладу придана“ (стр. 246, 796—80a, уп и стр. 43a, 67a и др. — Котошихин 1906, стр. 17, 55, уп. стр. 29, 46; Pennington 1980, стр. 31, 68, уп. стр. 43, 59).

¹² Полемишћући са историчарима који су обештећење за увреду части сматрали механизmom очувања сталешких привилегија у феудалном друштву (вид., на пример: Флорја 1983), Н. Колман тврди да је она у Московској Русији сматрана пре „заштитом личног статуса, него механизом социјалне принуде и угњетавања“ („as protection of personal status, rather than primarily as a tool of social mobility or oppression“ — Kollmann 1992, стр. 138, уп. стр. 135).

¹³ Флорја 1983, стр. 62; уп. и: Флорја 1980, стр. 42.

¹⁴ Пространная Правда, стр. 29 (Рус. Пр., I, стр. 218, 231). Уп.: Тихомиров 1953, стр. 120; Пам. рус. права, I, стр. 206, 210—211 и коментар на стр. 212.

бесчестьи") из XII—XIII века, сачуван у рукопису из XV века.¹⁵ Будући карактеристичан за Московску Русију, термин *бесчестье* није карактеристичан за Литавску Русију: у Литавским статутима готово да се и не среће.¹⁶

Тако ствари стоје са речју *бесчестье*. Што се пак тиче самог појма *бесчестье* — праксе новчане компензације за нанету увреду — оно се у сваком случају среће већ у првој половини XI века. И у „Руској правди” и у Уставу великог кнеза Јарослава Владимировича († 1054) помиње се глоба, предвиђена за вређање и физичке увреде. Као што је познато, „Руска правда” — првобитни свод закона Старе Русије — дохришћанској је порекла: она је у усменом облику постојала још у паганској доба и била записана (у својој најстаријој варијанти) у XI веку после примања хришћанства у Русији, када је Русија са хришћанском вером уједно добила и писменост. Може се сматрати несумњивим да таква пракса води порекло од руског права дохришћанској доба. О Уставу кнеза Јарослава детаљно ћемо говорити ниже (§ 6).

У раним правним документима срећемо синониме речи *бесчестье* — *обида* или *сorum*; управо тим речима је првобитно означавана појава која нас занима. Међутим, са развојем кодификације правних текстова реч *бесчестье* постаје основни правни термин који добија техничко значење. Мора се додати да временом опис различитих врста увреда части у правним документима постаје све разрађенији и детаљнији. То детаљи-сање достиже свој врхунац у Судебнику цара Фјодора Ивановича из 1589. који ће бити основни извор нашег рада.

Старо руско право предвиђало је различите глобе за увреду. Величину новчане компензације одређивала су два фактора: карактер увреде и социјални положај увређеног лица („смотря по человеку и по увечью”, како је то формулисано у документима)¹⁷. На пример, увреда је могла бити физичка (наношење телесне повреде) или симболичка. Симболичка увреда је сматрана тежом од физичке и строже се кажњавала. Рецимо, новчана компензација за ударац мачем у корицама или дршком мача — другим речима, ударац којим није нанета рана — била је битно већа од компензације за ударац мачем извученим из корица (којим се, наравно, наносила рана): ударац мање опасним предметом сматран је увре-

¹⁵ Щапов 1976, стр. 197—198.

¹⁶ У првом Литавском статуту (1529. година) реч *бесчестье* среће се само трипут: у делу VI, чл. 17 и 18, и у делу XII, чл. 13 (Лазутка, Валиконите и Гудавичюс 2004, стр. 190, 239). Карактеристично је да је у Другом и Трећем статуту та реч замењена речима *навезка*, *навезати* или је изостављена. Вид. одговарајуће чланове у Другом Литавском статуту (1566): део IV, чл. 39—41, део XII, чл. 13 (Ив. Беляев 1855, стр. 88—89, 175) и у Трећем Литавском статуту (1588): део IV, чл. 62—63, део XIII, чл. 13 (Lappo, II, стр. 242—244, 474). Напоменућемо да је у старом польском праву *infamia* (польск. *bezczesność*) имала другачије значење, наиме, означавала је казну за злочин (вид.: Горбачевский 1874, стр. 158).

¹⁷ Вид. Судебник из 1550. године, чл. 26: „а за увечие указывать крестианину по увечию и по бесчестию; и всем указывать за увечие, посмотря по человеку и по увечью” (Суд. XV—XVI вв., стр. 148). Уп. Судебник из 1589, кратка редакција, чл. 7: „а за увечье всякому человеку указывать, по человеку и по увечью смотря” (Суд. XV—XVI вв., стр. 354); пространа редакција, чл. 73: „а за увичье крестианом указати, зря по человеку и по увечью” (Суд. XV—XVI вв., стр. 385).

дљивијим очигледно зато што је такав ударац изражавао већи степен презира према лицу којем је наношена увреда.¹⁸ На сличан начин, чупање браде је сматрано озбиљнијом увредом од одсечања прста.¹⁹ То не треба да нас чуди: аналогни однос према разним типовима увреда постојао је и у старом немачком праву²⁰.

Увреда части могла је бити и вербална: вербално вређање представљало је врсту симболичке увреде²¹. Најранији закон о вербалној увреди налази се, по свој прилици, у Уставу Јарослава Владимиричика који је претходно поменут²².

Дакле, један од фактора који је одређивао висину новчане компензације био је карактер увреде. Други, једнако важан фактор био је соци-

¹⁸ Вид. у „Руској правди“ — Краткая правда, чл. 3, 4, 7: „Аще кто кого ударит батогом любо жердью, любо пястью, или чашей, или рогом, или тылестнию (то јест тупом страном мача), то 12 гривне [...]“ (Рус. Пр., II, стр. 65—69; Тихомиров 1953, стр. 76, № 4), „аще утнеть мечем, а не вынем его, любо рукоятыю, то 12 гривне за обиду“ (Рус. Пр., II, стр. 70; Тихомиров 1953, стр. 76, № 4), „аще ли перст утнеть который любо 3 гривны за обиду“ (Рус. Пр., II, стр. 77; Тихомиров 1953, стр. 76, № 6); — Пространная Правда, чл. 23, 30: „Аще кто ударит мечем, а не вынез его, или рукоятию, то 12 гривен продажи [глобе у корист кнеза]“ (Рус. Пр., II, стр. 339—340; Тихомиров 1953, стр. 91, № 18), „Аще ударит мечем, а не утнет на смерть, то 3 гривны [продажи], а самому гривна за рану же лечебное. Потянет же на смерть, а вира“ (Рус. Пр., II, стр. 354—355; Тихомиров 1953, стр. 92, № 24). Уп.: Владимирский-Буданов 1909, стр. 318; Владимирский-Буданов, I, стр. 24—25 (напом. 8).

¹⁹ Вид. у „Руској правди“ — Краткая правда, чл. 7, 8: „Аще ли перст утнеть который любо, 3 гривны за обиду. А во усе [за брк. — Прим. прев.] 12 гривне, а в бороде 12 гривне“ (Рус. Пр., II, стр. 77—79; Тихомиров 1953, стр. 76, № 6—7); Пространная Правда, чл. 28, 67: „Аще перст утнеть кии любо, 3 гривны продаже, а самому гривна кун. А кто порветь бороду, а вънметь [варијанта: *вышмет*] знаменье а вылезут людье [то јест буде сведока] то 12 гривне продажи; аже без людии [без сведока], а в поклепе, то нету продаже“ (Рус. Пр., II, стр. 349, 544—545; Тихомиров 1953, стр. 101—102, № 60).

Уопште о односу према бради у Старој Русији вид.: Успенский 1982, стр. 173—175.

²⁰ Тако је, на пример, код Англосаксонаца везивање слободног человека, присилно бријање његове главе или лишавање браде кажњавано већим глобама него наношење рана, изузев само најтежих (Polock and Maitland 1923, стр. 53). Уп.: Сергеевич 1910, стр. 427—428; Levitsky 1972, стр. 344—346.

²¹ Вербална увреда части се, поред вређања, могла изражавати и кроз претњу, лажно окривљавање итд.

²² Щапов 1976, стр. 88. Флорја (1983, стр. 68) на основу општих претпоставки овде види каснију интерполацију (уп.: Владимирский-Буданов 1909, стр. 318). — Уп. недовољно јасно место у Уставу Владимира Свјатославича („урекания три: блядьнею, зельи, еретичество (или: еретицивом)“) (Щапов 1976, стр. 18, 23, 31, 38, 43, 47, 56, 63, 67, 71, 83), уп. и: „урекание еретиком“ (Щапов 1976, стр. 21); вид. преглед мишљења о значењу речи *урекание* у овом контексту: Николай Ярушевич 1917, стр. 190—191 (напом. 4). Каснији редактори Устава су то место, по свој прилици, асоцирали са псовњем: заиста, у каснијим преписима Устава налазимо додatak: „кто уречется скверными словы, прилагая отца и матери, или сестры или дети“ (Николай Ярушевич 1917, стр. 43, 47, 56), уп. и: „или кто кого наречет скверными словесы, аще укоряя приложит отца и матери или сестры или дети именовав, любодеание, или волхвование, или еретичество“ (Николай Ярушевич 1917, стр. 77). У једној редакцији читамо: „иже отца или матери лает“ (стр. 74); уп. и латински превод: „si unus alterum laeserit graviter verbis obscoenis“ (стр. 60).

О вербалној увреди се говори и у Двинској уставној повељи из 1397. године, чл. 2 (Владimirskiј-Буданов, I, стр. 125) и у Саборном уложењу из 1649, гл. X, чл. 31, 83, 90, 99 (Улож. Алекс. Мих., стр. 36—38). Уп. и помен „лајања“ (рус. „лай“) у Судебницима из 1497, чл. 53, и 1550, чл. 31, 62 (Суд. XV—XVI вв., стр. 27, 150, 161).

јални положај увређеног лица. Једна те иста увреда различито је процењивана у зависности од места тог лица у социјалној хијерархији. Тако је, на пример, у XVI веку за увреду части сељаку следовала компензација од 1 рубље, што је била прилично велика сума новца. Међутим, компензација за увреду части бојарина била је много већа, шесто пута већа од обештећења за увреду сељака: за увреду бојарина предвиђала се исплата 600 рубаља, што је представљало прави иметак²³.

Симболичка увреда части односила се, очигледно, само на лица која су заузимала релативно висок положај на социјалној лествици.

Карактер социјалне стратификације и принципи одређивања компензације за увреду части у зависности од припадности овој или оној социјалној групи, током времена су претрпели прилично битне промене у Русији²⁴, али у сваком случају част је и даље представљала атрибут који је обједињавао све чланове друштва²⁵.

²³ Ланге 1859, стр. 179. — „Руска правда” је предвиђала једну те исту накнаду за увреду за све слободне људе, док робови, напротив, не могу претендовати на било какву компензацију: они нису заштићени законом и третирају се као имовина, а не као личност (уп.: „Човек који нема достојанство лица, то јест холоп или роб, не може бити објекат злочина: када туђе лице убије роба 'без кривице', [то јест невиног. — прим. прев.] то није злочин убиства, већ уништавање туђе ствари; оно није усмерено против правâ роба, већ против правâ годподара” — Владимирски-Буданов 1909, стр. 315; Владимирски-Буданов, I, стр. 70, напом. 133, уп. стр. 61—62, напом. 106, 107). Робови се истовремено у правном контексту могу помињати у уговорима са странцима — Новгорода са Готландом и немачким градовима из 1189—1199, чл. 14 (Грамоты Новгорода и Пскова, № 28, стр. 56; Владимирски-Буданов, I, стр. 96; Пам. рус. права, II, стр. 126) и затим Смоленска са Ригом и Готландом из 1229, чл. 7, 12 (Владimirski-Буданов, I, стр. 101, 104; Пам. рус. права, II, стр. 60—62), и из 1230—1270, чл. 24 (Пам. рус. права, II, стр. 75); не објашњава ли се то реципрочним карактером међународних закона?

У Уставу Јарослава Владимиrovича предвиђају се различите накнаде за једну те исту увреду за различите социјалне групе, али одговарајући чланови, по свој прилици, представљају каснију интерполацију у Уставу (у Устав су били унети најкасније у другој половини XIII века, вид.: Флоря 1983, стр. 62—63). О мењању принципа социјалне стратификације у вези са обештећењем за увреду части вид.: Флоря 1980, стр. 43—44; Флоря 1983, стр. 67—73.

²⁴ Рецимо, првобитно је висина компензације за увреду части одређивана искључиво припадношћу члана друштва и његових предака овој или оној сталешкој групи. Станје се најкасније на прелазу из XV у XVI век мења: стари систем се чува у погледу грађана и сељака (висина компензације је као и раније тачно одређена за представнике сваке социјалне групе), док се увреда части феудалца сада одређује приходом од опорезивања њему подређеног локалног живља (рус. *кормление*) или платом коју добија за своју службу. Према томе, компензација за увреду части у овом случају непосредно зависи од положаја на административној лествици и исправног вршења службе. Док се код првобитног поретка непосредне аналогије срећу у правним споменицима других словенских земаља (на пример, Пољске и Србије), нови поредак је, по свој прилици, специфичан за Руску државу. Вид.: Флоря 1980, стр. 43—44; Флоря 1983.

²⁵ Уп.: „Част је била атрибут који је припадао свим царевим поданицима, представљајући суштину идентитета заједнице у већој мери од службе, језика или религије [...]. Част је подразумевала лично достојанство које је било одређено репутацијом овог или оног лица, и није случајно клевета била најчешћи повод за тужбу због увреде части” („Clearly honor was an attribute accorded to all subjects of the tsar, a point of identity for the community even more inclusive than service, language or religion [...]. Fundamentally, honor involved personal dignity as defined by a person's reputation and, indeed, slander was the most common complaint to dishonor litigations” — Kollmann 1992, стр. 138—139).

3. Гореречено није специфична карактеристика старог руског права: заправо, мање или више аналогна пракса (скала компензација и глоба) постојала је и у аутохтоном германском праву. Оно што је интересантно — и, можда, специфично — за старо руско право јесте конкретна примена ове праксе (на разне слојеве становништва).

Тако Судебник из 1589, који је издат у име цара (Фјодора Ивановича) и патријарха (Јова), као и новгородског митрополита (Александра) — као што је већ поменуто, чланови о увреди части овде су најподробније изложени — садржи класификацију различитих социјалних група као могућих објекта увреде части. Присуство имена новгородског митрополита говори о томе да је овај судебник био намењен северној Русији, што се потврђује низом додатних чињеница. Обично се мисли да је Судебник из 1589. био намењен слободним (државним) сељачким заједницама северне Русије²⁶. Треба уједно нагласити да се ту садржани чланови о увреди части односе на градски а не на сеоски живаљ!²⁷

У том судебнику data је веома детаљна скала новчаних компензација предвиђених за увреду части у зависности како од карактера увреде части, тако и од социјалног положаја оштећеног. Овде видимо, потпуно неочекивано, да је таква компензација предвиђена — међу другим социјалним групама — и за вешице!

Компензација је у том случају била минимална: вештице су по свом месту у социјалној хијерархији биле изједначене са проститукама — обе групе су заузимале најнижи положај на социјалној лествици. И поред тога, битно је то што су заузимале одређени положај — што је администрација признавала њихово постојање и што су биле законом заштићене! Заиста, и вештице и проститутке овде се помињу као правни суубјекти.

Тако у Судебнику из 1589. читамо: „А блядям и ведуньям [у другом препису: *ведьмам*] бесчестья две денги по их промыслом” (кратка редакција, чл. 7)²⁸; „А блядям и видмам бесчестья 2 денги против их промыслов [то јест: према њиховом занату]” (пространа редакција, чл. 70)²⁹.

Овде се, пак, истовремено наглашава да за лопове и разбојнике није предвиђена компензација за увреду части, будући да нису законом за-

²⁶ По дефиницији М. М. Богословског, Судебник из 1589. „настao јe у северној сељачкој средини, у Поморју, са његовим државним сељаштвом које нијe знало за кметство, са његовом земском самоуправом, земским судом, волосном организацијом [...]” (Богословски 1915, стр. 376). М. М. Богословски је сматрао да је Судебник био намењен Устјанским волостима (Богословски 1915, стр. 377), али А. И. Копањев је показао да се он примењивао у волосном суду у Двинском ујезду (Копањев 1952, стр. 423). [У Русији, у време о којем је реч, ујезд је административно-територијална јединица која се делила на волости. — прим. прев.]

²⁷ Копањев 1952, стр. 418—419. Уп.: „А московским городцким нищим кликуном бесчестия 8 алтын две денги” (Пространна ред., чл. 68 — Суд. XV—XVI вв., стр. 384). Помињање московских просјака може сведочити о томе да је за основ компилације узето московско законодавство; у Судебнику из 1550. године таквог члана нема.

²⁸ Суд. XV—XVI вв., стр. 354.

²⁹ Суд. XV—XVI вв., стр. 384. — Према реформи новца 1535—1538. године, спроведеној за регентства Јелене Глинске, 1 рубља је била исто што и 100 копејки, 1 гривна — 10 копејки, 1 дењга — пола копејке. Према томе, вештицама је за увреду части следовала 1 копејка.

штићени, то јест, за разлику од вештица и проститутки, они нису правни субјекти. Читамо (у члану који следи непосредно за чланом о вештицама и проституткама): „А татем, и разбойникам, и зажигалщикам, и ведомым лихим людям безчестия нет, потому что оне лихие люди” (пространа редакција, чл. 71; то исто и у краткој редакцији, чл. 7)³⁰. Вештице и проститутке су, према томе, у Судебнику супротстављене лоповима и разбојницима. Другим речима, човек који је ударио вештицу дужан је да плати глобу (макар и веома малу); човек који је ударио лопова или разбојника није био дужан то да чини — било какве батине и увреде наношене тим људима приликом њиховог хватања или држања у тамници, сматране су дозвољенима³¹.

³⁰ Суд. XV—XVI вв., стр. 384, 354. — Другачије лопове третира Саборно уложеније из 1649, које у једном случају помиње увреду части лопова: „А будет кто татя изымав и не воля в приказ учнет пытать у себя в дому, и на нем татю доправить б е с ч е с т ь е и у в е ч ь е, а в чем его пытал, и ему татъбы своей на том тате искать судом...” (гл. XXI, чл. 88 — Улож. Алекс. Мих., стр. 127). Овај члан Уложенија јавља се под утицајем Литавског статута, дословно одговарајући тексту руског превода Трећег Литавског статута из 1588. године (гл. XIV, чл. 21): „естыли бы хто татя, поимавши, не ведучи до уряду, дома у себя пытал, и тот повинен б е з ч е с т ь е и у в е ч ь е з а п л а т и т ь, а потом судом татъбы искасть”; пре тога је речено: „А раненого татя поимавши с поличным весть до уряду тот час [...]. А хто бы татя дены или ночь у себя держал, и, приведши до уряду, повинен преж ему б е з ч е с т ь е з а п л а т и т ь, а потом судом татъбы искасть” (Lappo 1916, стр. 386—387). Руски превод Литавског статута био је начињен, по свој прилици, у Москви 1645—1648. за комисију која је радила на састављању Саборног уложенија (Соловьев 1917, стр. 42—43).

Неопходно је напоменути да у извornом тексту Статута из 1588. не налазимо на одговарајућем mestу термин *бесчестье* (у вези са тим вид. напом. 16), иако је реч о исплати новчане компензације лопову у случају самовољног обрачуна са њим, уп.: „А ранного злодея масть вести з лицом до вряду нашего [...]. А хто бы злодея через день и через ночь в себе в дому держал, тогда, приведши до вряду, первей винен будет его н а в е з а т и в о д л е стану. [...]. Тым же обычаем, естили бы хто, злодея поимавши и до вряду не ведучи, в дому в себе або на дорозе, правом не поконавши, мучыл, таковыи так же первей будете повинен его совито [то јест двоструко, двапут] н а в е з а т и, по том у право з ним уступити” (део XIV, чл. 21 — Lappo, II, стр. 496). Московски преводиоци Статута термине *навезка* ‘compensatio’, *навезати* ‘compensare’ и сл. редовно преводе као *бесчестье*, *заплатить бесчестье* и сл., што процедуру обештећења (новчану компензацију) везује за појам части. Уп., на пример, превод дела XI, чл. 3 (Lappo, II, стр. 389; Lappo 1916, стр. 302), дела XI, чл. 27 (Lappo, II, стр. 409—411; Lappo 1916, стр. 317—318 — гл. XI, чл. 24), дела XI, чл. 31 (Lappo, II, стр. 416; Lappo 1916, стр. 323 — гл. XI, чл. 28), дела XI, чл. 47 (Lappo, II, стр. 430—431; Lappo 1916, стр. 333—334 — гл. XI, чл. 44), дела XI, чл. 48 (Lappo, II, стр. 431; Lappo 1916, стр. 334 — гл. XI, чл. 45), дела XI, чл. 50 (Lappo, II, стр. 432; Lappo 1916, стр. 335 — гл. XI, чл. 47), дела XII, чл. 3 (Lappo, II, стр. 447—448; Lappo 1916, стр. 348—349), дела XII, чл. 4 (Lappo, II, стр. 448; Lappo 1916, стр. 349), дела XII, чл. 6 (Lappo, II, стр. 448—449; Lappo 1916, стр. 356), дела XII, чл. 7 (Lappo, II, стр. 449—450; Lappo 1916, стр. 351), дела XII, чл. 10 (Lappo, II, стр. 452; Lappo 1916, стр. 353), дела XIII, чл. 3 (Lappo, II, стр. 468; Lappo 1916, стр. 367), дела XIII, чл. 13 (Lappo, II, стр. 474; Lappo 1916, стр. 372), дела XIV, чл. 4 (Lappo, II, стр. 482; Lappo 1916, стр. 376), дела XIV, чл. 18 (Lappo, II, стр. 496; Lappo 1916, стр. 385). У неким случајевима московски преводиоци користе термин *бесчестье* и онда када у полазном тексту Статута нису дати термини *навезка* или *навезати*, вид., на пример, гл. XI, чл. 25 превода (Lappo 1916, стр. 319—320; уп.: Lappo, II, стр. 412), као и гл. XI, чл. 39 (Lappo 1916, стр. 330; уп.: Lappo, II, стр. 426 — део XI, чл. 42) и гл. IV, чл. 63 (Lappo 1916, стр. 176; уп.: Lappo, II, стр. 243—244); у последњем случају у преводу се јавља глагол *обесчестить*.

³¹ Копанев 1952, стр. 474. — У пространој редакцији Судебника из 1589. године указује се да су компензације за увреду части лишени, поред лопова и разбојника, и жене „описних” скомраха (регистрованих, уписаных у пореске књиге) за разлику од „неопи-

Као што видимо, вештице су поседовале част — или, ако хоћете, биле су носиоци онога што се у Старој Русији називало „чашћу” и што је, према томе, подразумевало поштовање одређених норми пристојности прихваћених у друштву. Стога су у случају увреде вештице могле претендовати на сатисфакцију — компензацију за увреду части.

За разлику од лопова и разбојника, који нису били законом заштићени, вештице и проститутке су биле правни субјекти. Конкретно, лопови и разбојници нису могли да се обрате суду и претендују на обештећење или компензацију за увреду: они су били ван закона. Насупрот томе, постојање вештица (као и проститутки) признавала је администрација, то јест државна управа: оне су биле, такорећи, уписане у социјалну структуру Старе Русије.

Мора се претпоставити да такав однос према вештицама није био ограничен на северне земље (којима је био намењен Судебник из 1589), него је био уопште карактеристичан за Русију. Заиста, чланови о увреди части у Судебнику из 1589. нису ништа друго до проширивање и детаљисање одговарајућих чланова претходног судебника — Судебника из 1550, који је издао цар Иван Васильевич (Иван Грозни) и који је био предвиђен за целу територију Московске Русије³². Одсуство чланова о вештицама и проституткама у Судебнику из 1550. може се објаснити просто релативно кратким текстом, то јест оно никако не означава одсуство одговарајуће судске праксе. У Судебнику из 1589. конкретна форма члана који нас занима могла је бити нова (рецимо, сума новчане компензације), али је она јасно одражавала традиционални однос према вештицама.

Заправо, тешко је претпоставити да је члан о вештицама у Судебнику из 1589. представљао апсолутну новину или да је такво третирање вештица било својствено само одређеном делу руске територије: однос према вештицама одражен у Судебнику из 1589. очигледно потиче из паганског доба и тешко да је могао бити каснија иновација. Другим речима: немамо основа за мишљење да су вештице стекле социјални статус одражен у Судебнику из 1589. и, насупрот томе, имамо чврсте основе за веровање да тај статус потиче из паганског доба. Исто тако тешко да се може замислити да је однос према вештицама био принципијелно различит у разним деловима руске територије.

сних” скомраха — при чему „описни” скомраси за увреду части добијају двадесет пута више него „неописни”! Уп.: „А скомороху описному безчестия два рубля, а жене его ничего. А неописному скомороху гривна безчестия, а жене его вдвое”, чл. 65—66 (Суд. XV—XVI вв., стр. 384). Међутим, према краткој редакцији Судебника — жена како „описног” тако и „неописног” скомраха добија компензацију двоструко већу од компензације која за увреду части следује њеном мужу: „А скомороху государеву описному безчестия два рубля, а жене его вдвое; а неописному скомороху бесчестия гривна, а жене его вдвое”, чл. 7 (Суд. XV—XVI вв., стр. 353). Текст кратке редакције је у датом случају, без сумње, тачнији, док одговарајући текст простране редакције треба сматрати исквареним; према томе, уместо „а жене его ничего” у пространој редакцији Судебника треба, вероватно, читати: „а жене его вдвое” (вид.: Копанев 1952, стр. 473).

³² Вид. изд.: Суд. XV—XVI вв., стр. 135—177.

Неколико речи о Судебнику из 1589. Као што произилази из сачуваних рукописа, Судебник је ратификовао цар, патријарх и новгородски владика³³. Неки истраживачи су изражавали сумњу у погледу званичног статуса тог документа: с њихове тачке гледишта то је била полузванична компилација или пак концепт документа који нису ратификовали цар и патријарх³⁴. Та сумња изгледа неосновано: ми, чини се, не знамо за

³³ На почетку Судебника читамо (у краткој редакцији): „Новой приговор царя и великого князя Феодора Ивановича всеа Росии под прежние главы” (Суд. XV—XVI вв., стр. 349). И даље: „Государева судебника новой приговор. В лета 7097-го июня в 14 день царь и великий князь Феодор Ивановичъ всеа Росии приговорил и уложыл сей Судебник со отцем своим духовным святейшим московским Иовом, патриархом всеа Росии, да с митрополитом новгородским Александром, и со всеми князи, и з бояры, и со всем селенским собором по прежнему уставу, и по указу, и по уложеню отца своего, благоверного и бла-гочестиваго царя и великого князя Ивана Васильевича всеа Росии, и его братъи, и его прежних власти князеи и бояр, и всего вселенского собора, и новые главы к прежнему же уложению” (Суд. XV—XVI вв., стр. 351). Изразе „новой приговор под прежние главы” и „новые главы к прежнему же уложению” треба разумети у том смислу да кратка редакција Судебника из 1589. представља допуну Судебника Ивана IV (Грозног) из 1550. Заиста, оба сачувана преписа Судебника кратке редакције у рукописима се налазе после Судебника из 1550. и упућују на њега: у случајевима када се чланови обају судебника подударају, у краткој редакцији Судебника из 1589. само се упућује на њих, док су у пространој они донети у целини (вид.: Копанев 1952, стр. 343—344, 425—427).

Уп. у пространој редакцији Судебника: „Цары и великий князь Федор Иванович всея Руси в лета 7097 июня в 14 день приговорил и уложил сей Судебник со отцем своим духовным патреярхом московским Иовом, да с митрополитом наогоротским Александром, и со всеми князми, и боярами, и со вселенским собором по прежнему уставу, по уложеню отца своего благоверного царя Ивана Васильевича всеа Руси, и прежних князей, и бояр, как впредь суд судити бояром, и околничим, и дворецким, и казначием, и дьяком, и по городом намесником, и по волостем земским судьям, и по всей моей государеве Руской земли; а впредь всякие дела судити по сему Судебнику и управы чинити по указу, как государы укажет, с которого дня уложить” (Суд. XV—XVI вв., стр. 366); последња реченица се понавља у чл. 200, чинећи управу садржај тог члана (Суд. XV—XVI вв., стр. 408). — Пажњу заслужује уношење управног говора цара: „и по всей моей государеве Руской земли” које, вероватно, потиче из неког формулара. Уп. потом у чл. 228 простране редакције или у одговарајућем чл. 55 кратке редакције: „приговорил царь и великий князь, что по всей моей Руской земли [...]” (Суд. XV—XVI вв., стр. 414, 365); у члану 24 простране редакције или у одговарајућем чл. 3 кратке редакције: „а в чем не мочно управы чинити меж исцами, в какове деле не буди, ино исцов за судным списком строчити [слати на одређено време] к нам в Москве” (Суд. XV—XVI вв., стр. 378, 352); у чл. 30 простране редакције која представља прераду чл. 19 Судебника из 1550. године: „а не мочно вершити дело, ино строчити к нам в Москву, чей суд” (Суд. XV—XVI вв., стр. 379).

Што се тиче израза *вселенский собор*, реч *вселенский* овде значи ’земски’ (Суд. XV—XVI вв., стр. 441), уп. исти израз у том значењу и у „Беседи о валамским чудотворцима” из XVI века (Моисеева 1958, стр. 165, 181, уп. стр. 191). Уп. у Судебнику из 1550. године „Лета 7000 пятьдесят осьмого июня... царь и великий князь Иван Васильевич всея Руси с своей братвею и з бояры сесь [sic!] Судебник уложыл: как судити бояром, и околничим, и дворецким, и казначеем, и дьяком, и всяким приказным людем, и по городам наместником, и по волостем властелем, и тиуном и всяким судьям” (Суд. XV—XVI вв., стр. 141).

³⁴ Преглед мишљења о томе вид. у: Богословскиј 1905. — С. К. Богојављенски, који је открио и први објавио Судебник из 1589, сматрао је да он представља пројекат потекао од владе који је цар саслушао, али који није ступио на снагу (Богојавленскиј 1900, стр. XXII). По мишљењу В. О. Кључевског, Судебник из 1589. представља пројекат обраде Судебника из 1550, али у виду концепта, неисправан, неприпремљен за реферисање ради ратификовања од стране врховне власти (Богојавленскиј 1900, стр. XXV). М. Ф. Владимирски-Буданов је сматрао да је то книжевни споменик који није имао никакав званични значај као закон који је ратификовала највиша власт, који није издан ни као пројекат остварен

компилацију где би стајала имена цара и патријарха. Уопште, ми не зна-
мо за случајеве да су документи приписивани актуалном цару и патри-
јарху да би се повећао њихов ауторитет: то је било крајње ризично. Мог-
ло би се сматрати да је Судебник био припремљен за доцнију ратифи-
кацију од цара и патријарха, то јест да су њихова имена била стављена
претходно и условно. Али на располагању имамо пет рукописа Судебни-
ка (њих је, без сумње, било више) који одражавају две редакције, кратку
и пространу, и тешко је претпоставити да се документ који представља
само претходну (припремну) верзију умножавао, широј у копијама³⁵.
Најзад, знамо да се Судебник из 1589. примењивао у судској пракси³⁶,
што се тешко могло десити са документом прелиминарног карактера.

Сумња у погледу Судебника из 1589. појавила се након што га је
1900. године објавио С. К. Богојављенски, када је био познат само један
рукопис. Скептичност према тек пронађеном документу испољили су В.
О. Кључевски и М. Ф. Владимирски—Буданов, научници чије се мишљење веома уважавало. Од тог времена наовамо били су пронађени
други рукописи (и постао познат случај коришћења Судебника у судској
пракси), али мишљење о полузваничном карактеру тог документа и даље
се некритички понавља.

4. Дакле, вештице су у Московској Русији имале правни статус. У
исто време знамо за случајеве кажњавања за врачање. Ту нема против-
речности: вештице су поседовале специјално знање (које бисмо могли
дефинисати као магијско или окуптно), и њих су кажњавали ако су се
ним знањем користиле да би нанеле штету другима људима. То је био

одлуком владе, нити га је саслушао цар, дума или сабор; по њему, Судебник из 1589.
је дело приватног лица (Владимирский-Буданов 1902; Владимирский-Буданов 1909, стр.
300—302, Владимирский-Буданов, II, стр. 189, напом. 1; уп. приговоре: Андреев 1922, стр.
21; Копанев 1952, стр. 423—424).

³⁵ Притом три преписа Судебника потичу с краја XVI века, то јест практично се подударају са временом када је настало. Према томе, Судебник је одмах по свом настанку по-
чео да се шири у копијама, што се, највероватније, објашњава потребом за њим у судској
пракси. Вид.: Копанев 1952, стр. 424.

³⁶ М. М. Богословски цитира предмет из 1640. где се упућује на Судебник из 1589.
године: „да уличаю, государь, их Государевым указом Судебником, что прежних волчьих
запашей без делу не сетчи, ни пахати [...]. В том и шлюсь на Судебник, в том и улика. И
ответчик Прошка со складники слалися же на Государев служебник в том: пашем мы по
крепостям и по путям своея земли [...].” Притом су судском протоколу додати „изводи из
судебника”; у њима је текст чланова 159 и 174 Простране редакције Судебника из 1589, на
које се и позивају стране у парници. Као што указује Богословски, „Извод” је предао суду
тужитељ поп Василије, али по томе што су се окривљени — група селака објединjenih у
задругу (рус. *складники*) — сложили са позивањем на наведене чланове Судебника може се
закључити да је та књига била добро позната не само попу, можда човеку од књиге, начи-
таном, него и његовим сусељима. Дакле, обе стране су Судебнику признавале правни
ауторитет [...]. Позивање на Судебника није изазивало чуђење ни судија које су разматрале
предмет [...]. Очигледно су и они били упознати са тим кодексом. Никакве примедбе није
изазвало позивање на Судебник из 1589. ни у Московској управи. Предмет је био пренет у
Москву у Устјушку четврт [државну установу надлежну за финансије и судско-администри-
стративне послове. — прим. прев.], и у пресуди те управе не налазимо никакве приговоре
позивању на Судебник.” Вид.: Богословски 1905, стр. 272—274; уп. и: Копанев 1952, стр.
423—424 и стр. 343 (напом. 2).

злочин који је дефинисан као *воровственое волшебство*³⁷; истовремено, сама по себи, делатност вештица није обавезно сматрана злочином.

Сама реч *ведьма* (вештица) потиче од *вѣдати* 'знати, поседовати знање'. Други назив за вештицу било је *вѣщица* изведено од *вѣщий* (уп. енг. *wizard* које му одговара и по значењу и по облику), што, можда, та-које потиче од *вѣдати*. Управо је злоупотреба тог знања и повлачила за собом казну.

Вештице су кажњаване ако су њихова знања примењивана у несумњиво злочиначке сврхе. Истовремено се претпостављало да делатност вештица није увек причињавала зло. Према томе, у Русији бити вештица *per se* није било злочин — премда су вештице с времена на време услед својих специјалних способности биле сумњичене за злочине. Заиста, захваљујући тим способностима (специјалним магијским знањима) оне су имале више могућности да почине злочин него други људи.

По мишљењу низа истраживача, у Русији су се разликовале бела (добронамерна) и црна (злонармерна) магија³⁸. Све до XIX века одређења бело и црно нису примењивана на магију (а у XIX веку се појављују под западним утицајем, као научни, преведени термини)³⁹. Али и поред тога, то разликовање је, у суштини, без сумње постојало, између беле и црне магије прављена је разлика — макар то и не било на језичком нивоу.

У Русији је кажњаван управо злочин у дословном смислу те речи, а не вештичење као такво. Ми, по свој прилици, не знамо за случајеве да је човек био оптуживан само зато што је вештац или вештица и да је, дакле, био кажњаван због тога: по правилу, врачање, вештичење помињу се као део општијих оптужби за злочин: кажњавано је управо „воровственое волшебство”, то јест крајње штетна магија⁴⁰.

Та ситуација се фрапантно разликовала од оне у Западној Европи (као и у европеизиранијој Русији после реформи Петра I), где је управо проглашавање човека вештем или вештицом *ipso facto* сматрано оптужбом за злочин.

³⁷ Kivelson 1991, стр. 86 (без указивања на извор). Тог израза нема у нама познатим речницима старог руског језика.

³⁸ Kivelson 1991, стр. 86; Райан 2006, стр. 112.

³⁹ Реченом не противурече речи *чернокнижник*, *чернокнижство* и сл., које су у руској писмености познате у сваком случају од XVI века, вид., на пример, *чернокнижие* у „Домостроју” (Домострой 1882, стр. 22; Орлов, І, стр. 22), „Просветитељу” Јосифа Волоцког (Јосиф Волоцкиј 1896, стр. 31) или у „Сказанију” Аврамија Палицина (РИБ, XIII, стуб. 67) или код Котошихина (стр. 171а — Котошихин 1906, стр. 116; Pennington 1980, стр. 129). Заиста, те речи, по свој прилици, представљају позајмљенице из пољског језика, уп. пољски *czarnoksięźnik*, *czarnoksięźnica*, *czarnoksięstwo* и сл. (Sl. pol., IV, стр. 9—10).

⁴⁰ Уп.: Николай Ярушевич 1917, јеоку 164—165. — По страни стоји саопштење Котошихина (стр. 171а—172а), по којем у Русији мушкирце спаљују „за богохулство, за црковну татљбу, за содомско дёло, за волховство, за чернокнижство, за книжное преложение кто учнет внов[и] толковат[и] воровски против апостолов и пророков и святых отцов с похуленiem”, док женама „за чаровство и убоиство отсекают головы” (Котошихин 1906, стр. 116; Pennington 1980, стр. 129—130). То што Котошихин говори о мушкирцима, очигледно, потиче из Саборног уложења из 1649. године. Оно отпочиње чланом (гл. I, чл. 1) који налаже спаљивање богохулника (Улож. Алекс. Мих., стр. 19); што се пак жена тиче, типична је формулатија: „за чаровство и убоиство” — по свој прилици се имају у виду случајеви када су оптужбе за врачање биле скопчане са оптужбама за злочин.

У западној теологији вештице су се експлицитно асоцирале са ђаволом. У Русији, пак, није било теологије као независне и самосталне дисциплине⁴¹ и, према томе, у руској перспективи вештице нису обавезно схвatanе на такав начин. Оне су схвatanе, пре свега, као жене које поседују специјално знање, при чему извори тог знања нису обавезно конкретизовани.

Руска суђења вештицама су у много мањој мери од западноевропских асоцирана са демонологијом или јереси. Ноћна летења и пировања вештица у Русији нису била позната. Према томе, оптужбе за врачање у Русији су обично (премда не и увек) подразумевале оптужбе за изазивање болести магијом, а не за сатанизам или пак јерес⁴². Неки проучаваоци су мишљења да се схватање вештичења код Источних Словена зајснивало на „пантеистичком доживљају васељене, а не на демонологији, што је био случај на Западу. Без сатане, без пировања вештица руске вештице су веома мало — а понекад нимало — подсећале на западне вештице.”⁴³

Битно је да у Русији није било схоластичке теологије — није било богословских дискусија које би омогућавале да се било какво одступање од православља експлицитно повеже са демонологијом и јереси. Према томе, ту није била разрађена богословска експликација вештичења.

Вештичење је, разуме се, и ту могло да се асоцира (а понекад се заиста и асоцирало) са ђаволом; међутим, мора се нагласити да таква асоцијација није била обавезна (какав је случај био на Западу, посебно у време инквизиције; вид. даље § 8).

5. Цитирани члан Судебника из 1589. (члан о вештицама) историчари руске културе нису оценили како доликује. Не може се рећи да он уопште није примећен, али многи проучаваоци који га помињу чине то узгред, не упуштајући се у суштину проблема и очито не придајући значај том тексту. А обично историчари занемарују тај члан, игноришући га — вероватно подсвесно — као што се уопште неретко дешава са чињеницама које се не уклапају у општепризнато гледиште.

Међутим, тај члан је изузетно интересантан, штавише значајан. Он, рецимо, може допринети објашњавању чињенице да у Русији није било такозваног „лова на вештице” у време када су вештице у Западној Европи биле најсурвије прогањане. Процеси против вештица који су се завршавали аутодафеом, били су уобичајена појава у суседним земљама, као што су Польска или Шведска — али не и у Русији.

Истина, и у Русији је било појединих — локално изолованих — случајева онога што се назива „witch-hysteria” или „witch-craze”, изазваних епидемијом или неком елементарном непогодом, када је на локалне вештице падала сумња да су криве за оно што се десило⁴⁴, али ту дефинитивно није било лова на вештице тако својственог Западној Европи, све

⁴¹ У вези са тим вид.: Успенский 2002, стр. 279.

⁴² Kivelson 1991, стр. 81—82.

⁴³ Zguta 1977, стр. 1206.

⁴⁴ Вид.: Zguta 1977, стр. 1189—1190.

до времена Петра I, који је наредио прогањање вештица и вештаца. Што се тиче става Петра I, он се објашњава управо западним утицајем: Петар је био западњак који је настојао да Русију претвори у европску земљу; дакле, за њега је било природно прихватање западног односа према вештицама.

Насупрот томе, у Русији пре Петра вештице као такве — опет понављамо — нису биле прогањане. То можемо тврдити, рецимо, на основу Судебника из 1589; али ми знамо и да су руски велики кнежеви и цареви често прибегавали помоћи вештица: тако је, на пример, вештица било на двору Ивана III⁴⁵, помоћи „лихих баб” (злих врачара) и волшебник је прибегавали су Василиј III, Иван Грозни, Борис Годунов, Василиј Шујски, Софија Палеолог, Соломонија Сабурова⁴⁶.

Сем тога, врачање, вештичење, уопште коришћење магије било је, може се рећи, уобичајена појава у руској судској пракси. Као што смо већ помињали, Божји суд је био уобичајен начин доношења судске одлуке: да би се установила Божја воља, примењивано је жребање или се борило на полу. Супарничке стране су притом често прибегавале врачању иако је Црква на крају забранила ту праксу; очигледно се сматрало да је било могуће утицати на Божји суд! У другим случајевима парничари су се могли обраћати вештима како би сазнали исход процеса. Ево шта о томе говори Стоглави сабор 1551: „Да в нашем же православии тяжутся нёции же непрямо, тяжутца и, поклепав, крест целует или образы святых, на поле биютца и кровь проливают, и в тё поры волхвы и чародёйники от бесовских научений пособие им творят: кудесы биют и во Аристотелевы врата и в Рафли смотрят, и по звёздам и по планитам глядают и смотрят дней и часов. И тёми диаволскими дёйствы мир прелщают и от Бога отлучают; и на тё чарования надёяся, поклепца и ябедник не мирилца и крест целует, и на поле биютца и, поклепа в, уби в аю т [то јест убијају противника и поред лажних оптужби против њега]” (гл. 41, питање 17)⁴⁷. Овде се, као што видимо, признаје да чини помажу „ябедникам и поклепцам” (клеветницима), одлучујући о исходу Божјег суда; притом се овде лажно целивање крста посматра као магијска радња. У допунским члановима Судебника (1550—1582) читамо: „вельети по торгом кликати: чтоб православни христиане, от мала и до велика, именем Божиим во лжу не клялись и накриве креста не целовали [...], и к волхвом бы, и к чародеем, и к звездочетцом волхвовать не ходили, и у полъ бы чародеи не были; а которые безчинники, забыв страх Божий и царьскую заповедь, учнут именем Божиим во лжу кляться, или накриве крест целовать [...], и к чародеем, и к волхвом, и к

⁴⁵ Вид. у новгородском летопису по препису Дубровског под 7000 (треба да буде под 7006, то јест 1498) годином: „И в то время опалу положил [Иван III] на жену свою на великую княгиню Софию о том, что к ней приходиша бабы с зелием; обыскав тех баб лихих, князь велики велел их казнити, потопити в Москве реке ношию [...]” (ПСРЛ, XLIII, 2004, стр. 211; исто у: ПСРЛ, VI, 1853, стр. 279). Уп.: ПСРЛ, XXXIX, 1994, стр. 172; ПСРЛ, XII, 1901, стр. 247.

⁴⁶ См.: Смирнов 1909, стр. 232; Гальковский, I, стр. 217.

⁴⁷ Емченко 2000, стр. 310.

звездочетцом ходити волховати, и к полям чародей приводити [...], и тем быти от царя и великого князя в великой опале, по градским законом, а от святителей им же быти в духовном запрещении, по священным правилом.”⁴⁸ О томе истом је писао и Максим Грк у „Слову о неизрецивом Божјем Промислу, доброти и човекольубљу, као и против лакомства”, осуђујући обичај судског двобоја („полье”): „взыскуется от обою [од обеју страна у парници] достобране полевщик [мисли се на унајмљеног борца], взыскуется от обидящаго чародей и ворожея, иже возможет, действом сатанинским, пособити своему полевщику. Оле неприкладнаго нашего беззакония [...].”⁴⁹ Као што видимо, у магијске радње се убраја и целивање крста „на криве”, то јест лажно.

И. С. Пересветов говори о лажном целивању крста као једном од главних узрока пада Византијске империје: „во всем греки в ересь впали и в крестном целовании греха себе не ставили”⁵⁰; у једном случају он у том контексту говори о „јеретичким чарањима”⁵¹. Пересветов истовремено помиње такву пракси и у Русији, називајући то „великом јереси”⁵²; по његовим речима у Московскому царству „вера [...] христианская добра, всем сполнна, и красота церковная велика, а правды [праведног суда] нет” (вид. даље, § 8)⁵³.

Стоглави сабор је налагао (гл. 37): „[...] и на криве бы креста не целовали, и именем Божиимъ во лжю не ротилися и не клялися, занеже православным христианомъ крестное целование ротою и на криве отнюдь вконец отречено бысть священными правилы, но вдан от Христа крестьянамъ кресть на освщение и просвщение, и на отогнание врагов, видимых и невидимых. И того ради православным святому кресту вѣрою покланятися и истинною, и чистотою и того честнаго креста целовати со страхом и трепетом, и з чистою совестию, и целуй тако кресть освящаетъ себе и от болѣзни, и от недуг всяческих исцелевает. А не вѣрою и не истинне, не лжѣ целуя кресть, тый бо лжѣ общѣник есть, неизцѣлно врежаетъ себе, и по писанию, яко богоубийца вменяется таковъ и поругатель честному кресту.”⁵⁴ У окружницама разасланим по-

⁴⁸ АИ, I, № 154, стр. 252.

⁴⁹ Максим Грек, II, стр. 202.

⁵⁰ Пересветов 1956, стр. 153—154, 189, 203, 226—227, 240, 253—254, 267—268.

⁵¹ Пересветов 1956, стр. 240.

⁵² Пересветов 1956, стр. 173, 201, 238—239.

⁵³ Пересветов 1956, стр. 176, 204, 241.

⁵⁴ Емченко 2000, стр. 300; то исто потом у Саборном уложенију из 1649. године (гл. XIV, чл. 10 — Улож. Алекс. Мих., стр. 72). Ово место потиче из поуке митрополита Фотија у посланици Пскову из 1427. године: „А что ми пишете, что суть у вас и такови людие, ротники, и крест целують на криве: ино крест дан от Христа христианом, верою тому покланятися, и истинно и чистотою того честнаго креста целовати; и целуй тако крест, освящаетъ себе, и от болезни и от недуг всяческих исцелевает; а не верою и не истинне целуя крест, и той убо лжеобещник неисцельно врежаетъ себе, а по писанию, яко богоубийца вменяется таковъ и поругатель честному кресту. [...]. Но вы, священници, учите таковых о том с показанием к Богу обратитися и плакати собе, зане христианину православну не дан честный крест в роту, ти именей исца, целовати того” (РИБ, VI, № 56, стуб. 485—486; РФА, II, № 122, стр. 412; Казакова и Лурье 1955, прилож. № 6, стр. 254—255).

сле Стоглавог сабора, целивање крста „на криве” изједначава се са содомским грехом: „[...] также бы есте поучали и наказывали всех православных христиан, чтоб на криве креста не целовали, и бород не брили и усов не подстригали, и тафей не носили и содомских скверных дел не творили, егоже безсловесний скотие не творят.”⁵⁵

Лажна заклетва (целивање крста „на криве”) се, природно, сматрала кршењем целивања крста. Притом је важно да кршење крсног целова у принципу није предвиђало казну од људских руку: онај ко крши заклетву улазио је у област сакралног и казна је требало да следи свише.⁵⁶ Према томе, у канонским питањима-одговорима читамо: „Крест аще кто целуетъ мал, не разумея, а преступить, 5 лет есть епитетия его. А разумея преступить, кровию своею токмо да искупится, юже прольет мученически за Христа.”⁵⁷

6. То да у Русији није било лова на вештице у време када су процеси против вештица и аутодафеи били уобичајена појава у Западној Европи — добро је познато. Покушаји да се докаже супротно били су безуспешни.⁵⁸

Како објаснити такав однос према вештицама у Старој Русији? Видимо да су вештице прогањане, мучене и спаљиване како у католичким тако и у простестантским земљама — али не и у православним. Заиста, граница ломача поклапала се са границом између православне Русије (тачније, Украјине) и католичке Пољске или између Русије и протестантске Шведске. Како западни проучавалац пише, „лов на вештице био је специфично западни феномен (*an exclusively Western phenomenon*) — Источне Европе, области православног хришћанства, он се није дотакао”⁵⁹.

⁵⁵ Павлов 1873, стр. 30; Макарий 1863, стр. 211. Бријање браде и краћење бркова сматрало се типичном одликом хомосексуалца. *Тафје* — округле капе налик токама које су носили не скидајући их у цркви; Стоглави сабор, гл. 39 у ношењу тафје види мусимански и уједно пагански обичај (вид.: Емченко 2000, стр. 301—302).

⁵⁶ Уп.: „Ниједан древни индоевропски закон не предвиђа казну за кривоклетство. Казна се сматрала привилегијом богова који су били гаранти при полагању заклетве. Њено кршење је злочин према небеским житељима. И обавезати се под заклетвом значило је унапред се потчинити одмазди богова, будући да су они позивани да ‘виде’ и ‘чују’, у сваком случају да присуствују при објави заклетве” (Бенвенист 1995, стр. 342).

⁵⁷ РФА, III, № 131. II, стр. 483; уп.: РИБ, VI, № 124, стуб. 862—863. У такозваном Сводном судебнику с почетка XVII века (грана XXII, гл. 141) о несумњиво лажној заклетви (на пример, у ропству под принудом) речено је: „Буди о сем ведомо, лутчи бы умрети, а креста не целовати, занеже крестному целованью покаяния несть, то есть грех смертный” (Пам. рус. права, IV, стр. 538). По патријарху Филотеју, за онога ко крши крсни целив сматра се да се одриче Бога и, самим тим, да је одлучен од Цркве (повеље руским кнезевима с почетка седамдесетих година XIV века. — РИБ, VI, прилог. № 20, 21, 29, стуб. 120—122, 164—166).

За целивање крста „на криве” следовало је одлучење од Цркве на шест или више година. Вид. епископску поуку свештеницима из XV века (РИБ, VI, № 134, стуб. 922), Саборно уложење из 1649, гл. XIV, чл. 10 (Улож. Алекс. Мих., стр. 72) и такозвани Сводни судебник с почетка XVII века, грана XXII (Пам. рус. права, VI, стр. 538).

⁵⁸ Уп., на пример: Новомбергский 1906, стр. V—VI; Новомбергский 1907, стр. 21; Kivelson 1991, стр. 79, *passim*. У вези са тим вид.: Ryan 1998, стр. 51.

⁵⁹ Cohn 1975, стр. 253.

Можемо ли мислiti да је православна Црква била толерантнија према вештицама од католичке или протестантске? Никако.

Православна Црква је била, без сумње, противница вештица у истој мери као католичка или протестантска, и руски епископи су вернике упозоравали да са вештицама не смеју бити ни у каквим односима.⁶⁰ За обраћање вештицама човек се могао покајати и за то се добијала епитетија. Од самих вештица се истовремено није очекивало покајање: оне једноставно нису припадале Цркви, биле су *ipso facto* од ње одлучене.

Напоменућемо да лопови и разбојници нису били, уопште говорећи, одлучени од Цркве: за крађу и разбојништво могло се покајати. Према томе, запажамо нешто попут комплементарне дистрибуције: с једне стране, вештице су биле под окриљем закона (у јурисдикцији владе, администрације), док су лопови и разбојници били ван закона; с друге пак стране, лопови и разбојници су били под заштитом Цркве (у јурисдикцији Цркве), док су вештице биле ван Цркве.

Положај вештица у Русији могао се у извесном смислу поредити са положајем хетероконфесионалног (неправославног) живља (на пример, муслимана или Јермена); по дефиницији, они су били ван Цркве и, према томе, нису јој били подређени — били су ван црквене јурисдикције.

Ова занимљива ситуација је очито била повезана са раздавањем црквене и световне јурисдикције у Русији. Заиста, после крштења Русије дошло је до раздавања кнежевског и црквеног суда које је непосредно везано за питање које нас занима. То раздавање је било тачно одређено кнежевским уставима; помоћу њих је требало да се расподеле јуристичка овлашћења кнеза и епископа — другим речима, да се одреди граница између световног и црквеног права. Први устав се приписује кнезу Владимиру Светом; тај устав, као, уосталом, и сви остали, сачуван је у каснијим рукописима — најранији се датирају XIV веком и садржи трагове касније ревизије. Затим је уследио устав кнеза Јарослава, његовог сина и наследника на кијевском престолу, а онда и неких других кнезева. У сачуваним текстовима устав постоје очигледни анахронизми и неке чудне формулатије; и поред тога, они, по свој прилици, представљају старе изворе — другим речима, нама доступни текстови су резултат ревизије оригиналних докумената.⁶¹

Владимиров Устав почиње следећим речима: „Во имя Отца, и Сына и Святаго Духа. Се яз, князь Василии, нарицаемы[и] Володимир, сын Святославль, внук Игорев, блаженая княгини Олгы, восприял есмь святое крещение от грецьского царя и от Фотия патриарха царегородьского, взях първаго митрополита Леона Киеву, иже кръсти всю землю Русьскую святым крещеньем.” Даље се каже: „По томъ разверзьше грецьскии номоканон и обретохом в немъ, оже не подобает сих судов и

⁶⁰ Вид., на пример, поуку против врачара Серапиона, епископа владимирског, суздаљског и нижегородског (1274—1275) (Петухов 1888, прилож., стр. 11—13), као и посланице митрополита Фотија Новгороду и Пскову из 1410—1417. године (РИБ, VI, № 33, 34, стуб. 274, 283; РФА, III, № 127, 141, стр. 462, 517). Уп. епископску поуку свештенству и лаицима (РИБ, VI, № 134, стуб. 919) коју ниже цитирамо (у напом. 70).

⁶¹ Вид.: Щапов 1972; Щапов 1976.

тяжъ князю судити, ни бояром его, ни судьям. И яз, съгадав с своею княгинею с Анною и с своими детми, дал есмь ты суды церквам, митрополиту и всем пискупиам по Русьской земли. А по семь не надобе въступатися ни детем моим, ни внучатом, ни всему роду моему до века, ни в люди церковные, ни во все суды их.” На kraју следи упозорење: „Кто преступить си правила, яко же есмы управили по святых отецъ правилом и по първых царев управленью, кто иметь преступати правила си, или дети мои, или правнучата, или в которомъ городе наместник, или тиун, или судья, а пообидять суд церковный, или кто иных, да будуть прокляти в сии век и в будущии семио зборов святых отецъ вселенъских.”⁶²

Уставом је било дефинисано, прво, ко је био у надлежности црквеног суда (то јест коме је требало да суди епископ или његов представник)⁶³, и, друго, шта (које предмете) је требало да разматра црквени суд. Другим речима, устав набраја категорије људи који су били у јуридикцији Цркве и дефинише типове злочина који спадају у компетенцију црквеног суда. Даље Јарослављев устав одређује врсте казни предвиђене за разне типове злочина.

Како треба разумети речи у Владимировом уставу: „разверзъше грецъскии номоканон...” (аналогна реченица се потом среће у Јарослављевом и Всеволодовом уставу)? Те речи тешко да се могу схватити буквально: мало је вероватно да је Владимир икад отварао и читao Номоканон (Крмчију), то јест византијски зборник црквених канона и царских закона распоређених према садржају. Уз то, та реченица као да треба да покаже оријентисаност на византијско законодавство, где је забрањено мешање у црквене послове.⁶⁴ Ма како било, раздавање световног и црквеног права у кнежевским уставима из XI века — или уопште у Русији — мало подсећа на византијску ситуацију; оно се пре може објашњавати западним, а не византијским утицајем.⁶⁵

⁶² Щапов 1976, стр. 22—24.

⁶³ „А се церковные люди: игумен, поп, дьякон, дети их, попадия и кто в клиросе, игуменья, чернець, черница, проскурница, паломник, лечецы, прощеник, задушныи человек, сторонник, слепець, хромець. Манастыреве, болнице, гостинницы, странноприимнице. То люди церковные, богадельные. Митрополит или пискуп ведает межи ими суд, или обида, или которая, или вражда, или задница. Аже будеть иному человеку с тымъ человечкомъ речь, то обчии суд” (Щапов 1976, стр. 24). Део овде побројаних лица подлегао је црквеном суду и у Византији (вид.: Неволин 1859, стр. 284).

⁶⁴ Вид.: Неволин 1859, стр. 277.

⁶⁵ Неволин 1859, стр. 286—287; Живов 2002, стр. 232—233. Уп.: Суворов 1888, стр. 191—218; Суворов 1893, стр. 294—299, 359—364. — Руси су се, истовремено, по тврдњи Г. В. Вернадског, „држали принципа византијског права — или, у том случају, пре римског права — легализовавши принцип камате (интереса код зајма). Као што је познато, западно право тог времена под утицајем Цркве није признавало законитост зеленаштва које је сматрано злоупотребом (usury)” (Vernadsky 1980, стр. 284). Заиста, одговарајући чланови садрже се у „Руској правди” (Пространная Правда, чл. 50—53; вид.: Пр. Рус., II, стр. 417—428; Тихомиров 1953, 97—98, № 47—49; уп. помињање процента у новгородским писмима на брезовој кори: Зализняк 2004, с. v. *намѣ, лихва*). Тешко је претпоставити да се у „Руској правди” одразио византијски утицај, али порекло одговарајућих чланова захтева објашњење (у германском праву, изгледа, није примећено ништа слично).

Дакле, Владимиров устав је одређивао границе између световног и црквеног права. Пре примања хришћанства судска власт у Русији припадала је кнезу; сада кнез део својих овлашћења предаје црквеним властима.

Одлуке кнеза Владимира и потоњих кнежева биле су, очигледно, економски мотивисане. У складу са аutoхтоним руским правом сваки суд је предвиђао плаћање кнезу на чијој се земљи вршио; то исто је постојало и у германском праву. Почек од Владимировог устава у случају када је суд потпадао под црквену јурисдикцију, новац је добијао епископ, а не кнез; Јарослављев устав одређује накнаде за различите злочине који подлежу управо црквеном, а не кнежевском суду.⁶⁶ Цркви је била потребна финансијска подршка, а Владимиров и устави потоњих кнезева су у извесној мери ту подршку обезбеђивали. Управо са тим циљем Владимир је установио црквени десетак који се такође помиње у уставу.⁶⁷

Треба нагласити да се црквени суд притом ослањао на ону исту традиционалну праксу суђења — по свом пореклу паганску! — каква је

Руска Црква је, као и западна, одбацивала зеленаштво сматрајући га грехом (вид.: Смирнов 1913, прилож., по регистру речи *рёзоимание, рёзовникъ, лихва, куны, мздоимство;* Корогодина 2006, стр. 197; Петухов 1888, прилож., стр. 14; РИБ, VI, № 122, стуб. 841). У Русији се истовремено борба против зеленаштва односила пре свега на клирике, вид. поуке митрополита Фотија (РИБ, VI, № 33, 34, 43, стуб. 275, 284, 382—385; РФА, III, № 127, 136, 141, стр. 462, 502, 517—518) и одлуке Стоглавог сабора из 1551, гл. 76 (Емченко 2000, стр. 379—380), што је било у складу са црквеним канонима, уп. 44. апостолско правило, 14. правило Светог Василија Великог, као и одлуке Васељенских сабора (Првог Никејског 325. године, правило 17; Трулског 691, правило 10) и помесних (Картагинског 318, правило 21; Лаодикијског око 361, правило 4) (Правила апост., стр. 95—96, 213—215; Правила всел. соб., стр. 58—62, 314—315; Правила пом. соб., стр. 424—426, 211—212).

О зеленаштву у Византiji вид.: Каждан 1991, стр. 1002—1003; Каждан 1991а, стр. 2146. У Западној Цркви оно је било формално осуђено Трећим Латеранским сабором 1179. и Другим Лионским сабором 1274. године, при чему је ту зеленаштво забрањивано како клирицима тако и лаицима (та забрана није важила за Јевреје, вид. одлуке Четвртог Латеранског сабора 1215. године). Данте у „Божанственој комедији“ зеленаше смешта у пакао („Inferno“, песма XI). Јужни Словени католици непокајаног зеленаша нису сахрањивали са хришћанима („Полицкиј статут“, § 32, вид.: Греков 1951, стр. 224).

⁶⁶ На пример, за прељубу с монахињом, поред покајања, било је предвиђено плаћање митрополиту 40 гривни; за содомију је било предвиђено 12 гривни и покајање, онај ко одсече некоме косу или браду плаћа 12 гривни митрополиту и бива кажњен од кнеза; ко жену великог бојарина назове прељубницом, плаћа 5 гривни обештећења и исту такву суму митрополиту, и бива кажњен од кнеза (али 3 гривне за аналогно вређање мањег бојарина или грађанина — и 1 сребрну гривну за исто вређање сељакове жене). То, у суштини, није ништа друго до компензација за увреду части (премда се тај термин овде не употребљава). Вид.: Щапов 1976, стр. 88.

⁶⁷ „По томт же летом многым минувшем создах церковь святых Богородица Десятиную и дах си десятину по всем земли Русьстей ис княжения в сборную церковь от всего княжа суда десятию векшию [векша — новчана единица] а ис торгу десятию неделю, а из домов на всяко лето от всякого стада и от всякого жита чюдному Спасу и чюдней его матери“ (Щапов 1976, стр. 23). Уп. и: „А своим тиунам приказываю суда церковного не обидети и с суда давати 9 частии князю, а 10-я святей церкви“ (Щапов 1976, стр. 23). Ове последње клаузуле нема у свим редакцијама устава. Повест минулих лета (Повесть временных лет) под 996. годином приповеда о Владимиrowом обећању да ће давати десетак цркви Пречисте у Кијеву (ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 124; ПСРЛ, II, 1908, стуб. 109). — О вероватном словенском пореклу црквеног десетка вид.: Щапов 1965, стр. 297—326; Щапов 1989, стр. 76—87; Флорја 1992, стр. 9—31.

постојала у кнежевском суду (на праксу новчане компензације заувреду). Другим речима, одређене врсте судских процеса које су раније биле у надлежности кнеза сада су се нашле у компетенцији Цркве, али судска пракса је, уопште гледано, остајала иста. У црквеном суду је, разуме се, било на сази и канонско право, то јест посебна црквена правила за питања вере, морала и црквене дисциплине, али црквено право је шири појам: може се рећи да се црквено право у Русији састојало од аутоктоног руског права које је важило за посебну категорију људи (подређених епископу) и одређену категорију злочина (који су били у компетенцији црквеног суда), и византиског канонског права.

7. Према Владимиrom уставу у надлежности црквеног суда били су предмети који су се односили на породични живот и сексуално понашање (развод, кршење супружанске верности, отимање девојака, инцест, силовање, пребијање родитеља и др.), спорови око наследства и, на крају (што се непосредно односи на нашу тему), магијска пракса, тачније, злонамерно врачање: „вѣдство, потвори [врачање], чародѣяніе, вльхование, зеленичество” — термин *вѣдство* овде се помиње у контексту веома штетне, злонамерне магије.⁶⁸

Ово, рекло би се, противуреди свему што је казано. Битно је, међутим, да ова клаузула не одговара каснијој јуристичкој пракси. Ми, заправо, не знамо за случајеве да је вештицама у Русији судио епископ или његов представник.⁶⁹ Сви нама познати процеси против вештица одвијали су се у световном, а не црквеном суду (и притом вештицама, као што је већ поменуто, није суђено зато што су биле вештице: оне су оптуживане за „воровственное волшебство”, за коришћење својих знања у злочиначке сврхе, за злоупотребу свог знања).⁷⁰ Дакле, колико је нама познато, вештице као социјална категорија биле су у јурисдикцији световног (кнежевског) суда — упркос ономе што у свом уставу вели Владимир.

⁶⁸ О речи *потвори* вид.: Николай Ярушевич 1917, стр. 160 (напом. 4).

⁶⁹ Речено је да противуреди одлука Кипријана, митрополита новгородског (1626—1634) о епископском суду, где се, међу предметима у надлежности епископовог суда, помиње и чарање (Кипријан 1861, стр. 342—343). Али одговарајуће место код Кипријана не представља ништа друго до дословни цитат из Устава Владимира Свјатославича који смо горе навели. Кипријан настоји да васпостави прерогативе црквеног суда које су световне власти знатно ограничиле; према томе, он цитира најавторитетније документе који се односе на компетенцију црквеног суда, пре свега Владимиров и Јарослављев устав, као и Стоглав и друге изворе. Дакле, Кипријан у овом случају користи туђе речи и његове речи не треба схватати буквално.

⁷⁰ Вид.: Неволин 1859, стр. 290, ул. стр. 350; ул. и: Николай Ярушевич 1917, стр. 164—166. — У епископској поуци свештенству и лаицима (XV век) читамо: „А ворожей бы баб, ни мужиков колдунов не было у вас никого в приходе; а у кого в приходе есть, и вы мне скажите; а кто не скажеть, а выму [сазнам?], ино священника отлучю, а бабу или мужика колдуна выдам прикащиком, и они казнить градскимъ закономъ” (РИБ, VI, № 134, стуб. 919). Израз *градски закон* који у другим случајевима може означавати Прохирон (византијски правни споменик), у овом случају означава, највероватније, ’световни суд’ (ул.: Смирнов 1909, стр. 237); ул. *градске законе* у истом значењу у допунским члановима Судебника из 1550—1582. године (АИ, I, № 154, стр. 252) које смо горе цитирали (у § 5).

Треба имати у виду да већ Устав Јарослава Владимира, за разлику од устава његовог оца, не говори ништа о потчињености вештица и вештација црквеном суду. Кратка верзија Јарослављевог устава уопште не помиње злочине везане за магију (врачање и т. сл.), док се у пространој верзији говори: „Аще жена будет чародеица, наузница, или волхва, или зелениница, муж, доличив [сазнавши то] казнит ю, а не лишится [то јест не растаје се од ње].”⁷¹ Ми видимо да се тај случај (у пространој редакцији Јарослављевог устава) сматра породичним казусом, и каузну извршава муж, при чему му женено врачање не даје повод за развод. Заправо, жену кажњава муж, али и муж који одговара за своју жену такође бива кажњен плаћањем глобе митрополиту. Зашто? Зато што предмет спада у брачно право које је у надлежности Цркве. Овакви случајеви су, вероватно, посматрани као случајеви брака са паганком — такви случајеви су, без сумње, били чести у домонголској Русији; дакле, није искључено да је тада породица кажњавана управо за приврженост паганству. У сваком случају овакво стање се фрапантно разликовало од византијског законодавства по којем „Ако муж открије да му се жена бави врачањем, он има озбиљан разлог за развод, што и Црква потврђује; а тако и жена која у томе нађе мужа” (Властарь, М., гл. 1).⁷²

Поређење Владимировог и Јарослављевог устава наводи на закључак да по примању хришћанства световне власти, заправо, готово да се и нису бориле или су се бориле веома мало против врачања — можда зато што је та пракса била сувише раширила и практично ју је немогуће било забранити.⁷³

У погледу тога, вредно је пажње што су те исте области права које у Владимировом уставу спадају у компетенцију црквеног суда — породично право, сексуална одступања и, најзад, врачање — поменуте у византијској Еклоги, па неки проучаваоци стога тим члановима у Владимировом уставу приписују грчко порекло.⁷⁴ Напоменућемо и то да према законодавству цара Ираклија свим клирицима, независно од врсте злочина, треба да суди црквени суд; то исто се говори и у Владимировом уставу.⁷⁵ Према томе, примећују се нека подударања између Владимировог устава и византијског законодавства. Међутим, није јасно у којој мери су грчки закони примењивани у Русији (чак ако се претпостави да су ту били донекле познати); није искључено, рецимо, да је одлука о кажњавању за врачање у Владимировом уставу имала чисто декларативни карактер.

Повест минулих лета (Повесть временных лет) нам саопштава (под 996. годином) како Владимир по примању хришћанства, живећи „в страш Божьи” и бојећи се греха, на почетку није погубљивао разбојнике, што

⁷¹ Щапов 1976, стр. 89, 97, 102, 105.

⁷² PG, CXLV, стуб. 15; Властарь 1996, стр. 317. Уп.: Cod. Just., V, 17.18 (Krueger, II, стр. 212); Нарбеков, II, стр. 315.

⁷³ Вид.: Franklin 2002, стр. 261.

⁷⁴ Милов 2000, стр. 245; вид. и: Неволин 1859, стр. 283—284. Уп.: Живов 2002, стр. 303.

⁷⁵ Неволин 1859, стр. 273.

је било предвиђено византијским законодавством, него је од њих узимао глобу (рус. *вира*). То значи да се као хришћанин држао норми (аутохтоног) словенског, а не византијског права. Затим на инсистирање епископа, наравно грчких (у то време су у Русији сви епископи били Грци), он уводи норме византијског законодавства, „отверг виры, нача казнити разбойники”. Но после тога старци (то јест чувари патријархалног поретка) заједно са неким епископима посаветоваше му да опет погубљење замени глобама, објаснивши да ће тај новац омогућити прибављање оружја и коња („и рѣша епископи и старци: рать многа, оже вира, то на оружъи и на коних буди”).⁷⁶ Одбацивши своју ранију одлуку, Владимир поче да живи „по устроенью отъню и дѣдню”, то јест у складу са традиционалним руским правом.⁷⁷

Можда се нешто слично десило и са законодавством о врачању: може се претпоставити да је и у том случају Владимир првобитно намеравао да се придржава византијских правила, али се потом вратио традиционалној пракси.

Дакле, руски кнезеви су у раном периоду вероватно имали нека обавештења о византијском законодавству (иако је најауторитетнији корпус византијских закона био преведен касније) — то нас враћа реченици „разверзьше грецьскии номоканон...” — али се нису увек држали византијских закона. Истовремено видимо да се традиционално словенско законодавство, као и германско, заснивало на систему глоба.

У сваком случају, руска јуристичка пракса која се односила на врачање готово од самог почетка се разликује од византијске. Тако је у грчком номоканону за гатаре и врачаре одређена смртна казна или сакаћење (Фотијев Номоканон, наслов IX, гл. 25).⁷⁸ И поред тога, митрополит Јован II (1076—1089) — пореклом Грк! — учи, напротив, да за чарање и врачање не треба кажњавати смрћу или сакаћењем удова: „Иже волхванья и чародѣянья творѧше, аще мужю и женѣ, словесы и наказаныемъ показати и обратити шт злыхъ; ѧкоже шт зла не преложатъся, ыро казнити [то јест сурово кажњавати] на възбраненык злоу, но не до смерти

⁷⁶ Очигледно је да у овом случају није реч о грчким епископима (Никольский 1930, стр. 90); Н. К. Никольски је сматрао да се ове мисли на западне епископе, али слагање са овом претпоставком није обавезно. С једне стране, помињање епископа на овом месту може се схватити као каснија интерполација (уп.: Шахматов 1908, стр. 570; Goetz, I, стр. 199). С друге, пак, стране помињање епископа, уз старце може се објаснити као својеврсни фразеолошки клише, устаљена синтагма позајмљена из Јеванђељског текста (*архијереји и старци у Јеванђељу*). Вид.: Успенский 1994, стр. 14—15 (напом. 4). [Одговарајућа места из Јеванђеља у преводу на српски гласе: старешине и првосвештеници (Мт. 16, 21; Мк. 8, 31, Лк. 22, 52 и др.). Уп.: *Свети Писмо. Нови Завет Господа нашеј Исуса Христуа, Свети Архијерејски Синод Српске Православне Цркве*, Београд 2003. — прим. прев.]

⁷⁷ ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 126—127. — Уп. затим у „Руској правди” (Пространная Правда, чл. 2): „По Ярославе же паки совокупившееся сынове его: Изяслав, Святослав, Всеvolод и мужи их: Косячъко, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша” (Рус. Пр., II, стр. 245—254). Према томе, Ярослав је у овом случају судио не као Владимир, него управо по нормама византијског законодавства, док су се његови синови вратили традиционалном руском праву.

⁷⁸ Rhalles & Potles, I, стр. 188—190; Нарбеков, II, стр. 308—309.

oubivati, ni obrjezati sikhъ tъlесе; ne bo priimaкътъ [сего] церкъвною наказанык и оченък.”⁷⁹ То исто говори потом Серапион, епископ владимирски, суздаљски и нижегородски (1274—1275).⁸⁰ Све то не одговара византијском законодавству.⁸¹

8. Као што смо већ рекли, православна Црква је била противница вештица исто као католичка или протестантска. Али она није била толико активна у борби са вештицама као католичка и протестантска Црква. До појединих горепоменутих процеса против вештица није дошло на иницијативу Цркве.

Шта је разлог те пасивности? Умесно је, чини нам се, указати на две околности.

Прво, пропаганда хришћанског учења је много мање карактеристична за источно хришћанство него за западно. Православна Црква, бар у Русији, била је пре свега усредређена на саму себе, она се није борила за душе неверних — неправославних или нехришћана. У Руској Цркви до XVIII века готово да није било мисионара (има само три изузетка, али они потврђују правило⁸²), а што се тиче мисионарске делатности у периоду од XVIII до почетка XX века, она се, без сумње, објашња-

⁷⁹ Павлов 1876, стр. 9 (или РИБ, VI, дополн. № 1, стуб. 4); Бенешевич, I, № 16, стр. 110—111, с паралелним грчким текстом (Павлов и Бенешевич грчки текст доносе пре-ма различитим изворима). Уп. коментар А. С. Павлова: „У [...] уставу Светог Владимира предмети о чарању [...] подлежу архијерејском суду који се при разматрању како тих тако и других предмета који спадају у његову надлежност, морао руководити грчким номоканоном. Ту, у номоканону, гатарима и врачарима одређена је смртна казна или кажњавање сакаћењем (Фотијев Номоканон, наслов IX, гл. 25). [...] Јован II не заповеда да се инсистира на тачном спровођењу тих закона — чак и у случајевима када се све моралне мере исправљања окривљених показују као безуспешне. ‘Убијање или сакаћење људских тела’, вели он ‘противно је духу Цркве и правилима црквене дисциплине.’ Међутим, он наређује да се непокажани и упорни сујевери кажњавају ‘са великим строгошћу’ (auvsthrote,rwj kolazein), то јест, судећи по току говора, да се подвргавају не само црквеним него и *сюльашњим* казнама, чије су врсте биле одређене у [...] Јарослављевом уставу (новчане казне, затварање у црквени дом, предавање кнезу ‘ради казне’ и сл.’) (Павлов 1876, стр. 19, напом. 7; РИБ, VI, дополн. № 1, стуб. 331—332, напом.).”

Исто тако и Теодор Валсамон (око 1140 — око 1195; патријарх антиохијски око 1185 — око 1195) у свом коментару на Фотијев Номоканон иступа против смртне казне, али много после иступања митрополита Јована. Иначе, Номоканон у 14 наслова (Фотијев Номоканон) у Русији је био познат без ублажујућих Валсамонових коментара. Вид.: Медведев 1992, стр. 58—60; Шапов 1978, стр. 119—120.

⁸⁰ Петухов 1888, прилож., стр. 10. Уп. и посланицу митрополита Фотија Пскову из 1420, где говори да јеретике не треба убијати (РИБ, VI, № 51, 56, стуб. 436—437, 485; РФА, II, № 122, стр. 411—412; РФА, III, № 131. I, стр. 482; Казакова и Лурье 1955, прилож. № 4, стр. 250).

⁸¹ У једном случају наречени епископ (Теодор) који је одбио да иде кијевском митрополиту ради постављења, како саопштава летопис (1169. године), по наредби митрополита био је сувово погубљен сакаћењем „као злочинац и јеретик“ (Успенский 1998, стр. 323). Битно је притом да је митрополит (Константин II) био Грк, и он се, по свој прилици, ослањао на византијску праксу кажњавања. Теодор није био јеретик; видимо, међутим, да су се сакаћење и смртна казна по византијском законодавству асоцирали са јереси. Ово је изнiman случај који није никако повезан са оптужбом за врачање.

⁸² Двојица од тих мисионара проглашени су за свете (Кукша, просветитељ Вјатича; Стефан Пермски, просветитељ Пермјака), један је оптужен за јерес и прогнан (Теодорит Колјски, просветитељ Лопар).

ва западним утицајем. Исто тако су и крсташки походи типично западна појава, тешко замислива у Русији. Ово се може повезати са тим да у Русији припадност православној религији сама по себи није сматрана путем ка спасењу (премда је та религија сматрана једином истинитом); спасењу је, у принципу, придаван харизматички а не институционални карактер, и, према томе, религиозна припадност сама по себи, уопште говорећи, није га могла предодредити. Уопште, може се по свој прилици рећи да је ту религија схватана не толико као средство спасења колико као пут предодређен свише.

Флечер препричава свој разговор са руским епископом: „Како мисли да ће се спаси? — На ово питање он ми је одговорио, сходно ученију руске Цркве, да још не зна да ли ће се спаси или не, али ако Бог *благодизволи* (удостоји га спасења), он ће се томе радовати; а ако не *благодизволи*, шта да се ради. („How he should be saved? Whereunto he answered me with a piece of Rus doctrine, that he knew not whether he should be saved or no: but if God would poshallouate him (grace him with salvation), or gratify him, so much as to save him, so it was, he would be glad of it: if not, what remedy?”⁸³ Такво схватање је, узгред речено, оставило трага код старообредаца-беспоповаца који тврде да „ће се свако у својој вери спаси” (такво мишљење смо имали прилике да чујемо од старообредских учитеља).

Управо у том смислу треба разумети изјаву Пересветова да „Бог воли не веру, већ правду [то јест праведност, праведан суд]”. Признајући да је „истинная правда — Христос”, Пересветов тврди да су Грци, носиоци истините вере, изгубили царство због неправде; наспрот томе, „Магмет-салтан, турской царь, взявши Царьград уставил правду и праведен суд, что Бог любит, во всем царстве своем, и утешил Бога сердечной радостию, и за то ему Бог помогает”⁸⁴

Разлика имеђу православља и католичанства у посматраном аспекту посебно јасно се испољава у односу према исповести: док је за католике исповест неопходан услов за спасење, за православне је то средство очишћења душе које је неопходно, али само по себи никако не гарантује спасење; та разлика се одразила у форми отпуштања грехова — молитвеној у источној Цркви и декларативној (перформативној) у западној.⁸⁵ Веза очишћења од грехова и спасења јасно је изражена у западном хришћанству у представи о чистилишту, где душе грешника искупују оне грехе који им нису били отпуштени, како би могли да виде Бога.

Уопште, може се рећи: католичка Црква је, пре свега, институција спасења; она прима функције послате свише и својим члановима обезбеђује спасење под условом да извршавају њене наредбе. Православна Црква указује на пут човеков ка Богу, али притом не предвиђа било каква гарантована правила спасења: спасење човеково зависи потпуно и искључиво од воље Божје, и у принципу не може бити условљено било

⁸³ Fletcher 1591, стр. 89a; Флетчер 1905, стр. 100.

⁸⁴ Пересветов 1956, стр. 180—181, 206—207, 246—247, 243—244, уп. стр. 149, 151, 160, 169, 176, 182, 188, 204, 225, 241.

⁸⁵ Вид.: Успенский 2006, стр. 64—68.

каквим рационално установљеним правилима; сама припадност Цркви са православне тачке гледишта представља пре мистички, него институционални моменат.

Другу околност смо већ помињали. Још једном ћемо поновити: у Русији није било схоластичке теологије која би омогућавала да се свако одступање од православне вере експлицитно доведе у везу са демонологијом и јереси; конкретно, ту није било теологије врачања. Без Августина, без Томе Аквинског православна Црква је „била лишена космолошке инфраструктуре лова на вештице (lacked the cosmological infrastructure of the witch-craze)”.⁸⁶

У тим условима традиција (конкретно, традиционални однос према вештицама) је била фактор много снажнији од било каквих убеђивања или поучавања. Заправо, код развијене и систематски изложене теологије (као, на пример, код Томе Аквинског), у принципу се све — свака појава, сваки догађај — мора објаснити терминима прихваћене теолошке доктрине. А ако се нешто не уклапа у ту слику, то се аутоматски сматра одступањем од догме, асоцирајући се са јереси или демонским принципом (Сатаном). При одсуству такве доктрине актуалне су традиционалне представе.

У извесном смислу однос према вештицама у Русији одговарао је ономе што се збивало у Западној Европи у средњем веку. До XII века вештицама и вешцима на Западу је суђено само ако су били оптуживани за причинавање штете другим људима (као у Русији). Они су били у надлежности епископског суда (то се разликовало од руске праксе, али одговара раном руском законодавству — у Владимировом уставу); притом су их, ако би се установило да су криви, кажњавале световне судије у складу са световним правом. У то време није било борбе са вештицама као таквима, то јест нису предузимани покушаји њиховог уништења, и 1258. папа Александар IV је забранио инквизицији вођење процеса против вештица ако оптужбе против њих нису биле везане за јерес.⁸⁷ Касни-

⁸⁶ Вид.: Trevor-Roper 1967, стр. 185 (напом. 2). Уп.: Zguta 1977, стр. 1187 (напом. 1); Смиљанска 2003, стр. 42.

⁸⁷ Инквизиција је иначе била орган створен ради откривања и прогона јереси; у рано доба јеретици су обично кажњавани одлучивањем од Цркве. Црквени оци су у принципу одбацивали физичко кажњавање, иако су световни владари након што је хришћанство било проглашено за званичну религију Царства, јерес могли сматрати својеврсном увредом величанства (*laesio majestatis*) која се могла кажњавати конфискацијом имовине и чак смртном казном. Црква је пак стајала на својој позицији и у XII веку, када свети Бернард Клервошки износи тезу: „*Fides suadenda, non imponenda*” („У веру убеђују, али је не намешавати”). Ставе почиње да се мења 1184., када папа Луције II издаје наређење по којем епископи морају организовати инквизицију ради откривања јеретика у својим дијецезама и предавати световним властима ради кажњавања оне које се нису одрекли својих заблуда. Ова епископска инквизиција није имала много ефекта, а онда је ради борбе са катарима папа Григорије IX установио специјалну дужност папских инквизитора који су врбовани углавном из редова францисканаца и доминиканаца. У њиховој власти били су сви хришћани одређене области изузев епископа и њихове администрације, и били су потчињени само папи; притом није било централне установе која би координирала њихову делатност. Инквизитори су упућивани у области где је бујала јерес и где су световни владари били спремни да им пруже помоћ. Инквизитори су саслушавали осумњичене у ћелијама у присуству сведока. Обично није подизана оптужба против окривљених, они нису могли по-

је су западни теолози почели тврдити да је врачање управо облик јереси, јер је подразумевало отворен или тајни савез са ђаволом, и од 1398. години инквизицији бива поверио разматрање таквих предмета; то се разликује од руске ситуације, будући да у Русији није било богословских дискусија тим поводом.⁸⁸ Године 1494. два немачка инквизитора, доминиканци Хенрих Крамер (Инститор) и Јакоб Шпренгер, добили су од папе Инокентија VIII булу која им је давала право да врше истрагу и кушење вештица. Они су написали трактат „Маљ за вештице“ („Malleus Maleficarum“) објављен 1487. године — приручник за инквизиторе који је служио за препознавање вештица и описивао методе почетне судске истраге.⁸⁹ Од kraja XIV века на Западу су суђења вештицима била све чешћа и чешћа да би врхунац достигла крајем XVI — почетком XVII века.

9. Вратићемо се Судебнику из 1589. Видели смо да тај судебник, побрајајући различите врсте компензација за увреду части, помиње само вештице и ништа не говори о вешцима. Како то објаснити?

Вешци су играли важну улогу у сеоском животу — понекад важнију од парохијског свештеника.⁹⁰ Њихова улога је била посебно приметна на свадбама: на пример, локални вештац је штитио сватове од непријатељских радњи туђих вештата (који су могли натерати сватове међу вукове).⁹¹

Вештица је, међутим, могла бити бабица и уопште је била специјално везана за рођење и здравље детета. Она се бавила и излечењем, правила чворове, врачањем изазивала наклоност, изговарала бајалице итд.⁹²

Међу вешцима и вештицама постојала је физиолошка разлика. То звучи тривијално, али разлика није била само у полу: сматрало се да су вештице, за разлику од вештата, имале репове, и познати су случајеви специјалног прегледања жена ради откривања вештица.⁹³

звати сведоке, а адвокати су се бојали прихватавања таквих предмета стрепећи од оптужаба за повлађивање јереси. Године 1252. папа Инокентије IV допустио је коришћење мучења у инквизиторским процесима.

⁸⁸ Уп., међутим, *еретик, еретица* као назив за вешца или вештицу — тај назив се, без сумње, јавља под западним утицајем. Вид. *еретица* 'врачара', *еретичество* 'врачање', еретический 'мађијски' у „Беседи оца и сина о женској злоби“ из XVII века (Титова 1987, стр. 204, 242, 257, 283, 301, 321, 339, 357, 377) и у процесу из 1677. године (Новомбергскиј 1906, стр. 108—109). Речи *еретик* или *еретичество* срећу се у преписима Устава Владимира Свјатославича (Шапов 1976, стр. 15 и даље), али су ту можда дате у свом почетном значењу (уп. о различитим тумачењима тих речи: Николай Ярушевич 1917, стр. 190—191).

⁸⁹ Назив те књиге у складу је са изразом „Malleus (или Malleolus) Haereticorum“ — тако су се звали борци против јеретика (као, на пример, свети Антоније Падуански или свети Петар Канизиј). Инститор је латински превод немачког презимена Kramer (*Krämer* — 'бакалин').

⁹⁰ Ryan 1998, стр. 78.

⁹¹ Максимов XVIII, стр. 131 и даље.

⁹² Смирнов 1909, стр. 229—230.

⁹³ Зеленин 1991, стр. 421 (§ 165, 166); Максимов XVIII, стр. 148, 152—153; Райан 2006, стр. 81, 105, 120, 133, 148. Уп.: Новомбергскиј 1906, стр. 56—58.

Зашто су, дакле, само жене поменуте (као посебна социјална категорија) у нашем Судебнику?

Пре свега, традиционално се сматрало да су жене пријемчивије за окултна знања, за врачање. Није случајно што енгл. *witch* (из старог енглеског *wicca*, мушки род; уп. *wicce*, женски род) које је раније означавало мушкарца, данас означава искључиво жену. Аутори „Маља за вештице“ поставили су себи циљ да објасне зашто се врачање асоцира управо са вештицама. И аутор *Повести минулих леїха*, описујући делатност врачара (мушкарца!) у Новгороду 1071, примећује: „Паче же женами бѣсовьска вольшвенъя бывають. искони бо бѣсь жену прелѣти. си же мужа. тако в си роди много волхвують жены чародѣйством и штравою и инѣми бѣсовьскими козньми. но и мужи прелѣщени бывають шт бѣсовъ невѣрни.“⁹⁴ Према томе, староруском духовнику је налагано: „а еже о женахъ, болѣе есть паче искати сихъ пытаниемъ [на исповести], нежели мужа; доспѣть бо ся въ велика беззаконія еже дѣяти чаровы и волхованія и душегубства [...] тѣмъ же вопрошати ихъ много достоитъ“⁹⁵.

Најзад, мора се имати у виду да је вештица била професија, а вештац — пре вocationa. Треба имати на уму да се у Судебнику из 1589. вештице, као што смо видели, помињу заједно са проституткама. То су биле специфичне женске професије које су давале средства за живот, и то је одређивало социјални статус — и, према томе, права — и једних и других.

Дакле, вешща је требало придобити (како би био пријатељски расположен, да не би нанео штету), а вештицама платити (награђујући их за труд).

10. Рад ћемо завршити размишљањима општег карактера. У Старој Русији није прављена јасна разлика између права, вере и морала, то јест право није имало аутономни статус. Према томе, право се ту није сматрало условним законом заснованим на споразуму међу људима, оно је пре схватано као део светског поретка који је установио Бог, а не људи. Ето зашто је „Божји суд“ имао такав значај у руској јуристичкој пракси (и притом у световном процесу!). У основи јуристичке праксе није била јуристичка норма као таква, него управо вера — жеља да се схвати Божја воља, Божја одлука, Божја правда: Бог, а не човек, требало је да донесе одлуку и одреди ко је невин а ко крив. Судска процедура је требало да покаже, открије ту — онтолошки већ постојећу — одлуку, да омогући да се она схвати.

Док је западна религиозна свест претрпела несумњив утицај правних норми и институција (и, према томе, Божји суд се схвати по анало-

⁹⁴ ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 180; ПСРЛ, II, 1908, стуб. 169—170.

⁹⁵ Смирнов 1909, стр. 225; Корогодина 2006, стр. 208—212; Жмакин 1881, прилог., стр. 79. Уп. типична питања на исповести уз помињање „баб богомерзких“ („богомарских врачара“), то јест вештица; „Не носиль ли жертвы бѣсомъ и в рѣку, своимъ злонравиемъ или научениемъ богомеръскихъ бабъ или вольхвовъ?“, „Молилася еси з бабами богомъ кумирскимъ бѣсомъ?“, „Или бѣсомъ молилася еси с бабами еже есть роженицы, и волом [треба: вилом] и прочимъ таковыми?“, „Или ворожила еси з бабами богомерзская, или молилася еси идол, опитемei 8 недѣли, поклоновъ 150 на день“ (Алмазов, I, стр. 405—406; Алмазов, III, стр. 162).

гији са судом човечјим), у Русији је било обрнуто — човечји суд је био организован као Божји суд, као утврђивање Божје воље. На Западу се односи Бога и человека одређују по правном моделу; овде се, пак, напротив, правна пракса гради по моделу односа Бога према човеку.

Треба имати у виду да реч *судьба* у значењу 'судбина, усуд, предодређење' потиче од речи *суд* и *судить* у руском језику (као и ну неким другим словенским језицима). Првобитно је судбина, по свој прилици, схватана као Божји суд, пројава Божје воље; заиста, примарно значење речи *судьба* је правно (узред, оно се одразило у речима изведеним од *судьба* — таквим као *судебный* 'судски' или *судебник* 'зборник закона'): та реч је означавала суд или одлуку суда⁹⁶, укључујући и суд Божји.⁹⁷

Састављач почетног руског летописа у уводној глави прави изванредну разлику између Божанског и људског закона: описујући паганске обичаје Словена, напомиње да они нису знали за Божански закон, него су сами себи стварали закон: „не вѣдуще закона Божыѧ, но творѧще сами собѣ законъ”⁹⁸

⁹⁶ Уп. старосл. *сѫдъба* 'пресуда, одлука (суда)' (Sl. starosl., IV, стр. 404), старо рус. *судъба* 'суд, пресуда, одлука, праведан суд или правда, судиште, судилиште, предодређење' ('суд, приговор, решение, правосудие, судилище, предопределение') (Срезневский, III, стр. 607), рус. *судъба* 'суд, судиште, судилиште, судска расправа (претрес) и извршење судске пресуде, [...], оно чему је с у ѡ е н о да се деси или буде' ('суд, судилище, судбище, расправа, [...], чему с у ж д е н о сбъться или быть' (Даль, IV, стуб. 622), укр. *судъба* 'осуђивање, сплеткарење' ('осуждение, персыды') (Гринченко, IV, стр. 227). Исто тако у ста-ром српском језику речи *судьба*, *судьбина* имају правни смисао: *соудьба* 'judicium, consilium', *соудьбина* 'impensae in item factae [судски трошкови]' (Даничић, III, стр. 199), уп. *суд* 'das Gericht, judicium, jus', *судьбина*, *судишице*, *усуд* 'das Schicksal, fatum' (Караџић 1935, стр. 746—747, 817; ту нема речи *судба*). У савременом српскохрватском језику речи *судба*, *судьбина* означавају како 'суд' и т. сл., тако и 'усуд'; међутим, буг. *съдба*, *съдбини* (само у множини!), макед. *судба*, *судбина* и чешк. *sudba*, *sudbina*, *osud*, словач. *sudba*, *osud* имају само друго значење (уп., међутим, дијал. буг. *съдба* 'судски поступак, парница'). У другим словенским језицима нема одговарајућих речи.

⁹⁷ Значење Божјег суда је дато, на пример, у Изборнику из 1073. године: „Бжия сѫдьбы недовѣдомы сѫть” (Изб. 1073 г., стр. 736); уп. затим у Рогошком летописцу: „Да никто же чюдиться, видя праведники и угодники Божия в болезнях терпяща и в трудех, а грешники здравы и влегче пребывающа, елма же судбы Божия не испытаны суть [...]” (ПСРЛ, XV/1, 1922, стр. 109). У одлукама Стоглавог сабора из 1551. читамо (гл. 68): „[...] и о том крестное целование и поле отставити да возложити на судьбы Божии — кинути жребий, и чей наперед вымется, того и оправдати” (Емченко 2000, стр. 359). Уп. уз то речи протопопа Лазара који је 1668. предложио коришћење Божјег суда како би се одредило који је обред (нови или стари, пре Никона) прави, истински православан: „да повелит твоя божественная царская власть итти нам на общую правду, на Божию судьбу, предо всем царством самовластно взыти на огнь во извещение истинны” (Субботин, IV, стр. 236; уп.: Успенский 2006, стр. 314).

⁹⁸ ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 14; ПСРЛ, II, 1908, стуб. 10; уп.: Вернадский 1938, стр. 187. — Ове летопишеве речи треба упоредити са његовом примедбом да демони убацују помисли у људе, док су њихове праве помисли Богу познате; према томе, људи треба да се држе природног, Божанског закона, не замењујући га својим помислима („бѣсы бо не вѣдѣть мысли человѣческое, но влагаютъ помыслъ въ человѣка, тайны не свѣдуще; Богъ единъ вѣсть помышленья человѣческая” — ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 178—179; ПСРЛ, II, 1908, стуб. 168). Разлика која се разматра у летопису једно одговара разлици између религије и магије (и, према томе, између хришћанства и паганства): у случају магије човек покушава да утиче на Божанство, то јест да потчини себи Божју вољу, у случају религије — он се њој потчињава.

Ово разликовање одговара разлици између „правде“ и „истине“. У руском (и цркенословенском) језику постојале су две речи које су одговарале лат. *veritas* или грч. *avlh, qeia: прав(ъ)да и истина*, али међу њима је постојала семантичка разлика. Та разлика одговара разлици између Божанског и људског поретка, између истинске (више) и емпиријски посматране реалности, између објективног знања, које претпоставља духовно прозрење, и субјективног видјења. Управо та разлика одражава се у семантичкој супротстављености речи као што су *знати* и *вѣдѣти*, *kennen* и *wissen*, *gnw, sthj* и *iſtwr* — први члан сваког од ових парова односи се на истинско знање, други — на знање очвица. Ако је *истина* оно што заиста јесте или је било, што одговара фактичкој страни ствари, онда се *правда* односи на оно што треба да буде — та реч означава исправност, праведност која се идеално гледано односи на истинску стварност.⁹⁹

Тако на руском можемо рећи *Божја правда* (*Божја јправда*), али не можемо рећи *Божја истина (*Божја јистина*); у том контексту је могућа само реч *јправда*, али не и *истина*. И обратно, можемо рећи *много истин* (*мнogo јистинa*) али тешко да ћемо рећи *много јправд (*мнogo јправди*); ту је, напротив, могуће само *истина*, а не *јправда*.¹⁰⁰

Реч *јправда* етимолошки је везана за **prav-* 'правый', како у физичком смислу који је повезан са десном руком (*правый — десни*), тако и у метафоричком смислу који је везан за појам исправности.¹⁰¹ Отуд се

⁹⁹ Детаљније о томе: Успенский 1994, стр. 48, 191—192. — Као додатак материјалу наведеном у овом раду, напоменућемо да је слична супротстављеност одражена код Достојевског. Тако 1854. Достојевски пише Н. Д. Фонвизиној: „[...] если б кто доказал, что Христос вне истины, и действительно было бы, что истина вне Христа, то мне лучше хотелось бы оставаться со Христом, нежели с истиной“ („[...] ако би ми неко доказао да је Христос изван истине, и ако би истина *заиста* била изван Христа, више бих волео да останем са Христом него са истином“) (Достојевски, XXVIII/1, стр. 176; курсив ауторов). Исто Шатов говори Ставрогину у „Злим дусима“: „[...] не вы ли говорили мне, что если бы математически доказали вам, что истина вне Христа, то вы бы согласились лучше оставаться со Христом, нежели с истиной?“ („[...] нисте ли ми Вы говорили да бисте, ако би Вам математики доказали да је истина изван Христа, радије остали са Христом него са истином?“) (Достојевски, X, стр. 198). У овим реченицама реч *истина* немогуће је заменити речју *јправда* без суштинске промене смисла исказа. Христос се, по Достојевском, везује управо за Правду — независно од стварности коју перципирамо и од тога како ту стварност описујемо (карактеристично је да Достојевски говори о могућности „математичког доказа“: стварност је код њега супротстављена вери која не зависи од перцепције и разуђивања; самим тим математички доказ се односи на истину, а не на правду).

¹⁰⁰ У уставу Владимира Свјатославича осуђује се они који „содержат истину в не-правде“ (Щапов 1976, стр. 32, 39, 45, 48); у једној редакцији устава то место се чита другачије — „содержащие неправду в разуме“, при чему се те речи ту приписују Господу: „Господь рече: в день месть воздамъ с'держашъмъ неправ'доу в разоумѣ“ — Щапов 1976, стр. 24). Уп. у Саборном уложењу из 1649. године (гл. XIV, чл. 10): „А не верою и не истинне на лжи целуяи крест [...]“ (Улож. Алекс. Мих., стр. 72).

¹⁰¹ О узајамном односу тих значења (како у руском, тако и у другим језицима) вид.: Успенский 2006, стр. 17—23. Уп. познолат. *directus* 'исправан (и десни), прав' ('правый, прямой'). Оба значења ('исправан (и десни), прав') одражена су у франц. *droit*, шп. *de-recho*, итал. *diritto* (везаним за *directus*), као и уengl. *right*, нем. *recht* (везаним за *rectus* од чега је, опет, образовано *directus*). Попут руског *јправо* и *јправ(ъ)да*, франц. *droit*, шп. *de-recho*, итал. *diritto*, нем. *Recht* значе 'закон'. Уп. немачку изреку „Die rechte Seite ist die

Правда може јављати у значењима попут 'завет, обећање, заклетва, заповест, правило, договор, закон' — у основи семантике ове речи је представа о Божанској устројству света (узгред, она се одразила у изразу *Боже правый* (Мили Боже!)).

Истина је, међутим, образована од заменице *is-to; та реч је, према томе, етимолошки сродна латинском *iste* 'овај, тај'; уп. првобитно значење речи *истец* (тужитељ) — 'тај исти, управо тај', као и црквенословенско *ис्�тио* 'тачно'.

Стога се, природно, *правда* схвата као Божанско начело, а *истина* — као човеџе: правда се заснива на праведноти (исправности), истина — на истоветности или уопште на људском искуству.

Правда се, према томе, асоцира са небесима, *истина* — са земљом. Тако у Псалтиру читамо: „Милост и истина сръстостеся, правда и мир облобызастася. Истина от земли возсия, и правда с небесе приниче” (Пс. 84/85, 11—12)¹⁰² Као што видимо, супротстављеност *правде* и *истине* одговара супротстављености неба и земље, уп. староруску пословицу у којој је, вероватно, одражен цитирани стих из Псалтира: „Истинна от земли, а правда с небеси”¹⁰³ (Истина је од земље, а правда са небеса). У руском духовном стиху о Голубиној књизи* описан је космолошки бој између антропоморфизоване Правде и Кривде; Правда у тој бици побежђује и зато, каже се ту, Правда отиде на небо, а Кривда останде на земљи.¹⁰⁴

Узгред, веза „истине” са људским начелом одразила се у црквенословенском *ис्�тио* 'утроба, бубрег, *testiculum*', уп. карактеристичну супротстављеност у Супрасальском рукопису (Пс. 7, 10): „питали [...] сръдьца и истеса Богъ”¹⁰⁵ Етимолоши саоднос речи *ис्�тио* и *истец* (тужитељ) одговара саодносу латинског *testiculum* и *testis* 'сведок'.

Дакле, ако *истина* одговара доживљавању — емпиријски перципираној — реалности, онда *правда* одговара вишој, духовној — онтолошки

richtige Seite” [буквалан превод: „Десна страна је права страна”. — прим. прев.], где су придеви *recht* и *richtig* синоними.

¹⁰² У грчком тексту псалма *правда* одговара грчком *dikaiosu,nh*, а истина — *avlh,qeia*. Уп. латински превод: „Misericordia et veritas obviaverunt sibi; justitia et pax osculatae sunt. Veritas de terra orta est, et justitia de cælo prospexit”. [У преводу на српски: „Милост и истина пољубише се, правда и мир целиваше се. Истина из земље засија, и правда са небеса приниче (= дође).”] (Пс. 84, 11—12). Вид: *Псалтир са девет библијских песама. Превод црквеног ћрког и словенског Псалтира*. Превео Владика Атанасије (Јевтић). 2000, стр. 116. — прим. прев.]

¹⁰³ Симони 1899, стр. 109.

* По духовним стиховима (русским народним песмама религиозне садржине) то је огромна књига која пада са неба на земљу и садржи одговоре на питања о пореклу света, појава, главних предмета на земљи, живих бића и светиња. Њен назив потиче од рус. *глубина* (дубина) — књига дубоке мудрости. — Вид.: Б. Соколов, *Духовные стихи*, [у:] *Литературная энциклопедия*, т. 3, Москва 1930, стуб. 609—610. — Прим. прев.

¹⁰⁴ Бессонов, II, № 76—78, 80—84, 86—88, 92, стр. 273—274, 278, 282, 292, 297—298, 305, 310, 314, 322, 328, 335, 375—377.

¹⁰⁵ Северјанов 1904, стр. 305. Уп. тај стих Псалтира у савременој (Јелизаветиној) Библији: „испытай сердца и оутроубы Боже праведно”. [Јелизаветином Библијом назива се издање Библије које се појавило 1751. године, за владавине царице Јелизавете Петровне (1709—1761), кћери Петра I. — Прим. прев.]

истинској — реалности. Битно је да се у Старој Русији закон називао „правдом”. Стога је *Руска ѫравда* назив за свод закона — углавном паганског порекла; уп. и Мерило праведноје (‘кантар правосуђа’) као назив правног кодекса из XIV века (где је *іправедниј* изведено од *іправо*).

Уп. *іпресітуйшіши ѫравду* и *іпресітуйшіши закон*, где су *іправда* и *закон* синоними. Називу *Руска ѫравда* одговара *Руски закон* који се помиње у Повести минулих лета под 907. годином¹⁰⁶ и у договорима са Грцима 911.¹⁰⁷ и 944. године¹⁰⁸; у свим тим случајевима има се у виду паганско право. *Руски закон* у договорима из 911. и 944. године одговара тексту „Руске правде”, тако да је реч мање или више о истом.¹⁰⁹ Уп. такође ста-рослов. називе *вєтхыи законъ* и *новыи законъ* за Стари и Нови Завет — реч *закон* ту нема правно значење, али одговара семантици речи *іправо*.

Данас се правна процедура назива *іправосуђе*, што нам указује на идеју праведне одлуке — одлуке која одговара Правди (таква иста семантика се уочава и у енгл. *justice*). И реч *правож* (*іправеж*) као назив судске истраге¹¹⁰ означавала је то исто: наиме, извлачење правде из оптуженника.

Дакле, у руском језику постоје две речи у значењу ‘*veritas*’ — *іправда* и *истина*, и једна од тих речи, и то *іправда*, корелира са Божанским принципом. И управо та реч изражава идеју права, закона: правда (*veritas*) и закон изражавају се једном речју, али је притом битно да се закон асоцира са Божанском правдом која је у језику супротстављена људској истини. Према томе, реч *іправда* као назив свода законâ и судске процедуре — уопште јуристичке праксе која се заснива на Божјем суду — има очигледне религиозне конотације.¹¹¹ Сходно томе, Божји суд се могао називати „Божјом правдом”¹¹².

Тај назив и та пракса су уједно, без сумње, паганског порекла. Није случајно што се у хришћанској Русији и назив *Божји суд* и одговарајућа

¹⁰⁶ ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 32; ПСРЛ, II, 1908, стуб. 23.

¹⁰⁷ ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 34, уп. стуб. 37 („по закону јзыка нашего”); другачије (*іпо-кон* вместо *закон*): ПСРЛ, II, 1908, стуб. 25, 28.

¹⁰⁸ ПСРЛ, I/1, 1926, стуб. 50—51; ПСРЛ, II, 1908, стуб. 38—39.

¹⁰⁹ Вид.: Успенский 2002, стр. 102.

¹¹⁰ Уп., на пример, у такозваном Сводном судебнику с почетка XVII века (грана XXII, гл. 146): „Аще кто на правеже на своем праве [за свою невиност] у нужи [против волье, будући принуђен] и крест поцелует[...]” (Пам. рус. права, VI, стр. 538). Реч *іправеж* има и друга значења која овде не разматрамо.

¹¹¹ Уп.: „Право старе Русије још се није било диференцирало од религије и морала. Није случајно реч правда у старој Русији означавала и правду-истину и правду-праведност, и право и закон” (Вернадский 1938, стр. 178).

¹¹² Уп. типичну формулу обраћања судији: „Дай нам, господине с ними Божью правду, целовав крест да лезем с ними на поле битися” (Федотов-Чеховский, I, № 24, стр. 23; уп. № 26, 31, 67, стр. 27, 32—33, 135, 141).

Треба имати у виду да се речи *правда* и *судьба* могу срести у истом контексту. Тако се у посланици митрополита Никифора († 1121) кнезу Владимиру Мономаху о посту и уздржавању чула говори: „Тако Бга поминаѧ, блажнь боудеши, хранѧ с у д б ѣ и творѧ п р а в д ѣ во всѧко времѧ” (Баранкова 2000, стр. 72). Уп. и горенаведене (у напом. 97) речи протопопа Лазара (1668. година): „[...] итии нам на общую правду, на Божию с у д ѣ б у, предо всем царством самовластно взыти на огнь во извещение истины” (Субботин, IV, стр. 236).

пракса користе пре свега у световном праву; једнако је карактеристично и то да је Црква мање или више доследно протестовала против „Божјег суда” као метода решавања правних проблема. Протестовала је, рецимо, против „поља”¹¹³ које се временом примењује све ређе и ређе да би пот-

¹¹³ Митрополит Фотије налаже у посланици Новгороду из 1410. године: „Аще кото-рой человек позовется на поле, да приидет х которому попу причаститися, ино ему свята-го причастия нет, ни целования крестнаго, а которой поп даст ему причастье, тот поповс-тва лишен” (РИБ, VI, № 33, стуб. 276; уп.: РФА, III, № 141, стр. 518; Николай Ярушевич 1917, стр. 624); аналогно правило среће се и у његовој посланици Пскову из 1410—1417. године (РИБ, VI, № 34, стуб. 285; РФА, III, № 127, стр. 463). Учешће у „пољу” које није довело до убиства могло се кажњавати лишавањем причешћа до пет година (уп. у канон-ским питањима-одговорима по препису с краја XV века: „На поле лазить кто, а до смерти не убил, давати ли ему дары? А тому не дати до пяти лет святаго причащения...” — РИБ, VI, № 124, стуб. 862), док у случају убиства човек није могао да уђе у цркву и да се приче-шћује осамнаест или двадесет година (уп. у цитираној Фотијевој посланици: „А кто убьет, лезши на поле, и погубит душю, [...] в церковь не входить, ни доры [антидор] приемлет, ни Богородицина хлеба [Богородичину просфору], причащени же святаго не приемлет 18 лет [...]” — РИБ, VI, № 33, стуб. 276; РФА, III, № 141, стр. 518; уп.: РИБ, VI, № 34, стуб. 285; РФА, III, № 127, стр. 463; РИБ, VI, № 124, стуб. 861). Сходно томе, свештеник је на исповести могао да пита: „Или на поле бился?” (Алмазов, III, стр. 152). Сахрањивање убијеног на „пољу” било је забрањено, то јест он се третирао као нечисти покојник [Нечи-стима покојницима (рус. заложные покойники) сматрају се људи који нису умрли природном смрћу, вештице и вешти и др. — прим. прев.] (уп. код Фотија: „а убитаго не хоронити, а которой поп того похоронит, тот поповства лишен”). Уп. слична правила митрополита Кирила II (око 1274. године) која су се односила на учеснике песничана и туче штапови-ма: учесници туче „да изгънани боудоут шт святыхъ Божиихъ церквъ, а оубиении да боудоут прокляти въ сии вѣкъ и въ боудоущи. [...] Аще который попъ дерзнет что сотвори-ти над ними, да боудеть чюжъ своего сана” (Кирил 1815, стр. 115).

Ове заповести нису увек испуњаване у пракси: бар су у првој половини XVI века по-знати слушајеви да су у судском двобоју учествовала духовна лица (како непосредно, тако и преко унајмљеника). Уп., на пример, у судском поступку из 1530. године (парница са ма-настиром око морског ловишта рибе): „И судьи спросили игумена: ты крестъ цѣлѹешь ли, и на поле с ними битися лѣзошь ли, и с иконою идешь ли? Игуменъ тако рекъ: крестъ, господине, цѣлую, и на поле с ними битися лѣзю, и с иконою иду. И поимались обои истицы за поле” (АЮ, I, № 18, стр. 37); у поступку из 1542. године: „И судья вопросиль [...] посацких поповъ: вы на поле с ними битися лезете ли? И посадцы попы тако ркли: крестъ, господине, целуемъ, и на поле битися с нимъ леземъ, и наймита противъ его наймита шлемъ” (Федотов-Чеховский, I, № 57, стр. 94); уп. још: АЮ, I, № 17, стр. 33 (по-ступак из 1525. године); Николай Ярушевич 1917, стр. 631—632 (поступак из 1521. годи-не). Сходно томе, одлуком Стоглавог сабора 1551. године (гл. 68) забрањује се досуђивање „поља” и крсног целива свештеницима и монасима, сем ако се оптужују за убиство и раз-бојништво („а крестнаго целования и пољ священническому и иноческому чину не при-сужати ни в которых дѣлехъ по священным правиломъ, кроме душегубства и разбоя с по-личным — въ такихъ винах градске судии да судят по царьскымъ закономъ” — Емченко 2000, стр. 359, уп. стр. 458; уп. одговарајуће судске одлуке из 1551. године: АИ, I, № 155, стр. 273; ААЭ, I, № 229, стр. 221); сабор уједно забрањује досуђивање „поља” (као и крсног целова) у црквеном суду (гл. 68 — Емченко 2000, стр. 360; уп.: Николай Ярушевич 1917, стр. 460—461). И поред тога у судском поступку из 1556. године (земљишна парница са манастиром) свештеници изјављују да су спремни да се туку на пољу уз дозволу еписко-па: „И писцы спросили дѣтей боярскихъ и священниковъ и целовалниковъ и крестьянъ: вы крестъ целуете ли, и на поле битися с ними лѣзете ли? И дети боярские и целовалники и крестьяне тако ркли: целовавъ крестъ и на поле битися с ними лѣземъ. А священники тако ркли: велить намъ Государь Святитель с ними крестъ целовати и на поле битися; и мы, господине, крестъ цѣлуемъ, и на поле с ними битися лѣземъ” (Федотов-Чеховский, I, № 67, стр. 141; уп. и стр. 142; суд је донео одлуку у корист манастира без „поља”).

пуно нестало средином XVII века (већ у Саборном уложенију из 1649. *поље* се не помиње).¹¹⁴ „Божји суд” је могао подразумевати и целивање крста или иконе, али то се може објаснити христијанизацијом паганског обичаја.¹¹⁵ Треба напоменути да је целивање крста у принципу било по-

---

У Псковској судској уредби из 1397—1467, чл. 21, 36 (Владимирскиј-Буданов, I, стр. 140, 146; Пав. рус. права, II, стр. 289, 291) и у члановима који из ње потичу у Судебнику из 1497, чл. 49, 52, и Судебнику из 1550, чл. 17, 19 (Суд. XV—XVI вв., стр. 26, 145—146) специјално се указује на право свештеника и монаха (у Псковској уредби реч је само о монаху), поред права жене, детета, старца и болесног човека да у својству тужитеља унајме борца који би их представљао на „пољу”; притом је у Судебнику из 1550. (чл. 19) додато: „А похочет истец или отвештчик сам битися с наймитом, и он бьется”, што буквально значи да свештеник или монах могу, ако то желе, непосредно да учествују у судском двобоју. Према томе, стари руски правни кодекси који претходе Стоглаву изгледа не искључују учешће у пољу монаха или попа: црквени закони ступали су у извесну противречност са традиционалном правном праксом.

¹¹⁴ „Поље” је било укинуто пресудом о окружним поступцима из 1556. године (Закон. акты, I, № 16, чл. 1, 2, стр. 39; уп. и Уставну двинску повељу из 1556. године — ААЭ, I, № 250, стр. 272), али и поред тога помиње се у Судебнику из 1589. (чл. 39—41, 49 кратке редакције, 12—22, 27, 30, 206—207, 210, 221 простране редакције — Суд. XV—XVI вв., стр. 361, 363, 376—379, 410, 412). Упркос томе оно је наставило да траје до почетка XVII века; вид. Бобровский 1898, стр. 247—248; Маньков 1987, стр. 247; Сзефтел 1949, стр. 292.

¹¹⁵ Исто тако „идење са иконом” (које се, као и крсни целов, називало *вера*, вид. горе, напом. 1), то јест идење са иконом по спорној међи, без сумње, потиче од паганског заклињања земљом, добро познатом по многобројним етнографским описима. Икона замењује бусен који је својевремено стављан на главу при ходању међом, при чему су се врло често хришћански и пагански обреди спајали: на главу је стављан бусен а у руке узимана икона (вид.: Павлов-Сильванский 1905, стр. 343—346; Успенский 1996, стр. 91, уп. стр. 105). Ту функцију је, по правилу, имала икона Богородице (вид.: Афанасьев, I, стр. 148; Смирнов 1913, стр. 275; Павлов-Сильванский 1905, стр. 344), што се објашњава асоцијацијом Богомајке са Мајком-Земљом (вид. у вези са тим: Успенский 1996, стр. 83—92, 100, 105—106).

Заслужује пажњу етнографско сведочанство из Вологодске губерније „Заклињање именом Божјим је велика заклетва, али сматра се да је *право* „више од сунца”. То је најстрашије заклињање именом Божјим. А врсте заклетви именом Божјим су следеће: ей Богу! (Бога ми!), пред Богом! (перед Богом!), право-ну! (кунем се!), на то те Христос! (Христа ми!), на то те Микола! (Светог ми Николе!), на то те Истинный [крест]! вот те Истинный! (Тако ми крста Истинитог!), Будь я проклят! (Нека сам проклет!), провалитесь мне не этом месте! (у земљу на овом месту пропао!), лопни мои глаза! (очи ми прсле!) выдь душа! (душа ми изишла!)” (Иваницкий 1890, стр. 119). Поред заклетви несумњиво паганског порекла ту су дате и христијанизоване заклетве. Притом пажњу привлачи заклетва означена као *право*, која се сматра најјачом, уп. и *праватъ(ся)*, *правитьъ(ся)* ’клети се’ (Сл. РЯ XI—XVII вв., XVIII, стр. 96, 112; Даль, III, стуб. 990). Можда се мисли на заклетву паганског порекла која се по обичају полагала на суду и која је могла да буде праћена крсним целовом. Уопште реч *право* као правни термин може, вероватно, имати значење крсног целова (уп. саоднос лат. *ius* ‘право’ и *iurare* ‘заклинати се, полагати заклетву’, вид.: Бенвенист 1995, стр. 306). Тако у уставној повељи селима Троице-Сергијевог манастира (1560. година) читамо: „А в манастыре за вороты недельщиком у крестного цолованья и у поля не ставити, а стояти у крестного цолованья и у поля в селе в Клемянтьеве; а за вороты в манастыре в невеликих делех жеребей метати или право с жеребья, а в грине и мене[е] гринвы жеребей, а права нет; а поселским присуживати крестное цолованье в рубле, а мен[е] рубля с жеребья право, а в дву рублех или боле[е] присуживати поле” (ААЭ, I, № 255, стр. 278—279). Изгледа да су *право* и *крестное цолованье* у овом тексту синоними: ако се спор води око велике суме новца, треба досуђивати поље; не тако велике — крсни целов жребањем; још мање — крсни целов без жреба (другим речима, у једном случају жребом се одређује ко треба да целива крст, а у другом је довољна заклетва тужитеља).

јава својствена световном суду и, према томе, духовна лица уопште нису морала целивати крст.¹¹⁶ Једнако је карактеристично и то да је Црква могла протестовати против целивања крста у судском процесу, основано сматрајући то одјеком паганске заклетве.¹¹⁷

¹¹⁶ У судским поступцима налагано је да се од свештеника и ђакона изјаве узимају „по свештеничком чину”, од монаха „по монашком завету” или „по схими”, а од лаика — „по крсном целиву” (вид., на пример: ААЭ, I, № 330, стр. 395; Федотов-Чеховский, I, № 67, 105, стр. 140, 141, 364; Новомбергский 1906, стр. 39; уп.: Николай Ярушевич 1917, стр. 441, 451, уп. стр. 448). То правило није важило за обудовеле свештенике који нису могли да служе и самим тим су фактички престајали да буду свештеници; уп. у судском поступку из 1640. године: „[...] истцу попу Васиљу с отвешткими, с Пронкој Феоктистовим с твариши, дати веру крестное целованье, будет тот поп вдовой, а не служащий. А будет поп не вдовой, служащий, и в том иску дать ему с отвештчи жребий” (Богословский 1905, стр. 275; уп. одлуке Стоглавог сабора 1551, гл. 81, о обудовелим свештеницима и ђаконијма: Емченко 2000, стр. 388—389). Према канонским правилима, свештеници уопште не морају да се заклињу („Иерей вслжій да не кланяється никаковою клатвою” — Зонара, № CLV, стр. 62а; уп.: Смирнов 1913, прилож. № IX. 28, стр. 57). Још у XVI веку то правило је често кршено, и свештеници су, дајући изјаве, целивали крст, вид. горе, напом. 112, где се упућује на процесе из 1530. (АЮ, I, № 18, стр. 37), 1542. и 1556. године (Федотов-Чеховский, I, № 57, 67, стр. 94, 141—142); вид. и: Николай Ярушевич 1917, стр. 447—448. У одлукама Стоглавог сабора 1551. (гл. 68) и у Саборном уложењу из 1649. године (гл. XIII, чл. 4, 6; уп. гл. X, чл. 161) каже се да се лицима свештеничким и монашког чина не допушта крсни целов у судском процесу: замењује се жребом (Емченко 2000, стр. 359, уп. горе, напом. 112; Улож. Алекс. Мих., стр. 48, 70). У царском указу из 1641. таква пракса се доводи у везу са претпостављаним апостолским и светоотачким предањима: „А крестному целованью [...] не быти, в том быти жеребью по преданию Святых Апостол и по преданию Святых Отец” (Закон. акты, I, № 287, стр. 197, чл. 3; АИ, III, № 92, стр. 111); таква правила не постоје, али се можда мисли на апокрифно „Изложеније правилом апостолским и отеческим заповеди свјатаго номокануна”, уп. ту: „А попа не достоить к роте вѣсти ни на послушство” (Смирнов 1913, прилож. IX, стр. 57, чл. 26). Уп. посланицу Симеона, архиепископа новгородског Снетогорском манастиру из 1416—1421. године: „[...] миръ скыя люди и миръ скыя судья [...] судят вас миръ скым обычаем, яко же лепо есть миръ яном, или вкупе присужают [...] роту игумену и старцем: ино того правила святых отец и закон Божий бранит, а яз архиепископ на то не благословляю” (АИ, III, № 24, стр. 50).

По сведочанству митрополита Фотија (посланица Пскову из 1422. или 1425), својевремено је за свештенике била уведена посебна заклетва насупрот крсном целову мирјана; наиме, свештеници су се заклињали својим чином: „Понеже бо неудоб разумевао, откуду таково безчинье введеся ту в вас: мирским и рота — целованием крестным на именех, и чину великаго Божия священства рота — их священным саном. А убо не предана есть христијаном православным рота, и не ротою судити повелено есть, но по Христову евангельском глаголющему слову судяще: ‘пред двема или треми свидетели, да станет всяк глагол’ [Мт. 18, 16] [...]. И в вас убо то не вем, како тое и самое евангельское слово оставлено бысть, и ротою судимо есть Божие священство. И имже саном священник одеян всегда предстоить Царю царствующим и Господу господствующим, всегда Христово тело и честную кровь в том сану держаше, ангельскими лики оступлен, и тако тем саном священник одеян изводится на тризница и на понос и на безчестия, и тако судом вашим, тою ротою священаго своего сану, от вас осужаеми суть” (РИБ, VI, № 51, стуб. 428—429; РФА, III, № 131. I, стр. 477—478; Казакова и Лурье 1955, прилож. № 4, стр. 248). Не знамо колико је била расширена та пракса; није искључено да је оставила трага у каснијем обичају узимања изјава од свештенослужитеља „по свештеничком чину” (вид. горе).

¹¹⁷ Веза крсног целова управо са световним, то јест велиокнежевским или царским судом наглашена је у изразима: „великог кнеза крсни целив”, „цара и великог кнеза крсни целив” и сл. (вид., на пример: ААЭ, I, № 330, стр. 393—395; Федотов-Чеховский, I, № 22, 26, 45, 53, 67, стр. 20, 27, 50, 69, 141). Насупрот томе, лица у надлежности црквеног суда могла су бити ослобођена крсног целова при давању исказа. Тако се у даровној повељи ве-

У епископској поуци кнежевима и свим хришћанима која се среће у руским Крмчијама XV века, каже се: „[...] суть в християнех неции, то-чию имя християнськое на себе носяще, а окаанне диаволом омрачени и поспехом его объдръжими, в клятвы, и в хулы, и в нечъстия, и в телесныя нечистоты себе въвръгши. [...] О хульных же глаголех что реку [...]: что о Бозе ротятся и кленутся, и крест целуют ротою, до церкви, и до олтаря, и до страшных тайн, Божество поставляют на погубление свое. Да убо удивися небо о сем, они же не чювьстуютъ, богоотметници и преступници, и тем запрещаем соединения нашего судом, святительства и царства глаголом, словесем Господним, и не клятися отинюдь никакоже: ни небом, ни землею, ни иною коею клятвою, и до главы своея и влас, разве: 'ей, ей! ни, ни!' [Мт. 5, 35—37]. [...] Лята бо съгрешения: рота, клевета, клятва, лесть [...]”¹¹⁸.

никог кнеза Дмитрија Ивановича о ослобађању поседа Троице-Сергијевог манастира од намета и обавеза (1383—1389) каже: „А слугам Сергеевым креста не целовати, сироты их стоят у креста” (ААЭ, I, № 7, стр. 3). Уп. царски указ из 1641. који потврђује да се жреб уместо заклетве примењује само у погледу свештенства и да патријарашки, митрополитски и архијерејски чиновници (*дети боярские, приказные люди, дворовые люди*), као и манастирске слуге и сељаци, треба да целивају крст (Закон. акты, I, № 287, стр. 197, чл. 3; АИ, III, № 92, стр. 110—111); овај указ се, по свој прилици, појавио услед тога што су раније ове категорије људи, не будући у надлежности световног суда, биле ослобођене крсног целова.

О томе да манастирски сељаци и слуге могу да се суде у световном суду (што је предвиђало полагање заклетве), говори се у одлукама Стоглавог сабора (гл. 67): „А кому будеть на слугах и на христианех монастырских царя [и] великого князя детем боярскымъ и всѣмъ христианом, или волостным, или владычнимъ, или монастырским христианом [то јест сељацима из другог манастира], и людем градцкымъ, и прочимъ чего искати, или о земли спор, у окружнциама је додао: или кому своих обидных дел искати встречу [*варијанта: встремно*], и в тѣхъ въ всѣхъ дѣлах судять их бояре и дворецтвой у кардойольској окружници: и дворецкие царя [и] великого князя по их жаловалынъ грамотам” (Емченко 2000, стр. 358; у угластим заградама доносимо исправке према окружницама митрополита Макарија, разасланим после сабора — у Владимир 1552, у Каргополь 1558. и у Смоленск 1669. године, вид.: Ил. Беляев 1863, стр. 9; Павлов 1873, стр. 6—7, напом. 1; Макарий 1863, стр. 89—90; Емченко 2000, стр. 446; у другим окружницама послатим — у Симонов манастир 1551. и у Вјазму 1552. године — тог правила нема, вид.: Макарий 1862, стр. 258—260, напом.; Павлов 1873, стр. 6—7). — Уп. уопште о месту црквеног суда у Русији од краја XIV до почетка XVI века: Каштанов 1990; вид. и указивања Котошихина (стр. 180а, 208а — Котошихин 1906, стр. 122, 140; Pennington 1980, стр. 136, 154).

¹¹⁸ РИБ, VI, № 123, стуб. 848—851. Исто тако у посланици митрополита Фотија Пскову из 1427, коју смо горе наводили (у напом. 54), где се разобличавају они који целивају крст „лажно, криво” („на криве”), истовремено се прекоревају и они који целивају крст „право” („по истине”): „Но вы священники, учите таковых о том с покаанием к Богу обратитися и плакати себе, зане христианину православну не дан честный крест в роту, ты именей ища, целовати того; а по истине целуй якто крест до трижды на имениех, на злате и сербре — и по сем несть тому целования крестнаго, ни съприобщения с веръными” (РИБ, VI, № 56, стуб. 485—486; РФА, II, № 122, стр. 412; Казакова и Лурье 1955, прилог. № 6, стр. 254—255). Међутим, у једној редакцији канонских питања-одговора правило које смо навели у § 5 („Крест аще кто целует мал, не разумеа, а преступить, 5 лет есть епитетия его...”) звучи овако: „Аще кто крест целует ротою, или не разумеа, любо мал, ино преступить, ино 5 лет опитетеми; а разумеа преступить, кровию своею токмо да искупится, якоже мученици за Христа” (РИБ, VI, № 124, стуб. 863, напом. 1); реченица „аще кто крест целует ротою”, као што видимо, подудара се са текстом епископске поуке кнежевима и свим хришћанима.

Када Нифонт, архиепископ новгородски (1130—1156), одговарајући на Илијина питања („Вопрошания Кирика”) изјављује: „рота гоубить землю сию” („заклетва погубљује

Уп. посланицу новгородског архиепископа Јована „хришћанима Свете Софије” око 1410. против оних који се заклињу целивајући крест: „Буди вам ведомо: слышу зде, што у вас о великой гибели и о малой ходять к кресту; ино то деете не по Божију закону. Зде нам Бог дал знамение святых исповедник: Гурья, Самона и Авива дъякона; ино Божијею милостию правии прави бывають, а виноватии в казни. И мы к вам послали икону святых исповедник в церковь Божију. А что ходите к кресту, ино то в вас отнимаем, но ходите к знамению Божиих святых угодник. Поп служить святую литургию и пишеть имя Божие на хлебци [то јест на просфори] и дашь всем приходящим ко имени Божију. А кто изъять хлебець со именем Божиим, тот прав бываєт; а кто не снесть хлебца, тот по Божију суду виноват будеть. А хто не пойдеть к хлебцю, тот без Божија суда и без мирьскаго [...] виноват будеть. А то вам о нашей гибелли и о вашой писано, что нами ся корыстують. А ся грамота дана вам в прок; а кто сее грамоты не послушает, без суда виноват будеть и кајнен. А вы, попове, опроче хлеба Божија к роте не пущайте, а нашего слова не ослушайтесь.”¹¹⁹ Реч је о крађи и разобличавању крадљиваца (реч *гибель* овде значи: ’губитак, изгубљено, нестало’). Јован не иступа против Божјег суда као таквог, него праксу крсног целова, где иницијатива припада човеку (који је може злоупотребити), замењује таквом праксом где иницијатива припада самом Богу (који одређује ко је невин а ко крив независно од човекове воље).

Као што видимо, архаично схватање судске процедуре као нечега што чини Бог а не људи потиче из паганског доба када су правни тек-

---

ову земљу”), он, највероватније, мисли на пагански обичај полагања заклетве. Притом је у овом случају реч о заклетви пред ходочашће у Јерусалим, то јест заклетва се ту на неки начин повезује са хришћанским представама (сасвим је могуће да је вршено целивање крста), али и поред тога се, по Ниифонту, кажњава епитимијом. Уп.: „Ходили бахоу ротъ хотаче в Ероусалимъ. Повелъ ми опitemью дати: та бо, рече, рота гоубить землю сию” (РИБ, VI, № 2, стуб. 62; Смирнов 1913, прилог. I, стр. 13, № 19).

¹¹⁹ РИБ, VI, № 36/I, стуб. 305—306; Макарий Булгаков, III, стр. 457, уп. стр. 177 (уп. овде поменуте аналогије из западне праксе Божјег суда, стр. 458); Голубинский, II/2, стр. 426—427. По мишљењу А. С. Павлова, посланица није упућена свим Новгородчанима, него сељацима Сабора Свете Софије, то јест људима оптерећеним разним државним дажбинама (рус. *мяглые люди*) (РИБ, VI, № 36/I, стуб. 305—306). Ако је то тачно, Јованова поука одговара пракси ослобађања од крсног целова људи у црквеној јурисдикцији (вид. горе, напом. 116).

О знамењу од иконе Гурија, Самона и Авива говоре новгородски летописи под 6918. годином: „Соторися знамение во святѣ Софии от иконы святых мученикъ Гурия, Самоила [sic!] и Авива о [со]судех церковныхъ месяца декабря 21” (ПСРЛ, XLIII, 2004, стр. 169; мисли се на 21. децембар 1409. године); вид. и: ПСРЛ, III, 1841, стр. 235; ПСРЛ, III, 2000, стр. 402; ПСРЛ, IV/1, вып. 2, 1925, стр. 410; Новг. летописи 1879, стр. 253. Сви издавачи летописа судех читају као *cосудех*, али ако је у посланици Јованово реч о Божјем суду, не треба ли ту реч схватити буквално? [Знамење се, вероватно, састојало у томе што су крадљивци били чудесно разобличени од иконе или пред иконом светих Гурија, Самона и Авива, и признали кривицу. Вид.: Макарий (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский, *История Русской Церкви*. Книга третья. *История Русской Церкви в период постепенного перехода ее к самостоятельности (1240—1589)*, Отдел первый, стр. 177. — Прим. прев.]

Вид. молитву Светим Гурију, Самону и Авиву на проскомидији намењену вршењу Божјег суда — „ради разобличавања криваца” (РИБ, VI, № 36/II, стуб. 307—308; Голубинский, II/2, стр. 427; Макарий Булгаков, III, стр. 457—458).

стови имали сакрални (и, према томе, ритуални) карактер и када уопште није било јасне разлике између закона и вере. Такав однос према праву сачувао се у Русији и после крштења земље — у условима када правна пракса више није одговарала канонима нове (хришћанске) религије. Потом *вере* у тим условима је шири од појма *религије*. Правна пракса Старе Русије била је тесно повезана са вером — притом не обавезно са хришћанском религијом. У хришћанској Русији сачувало се паганско схватање права, и то се одразило, конкретно, на однос према вештицама.

Са руског превела
Снежана Јелесијевић

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- ААЭ I—IV — *Акты, собранные [...] Археографическою экспедициею Академии наук*, т. I—IV, СПб. 1836.
- АЮ I—II — *Акты юридические, или Собрание форм старинного делопроизводства*. Изданы Археографическою комиссию. т. I—II, Санкт-Петербург 1838—1840.
- Алмазов I—III — А. Алмазов, *Тайная исповедь в православной восточной церкви. Опыт внешней истории. Исследование преимущественно по рукописям*, т. I—III, Одесса 1894. Репринт: Москва 1995.
- Андреев 1922 — А. И. Андреев, *О происхождении и значении Судебника 1589 г.*, Петроград 1922.
- Афанасьев I—III — А. Н. Афанасьев, *Поэтические воззрения славян на природу*, т. I—III, Москва 1865—1869.
- Баранкова 2000 — *Послания митрополита Никифора*. [Подг. текстов и перевод Г. С. Баранковой]. Москва 2000.
- Барвинок 1911 — В. И. Барвинок, *Никифор Влеммид и его сочинения*, Киев 1911.
- Ив. Беляев 1855 — *Статут Великого князьства Литовского 1566 года*, Изд. Московского общества истории и древностей российских, [С предисл. И. Беляева], Временник Московского общества истории и древностей российских”, кн. 23, Москва 1855.
- Ил. Беляев 1855 — Илья Беляев, *Поле*, Москвитянин, 1855, № 13 и 14, стр. 33—62.
- Ил. Беляев 1863 — И. Беляев, *Наказные списки Соборного уложения 1851 г.* [sic! треба 1551] или *Столгава* (Посвящается И. С. Аксакову), Москва 1863.
- Бенвенист 1995 — Эмиль Бенвенист, *Словарь индоевропейских социальных терминов*, Москва [1995].
- Бенешевич I—II — *Сборник памятников по истории церковного права, преимущественно русского, кончая временем Петра Великого*. Составил В. Н. Бенешевич. Вып. I—II, Петроград 1914.
- Бессонов I—VI — П. А. Бессонов, *Калики переходные. Сборник стихов и исследование*, вып. I—VI, Москва 1861—1864. Репринт: Gregg International Publishers, England 1970.
- Бобровский 1898 — П. О. Бобровский, *Преступления против чести до начала XVIII в.*, [у:] П. О. Бобровский, *Развитие способов и средств для образования юристов военного и морского ведомства в России*, т. II. *Военное право в России при Петре Великом*, ч. 2. *Артикул воинский*, вып. 3, Санкт-Петербург 1898, стр. 231—295.

- Богословский 1905 — М. Богословский, *К вопросу о Судебнике 1589 года*, Журнал Министерства народного просвещения, ч. CCCLXII, 1905, дек. Отд. наук, стр. 265—275.
- Богословский 1915 — М. Богословский, *Еще к вопросу о Судебнике 1589 г. (по поводу нового издания его проф. Владимирским-Будановым)*, Журнал Министерства народного просвещения, нов. сер., ч. LX, 1915, дек., стр. 353—379.
- Богоявленский 1900 — [С. К. Богоявленский], *Судебник царя Феодора Иоанновича 1589 г. По списку собр. Ф. Ф. Мазурина*, [Со статьями С. К. Богоявленского и В. О. Ключевского], М. 1900. Сепарат из издања: Сборник Московского главного архива Министерства иностранных дел, вып. 7. Текст Судебника прещтампан у: Владимирский-Буданов, II, стр. 189—268.
- Вернадский 1938 — Г. В. Вернадский, *Звенья русской культуры*, ч. И. *Древняя Русь (До половины XV в.)*, Прага 1938.
- Владимирский-Буданов 1902 — М. Ф. Владимирский-Буданов, *Судебник 1589 г., его значение и источники*, Университетские известия, 1902, № 3 (ч. II не официальная, стр. 1—65).
- Владимирский-Буданов 1906 — М. Ф. Владимирский-Буданов, *Обзор истории русского права*, Изд. 6-е. Санкт-Петербург — Киев 1909. Репринт: The Hague 1966 (Russian Reprint Series, XXIX).
- Владимирский-Буданов I—III — М. Ф. Владимирский-Буданов. *Христоматия по истории русского права*, вып. I—III. Санкт-Петербург — Киев, 1889—1915 (вып. I, изд. 4-е. Санкт-Петербург — Киев 1889; вып. II, изд. 5-е. Киев 1915; вып. III, изд. 3-е. Санкт-Петербург — Киев 1889).
- Властарь 1996 — *Описание по алфавитному порядку всех предметов, содержащихся в священных и божественных канонах, составленное и обработанное смиреннейшим иеромонахом Матфеем, или Алфавитная синтагма М. Властаря*. Пер. с греч. священника Николая Ильинского. Москва 1996.
- Вяземский 1929 — П. Вяземский, *Старая записная книжка*. Ред. и примеч. Л. Гинзбург. Ленинград 1929.
- Гальковский I—II — Н. М. Гальковский, *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*, т. I—II. Москва — Харьков 1913—1916 (т. I, Харьков 1916, т. II, Москва 1913). Репринт: Москва 2000.
- Голубинский I—II — Е. Е. Голубинский, *История Русской церкви*, т. I (изд. 2-е), ч. 1—2, Москва 1901—1904; т. II, ч. 1—2. Москва 1900—1917. Сепарат из: Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1901, кн. 3; 1904; кн. 2, 1900, кн. 1; 1916, кн. 4. Репринт: Москва 1997.
- Гр. Новгорода и Пскова — *Грамоты Великого Новгорода и Пскова*, Москва — Ленинград 1949.
- Греков 1951 — Б. Д. Греков, *Полица. Опыт изучения общественных отношений в Полице XV—XVII вв.*, Москва 1951.
- Грінченко I—IV — *Словар' української мови*. Зібрала ред. журнала „Киевская старина”. Упорядкував з додатком власного матеріалу Б. Грінченко, т. I—IV, Київ 1907—1909. Репринт: Київ 1958—1959.
- Даль I—IV — Владимир Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, Изд. 3-е, испр. и значительно доп. под ред. И. А. Бодуэна-де-Куртенэ, т. I—IV, Санкт-Петербург — Москва 1903—1909. Репринт: Москва 1994.
- Даничић I—III — Ђ. Даничић. *Рјечник из књижевних стварина српских*, дио I—III, у Биограду 1863—1864. Репринт: Београд [1975].
- Дело Никона — *Дело о патриархе Никоне*, Изд. Археографической комиссии по документам Московской Синодальной (бывш. Патриаршей) библиотеки, Санкт-Петербург 1897.

- Дмитриевский I—III — Алексей Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного Востока*, т. I—III. Киев-Пг., 1895—1917 (т. I, Киев 1895; т. II, Киев 1891; т. III, перв. пол., Петроград 1917). Репринт: Hilversum 1965.
- Домострой 1882 — *Домострой по списку имп. Общества истории и древностей российских, с предисловием И. Забелина*, Москва 1882. Сепарат из: Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1881, кн. 2.
- Емченко 2000 — Е. Б. Емченко, *Стоглав. Исследование и текст*, Москва 2000.
- Живов 2002 — В. М. Живов, *История русского права как лингвосемиотическая проблема*, [у:] В. М. Живов, *Разыскания в области истории и предыстории русской культуры*, Москва 2002, стр. 187—305.
- Жмакин 1881 — Василий Жмакин, *Митрополит Даниил и его сочинения*, Москва 1881. Сепарат из: Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1881, кн. 1—2.
- Закон. акты I—II — *Законодательные акты Русского государства второй половины XVI — первой половины XVII века*, [I]—[III]. Под ред. Н. Е. Носова и В. М. Панеяха. Ленинград 1986—1987 (т. [I]. Тексты, под ред. Н. Е. Носова, т. [II]. Комментарии, под ред. Н. Е. Носова и В. М. Панеяха).
- Зализняк 2004 — А. А. Зализняк, *Древнерусский диалект*, Изд. 2-е, Москва 2004.
- Зарубин 1932 — *Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII вв. и их переделкам*. Пригот. к печати Н. Н. Зарубин. Ленинград 1932 (= Памятники древнерусской литературы, вып. 3).
- Зеленин 1991 — Д. К. Зеленин, *Восточнославянская этнография*, Москва 1991
- Зонара — Зонарь со Богомъ правила свытыхъ отецъ и апостоль, соборъ ш епископъхъ и ш мnisъхъ и ш мирскихъ человъцъхъ, Sine loco et anno [стробредско издање, хартија 1811. година].
- Иваницкий 1890 — Н. А. Иваницкий, *Материалы по этнографии Вологодской губернии*, Известия Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при имп. Московском университете, т. LXIX, Труды Этнографического отдела, т. XI, вып. 1, Москва 1890.
- Изб. 1073 г. — Изборник 1073 г. Рукопись Гос. Исторического музея, Син. собр. 1043. Вид.: *Изборник Святослава 1073 г.* Факсимильное изд. Под ред. Л. П. Жуковской. Москва 1983.
- Иосиф Волоцкий 1896 — Иосиф Волоцкий, *Просветитель, или обличение ереси жицдоствующих*, Изд. 3-е, Казань 1896.
- Казакова и Лурье 1955 — Н. А. Казакова, Я. С. Лурье, *Антифеодальные еретические движения на Руси XIV — начала XVI века*, Москва — Ленинград 1955.
- Калайдович 1838 — К. Ф. Калайдович, *Рассуждение о поединках в России вообще и в особенности о судебных*, Русский исторический сборник, т. II, кн. 4, Москва 1838, стр. 3—38.
- Карамзин I—XII — Н. М. Карамзин, *История Государства Российского*, Изд. 5-е, т. I—XII, Изд. И. Эйнерлинга, Санкт-Петербург 1842—1843. Ключ, или алфавитный указатель к Истории Государства Российского Н. М. Карамзина, составленный и ныне дополненный, исправленный и приспособленный к пятому ея изданию П. Строевым, и двадцать четыре составленные Карамзиным и Строевым родословные таблицы князей российских, Изд. И. Эйнерлинга, Санкт-Петербург 1844. Репринт (у четыри књиге): Москва 1988.
- Караџић 1935 — *Српски рјечник исшумачен њемачкијем и лашинскијем ријечима*. Скупши га и на свијет издао Вук. Стеф. Каџић. 4 изд., Београд 1935.

- Каштанов 1990 — С. М. Каштанов, *Церковная юрисдикция в конце XIV — нач. XVI вв.*, [у:] Церковь, общество и государство в феодальной России, Москва 1990, стр. 151—163.
- Киприан 1861 — Церковно-судебное определение Киприана, митрополита Новгородского [1626—1634], Православный собеседник, 1861, ч. III (стр. 335—348).
- Кирилл 1815 — Правило Кирилла, митрополита русского [ок. 1274], Русские до-стопамятности, издаваемые Обществом истории и древностей российских при имп. Московском университете, ч. I, Москва 1815, стр. 104—118.
- Копанев 1952 — А. И. Копанев, Введение и комментарий [к изд. Судебника 1589 г.], [у:] Суд. XV—XVI вв., стр. 343—346, 415—562.
- Корогодина 2006 — М. В. Корогодина, Исповедь в России в XIV—XIX веках. Исследование и тексты, Санкт-Петербург 2006.
- Котошихин 1906 — Григорий Котошихин, О России в царствование Алексея Михайловича, Изд. 4-е, Санкт-Петербург 1906.
- Лазутка, Валиконите и Гудавичюс 2004 — С. Лазутка, И. Валиконите, Э. Гудавичюс, Первый Литовский статут (1529 г.), [Vilnius] 2004.
- Ланге 1859 — Николай Ланге, О наказаниях и взысканиях за бесчестие по древнему русскому праву, Журнал Министерства народного просвещения, СПб, 1859, стр. 161—223.
- Лаппо 1916 — И. И. Лаппо, Литовский статут в московском переводе-редакции, Юрьев 1916.
- Лотман 1967 — Ю. М. Лотман, Об оппозиции „честь” — „слава” в светских текстах Киевского периода, Труды по знаковым системам, III (= Уч. зап. Тартуского гос. ун-та, вып. 198), Тарту 1967, стр. 100—112.
- Макарий 1862 — [Наказная грамота митрополита Макария по Стоглавому собору в Симонов монастыре, 1551 г.], [у:] Стоглав, Казань 1862, стр. 258—260, напом.
- Макарий 1863 — Наказная грамота митрополита Макария по Стоглавому собору /в Каргополь, 1558 г./, Православный собеседник, 1863, ч. I, стр. 87—106, 202—220.
- Макарий Булгаков I—VII — Макарий (Булгаков), История Русской Церкви, кн. I—VII, Москва 1994—1997, кн. II—VII понављају издање: Макарий (Булгаков), История Русской Церкви, Изд 2-е, испр., т. I—XII, Санкт-Петербург 1868—1910.
- Максимов I—II — С. В. Максимов, Собрание сочинений, т. I—XX, Санкт-Петербург [1908—1913].
- Маньков 1987 — А. Г. Маньков, Комментарий к X и XIV главам Соборного Уложения 1649 г., [у:] Улож. Алекс. Мих., стр. 181—229, 247—250.
- Медведев 1992 — И. П. Медведев, Смертная казнь в толковании Феодора Вальсамона, Византийский временник, т. 53, Москва 1992, стр. 53—61.
- Милов 2000 — Л. В. Милов, К вопросу об истории церковного устава Владимира, Флорилегиум. К 60-летию Б. Н. Флори, Москва. 2000, стр. 244—246.
- Моисеева 1958 — Г. Н. Моисеева, Валаамская беседа — памятник русской публицистики XVI в., Москва — Ленинград 1958.
- Нарбеков I—II — [Василий Нарбеков], Номоканон константинопольского патриарха Фотия с толкованием Вальсамона, ч. I—II, Казань 1899 (ч. I. Историко-каноническое исследование; ч. II. Русский перевод с предисловием и примечаниями).
- Неволин 1859 — К. А. Неволин, О пространстве церковного суда в России до Петра Великого, [у:] К. А. Неволин, Полное собрание сочинений, т. VI, Санкт-Петербург 1859, стр. 251—389.

- Неселовский 1906 — А. Неселовский, *Чины хиротесий и хиротоний (опыт историко-археологического исследования)*, Каменец-Подольск 1906.
- Николай Ярушевич 1917 — Иеромонах Николай (Ярушевич), *Церковный суд в России до издания Соборного Уложсения Алексея Михайловича (1649 г.). Опыт изучения вселенских и местных начал и их взаимоотношения в древнерусском церковном суде. Историко-каноническое исследование*, Петроград 1917.
- Никольский 1907 — Н. К. Никольский, *Материалы для истории древнерусской духовной письменности*, № I—XXIII, Санкт-Петербург 1907 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. LXXXII, № 4).
- Никольский 1930 — Н. К. Никольский, *Повесть временных лет как источник для истории начального периода русской письменности и культуры. К вопросу о древнейшем русском летописании*, вып. I, Ленинград 1930 (= Сборник по русскому языку и словесности Академии наук СССР, т. II, вып. 1).
- Новг. Летописи 1879 — *Новгородские летописи (так называемые Новгородская вторая и Новгородская третья летописи)*, Изд. Археографической комиссии, Санкт-Петербург 1879.
- Новомбергский 1906 — Н. Новомбергский, *Калдество в Московской Руси XVII-го столетия* (Материалы по истории медицины в России, т. III, ч. 1). Санкт-Петербург 1906. Приложение к исследованию: Новомбергский 1907.
- Новомбергский 1907 — Н. Новомбергский, *Врачебное строение в допетровской Руси*, Томск 1907 (диссертация на степень магистра полицейского права).
- Орлов I—II — А. Орлов, *Домострой по коншинскому списку и подобным*, ч. I—II, Москва 1908—1910. Сепарат из: Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете, 1908, кн. 2; 1911, кн. 1.
- Павлов 1873 — А. С. Павлов, *Еще наказный список по Стоглаву [наказная грамота Саввы, епископа Сарского и Подонского в в Вязьму и Хлепен, 1552 г.]*, Записки имп. Новороссийского ун-та, т. IX, Одесса 1873, часть ученая, стр. 1—37, пособна пагинация.
- Павлов 1876 — А. С. Павлов, *Отрывки греческого текста канонических ответов русского митрополита Иоанна II*, Санкт-Петербург 1876 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, т. XV, № 3).
- Павлов-Сильванский 1905 — П. Павлов-Сильванский, *Символизм в древнем русском праве*, Журнал Министерства народного просвещения, 1905, № 6, стр. 339—365.
- Пам. рус. права I—VIII — *Памятники русского права*, вып. I—VIII, Москва 1952—1961.
- Пахимер 2004 — Георгий Пахимер, *История о Михаиле и Андронике Палеологах*, [у:] Георгий Пахимер, *История о Михаиле и Андронике Палеологах*. Патриарх Фотий, *Сокращение церковной истории Филосторгия*, Рязань 2004, стр. 12—354.
- Пахман 1851 — Семён Пахман, *О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии*, Москва 1851.
- Пересветов 1956 — И. Пересветов, *Сочинения*. Подг. текст А. А. Зимин. Москва — Ленинград 1956.
- Перри 1871 — Чон Перри, *Состояние России при нынешнем царе*, Пер. О. М. Дондуковой-Корсаковой [с изд. 1716 г.], Москва 1871.

- Петухов 1888 — Евгений Петухов, *Серапион Владимирский, русский проповедник XIII века*, Санкт-Петербург 1888 (Зап. ист.-филол. ф-та имп. С.-Петербургского ун-та, ч. XVII).
- Попов 1904 — Ардalion Попов, *Суд и наказания за преступления против веры и нравственности по русскому праву*, Казань 1904.
- Поэты 1790—1810-х гг. — *Поэты 1790—1810-х годов*. Вступ. ст. и сост. Ю. М. Лотмана. Москва 1971 (Библиотека поэта).
- Правила апост. — *Правила святых апостолов... и святых отец с толкованиями*, Изд. Моск. об-ва дух. просвещения, Москва 1876. Репринт: Москва 2000.
- Правила всел. соб. — *Правила святых вселенских соборов с толкованиями*, Изд. Моск. об-ва дух. просвещения, Москва 1877. Репринт: Москва 2000.
- Правила пом. соб. — *Правила святых поместных соборов с толкованиями*, Изд. Моск. об-ва дух. просвещения, Москва 1880. Репринт: Москва 2000.
- ПСРЛ I—ХЛИП — *Полное собрание русских летописей*, т. I—ХЛИП, Санкт-Петербург (Петроград / Ленинград) — Москва 1841—2004.
- Райан 2006 — В. Ф. Райан, *Баня в полночь. Исторический обзор магии и гадания в России*, [Москва] 2006.
- РИБ I—XXXIX — *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, т. I—XXXIX, Санкт-Петербург (Петроград / Ленинград) 1872—1927.
- РФА I—V — *Русский феодальный архив XIV — первой трети XVI века*, вып. I—V, Москва 1986—1992.
- Рус. Пр. I—III — *Правда Русская*, Под ред. Б. Д. Грекова, т. I—III, Москва — Ленинград 1940—1963.
- Сергеевич 1910 — В. Сергеевич, *Лекции и исследования по древней истории русского права*, Изд. 4-е, доп. и испр., Санкт-Петербург 1910.
- Симони 1899 — П. К. Симони, *Старинные сборники русских пословиц, поговорок, загадок и проч. XVII—XIX ст.*, ч. I, Санкт-Петербург 1899 (= Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук, LXVI).
- Скабалланович I—III — Михаил Скабалланович, *Толковый Типикон. Объяснительное изложение Типикона с историческим введением*, вып. I—III, Киев 1910—1915. Репринт: Москва 2004.
- Сл. РЯ XI—XVII вв. I—XXVI — *Словарь русского языка XI—XVII вв.*, вып. I—XXVI, Москва 1975—2002. Изданье се наставља.
- Слово о полку Игореве 1950 — *Слово о полку Игореве*. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва—Ленинград 1950.
- Смилянская 2003 — Е. Б. Смилянская, *Волшебники, богохульники, еретики. Народная религиозность и „духовные преступления“ в России XVIII в.*, Москва 2003.
- Смирнов 1909 — С. И. Смирнов, „*Бабы богомерзкие*”, Сборник статей, посвященных Василию Осиповичу Ключевскому его учениками и почитателями ко дню тридцатилетия его профессорской деятельности в Московском Университете (5 декабря 1879 — 5 декабря 1909 года, Москва 1909, стр. 217—243).
- Смирнов 1913 — С. И. Смирнов, *Древнерусский духовник. Исследование по истории церковного быта*, Москва [1913], Сепарат из: Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете за 1912—1914. годину. Текст „Исследования...“ објављен је у: Чтения, 1914, кн. 2, а прилог „Материалы для истории древнерусской покаянной дисциплины (тексты и заметки)“ у: Чтения, 1912, кн. 3.
- Соколов 2003 — И. И. Соколов, *Избрание патриархов в Византии с середины IX до середины XV века (843—1453 гг.)*, [у:] И. И. Соколов, *О византинизме в*

- церковно-историческом отношении. Избрание патриархов в Византии... Все-ленинские судьи в Византии*, Санкт-Петербург 2003, стр. 55—221.
- Соловьев 1917 — А. В. Соловьев, *Вновь открытый московский перевод Литовского статута*, Исторические известия, 1917, № 1, стр. 25—48.
- Сперанский 1899 — М. Н. Сперанский, *Из истории отреченных книг. I. Гадания по Псалтыри*, Санкт-Петербург 1899 (Памятники древней письменности и искусства, вып. CXXIX).
- Срезневский I—III — И. И. Срезневский, *Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам*, т. I—III, Санкт-Петербург 1893—1903; *Дополнения*, Санкт-Петербург 1912. Репринт: Москва 2003.
- Субботин I—IX — *Материалы для истории раскола за первое время его существования*. Под ред. Н. И. Субботина. т. I—IX, Москва 1875—1890.
- Суворов 1888 — Н. С. Суворов, *Следы западно-католического церковного права в памятниках древнего русского права*, Ярославль 1888.
- Суворов 1893 — Н. С. Суворов, *К вопросу о западном влиянии на древнерусское право*, Ярославль 1893.
- Суд. XV—XVI вв. — *Судебники XV—XVI веков*. Подг. текстов Р. Б. Мюллер и Л. В. Черепнина. Комментарии А. И. Копанева, Б. А. Романова и Л. В. Черепнина. Под общей ред. Б. Д. Грекова. Москва — Ленинград 1952.
- Титова 1987 — Л. В. Титова. „Беседа отца с сыном о женской злобе”. Исследование и публикация текстов, Новосибирск 1987.
- Тихомиров 1953 — М. Н. Тихомиров, *Пособие по изучению Русской Правды*, Москва 1953.
- Улож. Алекс. Мих. — *Соборное Уложение 1649 года*. Текст, комментарии. Под ред. А. Г. Манькова. Ленинград 1987.
- Успенский 1982 — Б. А. Успенский, *Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянской культуре Николая Мицкевича)*, Москва 1982.
- Успенский 1996 — Б. А. Успенский, *Мифологический аспект русской экспрессивной фразеологии*, [у:] Б. А. Успенский, *Избранные труды*, т. II, Изд. 2-е, испр. и перераб., Москва 1996, стр. 67—161.
- Успенский 1998 — Б. А. Успенский, *Царь и патриарх. Харизма власти в России (Византийская модель и ее русское переосмысление)*, Москва 1998.
- Успенский 2002 — Б. А. Успенский, *Древнерусское богословие: проблема чувственного и духовного опыта (Представления о рае в середине XIV века)*, [у:] Борис Успенский, Этюды о русской истории, Санкт-Петербург 2002, стр. 279—312.
- Успенский 2006 — Б. А. Успенский, *Крест и круг. Из истории христианской символики*, Москва 2006.
- Федотов-Чеховский I—II — *Акты, относящиеся до гражданской расправы древней России*. Собрал и издал А. Федотов-Чеховский. т. [I]—II, Киев 1860—1862.
- Флетчер 1905 — Флетчер, *О государстве русском*, Изд. 2-е [с предисл. М. Оболенского], Санкт-Петербург 1905.
- Флоря 1980 — Б. Н. Флоря, „Бесчестье” русского феодала XV—XVI вв., Русское централизованное государство. Образование и эволюция (XV—XVIII вв.). Чтения, посвященные памяти акад. Льва Владимировича Черепнина. Тезисы докладов и сообщений (Москва, 26—28 ноября 1980 г.), Москва 1980, стр. 42—44.
- Флоря 1983 — Б. Н. Флоря, *Формирование сословного статуса господствующего класса Древней Руси (на материале статей о возмещении за „бесчестье”)*, История СССР, 1983, № 1, стр. 61—74.
- Флоря 1992 — Б. Н. Флоря, *Отношения государства и церкви у восточных и западных славян (Эпоха средневековья)*, Москва 1992.

- Шахматов 1908 — А. А. Шахматов, *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*, Санкт-Петербург 1908. Сепарат из: Летопись занятий археографической комиссии, т. XX.
- Щапов 1965 — Я. Н. Щапов, *Церковь в системе государственной власти древней Руси*, Древнерусское государство и его мировое значение, Москва 1965, стр. 279—352.
- Щапов 1972 — Я. Н. Щапов, *Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI—XIV вв.*, Москва 1972.
- Щапов 1976 — *Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв.* Изд. подг. Я. Н. Щапов. Москва 1976.
- Щапов 1978 — Я. Н. Щапов, *Византийское и русское правовое наследие на Руси в XI—XIII вв.*, Москва 1978.
- Щапов 1989 — Я. Н. Щапов, *Государство и церковь Древней Руси XI—XIII вв.*, Москва 1989.

- Cod. Just. — *Codex Justiniani*. Цит. по изд.: *Corpus juris civilis*, II.
- Cohn 1975 — Norman Cohn, *Europe's Inner Demons. An Enquiry Inspired by the Great Witch-Hunt*, New York 1975.
- Corpus juris civilis I—III* — *Corpus juris civilis*, Ed. stereotypa tertia, vol. I—III, Berlin 1903—1904.
- Dewey 1960 — Horace W. Dewey, *Trial by Combat in Muscovite Russia*, Oxford Slavonic Papers, IX, 1960, str. 21—31.
- Dewey 1968 — H. W. Dewey, *Old Muscovite Concepts of Inured Honor (Beschestie)*, Slavic Review, vol. XXVII, 1968, № 4, стр. 594—603.
- Dewey and Kleimola 1968 — H. W. Dewey and A. M. Kleimola, *Promise and Perfidy in Old Russian Cross-kissing*, Canadian Slavic Studies, vol. II, 1968, № 3, стр. 327—341.
- Fletcher 1591 — [Giles Fletcher], *Of the Russe Common Wealth, Or Maner of Government by the Russe Emperour, (commonly called the Emperour of Moskouia) with the manners, and fashions of the people of that Country*, At London 1591. Reprint: Giles Fletcher, *Of the Russe Commonwealth (1591)*, Facsimile edition with variants, With an introd. by Richard Pipes and a glossary-index by John V. A. Fine, Jr., Cambridge, Mass 1966.
- Franklin 2002 — Simon Franklin, *Writing, Society and Culture in Early Rus*, Cambridge 2002, str. 950—1300.
- Goetz I—IV — L. K. Goetz, *Das Russische Recht (Русская правда)*, Bd. I—IV, Stuttgart 1910—1913. Сепарат из: Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, Bd. XXIV, XXVI, XXVIII, XXX.
- Jubé 1992 — Jacques Jubé, *La religion, les mœurs et les usages des Moscovites*. Texte présenté et annoté par M. Mervaud. Oxford 1992 (= Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, 294). Жибоеве белешке, вођене у разно време, приведене су крају 1735. године.
- Kazhdan 1991 — A[lexander] K[azhdan], *Interest*, [y:] The Oxford Dictionary of Byzantium. Prepared at Dumbarton Oaks. Editor in Chief Alexander P. Kazhdan. vol. II, New York — Oxford 1991, стр. 1002—1003.
- Kazhdan 1991a — A[lexander] K[azhdan], *Usury*, [y:] The Oxford Dictionary of Byzantium. Prepared at Dumbarton Oaks. Editor in Chief Alexander P. Kazhdan, vol. III, New York — Oxford 1991, стр. 2146.
- Kivelson 1991 — Valerie A. Kivelson, *Through the Prism of Witchcraft. Gender and Social Change in Seventeenth-Century Muscovy*, [y:] *Russia's Women. Accommodation, Resistance, Transformation*. Ed. by Barbara Evans Clemens, Barbara Alpern

- Engel, Christine D. Worobec. Berkeley — Los Angeles — Oxford [1991], стр. 74—94.
- Kollmann 1992 — Nancy Shields Kollmann, *Honor and Dishonor in Early Modern Russia*, Forschungen zur osteuropäischen Geschichte, Bd. 46, 1992, стр. 131—146.
- Lane 1907 — *The maner of Justice by lots in Russia, written by Master Henrie Lane, and executed in a controversie between him and one Sheray Costromitskey in Moscow, 1560*, [y:] Richard Hakluyt, *Voyages in eight volumes*, vol. I, London—New York [1907], стр. 406—408
- Lappo I—II — J. Lappo, *1588 metė Lietuvos satatas*, t. I—II, Kaunas 1934—1938 (I tomas: Tyrinėjimas. Pirmoj dalis, Kaunas 1934; II tomas. Tekstas, Kaunas, 1938). (И. И. Лаппо, *Литовский статут 1588 года*, т. I, Исследование, ч. 1, Каunas 1934; т. II, Tekst, Kaunas 1938).
- Levitsky 1972 — Serge L. Levitsky, *Protection of Individual Honour and Dignity in Pre-Petrine Russian Law*, Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis. Revue d'histoire du droit, t. XL, 1972, fasc. 3—4, str. 341—436.
- Pennington 1980 — Grigorij Kotošihin, *O Rossii v carstvovanije Alekseja Mihajloviča*. Text and commentary by A. E. Pennington, Oxford 1980.
- Perry 1716 — *The State of Russia, Under the Present CZAR. In Relation to the several great and remarkable Things he has done, as to his Naval Preparations, the Regulating his Army, the Reforming his People, and Improvement of his Countrey [...].* By Captain John Perry. London 1716.
- PG I—CLXI — *Patrologiae cursus completus*. Accurante J.-P. Migne. Series graeca, t. I—CLXI, Paris 1857—1866.
- Pollock and Maitland 1923 — Frederick Pollock and Frederick W. Maitland, *The history of English law before the time of Edward I*, 2nd ed., Cambridge 1923.
- Rhalles & Potles I—VI — Г. А. Ἐπαληθεύσας καὶ Μ) Ποτληζ Σθνταγμα των Εξιων και. ινέρων κανονων)(I—VI, θΑΤηναι 1852—1859. Репринт: с. I., 1966.
- Ryan 1998 — W. F. Ryan, *The Witchcraft Hysteria in Early Modern Europe. Was Russia an Exception?*, The Slavonic and East European Review, vol. 76, 1998, № 1, стр. 49—84.
- Sl. pol. I—XXXI — *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. I—XXXI, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1966—2003.
- Sl. starosl. I—IV — *Slovník jazyka staroslovenského / Lexicon linguae paleoslovenicae*, t. I—IV, Praha 1958—1997. Репринт: Словарь старославянского языка, т. I—IV, Санкт-Петербург 2006—2007.
- Szeftel 1949 — Marc Szeftel, *Le jugement de Dieu dans le droit russe ancien*, Archives d'histoire du droit oriental, IV, 1949, стр. 263—299.
- Trevor-Roper 1967 — H. K. Trevor-Roper, *The European Witch-Craze of the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, [y:] H. K. Trevor-Roper, *Religion, the Reformation and Social Change, and Other Essays*, London 1967, стр. 90—192.
- Vernadsky 1980 — George Vernadsky, *Kievan Russia*, New Haven and London [1980] (= George Vernadsky, *A History of Russia*, vol. II).
- Zguta 1977 — Russell Zguta, *Witchcraft Trials in Seventeenth-Century Russia*, The American Historical Review, vol. 82, 1977, № 5, стр. 1187—1207.

Борис Андреевич Успенский

ПРАВО И РЕЛИГИЯ В МОСКОВСКОЙ РУСИ

Р е з ю м е

В центре работы — рассмотрение вопроса о социальном положении ведьм в Московской Руси. Показывается, что ведьмы обладали правовым статусом: в частности, в случае обиды им полагалась компенсация за „бесчестье”. В отличие от стран Западной Европы, быть ведьмой не считалось здесь преступлением, при том что в силу своих особых возможностей ведьмы могли подозреваться в совершении преступления. Это позволяет понять, почему на Руси не было инквизиционных процессов и охоты за ведьмами в то время, когда ведьмы жесточайшим образом преследовались в Западной Европе. Описываемая ситуация была связана с разделением церковной и светской юрисдикции на Руси, которое в конечном итоге отражает сосуществование языческого и христианского начала в правовой сфере.

ЖАНРОВСКА ОБЕЛЕЖЈА ОМИЛИЈА

Гордана Штасни

САЖЕТАК: Омилије су засноване на дуалистичком опозиционом принципу који се доследно реализује како на плану форме тако и на плану садржаја. У њима се укрштају сакрално и световно, мисаона и практична димензија, прошлост и садашњост, уопштено и конкретно. Стога је циљ овога рада да се опишу механизми, наративне стратегије и језичкостилска средства која се користе при прелазу из једне сфере у другу и која чине омилије специфичним остварањима црквеног беседништва, са освртом на проблем аргументације која у њима веома често излази из логичких оквира, тако да беседник снагом надахнућа делује на емоције верника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: омилије, наративне стратегије, језичко-стилска средства, аргументација

Континуитет у развоју српског црквеног беседништва постоји са више или мање продуктивним периодима и у свим временима оно је испуњавало и испуњава основну своју улогу — очување духовности и ширење вере без обзира на све наше друштвене (не)прилике. Наиме, у основи црквене беседе, проповеди — а то је њена главна особеност — увек је божанска реч, тако да је она „у извесном смислу наставак Св. Писма, његово откривање и објашњавање“ (Драшковић 1954: 123). И више од тога „На библейски език думата свет значи спасен от греха. Затова и библейският дух, като дух на истинност и светост, е и дух на спасителност“ (Поптодоров 2000: 143).

Омилије¹ припадају беседничком жанру, који у српској култури има вишевековну традицију, али свој врхунац достиже управо у XX столећу (Станојевић и Аврамовић 2002: 99—100).² Оне су предмет изучавања посебне науке — омилитике.³

¹ Поред омилија равноправно су у употреби и термини беседа и проповед, као и црквено или духовно беседништво и проповедање.

² Ј. Деретић наводи да се у старохришћанској књижевности средњег века поред библијских списка, апокрифне књижевности, хагиографија, духовног песништва јавља и духовно беседништво (Деретић 1983: 57).

³ Према речима бугарског научника Т. Поптодорова предмет омилетике јасно је дефинисан као „възвествяването на Словото Божие, проповедничеството като висше духовно

За разлику од осталих врста духовних говора, омилија је неодвојива од култа и по правилу се одржава у цркви, као саставни део богослужења, што у највећој мери одређује не само њену тематику него и стилско-језички израз. Отуда и њен универзални карактер који се огледа у прилагођавању народном духу и потребама колектива, уз истовремено снажно деловање на унутрашњи живот хришћана.

Владика Николај Велимировић је чувени беседник савременог доба. О његовом говорничком дару најлепше сведоче речи оца Јустина Поповића: „Обзидана народним телом, стоећима је наша народна душа мучала и мучила се тражећи језик којим би одзборила своје болове, своје туге, своје чежње и своје молитве. И нашла је језик, нашла у Владици Николају” (Николај 2000: 3). Зато су његове омилије и одабране као илустрација и пример за поткрепљење одређених елемената анализе.

Овај рад је писан с намером да се открију и опишу одређене специфичности омилија на плану форме и на плану садржаја условљене њиховом жанровском припадношћу. Поједине одлике овога жанра биће сагледане кроз укупност, односно неодвојивост формалних и садржинских карактеристика, са посебним освртом на њихове стилскојезичке вредности којима се непосредно утиче на духовно узрастање човека. Беседничка вештина огледа се у способности преношења и саопштавања религиозно-поучних мисли слушаоцима који ће управо тако почети да мисле и да живе. Стoga ћemo појушати да прикажемо снагу омилија која се огледа у живој и динамичној аргументацији.

2. Специфичности омилија на плану форме и на плану садржаја

Омилије имају утврђену форму која је заснована на логичној шеми, уобичајеној за смислено и организовано казивање или писање: одабир теме, увод у тему, прелаз ка централном делу, развој теме, закључак. Њихов садржај је религиозно условљен. Омилије увек имају за тематски предложак (матрицу) одређено јеванђеље, обично су то празнична и недељна јеванђеља. Према садржају и циљу могле би се сматрати формом у којој су обједињене егзегетска и доктринална проповед. Према Поптодорову „егзегетическа се нариче тая проповед, която има в изложението си тълкувание на библейски текст, със задача — от разкритите и изяснени истини да се направят изводи за практическия живот”. Задатак доктриналне проповеди је аргументовано изношење истине о личности и делу Христоса Богочовека, Спаситеља света (Поптодоров 2000: 171—173). С обзиром на доминантне наративне поступке: тумачење, описивање, анализирање који су обогаћени и синтетизовани и апстрахованы садржаја у виду поуке, омилије представљају својеврсну варијанту изабраног јеванђеља.

изкуство, проповедническата дейност като пъви фактор в спасителната мисия на Христо-вата църква в света” (Поптодоров 2000: 3).

Уводни део структурно и тематски могао би да представља целину по себи. Изразито је поучно-дидактичког карактера, често веома лирски надахнут и заснован на онтологијском сагледавању одабраног централног јеванђеоског мотива. Према основним беседничким правилима, заснованим на логичко-дидактичким принципима, беседа се започиње познатим и постепеним кретањем ка непознатом и даљем садржају уз асоцијативно и аналошко повезивање познатог са новим.

Већ прва мисао, прва реченица, изузетно снажно делује на слушатеља/читатеља, у њој је обично садржана суштина, истина о човеку и свету у којем живи, као и у краћим алегоријским причама религиозне или и антропоцентричне тематике, које такође могу имати иницијалну позицију у структури беседе.

Сунце се огледа у чистој води, и небо у чистом срцу (Николај 1996: 7).

Ко са послушношћу и смирењем приђе Господу Исусу Христу, тај неће никада више пожелети, да се одвоји од њега (Николај 1996: 12).

Но има и таквих бајковитих почетака којима се указује на универзалност, непролазност и нерелативност основних истине о човеку и потврђује смисао живота.

У то време владаше Јесар Август. Његово јединоначалство на земљи беше слика Божјег јединоначалства у обе васељене: у духовној и материјалној (Николај 1996: 22).

Проповед може започети и речима пророка и тако посведочити аутентичност библијских догађаја:

Гле, Господ седећи на облаку лаку доћи ће у Мисир, и затрешће се од њега идоли мисирски (Ис. 19, 1) (Николај 1996: 45),

или веома директно, чињенично и опет са намером да се опипљивим подацима поткрепе и потврде духовне и нематеријалне сфере човекове егзистенције.

Мотивациона функција уводног дела проповеди може да почива на ванбиблијском и ванрелигијском контексту (нпр. *Не јпредавайши се нейријатељу основно је јправило за војника у борби*)⁴ чиме се остварује основна мисионарска сврха проповеди и природна узајамност и нераскидивост људског и божанског. Иако говорници са поверењем приступају беседнику, његов задатак тиме није олакшан. Успешним уводом говорник треба да развија њихово интересовање за даље излагање. Поптодоров истиче важност уводног дела проповеди и наводи да се сваки други део понекад може изоставити. Међутим, „на него проповедникът поставя централното ударение. На него обръща най-сериозно внимание. Него разкрива най-пълно и най-хубаво, защото в него се съдържа новото, което слушателите трябва да научат, от което трябва да се поучат“ (Поптодоров 2000: 155).

⁴ Из омилије *Недеља блудног сина* (Николај 1996: 14).

Разрада основног мотива реализује се различитим поступцима у чијој је основи тројна структура. Одабрани мотив у контексту тематски сродне библијске или световне приче, затим исти мотив у оквиру одабраног јеванђеља и исти тај мотив у функцији осветљавања хришћанских принципа и постулата. Распоред елемената може бити по пирамидалном, донекле модификованим, принципу јер се као база пирамиде поставља појединачни модел који је надограђен општим, а на врху је хришћански принцип који не подлеже варијацији, што се може сматрати карактеристиком условљеном жанровском припадношћу омилија. Тројни принцип, поред дуалистичког, у основи је централног дела омилија, што је у складу са хришћанским учењем и симболиком броја три у њему, али и према истинама и уверењима које беседник износи у виду сентенција су три елемента кључна:

Стрпљење, праштање и радост три су главне особине Божанске љубави. То су особине и сваке праве љубави — ако уопште има какве друге љубави сем Божанске! Без ове три особине љубав није љубав. (Николај 1996: 111)

Могућ је и распоред елемената по принципу концентричних кругова: спољашњи круг је у симболичној вези са општотемом као што је, на пример, живот и рађање. Унутар њега је круг којим се из општег издаваја појединачни феномен обично веома високог ранга у хришћанском учењу: нпр. рођење Јована Крститеља, да би само језгром композиције представљало рођење Исуса Христа. Оба су модела заснована на логичком дедуктивном принципу, који је углавном доминантан и у укупној структури омилија: најопштији је божански принцип оличен у љубави према људском роду, ужи је принцип мајчинске љубави, а појединачан и најужи је конкретизован, на пример у причи о блудном сину.

Беседник може поћи и од општег људског искуства, али тада ће земаљском супротставити божански принцип и тада ће дуалистички принцип заснован на контрасту бити упориште у структури омилије.

Зашто толико журе људи у наше време?

Да што пре виде успех свога труда. И успех долази, и пролази, и оставља за собом траг жалости.

И кад дође смрт, људи наших дана умиру гледајући себе целе само у прошлости, гледају задобијене успехе заборављене, пожњевене плодове иструлеле...

То је људски начин. Но то није Божји начин...

Да је Христос поступао по људском начину, Он не би изабрао дванаест рибара за Своје apostole, него дванаест царева земаљских. (Николај 1996: 154)

Тако је и један од начина да се развије мотив постављен у уводном делу успостављање релације између *Бога и конкретног человека* нпр. *јрвог человека Адама*,

Док је Адам био богат послушношћу и смирењем, дотле је он једва могао правити разлику између свога духа и духа Божјега, између своје воље и воље Божје, између својих мисли и мисли Божјих (Николај 1996: 12),

или између *Бога и человека уопште* и то следећим поступцима: контрастирањем поступака човекових и Божјих:

Нема ниједне заповести Божје, о коју се људи нису огрешили, нити има иједне једине, коју су људи испунили без јадања и роптања. А нема опет ниједне заповести Божје, о коју се Господ Исус огрешио, нити има иједне, коју Он није испунио без јадања и роптања (Николај 1996: 78),

упостављањем аналогије која је заснована на суптилној метафори, на пример између човековог и Божјег избора;

Тако ће и Бог изабрати за Свој дом између два човека не онога, који споља изгледа праведан, него онога, чије је срце испуњено здравом правдом Божјом (Николај 1996: 87),

затим компарацијом, нпр. између божје и материинске љубави.

Бескрајна љубав Божја према људима показује се у превеликом стрпљењу, у превеликом праштању и у превеликој радости. Таква љубав може се уподобити на земљи само љубави материинској (Николај 1996: 94).

Скала у којој се може сагледати ова врста односа креће се од видљивог, конкретног оличеног одређеним поступцима ка сфере духовног, осећања и апстрактног.

У главну тему беседник нас обично уводи непосредно, цитатом из јеванђеља, што би се могло сматрати првом фазом у њеној разради. Избор цитата, такође, подлеже извесним критеријумима: он треба да садржи носећи, општи мотив, али са елементима догме који захтевају експликацију упућену аудиторијуму. Цитат, такође, треба да се органски и логички уклапа у целину, и да делује природно у оквиру ње.

У следећој фази тема се обично смешта у шири временски и друштвено-историјски оквир, са циљем њеног приближавања. У кораку који следи и који је са становишта хришћанског учења централни и најважнији, долази до суштинског и логичког повезивања саме теме и њеног главног мотива са основним хришћанским постулатима као највишим принципима. Ова се фаза структуира углавном по принципу индукције, смештањем појединачног случаја у општи контекст. У практичном, делотворном смислу, важно је да одабрани појединачни случај истовремено симболизује или илуструје дати принцип (нпр. зачеће старице Јелисавете које се доводи у везу са спасењем света), чиме су олакшани перцепција и суштинско разумевање самога принципа, односно суштине учења.

Незаобилазно је и истицање универзалне и свевремене димензије датих принципа (нпр. речима: *у оно време и у сва времена* (Николај 1996: 8)), али и међусобних људских односа који се сагледавају без релативизације као апсолутна позитивна или негативна вредност. У овом случају дуалистички принцип постаје носећи и обично материјализован кроз однос светле божанске сile и тамне сile демонске.

Практична страна омилија садржана је у свом најразвијенијем виду у средишту њене композиције. Беседник поставља кључни проблем, нпр. веровање у чуда Божја, из перспективе поимања обичног човека обично у упитној форми: *како је то могуће или како може бити?* Смењива-

њем потенцијално негативног и дефинитивно афирмативног одговора ствара се динамичност у наративном смислу, а у смислу остваривања циља беседе решење проблема и откривање једине истине.

Кад не би постојао живи и свемоћни Бог, онда ништа не би могло бити, ништа постојати, ништа се уопште десити. Нити би тада могла родити роткиња ни нероткиња (Николај 1996: 9).

Али када постоји живи и свемоћни Бог, онда је све могуће, тим пре што Бога не вежу закони природе, које Он није дао да веже Себе него друге, нити да ограничи Своју моћ него да учини неопходном Своју милост (Николај 1996: 9).

Наведени цитат је у функцији илустрације потенцијално негативног одговора и дефинитивно афирмативног одговора са циљем да присутни прихватају да је основ вере управо веровање у чуда Божја и у Божју милост и да је живи Бог једини господар живота.

У централном делу омилије употреба јеванђеоских цитата је најфрендентнија и у функцији је потврђивања беседниковог тумачења у виду неизмењене библијске речи којој се безусловно верује. Када је цитат у иницијалној позицији у односу на тумачење, његова се функција модификује. Он је тада предложак за тумачење и откривање истине или хришћанског принципа. Беседник веома често наводи и библијски пример кршења принципа како би истакао његову снагу и значај.

Но када је Адам прекршио послушност и изгубио смиреност — а то двоје увек једновремено се или губи или добија — тада је његово непосредно општење са Богом пресечено, мост порушен, и он је пао у страшну таму и мемлу, у којој је морао светлити себи својом свећом, коју му је ипак милост Божја дала онда када га је правда Божја истерала из Раја (Николај 1996: 19).

Са сличном је функцијом и супротстављање, на пример слике земаљског царства, које је симболично представљено ликом ћесара Августа и његовом владавином, и небеског царства. И управо се снага беседничке речи огледа у симболичном предочавању универзалне слике и преносењу проблема на општи план, јер *време сињашиња мира и унућрашиња очајања*⁵ није само у доба цара Августа. Контрастирањем беседник обраћа закључке, које износи и у виду поруке али и поуке:

И тако Господ Исус роди се не у Риму и у ћесарском двору, да буде господар света помоћу силе и оружја, него међу пастирима, да тиме означи главни карактер мирољубиве службе Своје у свету (Николај 1996: 41).

У централном делу омилија у циљу вођења аудиторијума ка разумевању и прихватању истине, беседник углавном посаже за објашњењима и успостављањем аналогија. Он, такође, никада не оставља публику без аргумента.

Он (Јован Крститељ) не разликује људе ни по оделу, ни по части, ни по власти, ни по учености, ни по богатству, ни по старости, — он их разликује само по ка-квоћи душе њихове. Његове очи и не виде телесне људе но наге душе људске, које се

⁵ Из омилије Рождество, II *Јеванђеље о Небесном Хлебу у слами* (Николај 1996: 30).

за друге очи крију под маском тела. Такву слободу од света и људи имају само ангели Божји. Зато пророк и назива Јована ангелом (Николај 1996: 73).

И када је људском уму потпуно несхвательив какав Божји промисао, беседник проналази разлоге и објашњења, које углавном потврђује библијским цитатом. Тако потврђује и веродостојност и истинитост својих речи.

И тако деца су били први мученици за Христа. Њихова прерана и мученичка смрт објашњава се понором греха људског, а оправдава задобијеним венцем славе и бесмрћа у царству Христовом. Они, које је Христос понајвише љубио, они су први пострадали за Њега. ... У Старом завету за Бога су гинули пророци, у Новом завету гину за Бога деца и сви они који су чисти као деца. Јер је начело Новога завета: *ако се не йоврашиш и не будеш као деца, нећеш ћи у царство небеско* (Мат. 18, 3). (Николај 1996: 64).

Један од веома ефикасних бинарних механизама је и укрштање људске и божанске перспективе у сагледавању суштине посредством теме која је људима искрствено блиска:

Јер је корен свију зала среброльубље (И Тим. 6, 10). Среброльубље означава не само страсну љубав према сребру него према сваком излишном и душегубном богатству. .... Зашто је Господ Исус ставио баш службу богатству као супротну службу Богу? Зато што служба богатству изазива, проузрокује и омогућава све остале грехе и пороке. Ко се прилепи свим срцем земном богатству, тај се неће моћи уздржати ни од лажи, ни од крађе, ни од отмице, ни од кривоклетства, па чак ни од убиства, само да би своје богатство сачувао и увећао (Николај 1996: 168).

Укрштати се могу и истоврсни углови сагледавања одређеног догађаја или појаве, и ту се виде пуноћа и заокруженост и још више флексибилност у беседниковом приступу постављеном проблему (нпр. тумачење два јеванђеоска описа рођења Спаситељева).⁶

Снага беседничке речи огледа се у придобијању сумњичаве публике. Зато беседник посеже за аргументима тројаке природе: библијски цитати који делују снагом безусловног ауторитета, али ту су и логички и искрствени. И тако удруженi могу постићи очекивани успех.⁷

У структури омилија важно место имају реторска питања која су у обичној стилској функцији, као и питања која се могу очекивати од публике на местима где је потребно додатно објашњење или вођење ка закључку (нпр. подвучено питање у претходном цитату). Језгромитом формом: питање, одговор, поука

Зашто толико журе људи у наше време?

Да што пре виде успех свога труда.

И успех долази и пролази, и оставља за собом траг жалости. (Николај 1996: 154).

постижу се веома упечатљиви и снажни утисици на људску душу. По принципу градације, који је обилато заступљен и као стилско и језичко

⁶ Из омилије Рождество, III *Јеванђеље о исјочним звездарима* (Николај 1996: 45—47).

⁷ Поптодоров такође говори о тројаким изворима за аргументацију (Поптодоров 2000: 242).

средство и као структурни принцип, може се развити почетна слика у поучну алегорију:⁸

Зашто толико журе синови људски у наше време?
Да што пре поберу плодове свога рада.
И плодови долазе, и пролазе, и остављају за собом траг горчине.
И кад дође смрт, људи наших дана умиру гледајући себе целе само у прошлости... Са смрћу њиховом умиру и последњи трагови њихова труда и њихова рода. Они, који за њима долазе, са истом журбом сеју, са истом журбом жању и једу плодове, и са истом празнином одлазе из овога живота. (Николај 1996: 154).

Преплићу се и допуњавају бинарни (опозитни) и тројни (градацијски) принцип стварајући тако динамичну и пластичну структуру. Надоградња базичног библијског дуалистичког принципа обично се реализује низањем опозитних парова по интензитету:

Тада је он (Адам) не само почeo правити разлику између себе и Бога, између своје воље и воље Божје, својих осећања и осећања Божјих, и својих мисли и мисли Божјих, него је једва ... могao запазити сличност своју са Богом. (Николај 1996: 19).

Крај омилија има такође тројну структуру: исход одабраног јеванђеља са завршном реченицом којом се отклања свака могућа сумња у веродостојност: *Бог рече — и би шако.* Следи изрицање захвалности и славе главним актерима (Слава лучезарном архангелу Гаврилу) са апoteозом хришћанских врлина оличених, на пример, у Деви Марији као огледалу чистоте. У овом је делу и поентирање и истицање универзалне по руке и поуке и савета људима:

Посветимо се с тога очишћењу своје савести, своје душе, свога срца и свога ума, да би се и ми удостојили благодатне силе Духа Светога; да би једном престала земља сејати своје семе по унутрашњем човеку нашем, те да би Дух свети зачео унутра у нама нов живот и новог човека, сличнога Господу и Спасу нашем Исусу Христу (Николај 1996: 29).

Обавезан је завршетак слављењем Господа и Свете Тројице:

Њему нека је слава и хвала, са Оцем и Духом Светим, — Тројици једнобитној и неразделној, сада и навек, кроз сва времена и сву вечност. *Амин* (Николај 1996: 29).

2.2. Специфичности омилија на плану језика

Насупрот већ утврђеном чињеничном стању у науци да се проблеми у разумевању проповеди јављају када се сакрални језик одвоји од стандардног (Бајић 2007: 7), даровити беседници, попут владике Николаја Велимировића, успевају у својим омилијама да природно спајајући потенцијале црквенословенског и савременог језичког израза проповед

⁸ Ко нема стрпљења с нама кад грешимо, не воли нас. Не воли нас ни онај, ко нам не прашта, кад се кајемо за грехе. А најмање нас воли онај, ко се не радује нашој поправци (Николај 1996: 111).

учине не само довољно разумљивом и савременом човеку прихватљивом, него и да постојећи дуализам између црквеног (духовног) и световног (свакодневног) живота функционално употребе како би указали на неопходност прожимања сакралне и профане димензије у свакодневној људској егзистенцији.⁹

Основне функције литургијског језика специфичне су и донекле модификоване у омилијама, што се такође може сматрати последицом жанровске припадности у ширем религијском дискурсу.¹⁰

Директивна (усмеривачка) функција се испољава у виду упућивања исказа самоме Богу. Међутим, као што је познато, ова се функција језика најпотпуније испољава у оквиру одређене молитвене форме. Молење и слављење Бога није у тако развијеном и директном облику заступљено у омилијама. У њима се ова димензија најинтензивније испољава на самоме крају и као саставни део проповедниковог поентирања, истицања смисла одређене јеванђеоске приче, у облику религиозно-дидактичне поуке.

И тако, у кратком размаку времена под кроз пећине Витлејемске ушли су на поклоњење Христу пастири и звездари, најпростији и најученији људи у свету. Да се тиме пружи пример свима нама, како простијим тако и ученим, да сви ми подједнако потребујемо Господа Христа, и да сви са истим смирењем и послушношћу треба да Му се кланамо као Животодавцу, и да га славимо као свога Бога и Спаса, заједно са Оцем и Духом Светим — Тројицу једнобитну и неразделну, сада и навек, кроз све време и сву вечност. *Амин* (Николај 1996: 55).

Координативна (усмеривачка) функција се у оквиру литургијског језика уочава на релацији свештеник—ћакон или свештеник — верни народ.¹¹ Ова се функција у омилијама реализује, али на вишем, духовном плану издизањем и удаљавањем од практичних усмеривачких активности. Основни циљ је да се проповедима усмерава човекова душа у правцу хришћанског и богоугодног живота и деловања.

Перформативна функција се остварује исказом који изговара свештеник, али изговорену радњу чини сам Бог, такође у моменту изговарања. У омилијама је донекле ова функција, као и функција призывања, па и приношења заступљена у ширем смислу као позив да се живи у Цркви, у заједници са Богом и са другим људима и у смислу да настојимо да заиста себе „принесемо” Богу, као и цео свој живот. Управо се посредством ове функције у омилијама остварује синтеза богослужбеног (литургијског) и богословског (теолошког) језика.

У омилијама су веома изражене функције језика, које се могу сматрати типичним за омилије: симболичка, комуникативна иако једносмерна (од свештеника према верном народу), функција индикационог

⁹ Омилије владике Николаја, иако написане на живом српском језику, садрже доста и црквенословенских језичких елемената што се у сferи лексике може илустровати релативно честом употребом сложеница, једном од упадљивих одлика старог црквеног језика.

¹⁰ Основне функције богослужбеног језика, језика цркве, описане су и систематизоване у монографији *Богослужбени језик* Ружице Бајић (Бајић 2007: 32—49).

¹¹ Ова се функција састоји у позивању на одређени вид понашања, нпр. позивом: *Господу се ѹомолимо* или упућивањем да се заузме одређена поза у току богослужења.

означавање истине (давање исказа у вези са верском догматиком и вером уопште, истином), функција бележења чињеница (обезбеђује основна знања за будуће генерације на које се преноси хришћанство), веома изражена, чак и доминантне функције подсећања — најпре на догађаје из Јеванђеља и на живот ранијих хришћана — и актуализовања догађаја описаних у Светом Писму и функције актуализовања будућности и изражавања вере.

Закључак

Структура и садржај омилија условљени су жанровском припадношћу. На оба плана доминира библијски дуалистички принцип, који је заснован на контрастирању небеског и земаљског принципа, вербализован различитим језичким средствима. Углавном се беседник служи симболима или развијеним алегоријским сликама. Поређење елемената по супротности увек је у функцији истицања божанског принципа наспрот земаљском.¹² Дуалистичка концепција огледа се у смењивању општег (нпр. одређени хришћански принцип или чудо Божје) и појединачног (кроз појединачне библијске личности), контрастирањем световног и духовног, супротстављањем принципа светlosti и tame, апoteозе и ламентирања, на пример о људском срцу. У омилијама нема релативизације основних вредности и принципа, беседник може, и то углавном чини, сагледати одабрану тему из различитих углова, али је синтеза увек свођење на прихватљивост јединог и свеобухватног тумачења у циљу сведочења и прихватања истине и слављење врлине.

Свођење на хришћански принцип је и са намером да се истакне узајамност и пројектост божанског и људског, духовног и световног, вере у којој је основа слобода и љубав. Крајњи циљ се постиже навођењем примера који су блиски и схватљиви људском уму и који представљају подлогу за религијску надоградњу. Као изузетно важна последица оваквог приступа и као општа поука омилија истиче се нерелативност основних вредности и принципа. Контраст није само у функцији истицања супротности, он истовремено указује и на јединство, што је такође последица жанровске припадности.

Међутим, у хришћанском учењу веома је важна симболика броја три, те се у омилијама дуалистички принцип укршта са тројном структуром. Она се реализује углавном по градацијском принципу, али се у појединим деловима остварује и кроз низање опозитних парова у три нивоа.

Специфичност омилија огледа се и у двојству језичког стилског обележја. Краси их лепота књижевног стила, раскош језичко-стилских средстава, али има и елемената карактеристичних за језик науке: објашњења, изношење чињеничних података, развијена аргументација, која је такође особена у омилијама.

¹² Лакше је смртноме човеку испитати дубину мора и висину звезданога неба него ли дубину и висину божанске мудрости у домостројству човековог спасења (Николај 1996: 43).

Примарни дуалистички принцип у омилијама потврђен је и на језичком плану преплитањем (литургијског) и богословског (теолошког) језика, а као посебна карактеристика условљена жанром у њима се јавља и донекле модификована функција литургијског језика.

ЛИТЕРАТУРА

- Бајић, Ружица (2007): *Богослужбени језик у Српској православној цркви*. Београд.
- Владика Николај (1996): *Омилије*. у: Изабрана дела у 10 књига, књига IV. Ваљево: Глас Цркве.
- Деретић, Јован (1983): *Историја српске књижевности*. Београд: Нолит.
- Драшковић, С. Чедомир (1954): *Увод у основне проблеме омилијике*. Зборник Православног богословског факултета. III. Београд. 121—163.
- Павић, Милорад (1979): *Историја српске књижевности класицизма и преодроматизма, класицизам*. Београд: Нолит.
- Поптодоров, Тодор (2000): Теорија на проповедта. Том 1. София: Университетско издавателство „св. Климент Охридски”.
- Savić, Svenka i Tadej Vojnović (1992): „Nek’ božja riječ dođe u naš život”: diskursne osobine propovedi. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. 35/2. Novi Sad. 133—159.
- Свети Николај Жички (2000): *Молитве не језеру* (Предговор оца Јустина Поповића). Шабац.
- Станојевић, Обрад и Сима Аврамовић (2002): *Ars Rhetorica: вештина беседништва*. Београд.
- Škiljan, Dubravko (1998): *Javni jezik*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Гордана Штасни

ЖАНРОВЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЦЕРКОВНЫХ ПРОПОВЕДЕЙ

Р е з ю м е

Церковные проповеди построены по дуалистическому оппозиционному принципу, который реализуется последовательно как в плане формы, так и в плане содержания. В них сочетается сакральное и мирское, абстрактное и практическое измерения, прошлое и настоящее, обобщенное и конкретное. Поэтому целью данной работы является описание механизмов, повествовательных поступков и лингвостилистических средств, употребляющихся при переходе из одной сферы в другую, благодаря которым данные проповеди становятся специфическими произведениями церковного ораторского искусства с уклоном на проблему аргументации, которая в них очень часто выходит за рамки логики, так что оратор силой своего вдохновения действует на эмоции верующих.

СЛИКА РУСИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ ОСАМНАЕСТОГ ВЕКА У МЕМОАРИМА СИМЕОНА ПИШЧЕВИЋА, САВЕ ТЕКЕЛИЈЕ И АЛЕКСАНДРА ПИШЧЕВИЋА

Јелена Ђековић

САЖЕТАК: Друга половина осамнаестог века довела је до јачања грађанске класе, па живот обичног човека и његова свакодневица постају материјал за аутобиографије. После великих сеоба дела нашег народа у Русију, тројица аутора, из различитих перспектива, описују у својим делима свој и живот својих сународника, уносећи у аутобиографско ткиво историјске и елементе свакодневице снажно обележене личним печатом, националном припадношћу и приватним схватањем и тумачењем историјских догађаја, у односу на њихову позицију и улогу у њима.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: аутобиографија, грађанска приватност 18. века, приповедно и доживљајно Ја, приповедачке перспективе, историјска грађа и књижевна фикција, сентиментализам, просветитељство

Портрети тројице аутобиографа: духовни лик

Аутобиографија је накнадна интерпретација живота у којој доживљаји и сећања, приватна и општа историја добијају свој смисао, најуже повезан са тежњама аутора да оправда своје земаљско делање. Она се, дакле, рађа из једне од најнасушнијих људских потреба: потребе за сврхом егзистенције. Помало хаотична и непредвидива свакодневица доводи се у одређени ред, па живот добија пуноћу и заокруженост без информативних празнина.

Колико год настојао да слагањем месеци и година у целовит и смилен животопис докаже себи и читаоцима да су његови земаљски дани стремили ка одређеном циљу, да су испуњавали своју сврху и да нису протекли узалуд, аутобиограф, управо чином писања, открива своју немогућу позицију и објављује предају пред смрћу. Бирајући себе као предмет приповедања, аутор је принуђен да изабере привид објективности у односу на свог главног јунака и само условно му обезбеди заокруженост. Немогућност да изађе из самог себе, да одвоји садашње знање и иску-

ство од ондашњег, које приказује, и коначно трагична свест да у свом приповедању не може да опише стварни крај главног јунака, обележавају узалудност у настојањима да се испише жељени животопис. Смрт, која једина може да заокружи егзистенцију, ствар је биографа и она неумитно све аутобиографије оставља недовршенима.

Са друге стране, „аутобиографија је највиши и најпоучнији облик у коме се сусрећемо с разумевањем живота“¹. Ма колико позиција приповедача онемогућује потпуну изградњу лика, аутобиографија је, ипак, најсигурнији пут да живот добије свој смисао кроз књижевни израз. Биографија, у одређеној мери, надилази аутобиографију, јер су у њено ткиво уткане објективност приказивања и заокруженост лика. Међутим, само у аутобиографији остаје запис који сведочи о непоновљивости јединке, о њеном интимном свету који обликује реалност, а трајност тог записа на симболичкој равни побеђује телесну смрт појединца.

У објективној, а за читаоца историјској, стварности аутобиограф би требало да буде непристрасни сведок догађаја, очевидац, бележник, неретко и тумач. Колико аутобиографије дају непроцењиве детаље за историјску грађу толико треба имати и отклон према њима, јер ипак, главни јунак није историја, него сам приповедач. Он ће, дакле, прилагођавати стварност себи и свом животу, што значи да није његов живот део стварности, као што је то случај са биографијама великана у интерпретацијама историје, него је стварност део његовог живота. Она, дакле, неумитно носи обележја приватног духа. Иако је и историјски човек, на првом месту он је приватни човек, посебна и непоновљива јединка, а осећајност и разум те непоновљивости оставиће у мемоарима своје трагове и на објективној стварности.

Симеон Пишчевић: каваљер Ордена свећог Ђорђа

Укорењен у војничкој традицији српских граничара, а понет новим „слатким стилом“ модерног грађанског друштва, Пишчевић у својој аутобиографији спаја старо и ново — епску оданост војном позиву и славним биткама и осећајност грађанских салона.

Симеон Пишчевић себе види као официра, а све друге његове улоге: супруг, отац, љубавник, хроничар, подређене су овој која даје смисао и печат његовом животу. Његов испит савести састоји се у томе да одвагне колико је био добар у војничкој служби и да ли је постигао оно што је желео, а његов живот расуо би се у бесмисао уколико би резултат тог преиспитивања био негативан. Настојећи да се сачува од тога, Пишчевић уплиће где му је то потребно несрћину судбину, која је гарант да су догађаји могли да иду само тим током и да он није могао да учини ништа да их спречи. Како остваривање великих подвига у каријери и стицање признања нису зависили само од њега, и како је за то било по-

¹ Вилхелм Дилтaj: *Изградња историјског свећа у духовним наукама*, БИГЗ, Београд 1980, стр. 261.

требно оно што он никад није имао у довољној мери — утицајни пријатељи — он проналази сatisфакцију у другим стварима. Истиче своју исправну службу, оданост господару и земљи коју служи, праведност, не-посустајање упркос недаћама, чиме жели да читаоцу, али и себи, стави до знања да се све те године службе ипак могу украсити признањима — духовним додуше. Ипак, он не зазире да помене да је његово делање, осим уопштених, виших идеала, увек било окренуто сопственој добробити, која није опортунизам, него типична моралност осамнаестог века, где лична корист обухвата и општу добробит, то јест: добар за себе је добар и за друге. Породични и приватни део његовог живота не налази се под испитом савести, свакако не у оној мери у којој је то случај са војничком каријером. Сва његова егзистенција и духовни развој описаны су у „Мемоарима“ кроз официрски живот: у њему он сазрева, стиче пријатеље и непријатеље, исказује своје потенцијале, учи се моралу и поштењу, пада у искушења и избавља се из њих. Љубав према музици и игрању, љубавне авантуре, живот у породици, газдовање на робинзонском имању: све је то само додатни украс овог официра.

Највеће интересовање најпознатијег хроничара српске сеобе у Русију везано је за војнички живот, ратове, судбину официра и њихове каријере. Колико је вођен потребом сваког аутобиографа да свом животу да смишао и покуша да га заокружи, толико, свестан трајности записа, жељи да остави што више података о српском војнику и да га тиме отргне од заборава. У овим настојањима он искорачује из нарцисизма аутобиографског Ја и посвећује се другима, фиксирајући смишао њихове егзистенције у војничкој слави и врлинини. Приповедање о свом животу прекида жељећи да објасни, прокоментарише, дрогради лик српског војника. У једној фусноти то експлицитно и каже, дајући биографију капетана Славонске ландмилиције Јефима Љубобратића².

Иако га првенствено занимају војничке судбине, Пишчевић је у свом делу дао живописну галерију обичних људи, оних које токови историје увек остављају по страни. За разлику од Текелије, који дечака слугу којег је повео из Русије третира као објекат поседовања (а чуди се куповини робља на тулском тргу), Симеон Пишчевић је везан за своје слуге и брижљиво лечи једнога од њих када га на путу за Русију збаци конј. Према сељацима, бећарима и простим људима који су кренули са њим у Русију (у оквиру тзв. црногорске мисије) поставља се као заштитник. Он не гледа у њима само средство да добије виши чин и искрено жали њихову злосрећну судбину јер схвата да су они преварени и искоришћени од стране српских генерала искључиво за попуњавање пукова. Тиме, та-коће, доказује и своју везаност за српски народ, нарочито за онај његов део који је напустио отаџбину да би у руској империји нашао само тугу и невољу.

Књижевни манир Пишчевићу омогућује да прећути, сакрије или ублажи многа негативна сведочанства и лоша искуства из сопственог

² *Taj храбри официр заслужује да се дуго ћомиње, и ја нећу да ћройусам да о своме сународнику не кажем коју реч.* У: С. Пишчевић: *Мемоари*, СКЗ, Београд 1963, стр. 53.

живота. Стил грађанске књижевности, сентиментализам, неутралише епизоде о крвавим биткама, страдању Срба, непоштеној борби за богатство и углед у друштву. Пишчевић тако не користи књижевне поступке и стилове само да рекомпонује стварност, он их употребљава да и поједи-не своје особине прикаже нешто другачијима него што оне заиста јесу. Он често себе представља као наивног (што је и једна од општих одлика аутобиографије), чиме добија могућност да, позивајући се на наивност и незнање, оправда своје грешке и пропусте. Два задатка која је извршио за руски двор, тајне мисије у Аустрији и Пољској, најупадљивије указују на то да је сентиментализам прећуто неке његове особине. Довитљив и лукав, он ће у тајној мисији у Пољској успети да од самих Пољака добије тачну мапу земље, а свог наредника Крестића спасиће од мађарских закона, који би му за убиство слуге на њиховој територији досудили смртну казну. Његово изостављање појединих детаља некада је и свесно изабран потез. Говорећи о свом доласку у Русију, он пише да је стигао и до Токаја, где је мајор Жолобов куповао вино за царски двор. Иако је у време писања аутобиографије Аустрија одавно знала да је Жолобов, под изговором да купује вино, у ствари врбовао и дочекивао поданике њеног царства, Пишчевић то прећуткује, правећи се да не зна оно што је већ добро позната ствар.

Историја је позадина приватног живота и важна је у оноликој мери колико је утицала на Пишчевићеву судбину. Веће интересовање за свакодневицу појединца и живот обичног човека једна је од карактеристика аутобиографске прозе 18. века, али Пишчевића на овакав третман историје нагони и лична одлука. Мислећи да је о забивањима на светској позорници довољно рекао у свом необјављеном спису „Извештај... о народу славенском”, он бележи историјска дешавања само онолико колико му је потребно да би описао свој животни пут, ретко се уплићуји у коментаре и тумачења.

Сава Текелија: doctor iuris

Потомак чувених српских племића, први правник „от Србаља”, учесник Темишварског сабора, аутор писама Наполеону, оснивач Текелијанума: само су неке од одредница којима биографи покушавају да обухвате богати друштвени живот Саве Текелије.

Игром судбине, коју сва тројица аутобиографа радо зазивају у својим животописима, Сава се не надовезује на војничку традицију своје породице, која је дала два велика генерала, Јована и Петра Текелију, и уместо војних уписује правне науке. Опскрбљен добрым образовањем и понет духом свог времена, Текелија је свестан моћи коју грађанска класа стиче и труди се да је искористи за добробит нације и друштва. Без обзира на изазове и неуспехе, он се не предаје у настојањима да иза себе остави нешто велико и вредно.

У „Описанију живота” колико је заузет својом приватном историјом, толико места посвећује и догађајима на светској позорници, па тако

бележи значајне догађаје и коментарише политичка збивања. Важне године, које нису везане непосредно за његов живот, за њега су године рођења и смрти чланова његове породице, али и смрти цара Јосифа Другог или проласка репате звезде. Он себе гледа кроз велике друштвене догађаје и тражи своје место у њима, а своје постојање жели да оправда учешћем у општежићу друштва. Текелија скупља податке, прати развој историјских догађаја, напада и хвали политичке потезе владара, али развија и своју политичку мисао. Он се труди да буде објективан, да промишља историју без наметнутих шаблона. Упознат са политичким збивњима, ослањајући се на своје знање и своје позиције, он планира велике друштвене пројекте: преусмеравање манастирских давања на развој школства или оснивање и издржавање првог дома за сиромашне ученике.

Осим јачања грађанске класе и учешћа у учвршћивању њених позиција, Текелију не мимоилази још један значајан догађај српске историје осамнаестог века: национално ослобођење. Његово интересовање за историјске прилике добија и практичну вредност: он није само љубитељ историјских анегдота, хронолог свог времена и полемичар који воли да брани или побија тврђње — он је човек који своје образовање жели да употреби како би помогао свом народу да што пре стане на сопствене ноге.

Када у Србији избије устанак против Турака, Текелија жели да и сам буде на месту дешавања. Са братом Доситејем Обрадовићем и Теодором Филиповићем он планира да оде у Србију и помогне устаницима. Међутим, како су они који је требало да га препоруче умрли, он остаје са друге стране границе, али жељећи да на сваки начин буде део тог великог покрета, Текелија у родном Араду штампа мапе и шаље их устаницима. Настојећи да Србији обезбеди заштиту неке велике европске силе, одлучује да се обрати Наполеону. Свестан да је Француска кренула у офанзиву и да постаје претња великим европским државама, он се окреће управо њој, жељећи да добије најјачег савезника.

Помало неразумно и наивно, он пише две представке Наполеону предлажући му да помогне српски устанак. Он, у ствари, жели оснивање једне велике, снажне државе, коју, због мира међу народима који живе на том простору, назива Илирско краљевство. Истичући да српски народ има силу, али стихијску, Текелија пише Наполеону да је његовом национу потребан мудар и ауторитативан вођа, вешт на плану међународне дипломатије и политике. Његово обраћање предводнику земље, која је у погледу Србије имала само освајачке намере, и окретање од тадашњег савезника, Русије, могли би га довести на саму границу патриотизма и издаје. Међутим, после званичног дела писма Текелија читаоцу објашњава своје намере иза којих се јасно крије само жеља да српски народ добије велику и снажну државу. Разочаран у руску подршку, он, у ствари, у Французима тражи новог савезника. Ипак, уз предлог о могућем вођи српског народа, чије име не исписује, али опис доста подсећа на њега самог, и помисао да ће писма заиста доћи до француског императора, његове представке остављају не баш позитиван утисак о њему. Занет великим идејама, са амбицијама које превазилазе реалне могућности

сти, Текелија неколико пута себе доводи у незавидан положај, како пред друштвом у којем је живео тако и пред потомством. Он балансира између доброчинства и опортунизма, желећи да уздигне свој народ, да га ослободи политичког и духовног ропства. На тренутке се, пак, чини да он ту значајну мисију жели да оствари сам, да му је стало да прослави српско име, али исто тако и своје сопствено.

Образовање најширих друштвених слојева и духовно јачање народа гаранција су да ће извојеване војничке битке и она стихијска сила коју је код српског народа уочио имати трајније последице. Неукост и верска затуцаност неће кочити даљи напредак друштва и поред силе, нација ће добити ново оружје: образоване људе способне да воде друштво и спроводе реформе. Желећи да пробуди и оне успаване делове национа, Сава Текелија долази на идеју да отвори завод за сиромашне ученике и 1838. у Пешти оснива Фонд Текелијанум, у чијој се згради налазила и Матица српска, а где је завештао и своју библиотеку, у то време једну од највећих, са око 4.000 свезака.

Александар Пишчевић: официр авантурист

Пуна ироније, сарказма, ошtre критике и осуде ауторитета, аутобиографија Александра Пишчевића готово личи на инаћење једног бунтовника, који жели да докаже да је проживео свој живот, упркос недостатку очинске љубави, немању моћних заштитника и свим недаћама које су га у животу сналазиле. Код њега нема много плачевности, ламентирања над несрећном судбином, иако и он, као и претходна двојица, кривца за све лоше готово увек види у некоме другом. Њега у борби са неправдама и усудом не одржава толико врлина колико инат и жеља да се подсмехне својој злу судбини и покаже јој да је недодирљив за њене ударе.

Завршени око 1805. године, његови списи одишу духом модерног нездовољника, који је изгубио веру у тријумф врлине и којем више ништа није свето. Свет је у његовој аутобиографији ружно место у којем царују неправда и завист. Оно што је Пишчевића определило за такав став вероватно нису тадашња схватања доживљајног Ја него садашња позиција приповедног Ја. Наиме, после више од десет година војне службе, од које је највећи део провео у суровим кавкаским пределима, он је искусио смену власти и у незгодном тренутку тражио унапређење, напустивши свој пук, због чега је морао да из војне пређе у грађанску службу. Свестан да залагањем у служби, без угледних пријатеља и подмићивања државних чиновника, не може ништа да постигне, он губи онај циљ којем је његов отац стремио упркос ударима зле судбине. Његов живот у војсци бива потпуно обесмишљен и Пишчевић млађи препушта се ситним задовољствима живота, изгубивши очеве идеале, у које је, истина, и сам Пишчевић старији сумњао.

Колико се радује војним акцијама, са толико уживања се препушта и забавама у високом друштву, завођењу жена и тајним састанцима. Неколико пута он касни на службу због предугог задржавања у веселом

друштву. Физичка појавност, коју почиње да гаји 18. век, њему је врло важна, као и његовом оцу, али Александар претерује у томе. Последњи новац једном даје за нову униформу, а први пут се задужује да би сашио костим за маскенбал, због којег ће још једном остати без новца, јер је све дао не би ли својим костимом на балу засенио свог пуковника Буткевича. Истина, он се задужује и када треба да путује због премештаја, али неретко разбацује новац на забаве, кола и одела, правдајући се да није могао тек тако да се појави у друштву јер је морао да чува углед свог оца. Из многобројних врло оштрих критика јасно је колико му је било стало до очувања угледа Симеона Пишчевића.

Александар Пишчевић склон је претеривању: с једне стране, он људе уздиже до земаљских божанства (када говори о појединим руским владарима и војсковођама). С друге стране, људску природу унижава до водећи је до гротеске и изопачености у којима се лик човека готово потпuno губи. Његов подсмех људској глупости често је заједљив и ироничан. Грузијске принчеве, од којих један у руској војсци има само чин пуковника, кроз подсмех назива „Ђурђијанским височанствима”. Заједљив је и према уображеној величини Потемкина, који му је за прелаз преко дивљих предела Кавказа у којима живе разбојничка, полуdivља племена, дао само писмо са својеручним потписом и наредбом да се његовом куриру пружи сва потребна помоћ.

Према неким својим манама врло је толерантан, па тако признаје да је напрасит и, ма колико му то штетило, чини се да не ради ништа на сузбијању ове мане. Иако је госпођа Круглова постала љубавница човека од којег зависи његов положај, он не може да се суздржи од уласка у отворену свађу са њом. И док га она грди код свог љубавника, Александар испред њеног прозора наглас прича војницима о њеној срамној удаји за поручника Круглова, не помињући имена. Прек по природи, не устеже се да на свог патрона Станишића потегне сабљу јер овај неће да га пусти на откривање споменика Петру Великом. Не устручава се ни пред племством и угледом свог рођака Хорвата, којем каже да ће уважавати његов чин само пред пуком.

Човек способан за овакве карактеризације и заједљивости назива себе осећајном душом, која има толико добар карактер да се никада није уплео у коцку и пиће. Самољубље које му омогућава да оправда себе, тамо где не налази оправдања за друге (на пример, за свог оца), оправдава и ставом који су други имали према њему. Готово сваки лик са којим се среће и упознаје одмах га је заволео, а за жене је био фаталан. Овакве реакције других на писца аутобиографије постоје и код његовог оца, али не у толикој мери.

Слободно и без устручавања, млади Пишчевић говори о историјским и друштвеним појавама свог времена и руши многе предрасуде. Критиковаће руске војсковође, које ће називати старим тетребима, глупанима, старчићима. Исто тако отворено говориће и о својим љубавним авантурама и многобројним женама које је сретао на својим путешествијима. Притом се не устручава да изнесе све детаље ноћних посета, али и

да критикује младе dame. Очигледно је да партијархални морал, који зауставља перо његовом оцу, код њега нема никаквог дејства.

Историја је у његовим мемоарима бесмислени ток пун лажних величина. Обесмишљен је напор војника, јер заслуге добијају удворице, ратови се воде због неважних повода, људи гину готово случајно. Један владар уништава тековину другога и обезвређује све оно што је деценијама грађено. Од Симеонове крилатице *користиши себи да би био користан и другима* остало је само: *користиши себи*.

Приватни живот аутобиографа

Грађанско друштво и његов морал

Осамнаести век донеће у целој Европи једну велику промену у друштвеној заједници: грађанска класа почеће да јача и добија све значајнију друштвену улогу. Тај успон очитује се у делима тројице аутобиографа, чији је приватни живот везан управо за грађанске кругове. Описујући интимни живот грађанских салона, без устручавања критикујући више слојеве и обликујући своја дела за корист и уживање модерног грађанства, двојица Пишчевића и Текелија посведочују своју припадност том друштвеном слоју, али и бригу за њега.

Симеон Пишчевић је очигледно био човек који је волео друштво и често је проводио време у грађанским салонима, на забавама и међу пријатељима, мушким и женским. Ипак, за разлику од свог сина и Саве Текелије, који радо пишу о тој страни свог живота, Симеон прелази преко тих епизода, јер његово главно усмерење је јавни живот: војничка каријера. Усмерење његовог дела и избор читалаца којима се присно обраћа и за које обликује и бира епизоде из свог живота јасно га смешијтају у одређену друштвену класу³. Поред тога што се обраћа својим супародницима, и тако на неки начин жели да очува везу са матицом, Пишчевић се обраћа читаоцу-грађанину. Он поштује морал партијархалне породице и избегава да говори о љубавним епизодама, ласцивности и скаредностима које би могле да увреде његове читаоце. Много више него забавни и информативни, његови списи су поука, лекција из морала, доброг владања и исправне службе. Корисност његове аутобиографије огледа се у указивању на мане и страсти, грешке које је правио он или други и којих читалац треба да се клони.

У тренуцима када позива свог читаоца да обрати пажњу на догађаје који ће уследити и када му се директно обраћа, најчешће се ради о људским слабостима, манама и пороцима који унижавају морални лик, а често је ту уплетена и зла судбина која човека вуче да буде тамо где му се не мили.

³ Избор ликова у „Мемоарима“ Милорад Павић је довео у везу са Пишчевићевом припадношћу грађанској класи, истичући да он није заинтересован за племство или светштенство, које често представља у негативном светлу, него за живот оне класе из које и сам потиче. (М. Павић: *Од барока до класицизма*, Нолит, Београд 1973).

Он читаоца уверава да ће га жалити када буде сазнао историју црногорске комисије, јада му се у тренутку када је обећани чин нижег мајора, уместо њему додељен неверном Перићу, најављује кобни сусрет са Хорватом, када је судбина почела да га наводи на зло. Интересантно је да за ову одлуку, када га је Хорват натерао да остави дворску службу и пређе у његов пук како би са њим добио и „Црногорце” који су желели да им Пишчевић буде командант, он не криви само судбину, него и себе, што не чини тако често.

На сличан начин, кроз испуњење хоризонта очекивања новог читаоца, потврђује се припадност грађанској слоју и Саве Текелије. Као и Пишчевић и он мисли на грађански морал, али није толико опредељен за његово изграђивање колико жели да захваљујући његовом делу читалац постане образован грађанин. Управо избор жанра у којем ће обликовати прву епизоду одласка у Русију, сведочи о томе. Део „Описанија живота муга”, који се бави Текелијиним првим боравком у Русији, могао би се дефинисати као инкорпорирани путопис. Читаоци путописа добијају посредна сазнања, али корист самог путника је непосредна: он је на месту догађаја, упознаје различите народе, шире сазнајне видике, па прелажењем географских граница превазилази оне духовне. Ову просветитељску улогу путовања посведочује и сам Текелија: он бележи епизоду о момку, кочијашу који је путујући два дана на својим колима увррен да нико није стигао даље од њега, што Текелија коментарише као неискуство којем су уске границе сопственог и суседног атара, цео свет. Постоји и код Пишчевића слично сведочанство, али оно није везано за такозвани прост свет, него за мађарске племиће. Грофица Микош радознalo испитује руског официра о његовој земљи и коментарише да би могли да оду тамо, а мужу каже да постоји свет и изван родне Мађарске. Непросвећеност овог грофа старог кова тиме је само подвучена: затворен у своју малу средину, он се бахато односи према свом госту и нарушава правила пристојног понашања. Да путовања нису била нимало честа појава и да су путници готово чудновати гласници једног другог света доказује још један пример из „Мемоара” — барон Елфенрајх машта о Украјини као о скоро савршеној земљи.

Описујући народ и обичаје, знаменитости Русије, Текелија жели да да што више података о тој далекој земљи, не би ли његов читалац стекао што веће сазнање о њој. За поуку, он издаваја обичаје неуког народа обележавајући их као остатке назадне прошлости коју чува непросвећеност простог света. Иако помало анти-руски настројен, Текелија, ипак, није склон претеривању и намерном приказивању само лоших страна руског друштва. Он чак критикује сопствени народ када говори о петербуршким каналима који оплемењују царски град, док су „глупи Арађани” канал којим тече вода из Мориша запушили, па сада уместо красоте имају смрад. Српском народу, који тек прима поуке просветитељства, важно је пренети и обичај руских спахија да децу својих слугу шаљу на изучавање заната у иностранство. Када се одатле врате, они су од велике користи свом господару, али и земљи, па Текелија сматра да је управо

захваљујући томе Русија отворила тако много фабрика и развила производњу.

Грађанска класа постаје снажни замајац друштва и дворски салони више нису затворени за њене припаднике. И Симеон Пишчевић и Текелија неколико пута бивају примљени у салоне руских великородостојника, а они им чак постају и потенцијални заштитници. Владарски слој се, да-кле, ослања на силе грађанства чија моћ полако излази из сенке наследних владара.

Усмравање критике на више слојеве друштва, свештенство и племство, и њихово изобличавање такође имају своје дубље корене у грађанском слоју којем аутобиографија припадају. Пишчевић пише о бесстыдним монасима који просе милостију у Русији (на исти начин ће о Герасиму Зелићу говорити и његов син Александар), „светом” владици Василију који једе месо, игуману Печерског манастира (који ће посетити и Сава Текелија) који не дозвољава да се коси манастирска трава да монаси не би остали ускраћени за кравље млеко. Ништа лепше не говори ни о дворским људима чији су пријатељство и милост вођени искључиво се-бичним интересима.

Александар Пишчевић такође гаји презир према богатим слојевима руског друштва. Ни војници ни сељаци у његовом животопису нису но-сиоци болести друштва. Пишчевић син узроке искварености и опадања морала проналази у понашању виших класа: богатог или средњег грађанства, племића и владара. Иако га његов патриотизам везује за Русију, тек у његовој аутобиографији добија се јаснија представа о неморалу, сплеткарењима и дворским смицалицама који су нагризали руско друштво.

Он у руску стварност уводи један нов слој људи који на опасан начин нарушавају стабилност земље: то су друштвени паразити, који живе од празних титула, тлачења народа и пражњења државне касе. Они се штите међусобно или су заштићени протекцијом моћника чију су наклоност добили захваљујући неморалним сплеткама и бескрупнозношћу. Ласкавци величају своје заштитнике, обезбеђујући им тако добар глас у друштву, и тиме чувају свој положај на којем могу несметано да пљачкају државну касу.

Просветитељске поуке ту више нису довољне јер постоји читав систем у државној апаратури који штити обесне силнике. Прича о случајном затурању докумената и потурању аката преко реда много је ближа садашњем, модерном времену, од изобличавања неморала у аутобиографијама Саве Текелије и генерала Пишчевића. О томе чији ће захтев за виши чин бити испуњен одлучује и собар кнеза Потемкина, који одређене захтеве ставља стално на врх гомиле. Разбојници који на путевима пљачкају нису само добро наоружана и уиграна банда него имају и своје заштитнике у виду државних службеника. Пишчевићево хватање једне такве лоповске дружине, код села Лога, доноси му непријатности од стране лопова који седе у намесништву и суду.

Док се код Пишчевића и Текелије љубавни преступи могу тек наслутити, Александар Пишчевић отворено разобличава љубавнике и раз-

вратнике, не либећи се да пише и о овој теми, коју су можда претходна двојица из патријархалних разлога прећутали⁴. Прељубу он најчешће приказује као ситан грех и опростиш порок, јер страсти се човек не може одупрети, али даје и портрете припадница лепшег пола које су огрезле у крајњи неморал. Мајка лепотице Ребиндерове, којој се лажно удварао да би био у друштву Пеутлингове, приводила је своју кћер Потемкину и то против њене воље. Ђерку лекара Шмита назива дрольом, која се, „напунивши утробу” и обезбедивши свом детету наивног оца, подавала свима. Чести су и бракови из рачуна и готово свака од лепотица са којима се забављао знатно је млађа од свог супруга. Пишчевић то не осуђује, па је и брак из користи код њега приказан као уобичајена појава. Епизода из прошлости Колокоцљове, која је оставила мужа и отишла да живи као „нећака” господина Ислењева, не наилази на осуду и испричана је као смешна анегдота.

Лик обичној човека

Припадност вишем друштвеном слоју и одређени снобизам могу се уочити код обојице Пишчевића и Текелије, с тим што су код овог последњег можда најизраженији. Својим положајем, кругом пријатеља, образовањем и понашањем, па и оделом, они желе да покажу да припадају угледнијем делу друштва. Ипак, одређени кругови остају заувек затворени за њих, па и они сами постају жртве друштвеног снобизма и непотизма, што је један од разлога њихове везаности и разумевања за ниже друштвене слојеве. Значајне историјске и владарске фигуре, које се могу упознати само кроз своје јавно деловање, уступају место приватном бићу човека које постаје нови фокус пажње.

Дошавши у Русију, Пишчевић осећа извесну отуђеност и има снажну потребу за људском топлином и разумевањем, кроз које ће бити прихваћен као равноправни члан друштва, а не као странац. Више него о милости императорице Јелисавете Петровне, он ће писати о гесту руског сељака који му је у насеље Рајевка, на колима довезао кућу у време када се на српске досељенике гледало са страхом и подозрењем. Жеља да буде са својим народом и да остави што више података о Србима у Русији проузрокovala је да у његовој галерији ликова преовлађују портрети сународника. Војничка природа њему је била најближа, па су Пишчевићеве најуспелије карактеризације везане за Подгоричанина, Текелију, Хорвата, Перића. Иако је на самом почетку „Мемоара” написао да су Срби рођени војници, ни један од српских официра у Русији није одличан војник, па би читалац у тој чињеници могао да прочита између редова Пишчевићеву сујету и завист. Једини за кога руски генерал каже

⁴ У 18. веку сјај је и даље џешко конторолисана, а сексуалност је отворено исказивана. [...] Број ванбрачне деце и поред сјајних етичких норми, био је велики. [...] Било је случајева подвођења, а и поред сјајних моралних норми прељуба је била чест случај. Мужеви су варали жене, али и жене мужеве (М. Тимотијевић: *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд 2006, стр. 216, 218 и 220).

да је имао истинске војничке квалитете био је Никола Чорба, али ни он није могао да прође без мане — био је врло преке нарави. Подгоричанин, „једва писмен сељак”, осим што је био изразито крупан човек, никакве друге квалитете није имао; Перић је имао извесну вредност, али се два пута огрешио о своју савест. Завист и неправда у расподели одликовања огледају се нарочито у грађењу портрета Петра Текелије. Желећи вероватно да унизи тада чувеног руског генерала, када га први пут помиње у својој аутобиографији наводи га као „неког Петра Текелију”, као да је он непознат широј јавности.

Малобројнији ликови Руса који су нешто разрађенији готово без изузетка припадају војном сталежу: добротвор Апраксин који га увек дочекује са много разумевања, Суворов који је био охол и мрзео странце, генерал-мајор Кречетњиков који је био добар писац али лош војник и, најзад, остарели генерал Војејков, чија судбина тера пензионисаног генерала Пишчевића да се дуже позабави њиме. Овог старог војника Пишчевић среће у Кијеву, на путу за Пољску, али тај краткотрајан сусрет даје му прилику да проговори о ислуженим војницима који после дуге и одане службе постају заборављени и више немају никаквог учешћа у животу армије, иако би њихово знање и искуство за многе било драгоцене. У овим речима објављује се Пишчевић који пише аутобиографију на свом белоруском имању, а не још увек амбициозни и пун снаге Пишчевић који креће у тајну мисију.

Сава Текелија не описује само градове и места кроз која пролази, него и народе који ту живе, а делу прилаже чак и цртеже девојака и мушкараца у народним ношњама. Као радознали путник, али и као просветитељ, он жели да упозна посебности обичног света, њихов живот и обичаје. Он залази међу њих на пијацима, трговима, крчмама и не зазире од њиховог друштва, иако му се више свиђало да посећује дворске забаве. Поред историје царских палата и велелепних споменика, он се занима и за народно благо, па тако жали што није добио тражени препис руских свадбарских песама, а оставља забелешке и о појединим народним веровањима и легендама.⁵ Међутим, он осуђује поједине обичаје неуког народа, који су опстали колико због традиције толико и због непросвећености. У Курску је видео дете које је на таљигама возило своју осамнаестогодишњу младу и сазнао од малишана да са његовом женом сада спава његов отац и да ће тако и он са својом снајом спавати. У Тули, на тргу, затиче групу веселих робиња које чекају да их неко купи, а којима је појам људске слободе готово непознаница. Овакви призори пружају му прилику да подвуче разлике између Срба и Руса („како то код нас за свирепост и тирјанство држали...”⁶) и да пружи својим земљаџима сведочанство о томе да је живот далеке словенске браће takoђе обележен сиромаштвом и муком, и да је оно што је њима нормално на ма потпуно страно.

⁵ Тако, између осталог, за Ингушевце каже да поштују светог Илију и да када гром удари жену они је веселехи се и певајући сахранују јер верују да ју је светац узео за жену.

⁶ *Исто*, стр. 54.

Александар Пишчевић превазилази концепцију Пишчевића старијег и Текелије и гради нови однос према човеку. Већ на првој страни он говори о једнакости међу људима, о томе да нико није боли или гори рођењем или титулом и да су име и чин празне форме празних људи.

Као и његов отац, и Александар је везан за свој народ (иронично, отац и син нису припадници исте нације) и муче га његове бриге: најејзда странаца и тлачење Руса. Док опис припадника српског народа иде и до карикатуре, опис руског сељака је идеализован. Он стаје у њихову заштиту и његови војници никада не упражњавају уобичајену праксу других пукова: да пљачкају сељаке док су на квартиру⁷. Пишчевић жали руске кметове, који морају да трпе неправде страних командира који служе у руској војсци. Дирљиво описује растанак са сељацима из Иновковке, који се опраштају од сваког војника појединачно. Колико је његов отац привржен српском војнику толико је Александар везан за руског, уверен да са таквим људима Русија може да освоји цео свет. Идиличан је његов опис војног логора у свануће и војника који се размештају по њему пред поход на Крим. Издржљив, храбар, одан, Пишчевић се увек осећа сигурним уз њега, а једући са њима на војничком казану, руши и предрасуду усађену од детињства да племић не треба да се меша са простиим народом. Ко му је усадио ову предрасуду остаје да се прочита између редова, али вероватно је то био исти онај који га је иначе погрешно усмеравао, немајући разумевања за његову природу и његова интересовања.

Породица

Везаност за породицу, која се највише испољава у првом делу у епизоди смрти мајке, али и у другоме, када преводи оца у Русију, навела је Милорада Павића да Пишчевићеву аутобиографију условно назове и породичним романом. Павић истиче да то није само роман о породици, него и роман за породично читање, па Пишчевић прилагођава своје писање таквом читању, настојећи да избегне вулгарност, грубост и разврат. Ма колико, дакле, гајио породични морал и истицао везаност за породицу, живот војника који је свесно изабрао захтевао је честу одвојеност од породице, те да из тог разлога он, ипак, није био толико везан за породични дом. Свега у неколико наврата Симеон говори о својој деци: премире од бриге кад му се разболи син, а у сентименталистичком маниру описује свој бол када му је бујица воде однела жену и сина. Девојчицу која се једино, игром случаја, спасла помиње само тада, док је у наставку дела готово потпуно заборавља. Сматрајући можда да је само јавни живот грађа за аутобиографију, или поставши управо јавни човек, Пишчевић даје врло мало детаља о својој породици, те ће га у томе живописно допунити његов син Александар.

⁷ Због његовог одбијања да учествује у тлачењу кметова Пишчевића чак проглашавају револуционаром и јакобинцем.

За разлику од Симеона, који је напустио домовину у којој је име његове породице било славно и који у Русији тек треба да зачне нови дом и обнови ту славу, Сави Текелији је јако стало до тога да очува своје угледно презиме и сећање на своје претке. Њега посебно мучи што гледа пропадање славне лозе, несугласице и оболењевање својих синоваца, што имање његовог стрица Петра, чији је портрет наручила Катарина Велика, убрзано пропада и губи се на мапи простране Русије. За разлику од Симеона Пишчевића, који даје само успутне наводе о својој породици, Текелија бележи имена својих сродника, године њихове смрти и прави у својој аутобиографији мали родослов. Уз свако помињање тетака, стричева, браће, он назначује и њихове супружнике, понекад и имена њихове деце и њихове судбине. Он бележи тренутак када се мушка лоза у Русији угасила и показује велику забринутост за опстанак своје породице у Србији. Већ зашао у године, видевши како ратови и болести односе једног по једног мушких чланова породице, Сава одлучује да се ожени: само да би продужио лозу. Његов једини захтев је да је будућа супруга здрава и способна да рађа, али иронија судбине додељује му од свих удавача промискуитетну Амалију Безег, која заражена полном болешћу не испуњава своју материнску дужност и увлачи Текелију у дугу и очајну бракоразводну парницу, коју је окончала његова смрт.

Иако тугује над пропашћу своје породице, и код Текелије се јасно увиђа да су породични односи поремећени и разлог томе, свакако, не лежи само у томе што је породица раздвојена, јер један њен део живи у Русији. Размирице око поделе наследства, свађе због материјалних добара и неверни синовци који користе прилику да му преотму имање сведоче о томе да шира породица није повезана љубављу и топлим породичним односима него интересом.

Ту љубав из интереса тражи од својих рођака и Александар Пишчевић, који утицајне рођаке сматра непотребним баластом, јер никада нијесу ту када му треба помоћ. Његова нетрпљивост према сопственом народу највише је исказана кроз однос према рођацима, због којих је мажда Пишчевић и замрзео цео српски живљање. Очева реч није ништа значила код господе, рођак Бурнашев хладо одбија да га води са собом у Грузију, стриц Лазар га понижава тражећи од пуковника Рахманова да му додели ескадрон, зет Шевић неће да му да позајмицу иако није материјално угрожен и тако са сваким појединачним чланом своје шире фамилије.

Ништа бољи односи не владају ни у ужој породици Пишчевић. Ка-да почне да газдује имањем, Александра муче расипне сестре, које не пазе на свој морал, али и брат који превише новца троши на свадбу. Сујета му није дозволила да се, управо у тим тренуцима економисања и вођења имања, присети свог оца којег је толико пута оцрнио јер му није слао довољно новца за балове и костиме.

Једини изузети су ујак Хорват и бака, мајчина мајка, за које гаји безграницну љубав. Иста осећања постоје и према оцу, али стално варирају и нестална су. Киван на многе, Александар се ипак са највише ела-на устремљује на свог оца Симеона. Он је у сталној полемици са њим,

отац је увек кривац за његова страдања, а случајеви када су криви други представљају изузетке. Старац који дане проводи на свом белоруском имању приказан је као човек неупућен у збивања, који се заноси празним речима и не увиђа да је изгубио утицајне пријатеље. Међутим, Александар не одбације оца; напротив, он је жељан његове љубави и његове подршке. Само разговор са оцем, иако се суочава са једном од највећих криза у животу и неизвесношћу у служби, делује на њега лековито. У својој склоности ка претеривању он не штеди ни свог оца, за којег каже да му је јасно ставио до знања да му је на терету, да га је „охрабривао” речима да од њега никад ништа неће бити, или да га је намерно послao у кавкаску армију не би ли се што више намучио. Разлози њиховог сукоба вероватно леже у томе што су били превише слични. Обојица тврдоглави, хировити, заљубљеници у свој позив, али и у лепе вештине као што су читање, писање, музика. Ни један ни други нису имуни на женски пол, а и стари Пишчевић, као и његов син, вољео је да се дотерује и показује у друштву. Два тако снажна карактера, тврдоглава и упорна у својим настојањима, били су превише слични и сукоб је био неизбежан. Коначно, можда мали знак очеве наклоности коју син негира: Александар је једино дете чије име Пишчевић помиње у својим мемоарима.⁸

Љубав и ликови жена

Жена је у Симеоновој аутобиографији мајка, верна супруга, дакле жена затворена у свом интимном кругу. Насупрот њему, Текелија и Пишчевић млађи представиће жену у јавном простору, на забави, улици, позоришту. Они ће дати јасно сведочанство да је жена напустила свој затворени свет и да се и у јавном простору понаша слободно, некад чак и раскалашно, да га је на неки начин освојила.

У складу с тим, поменута двојица без устручавања описују очијукања са госпођицама и госпођама, док Симеона Пишчевића у томе спречавају патријархални и морални назори, као и одређено поштовање пре-ма читаоцу, којем је обећао приказати тегобни животни пут човека који, упркос свему, и даље не губи своје врлине. Иако љубавне епизоде нису биле ретке у његовом животу, он не улази у њихово описивање, али оставља читаву галерију женских ликова, која сведочи о његовом интересовању за лепши пол. Верне супруге, разборите жене, моралне и узорне, и свакако лепе и заинтересоване за руског официра, већина тих жена му указује пажњу и ставља га у своју заштиту. Тиме је, врло дискретно, наговештено да оне нису биле имуне на њега, али ни он на њих. На вечери на коју је био готово присиљен да дође владика Василије га лукаво смешта крај жене мајора Петровића, а Пишчевић не може да не запази њену младост и лепоту, додуше додајући да је била припusta. Го-

⁸ *Тоđ леїа родила ми је жена сина. Назвали смо ћа Александар.* У: С. Пишчевић, *Мемоари*, Српска књижевна задруга, Београд 1963, стр. 437.

тово је невероватно каквог је утицаја на љубитеља одликовања и чинова имала Хорватова понуда да се ожени његовом братаницом. Пишчевић ће током времена схватити да је изигран по питању напредовања у војничкој каријери, али му из главе никако не излази та братаница. Упоран да се ожени њоме, он ће то на крају и учинити, без Хорватовог знања и против његове волje. Сличну свадбу, додуше са много замршенијим заплетом, имаће и његов син Александар, који такође није могао да одоли чарима земљакиње.

Текелија није зазирао од експлицитних описа љубавних доживљаја, као ни Александар Пишчевић. Он без зазора описује хаљине Молдавки широко разрезане на грудима, као и младићко, дрско удварање госпођицама из виших кругова, које његово слободно понашање није увредило. У позоришту забавља једну младу племкињу намигујући јој и шаљући јој пољупце тако да не види њена тетка која седи поред ње. Ове епизоде сведоче о томе да младе девојке више нису чекале удају да би се појавиле слободно у друштву и да су престале да буду чедне удаваче, затворене у породичном кругу.

Александар прељубу изгледа и не разматра као смртни грех, јер јој је и сам био подложен, па тако олако оправшта себи многе скаредности, пропуштајући да их назове правим именом. Помоћу собарице, он заводи госпођу Хан која жели да остане верна мужу, са Пеутлинговом чини прељубу у соби која је поред кабинета њеног мужа, а два пута се претвара да се удвара удавачама како би био ближе својим правим метама: госпођи Пеутлинг и гђи Панчулиндзе. Цело друштво раније или касније сазнаје за већину његових љубавних авантура, али изгледа да се он на то не обазире много. Своју титулу женскароша он сасвим лепо носи, ретко страхујући од беса мужа, који, по правилу, увек све последњи сазна или остане у потпуном незнанju. Колико су му прељубе доносиле забаве показује и чињеница да је своје женскарење неретко описивао као војни поход, што говори о томе да се његова сујета хранила и победама на љубавном пољу. Освајање добро чуваних тврђава и, готово увек, његово тактичко повлачење сведоче и о озбиљности његових љубавних веза: и када пати за неком од њих, то су више слатке патње које ће заборавити у наручју следеће заводљиве кокете.

Код Пишчевића млађег постоји једна посебна врста опсесије женама, па тако и демонски ликови припадају женама. За разлику од његовог оца, којем су шансе за успех у каријери уништавали завидни моћници, њему је пробој ка успеху неколико пута покварила жена. Грофица Дебалмен користи болест свог мужа да уместо Пишчевића пошаље свог човека да однесе извештај о победи над Батал-бегом, за који је гласник награђен чином. Његова некадашња љубавница, Шмитова, која је отела срце његовом командиру Гудовичу, радиће против њега, сматрајући за увреду његово одбијање да спусти њену карету са брда. Неколико пута биће скинут са одређених дужности од стране љубоморних мужева. И господин Потемкин и пуковник Буткевич послаће га на друге, измишљене или неугодне задатке како би га удаљили од својих жена.

Књижевни љосићући

Дајући епизодама из свог живота књижевни израз, аутобиографи често користе књижевни манир свог времена или одлике појединих жанрова, стилске фигуре и књижевни стил епохе. Живот постаје грађа за књижевне епизоде, које искорачују из стварности и залазе у књижевну фикцију, чиме се успоставља специфична дистанца према сопственом животопису, који се из егзистенцијалне сели на књижевну раван.

Симеон Пишчевић воли да приповеда, па иако у првом предговору каже да ће писати кратко и просто, уверљивије су његове речи из трећег предговора, где бележи да ће се „пустити у описивање догађаја као да пловим по широком мору”⁹. Често се задржава на описима детаља и људи које је сретао на својим путовањима, а који немају готово никаквог утицаја на његов животни пут. Тако добро очувано сећање сведочи с једне стране о дневничким забелешкама у којима су овакви детаљи могли бити сачувани од заборава, али и о Пишчевићевој љубави према приповедању, с друге стране.

Препустивши се на моменте лепоти причања, Пишчевић као да заборавља сврху свог писања, па од аутобиографа постаје приповедач.

Утицај литературе, у овом случају тада популарног Дефоовог „Робинзона Крусоа”, на обликовање грађе из живота јасно се назире у опису живота у новом насељу Рајевци. „Живот у нашој насеобини прве године био је као, на пример, живот несрећних бродоломаца које су морски таласи избацили на пусто острво, па се тамо хранили зељем, корењем, рибама, птицама и зверкама које улове”¹⁰. И заиста, сви елементи робинзонијаде су ту: гола, слабо насељена степа, сурова природа, удаљеност цивилизованог света, неповерљиви домороци и препуштеност са мима себи. Иван Хорват, којег и историја бележи као бескрупулозног человека, код Пишчевића добија тиранске црте и постаје готово демонски лик из фантастичне књижевности. Градацијски описујући црте његовог поквареног карактера, Пишчевић приповеда о његовим махинацијама и потчињавању официра, затим о суманутом потезу да издејствује потпуковнички чин дванаестогодишњим синовима, о неконтролисаним нападима беса када је сурово убио потчињене који су се бунили. Коначно, он га приказује као суманутог человека опседнутог визијама, који прима поруке са оног света и сања светитеље. Сујета, завист и злоба прекорачују људске границе и бивају вођене силама које не припадају овом свету.

Увођењем књижевних елемената у аутобиографско ткиво, аутор се на неки начин дистанцира од свог живота, представља га као нечије туже догодовштине, које он као приповедач само обликује. Како је стриц Петар изневерио своја обећања, и како је свестан да од каријере у Русији и наслеђивања стричевих утицајних пријатеља неће бити ништа, Сава Текелија бира жанр путописа да уобличи своје путешествије, не би ли од разочарајућег путовања направио занимљив спис. Образовног и за-

⁹ С. Пишчевић: *Мемоари*, Српска књижевна задруга, Београд 1963, стр. 466.

¹⁰ *Исто*, стр. 184.

бavnog карактера, са духом егзотичности која може да прерасте и у фантастику, путопис је често саставни део аутобиографске прозе из овог периода¹¹. Овакве његове карактеристике привукле су и Саву Текелију који такође има жељу да његова књига буде „на ползу народу”. Од Пишчевића који је живео у Русији добијамо много мање обавештења о овој земљи него од Текелије који је боравио у њој тек неколико месеци. Могло би се рећи да он Русију не узима здраво за готово, него жели да је упозна — упркос његовом анти-русском расположењу, превагнуле су жеђ за знањем и потреба да читаоцу дело учини што интересантнијим. Сјај и моћ Руске империје, који су код двојице Пишчевића представљени кроз војну славу, код Текелије се највише огледају у његовим дугачким описима царских палата, башти и ризница. Био он противник Руса или не, његов путопис на прави начин сведочи о величини и разноликости ове земље. Сјај петербуршких дворца, огромни споменици и статуе владара¹², баште које су биле узор вртовима у Бечу, с једне стране, пуста степа, шумски разбојници и прљаве гостионице, с друге стране. Различити народи насељавају ову огромну територију и толико су удаљени једни од других да међу њима нема готово никаквог контакта и утицаја. Двојица Пишчевића нису успела да на прави начин дочарају величину царства. Тако са Текелијом географска мапа Русије се шири и поприма своје стварне, огромне размере.

Избор књижевних поступака, као и у уметничкој књижевности, и у документарној прози је условљен ауторовим особинама. Патријархални и нешто традиционалнији Симеон Пишчевић бира сентиментализам, просвећени грађанин Сава Текелија путопис, а Александар Пишчевић, са својом склоношћу ка претеривању, извргавању руглу и подсмеху, долази до сасвим модерних књижевних поступака: ироније, гротеске, карикатуре, метонимијских замена. Неколико ликова у његовој аутобиографији изобличени су до гротескности и приказани као карикатуре. Генерал-мајор барон Beerwič, презус суда који је испитивао Депрерадовића, врло висок, са наушницама у ушима, има нос који прелазећи преко усана иде све до браде. За разлику од њега, код Немца кројача гигантског раста, са трбухом низним од уобичајеног положаја и ногама као у јдрала, са којим се сусрео у колонији Лињевско језеро, „место на којем треба да је нос постојало је, али од носа није било ни најмањих трагова”.¹³ Човек за којег му кажу да ће му помоћи да добије чин секунд-мајора, официр Сорокински, већ после првог сусрета губи име и Пишчевић га следећи пут у тексту метонимијски именује као кафену бунду јер

¹¹ М. Павић: *Историја српске књижевности* — Предромантизам, електронско издање, Јанус, Београд 2001, Јован Деретић: *Историја српске књижевности*, четврто издање, Пропсвета, Београд 2004.

¹² Величанствена статуа Петра Великог у Петербургу очарала је Текелију, па он даје детаљан опис митске позе овог великог цара, а да би видео њено откривање, Александар Пишчевић је на свог старатеља Станишића, који није хтео да га пусти на церемонију, потегао сабљу.

¹³ Александар Пишчевић, *Мој живот: усјомене*, Матица српска, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2004, стр. 230.

је овај неумивени човек, са паперјем у коси, био огрнут подераном бундом боје кафе.

Јавни живот аутобиографа

Професионална каријера

Мушкарац осамнаестог века потпуно је окренут јавном животу и његов утицај и друштвени положај огледају се у његовом успеху у професионалној, јавној служби. „Поседовање материјалног или културног капитала, којим појединац потврђује своју индивидуалност, остварује се превасходно радом, а исказује кроз успех у друштвено пожељним нормама, као што су стицање богатства, положаја, знања или истицање у некој врлини”.¹⁴ Због тога, сва тројица аутобиографа велик део својих животописа посвећују управо професионалном напредовању, али у њему бележе више падове него успоне.

Ревностан у служби и поносан на униформу коју носи, Пишчевић не добија тиме потпуни смисао своје егзистенције и оно почетно тражење боље среће у великој и моћној Русији завршиће се препуштањем судбини. Најава таквог исхода наговештена је већ на аустријској територији, и то два пута. Пророчанске речи генерала Енгелсхофена да ће већ унуци и праунуци Срба исељеника заборавити своју отаџбину и да ће се српско име временом потпуно изгубити почетак су рушења мита о близставој каријери у Русији.

У првом сусрету са руским послаником у Бечу, Черњевим, Пишчевићева молба да буде и званично преведен у руску службу биће одбијена, јер је Черњев, због његовог течног немачког језика, посумњао да је он шпијун. Пишчевић тада очајава и каје се што је напустио пук где су га сви волели, а у монологу који ће изрећи при другом сусрету са Черњевим не пропушта да нагласи да, упркос незавидном положају Срба у Аустрији, они напуштају своја огњишта, продају имања у бесцење и излажу се немилости, не би ли отишли у Русију. Спас који им ова земља нуди скупо је, dakле, плаћен. Срби који одлазе у Русију руше све мостове за собом и у својој домовини остављају само гробове својих предака и бледу успомену на себе међу својим сународницима, успомену која ће брзо ишчилети из њиховог сећања, те ће у коначном билансу историје бити као да их ту никад није ни било. Не треба сметнути са ума позицију приповедног Ја које овај монолог обликује после готово тридесет година боравка и службе у Русији. То искуство, којег у садашњици доживљајног Ја још увек нема, вероватно је из искуства приповедног Ја упливало у монолог.

Од првог разочарања — када при доласку у Русију није добио чин више који су сви добијали — до пензионисања Пишчевић се, иако не престаје да ради на својој каријери у нади да ће једном ипак достићи

¹⁴ М. Тимотијевић: *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд 2006, стр. 150.

своје циљеве, све више препушта слепим силама судбине¹⁵. Ништа што он ради није довољно да га покрене на више позиције и тек уз много труда и претрпљених неправди он успева да стигне до вишег чина који је одавно требало да има. Свестан да нема много правде на овом свету, он је спреман да иде злој судбини у сусрет, да му ненадани удар поквари планове, да се његова загарантована срећа изјалови.

Коначни тријумф бесмисла, када је због обести Петра Текелије трајио да буде пензионисан, због чега је изгубио царску наклоност, он је прикрио уопштеном фразом. Иако није довршио трећи део и изнео све детаље свог превременог одласка у пензију, у предговору последњег дела аутобиографије пише да је отишао у пензију „све под највишом милости њеног величанства”¹⁶. Не желећи да прихвати тај тежак ударац који га је снашао на самом kraју верне службе, он своје повлачење из војске опишује као одлазак угледног генерала, који је много тога прошао и ревносном службом заслужио пензију коју проводи идилично на дарованом имању. У ствари, како сведочи Александар Пишчевић, хировити Петар Текелија издао му је наређење да преузиме Далматински пук, најутививши се што он одувожачи с тиме и не желећи да му дозволи да буде kraj жене која је на самрти. После такве увреде, Пишчевић отписује Петру Текелији да је болестан, а старешинама шаље молбу за разрешење од дужности. Пензионисање Симеона Пишчевића могло би се упоредити са одласком у пензију чувеног грофа Салтикова, што такође описује Александар Пишчевић. Наиме, пошто је увидео да ће морати да трпи увреде новог владара, Павла Другог, Салтиков одлучује да се часно повуче и, као и Пишчевић, тражи разрешење од дужности, иако му још увек није доста армије, чинова и ратова.

Сава Текелија такође одлази у Русију у потрази за бољом могућином шђу напредовања у каријери. Надајући се да ће га стриц Петар именовати за наследника и увести га у високе друштвене кругове, он предузима ово дugo путовање. Већ на самом почетку описа првог боравка у Русији, он јасно каже да је узалуд потезао толики пут и да се превртљиви стриц предомислио. Приказујући тегобан живот у Русији, сиромашне сељаке, настрane обичаје, Србе који живе у затвореним круговима и не мешају се много са домаћим становништвом, Текелија на посредан начин жели да земљацима у отаџбини покаже да блистава каријера којој се надају у братској Русији очекује тек ретке појединце, док су остали осуђени да с муком стичу друштвене позиције и пате за далеком отаџбином коју су оставили.

Титуле и чинови код Александра Пишчевића коначно су постали празна форма. Одговарајућа награда за учешће у бици зависи од баналних ствари, као што су ко је стигао први са извештајем и ко је стигао на време, без обзира колике су његове стварне заслуге. Регистратор Јудин

¹⁵ Отац и син Пишчевићи деле исту горчину, али и исту неуништиву наду, па тако и Александар, иако више није у војној служби и заузет је пословима око имања, не пре-стаје да планира да се, кроз неколико година, када се обогати од продаје жита, врати у војну службу.

¹⁶ *Истo*, стр 467.

добија за битку у којој није учествовао мајорски чин, новац и брилијантски прстен, само зато што је извештај о победи донео први. Да су се чинови давали по аутоматизму, и да се више и није водило рачуна ко се одликује и зашто, сведочи и епизода када је уместо Александра чин добио његов брат јер је командир унапредио првог Пишчевића на којег је нашао у списку, не улазећи у детаље да ли је то тај. Иако је одбио да потплаћује собаре и долази до чина преко коња које је његов отац дао лекару Шарову, Александар ће ипак, схвативши да залагањем у походима неће постићи ништа, неуспешно покушати и да купи чин. У Петербургу је постојао искусни „трговац”, Татурић, који се толико извештио у намештању унапређења да је могао да распетља и најзамршенији случај. Његов ценовник, међутим, био је превисок за Александров вечно скромни буџет, па је, на крају, од овог покушаја одустао.

Историја и њени творци

Духовне склоности и амбиције определиле су тројицу аутобиографа да из галерије историјских фигура изаберу оне којима се они диве, личности које за њих представљају врсту узора и оличење онога чему и сами стреме. Двојица Пишчевића официра баве се тако ликовима великих војсковођа — понети њиховом славом и заслугама. Сава Текелија, који на више места у „Описанију живота мага” говори о потреби да српски народ добије снажног вођу, највише се задржава на описима владара и њиховим кратким биографијама. Историјске прилике прилагођавају се животу аутора, усмерењу његовог дела и читалачкој публици којој је дело намењено.

Историја код Симеона Пишчевића постаје поучно штиво, а фигуре великана врло често су само декорације, које Пишчевић ретко кад коментарише. Када анализира и износи биографије историјских личности то су готово увек српски генерали и официри у Русији.

Поручник Јездимировић, пустолов и каријериста, добија више простора у његовом делу него императорица Јелисавета Петровна, са којом се више пута срео, а о чијој владавини оставља врло мало података. Не добијамо објашњење због чега се води рат са Пруском и како је он завршен, зашто је Русија насељавала српске досељенике баш у Украјину, а убиство Петра Трећег забележено је тек у једној реченици, иако ће оно за Русију значити преокрет у спољној и унутрашњој политици. Међутим, Пишчевић износи детаљан извештај о црногорској комисији. Не само због тога што је и сам у њој учествовао него и због тога што ће читалац из тог неславног догађаја извући значајне поуке о људској природи и њеним стрампутицама.

Кроз дело Саве Текелије проћи ће готово цео руски двор његовог времена: од Петра Првог до цара Николаја. Са посебним интересовањем описаће места везана за историју царске Русије: прву кућу Петра Великог, мраморни дворац у којем је убијен Павле Други, Оранијебаум где је од стране завереника ухваћен Петар Трећи, цркву коју су наизме-

нично градили и рушили Јелисавета Петровна, Катарина Друга и цар Александар. Симеон Пишчевић више пута је видео Јелисавету Петровну. Неколико пута она му је указала и царску милост, опремила га новом униформом за пут у Трансильванију, сажалила се на његове невоље када се са тог пута вратио. Уз неколико шкртих детаља о тим сусретима, од Пишчевића не добијамо више никакве податке о царици. Текелија је руску царицу видео само једном, и то из гомиле окупљене господе, али није пропустио да је опише: „невисока жена, пуна, али јошт и онда лепа, на глави јој мала круна от прилијанта била”¹⁷. Док је интересовање Пишчевића усмерено на другу страну — ратове, одликовања и угледне пријатеље у Војној колегији, Текелија истиче своје дружење са елчијама и дворанима. Родитељи га никада нису подучавали како треба да се понаша у друштву господе, али он је са свима знао лепо да се опходи, из чега би се могао извучи закључак да он том друштву по својој природи припада.

Дворске догодовштине привлаче његову пажњу, па он бележи неколико анегдота из живота владара и њихових најближих сарадника. Охоли Потемкин толико се разудао у свом презиру према свима да је аустријског цара Јосифа Другог дочекао у убероку и папучама. Цар Александар, женскошкој који је изненада променио своју природу и постао богобојажљив, приликом повратка из једне од својих ноћних авантура залутао је и дуго му је требало да стражарима објасни ко је и да дође до свог дома. Текелија објашњава и како се у Русији долазило на престо: од царева које помиње чак су тројица били отровани у заверама.

Како је увек више љубио књигу него оружје, пратио је руске ратове са теоријске и политичке стране, а повремено се упуштао и у анализу битака, иако је војне науке познавао само са папира. Као човек који је морао да има своје мишљење о свему важном што се око њега дешавало, Текелија у друштву критикује Суворовљев напад на Турке на Кавказу, који сви хвале. У једној фусноти детаљно објашњава вешту тактику руске политике, која је кримског кане прво ставила у заштиту, да би затим од њега тражила да преда Крим. Руска дипломатија такође се служила прљавим средствима да би очувала или ојачала своју надмоћ над другим народима. Текелија пише да су синови татарског краља служили у руској војсци и да су Руси тиме желели да придобију за себе татарски народ који су контролисали захваљујући својим шпијунима. Моћ империје нису одржавале само срчаност и храброст војника, него, у великој мери, и добро вођена дипломатија, која није бирала средства да дође до циља. У „Описанију живота мага“ отвара се још један угао гледања на руско војевање. Руси нису само храбри ратници и одличне војсковође, него и лукави непријатељи који терају противнике у пропаст. Французи су поражени у Русији јер су се дали завести, као и Турци, па су их Руси намамили у Москву, после чега су успели да их разбију. Тако Текелија објашњава победу над Французима, истичући да их није победила руска зима него препреденост противника.

¹⁷ Сава Текелија: *Описаније живота мага*, Нолит, Београд 1989, стр. 73.

За разлику од заноса, који га понекад понесе у причи о славној руској историји и њеним биткама, Александар Пишчевић је знао да буде и бунтовнички објективан, да умањи значај прослављених победа или да прослављеног војсковођу прикаже као бедног незналицу. Тако његово поимање историје иде од родољубиво-патетичних говоранција о слави до раскринавања те исте славе, од декора до рушења истог. Мада је и суд аутобиографа субјективан и, самим тим, непоуздан, Пишчевић ће подвргнути сумњи и суд историје, показавши да и њу обликују победници и да се срамне победе или чак порази приказују као славне битке. Деловање пропаганде која велича незнатне успехе да би подигла национални дух или прославила неспособног војсковођу изобличиће више пута. Битка против Абазинаца, вођена „на погрешном месту у погрешно време” под командом Гарона Мајнфорда, „човека који није имао ни најмањег појма о свом занату”¹⁸, ипак је окићена победничким ловорикама, мада „неустрашива војска” није постигла никакав успех. Славни Потемкин парадира са својом војском на Кавкаској линији и избегава сукобе, јер „не воли фијук куршума”, а Салтиков, који нешто касније преузима команду, такође избегава да води борбе са кавкаским племенима, чекајући прекоманду у Петерзбург. Истовремено, оваквим извештајима Пишчевић дискредитује и своје описе, када говори о армији која се храбро усртвила љутом непријатељу, или се одважно супротставила групи побуњеника. Читалац, којем је већ усађен црв сумње, не може а да се не запита колико је руски капетан претеривао у описима одсудне борбе и да ли је и њега, што није неочекивано, понео национални и ратнички занос.

С обзиром да су били више окренути тумачењу историјских дogaђаја свог времена него Симеон Пишчевић, Сава Текелија и Александар Пишчевић нису пропустили прилику да, пишући о ратовима, осуде неразумност времена у којем су живели. Поред свих великих битака, сјајних тактичких потеза, надмудривања великих војсковођа, Текелија оставља сведочанство о бесмислу рата и узалудним људским жртвама. Попшто му је стало до продужења лозе Текелија, бива погођен смрћу брата од стрица Теодора у бици код Трапезунта када су по наредби Јермолова лађе биле удаљене од обале јер се плашио да ће их Турци освојити, па су војници морали да пливају до њих, због чега се велик број ратника удавио у мору. Јермолову је, истина, суђено због овог срамног повлачења и погибије толиких војника, „но он се опрао, а други многи погинули”.¹⁹ У бесмислу историје и живота којем се опире својим, понекад и непромишљеним, деловањем и својом аутобиографијом, људи завршавају као узалудне жртве, а над њиховим творевинама може се изговорити само „свја сујета сујетнаја”.

Пишући о заоштравању односа између Швеђана и Руса и најави могућег рата због непристајања шведског принца да се ожени једном од руских великих кнегиња, Александар Пишчевић мења угао гледања на

¹⁸ *Историја*, стр. 116.

¹⁹ *Историја*, стр. 153.

војне походе у којима је ради учествовао и снижава их до непромишљености и трагичности. Аутобиографија његовог оца, која исто тако нагоштава али не изриче овакав став, добила је тек у „Сеобама“ Милоша Ћрњанског, које је обликова модерна осећајност, овакву интерпретацију. Александар Пишчевић се пита колико је танка граница између мира и крвавог ратовања и колико вреди људски живот ако је главнокомандујућем важније да курира писмима пре стигне до његове жене него до генерала који треба да заустави војни поход на недужни народ.

Он приказује једну другу страну рата, коју генерал Пишчевић у маниру времена избегава да помене. Приказујући борбу у Анапи, он без осуде говори о убијању жена и деце и пљачкању града. Харање је дозвољено војницима и он и сам својим војницима дозвољава отимање ратног плена. Једино што он осуђује је пљачкање у које се упуштају официри, док се војницима то прашта јер је они треба да наплате своје војевање. Тек његово дело пружа прави опис неславног 18. века у којем су државе склапале примирје да би отпочеле нови рат: „... у свим крајевима света на копну и на мору одјекивао је звекет оружја, ваздух се згусну од дима, текли су потоци људске крви, милиони војника били су изведенни на бојна поља, једни су се борили за владаре, други за драгу слободу...”²⁰

Живоћи једног национа

У представци Наполеону, објашњавајући разлог покварености српског народа, Сава Текелија каже да се народ искварио под туђинском влашћу, јер је своју земљу одавно изгубио, а за туђу не мари. Ово Текелијино запажање лако би се могло потврдити и у историји српских насеља у Украјини и Белорусији.

У време ратовања Русије са Пруском и Турском, потчињавања Польске и достизања врхунца моћи империје, главна преокупација српских генерала била је да у своје пукове доведу што већи број људи, не због тога што ће тиме порасти њихова армија, него због тога што су се за одређени број насељеника добијали земља и војни чинови. Хорват врбује Шевићеве и Прерадовићеве досељенике и Пишчевић каже да би ова двојица остала потпуно без људи да није откривен и спречен у томе. Сва тројица, противно условима које је Русија прописала за насељавање, на своје територије размештају и припаднике других народа, па и домаће становништво. Колико је овај посао био уносан и исплатив показује и случај владике Василија, за којег Пишчевић каже да је дошао у Русију да проси милостију за цркве, али, видевши да насељавање доноси материјалну корист, он долази на немогућу идеју да преведе Црногорце у Русију. Тако се чини да су српски досељеници много више заузети стицањем угледних пријатеља, агитовањем, врбовањем људи и себичним гледањем личне користи, него оснивањем и утврђивањем насеља и пукова у којима, по Пишчевићевим речима, са ретким изузетцима, владају недисци-

²⁰ Исто, стр. 245.

плина и корупција. Ипак, Пишчевић, за разлику од Текелије који поквареност приписује целом народу, означава само појединце који су сре-брольубиви и похлепни.

Неколико пута Пишчевић добија задатак да уреди пук и тиме га стављају у прилично незавидан положај. Пошто су успели да врбовањем козака, слободних сељака, али и разбојника и других пустолова, донекле попуне пукове, заповедници Пишчевићу стављају у задатак да од те шаролике гомиле направи војску. Злоупотребе и проблеми са којима се сусрео исти су као они на које ће двадесетак година касније најти и његов син. Провијант се војсци наплаћује по високим ценама, државна каса се пљачка измишљеним издацима, војска се у нереду креће, а хусари стално опијају и заостају иза пука. Српским пуковима увек је фалило људи, па су на смотрама чак и слуге облачили у униформе, а своје стројеве попуњавали разбојницима и сецикесама које је било готово немогуће довести у ред. Како то Пишчевићу ипак успева, он изазива залист других заповедника, али и нездовољство у његовом пуку, јер крађе и забушавања у уређеном пуку знатно се смањују. Овде је у ствари описана једна од оних људских слабости коју ће поменути и Александар Пишчевић: људи на високим положајима не желе око себе успешне и предузимљиве људе, јер се поред њих осећају угрожено, пошто њихов нерад и незнање поред таквих људи постају очигледнији. Пуковник Ланов, заповедник Сумског пука који су сви хвалили као најперспективнији, за време смотре и егзерцира својих војника, отворено каже Пишчевићу да је он последњи човек којег би волео да види на смотри. Знајући да неће засенити успех Харковског пука, Ланов је уверен да је Пишчевић дошао са комисијом да би ликовао, док се он правда да је само одговорио на позив мајора Шчерибиња. Вероватно је ово оправдање истинито, али описујући како је на ручку који је приређен после смотре безбрижно играо, читалац не може а да се не запита да ли је и у Лановљевим речима било бар мало истине.

Због несугласица српских официра, руска господа нису била задовољна досељеницима: то је један од првих утисака који Пишчевић стиче при доласку у Русију. Господа ће, изгледа, остати до краја нездовољна овим својим пројектом за обезбеђивање границе дуж Украјине, те ће после само дванаест година постојања укинути српска насеља. Иако је аутобиографију завршио негде око 1784, скоро двадесет година после укидања српских насеља, Пишчевић, говорећи о Хорватовој пропasti, тек успут помиње укидање Нове Србије, али без оне трагичности и драматичних слика опустелих дворова српских генерала који ће се јавити у Текелијином делу.

Иако гаји велику љубав према сопственом народу, није тешко запазити да су му скоро све недаће и злобе причињавали управо сународници, међу којима су најфаталнији по његову каријеру и напредовање били владика Василије и Иван Хорват. Ређи су случајеви да су му Руси стали на пут. Његови заштитници и добротвори, државни тужилац кнез Трубецкој и гроф Шувалов, поред осталих, наговараће га да пређе у Хорватову службу и због њихових речи Пишчевић ће коначно одлучити

да напусти двор. Само једном није добио чин због интервенције Руса и то је било када је Салтиков агитовао за свог человека, Адама Јанова. Иако су ово готово сви случајеви када је несрћна Пишчевићева судбина била потпомогнута са руске стране, он не пропушта да критикује руску господу и војни врх. Кроз неколико уопштених запажања о напредовању, односу према ислуженим војницима и дволичности дворских људи, он јасно исказује свој негативан став о руском високом друштву.

Интересантно је да, упркос чињеници да је сав окренут српском живљу у Русији, Симеон Пишчевић не супротставља Србе и Русе, не истиче разлике између ова два народа, и као да није заинтересован да Србе у Русији прикаже као посебан народ, који је од домаћег живља издвојен. Једино место у његовим „Мемоарима” где се осећа та издвојеност Срба је опис живота у новим насељима, када пише да су домороци били неповерљиви према њима, да су их се, као „прави дивљаци”, плашили и зазирали од њих. Ипак, за разлику од Текелије и сина Александра, Симеон се није бавио истицањем разлика између два словенска народа.

Из другачијег угла него Пишчевић, Текелија описује живот српских досељеника. Он је само посетилац, човек који њихов живот посматра са стране и којег никако не напушта мисао да у отаџбини оствари блиставу каријеру, с обзиром да у Русији није имао изгледа на то. За време боравка у дворцу свог стрица Петра Текелије, описује једну гозбу на коју долазе само Срби који певају српске песме, а Сава коментарише да је његов стриц у весељу волео да буде окружен само својим земљацима. Срби су Потемкину наденули погрдан надимак ћора, а назвали су га тако не само због разрокости, него и због тога што Руси ову реч не разумеју. Док се код Пишчевића стиче утисак отворености српског друштва, а код Александра о њиховој расутости по свим деловима Русије, у Текелијиним записима Срби су ограђени од Руса. Стиче се утисак да су се Срби трудили да очувају свој национални идентитет и да су се на неки начин осећали угрожено: првенствено због своје малобројности. Мада никде то не истиче, српско друштво у којем он лови, забавља се или путује готово увек чине само земљаци и ретко када понеки Рус.

Ако је судити по примеру Александра Пишчевића, може се рећи да је губљење везе са матицом и однарођивање почело већ код прве генерације српских досељеника рођених у Русији. Видевши од Србије само земљаке, који су педесетих година осамнаестог века дошли у Русију, Александар према својој далекој отаџбини не гају никаква сентиментална осећања и не изражава жељу да је икада види или да се ближе упозна са њеном историјом и традицијом. Нема готово ни једног позитивног лика међу српским досељеницима, а карактер народа код Пишчевића сина бележи се само кроз негативне особине. Своје земљаке избегава, иронично их називајући својим рођацима, јер Срби воле да својатају, и све што упознаје од српског националног само га одбија, мада он и нема жељу да се осети као део народа из којег потиче. Већ у првој реченици аутобиографије, говорећи о пореклу своје породице, он помиње уображеност својствену свим Србима и њихову склоност да се хвале својим по-

реклом. Његови сународници су још и плаховити: претерано срдачни при сусретима и спремни да због најмањих ситница започну свађу, па и тучу. Осуђујући српску напраситост и склоност ка претеривањима, Александар заборавља да је и сам такав, те ипак постоји нешто у његовој природи по чему су му Срби заиста рођаци.

До њега стижу и српске народне песме, али су оне за њега завијање које је узбунило цео комшилук, а епску песму о пропасти српског царства као да помало дискредитује својим злобним коментаром да је монах, вероватно Герасим Зелић, изрецитовао тако уверљиво као да је и сам био тамо. Са разлогом или без разлога, тек Александар Пишчевић не верује у славу српског оружја и чини му се помало бајковита прича о великом српском царству, вitezовима и племству. Српски генерали и војсковође које је он могао да види били су далеко од тих идеала и можда је то оно што га наводи на помисао да су и приче о кнезу Лазару и цару Душану из домена српског претеривања и хваљења светлим пореклом. Нико од Срба који су живели у Русији, по њему, није имао готово никаквих заслуга. На челу те колоне лажних српских величина стоји његов отац: претеријући, он га приказује као старца који је изгубио своје руске заштитнике, који не зна стање у руској армији и свог сина тера у родове војске из којих сви беже. У његовом делу ликови српских генерала доведени су до карикатуре: Зорић парадира у свом шкловском царству, делећи из кочија милостињу просјацима и уверења дужницима да ће вратити позајмљени новац. Депрерадовић, којем одузимају команду над пуком, са својом рогобатном породицом, незаинтересовано посматра сопствену пропаст. Генерал Текелија, док га Александар извештава о погибији Савељевих војника које су напали Черкези, одувожачи причајући епизоду из Седмогодишњег рата. Нигде се не помиње српска служба у руској војсци: учешће у рату против Пруса и Турака или уништавање Запорошке Сечи, војна акција коју су извеле српске јединице, и која никако није била беззначајна, због чега их је и „матушка отаџбине”, Катарина Друга, наградила.

Rусија: једно вечно трађање

Русија као обећана земља у којој ће их сачекати боли живот и благостање није само мит него и историјска истина, уколико обећана земља уопште може да постоји. У другој половини осамнаестог века Русија је значајно проширила своје територије, ојачала и постала опасан конкурент европским земљама. Стављање у њену службу носило је одређене гаранције, а са њеном војском непријатељ се није лако одлучивао на рат. Тражење уточишта у овој православној земљи свакако није било неоправдано јер је она својом тадашњом силом обећавала промену набоље за српске досељенике.

У једној фусноти²¹ Симеон Пишчевић је укратко објаснио како је почeo покрет за сеобу у Русију. Говорећи о одлуци да предузме тако дуг

---

²¹ На страни 83, када описује укидање Потиско-поморишке границе.

и опасан пут, Пишчевић је образлаже једноставним речима да је тражио бољу срећу и хтео да види света, па је, због авантуре, без невоље напустио одличну позицију коју је имао у аустријској војсци и отиснуо се у свет. Имајући на уму начин на који је он отишао у Русију, ризик који је предузео и Казнени патент у којем је исељеницима и онима који су их врбовали било запрећено и смрћу, читалац не може а да не посумња да се иза наивног младићског авантуризма крију много дубљи разлози.

Непосредни повод да прихвати понуду Петра Шевића да се исели била је смрт његовог таста, Атанасија Рашковића, којег су омрзла мађарска господа због његових добрих веза са аустријским владарима, па су га због тога отровали. Очигледно је да је бити Србин на високој позицији у Аустрији било врло опасно, а и напредовање у служби било је ограничено за српске официре, што посведочује и Сава Текелија који у писму Наполеону каже да су Срби у аустријској војсци могли добити највише чин генерал-мајора. Пишчевић пише да се због непознавања немачког језика једва могло доћи до капетанског чина, а и многи официри који су заслужили тај чин били су већ седи. Такође, не треба сметнути с ума да Пишчевић одлучује да напусти Србију у тренутку када умире један од његових највећих заштитника. Српског граничара завеле су војна сила Русије, њене ратне победе и могућност да учествује у великим походима и одликује се високим војним чиновима.

Још у Аустрији он нерадо приhvата мајчину одлуку да се ожени јер је окупiran војничком каријером. У Русији инсистира да иде у рат са Пруском, јер су се војни чинови брже добијали на бојишту, а надајући се да ће бити послат у руско-турски рат, он, пун оптимизма, преузима неуређени Бугарски пук и даје све од себе у његовом вежбању и обуци војника. У Петрограду проводи неколико месеци, упорно посећујући велику господу која треба да се заузму за њега да добије виши чин.

Пишчевић ће Русију увек гледати из перспективе српског граничара и никада неће заборавити своју домовину, Ђесарску, које ће се у трећем делу аутобиографије чак и са носталгијом сећати. Ипак, он је Русији припадао потпуно, не само као њен становник, него највише као њен официр, па се у том кључу могу тумачити његове речи да је Русија била његова друга домовина. Пореклом он је Србин, али униформом је Рус и у страним земљама браниће достојанство царске униформе. Два пута кажњава стране племиће који су затварањем и арганцијом увредили његову царску униформу: први пут када је издржавао седмонедељни притвор пољског грофа Сараја и други пут када је куповао коње за царску ергелу од мађарског грофа Микоша. Обојица су, обесни у свом самовлашћу, желели да га понизе и натерају да им се повинује. Притом, они су га увредили као руског официра и опуномоћеника двора, па својим протестом и тражењем казне за такву охолост Пишчевић брани част Русије и доказује њену моћ. Руски поданици, dakле, могу безбедно да путују под њеном заштитом. И Сараја и Микоша натерао је да се покају због своје уображености и укажу му поштовање.

Колико је био спреман да свој живот доведе у опасност да би прешао руску границу, толико је касније, у руској служби, поново спреман

да се жртвује и прихвати две тајне мисије, а обе су подразумевале акције у страним земљама у корист Руске империје. Иако су му оба задатака била наметнута, а први, такозвану црногорску комисију, је чак хтео по сваку цену да избегне, обе мисије обавиће са великим успехом. Прва је била превођење лажних Црногорца из Аустрије у Русију, што је значило, у ствари, опасно врбовање ћесарских и турских поданика, већином бећара, разбојника и пијаница, и њихово спровођење кроз непријатељски настројене територије Мађарске, Аустрије и Польске. Како не би изазвао немире у страним земљама са својом распуштеном војском и како му људи не би побегли уступ, Пишчевић је морао вешто да крије прави карактер своје мале армије, али и да буде опрезан са напраситом природом нових руских поданика. Друга мисија везана је за „уређење Польске”, односно стављање ове земље под руски протекторат, што је у ствари значило мирну окупацију. Боравећи у Польској, где је требало да сачека долазак грофа Потоцког, он успева да од шљахте сакрије стварни разлог боравка у њиховој земљи, не губећи присебност чак и када они почну да сумњају. Пишчевићева ревност овде је можда доживела и свој врхунац: польског грофа Потоцког, који у сузама схвата да Русија практично окупира његову земљу, Пишчевић подсећа на његова обећања и тера га да их испуни и убеди племићску скупштину да усвоји декларацију Катарине Друге.

Rусија: једно тужно џуџовање

Корозивни процес започет код Пишчевића наставља се у Текелијином „Описанију живота муга”: сан о Русији код њега је срушен, а Србе који су тражили бољу срећу ова велика земља је прогутала, не оставивши никаквог трага о њима. Процес асимилације српског живља који је Симеон Пишчевић оставио историји, а за који његов син није био превише заинтересован, тек у Текелији добија свог хроничара.

У писму Наполену он даје један другачији поглед на себе Срба у Русију, који више није сентименталан, него условљен историјским разлозима. Покрет су подстакли Петар Велики, а касније и Јелисавета Петровна, да би домамили што више поданика, потребних за очување границе од татарске најезде и упада непријатељских банди. Као и Аустрија из које су због неправде бежали, и Русија је од Срба желела само своју корист, а поставила их је у потпуно исту позицију у којој су били и у Аустрији: да буду граничари, поданици царске круне, да бране земљу, а зауврват царица им гарантује привилегије. Иако су прешли хиљаде километара, иронија судбине доделила им је истог непријатеља као и у Аустрији: Турке. Текелија са жаљењем констатује да ће народ који се иселио у Русију брзо нестати и та му је чињеница можда и најјачи аргумент против себе.

Стричево велико имање у Миргороду и околна села која су му припадала, 1787. Сава затиче у великому богатству, а људи који ту живе још говоре српски. Већ 1811. дворац имућног руског генерала потпуно је ра-

зорен, сви пређашњи становници су се иселили, а Сава може да посети још само стричев гроб у цркви Николајевој. Исте године био је и код свог слепог стрица Лазара у његовом двору у Александровки, да би му пет година касније оплакивао гроб, окружен стричевим слугама које га нису примале као некада. Падање у заборав српског војсковође који је уживао посебну милост Катарине Друге само је сликовит пример процеса који је готово негирао српске сеобе — аустријски поданици, који су криво мислили да су народ слободан²², претопили су се у домаће становништво и од српског спомена у Русији су остали само називи појединачних насеља.

Обраћајући се француском поглавару, Текелија га упозорава да Немац никада неће бити Француз, али Словен ће бити Рус. Дакле, ови народи су толико близки, да је Русији лако да веже јединоверну браћу за себе, а и Срби осећају Русију као себи близку и одувек су је сматрали за своју заштитницу. У светлу овог тумачења и помињања нестанка српских насеља, Текелија још само није спојио ове две констатације и доноо закључак зашто су се Срби тако брзо претопили у руско становништво. Управо близост двају народа, њихова припадност словенском племену, иста вера и сличан језик, а затим и многобројни мешовити бракови, као и, наравно, бројчана надмоћ Руса, учинили су да процес асимилације буде брз и потпун.

Rусија: једина домовина

„Дакле, ја сам први Пишчевић који се већ може назвати Русом”, сматра Александар, па иако су му и отац и мајка Срби, он се због места рођења сматра припадником руског народа. Неколико пута поменуће да је српског порекла, а као своје земљаке именоваће само две особе: пуковника Јефима Ивановича Белића и госпођу Митендорф, своју будућу жену.

Описујући своје школовање, он истиче да га је отац терао да учи немачки језик и да је имао учитеља за француски, а да је свој „отаџбински језик” — руски — слабо знао. За разлику од његовог оца, који жели да отме од заборава догађаје и остави у наслеђе потомству сећања на свој и живот својих сународника, Александар пише да би вежбао да се писано изражава на руском. Српски језик је вероватно познавао и, мада то нигде не помиње, из његовог коментара на песму о пропasti српског царства, чије је десетерце монах највероватније рецитовао на српском, може се закључити да је знао и језик својих земљака.

Док га за српски народ ништа не веже, са руским осећајаку повезаност. Штавише, друга нација за њега и не постоји и он никада не долази у ситуације у које је долазио његов отац да му неко не верује да је Рус

²² „Аустријски канцелар гроф Улфелд му је на његове представке одговорио пријатељски и објаснио да се међу Србима развило криво мишљење да су они народ слободан и да могу да иду куда хоће”: Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2001, стр. 83.

из било ког разлога. Ни Пишчевић ни Текелија нису тако оштри у раскринавању лажних величина, али, с друге стране, ова двојица ретко пишу хвалоспеве када говоре о значајним људима свог доба. За разлику од њих, Александар Пишчевић не штеди речи дивљења за поједине руске владаре и војсковође и славне битке. На челу тог народа, који је спреман за надљудске напоре у одбрани отаџбине, је земаљско божанство, Катарина Друга, која влада уз помоћ свог фелдмаршала кнеза Потемкина, „дивног човека великог ума, који није био налик ни на кога!”.²³

Као једну од мана руског друштва Пишчевић види претерано уважавање странаца, стављање страног испред домаћег човека. Сматрајући то великим грешком, Пишчевић то никада у свом делу не чини: ни једном није странца претпоставио Русу, штавише његово писање о странцима могло би се назвати ксенофобичним. Нарочито је нетрпељив пре- ма Немцима, а није био мали број оних који су у руској служби стigli до високих положаја. Он исмева њихову педантност и поштовање пра- зних формалности, које су описане, између осталих, и у епизоди о суђењу прапорчику Митјурину, када је у сеоској кући одговарао на питања уваженог суда, састављеног од самих „Швабурина”, о крађи брашна. Две породице које је описао, Шмитови и Дероуркови, толико су гро- тескне и ишчашене да делују готово нестварно. Лекар Шмит, који је прву жену убио, у наступима беса затвара капке на кући и немилосрдно батина чланове своје породице „знаменитим дугачким чибуком, а завр- шетак егзекуције он је објављивао звонцетом а затим је слуга поново отварао капке”.²⁴ Енглез Дероурк био је ожењен високом Немицом, која се облачила као девојка и лако падала у загрљаје других мушкараца. Ње- ног мужа који је говорио брзо, правећи притом непрестано веома сме- шне покрете телом и „трудећи се да саговорника притера у угао, а бирао је таква места са којих ухваћени није могао да се извуче”²⁵, Александар је готово као циркуску атракцију морао да покаже и свом пријатељу, ма- жору Берху, који му је дошао у посету.

Нетрпељивост према странцима можда има своје корене у каснијој судбини Пишчевића, када је због смене на престолу и немачких педан- терија морао да пређе у грађанску службу. Наиме, цар Павле Други за- вео је у царству пруску моду, а на високе положаје довео Немце, углав- ном пропалице и разбојнике, који су оданом Русу скројили злосрећну судбину. И пре ове промене у унутрашњој политици, Пишчевић пише да је Русија прихватила многе скитнице који су без ичега дошли пешице да траже парче хлеба, а добили су чинове и угледне положаје. Како пи- ше о тим бедним скитницама који су дошли у његову Русију и добро се окористили, постаје јасно да ни Срби досељеници нису изузети из овог описа. Како ни за њих нема разумевања, подједнако као и за друге на- роде, и како их исмева слично као и Немце или Енглезе, могло би се закључити да су и Срби за Пишчевића сина странци, готово колико и Немци.

²³ Александар Пишчевић: *Мој живоӣ*, Матица српска, Нови Сад 2003, стр 165.

²⁴ *Истio*, стр. 126.

²⁵ *Истio*, стр. 120.

Закључак

Упуштајући се у накнадно реконструисање свог бивствовања, писац аутобиографије добија могућност да, на неки начин, поново креира свој живот, да му додели нови смисао, допише редове који недостају. Аутобиограф је, dakле, сав окренут себи, он је главни јунак, приповедач, једини сведок поједињих догађаја, очевидац и тумач. Чињенице објективне стварности које постоје као нешто спољашње, задато, присутно без учешћа субјекта који приповеда, уласком у интимни свет аутобиографа, међутим, мењају лик. Тројица савременика не издвајају само различите тренутке историје, они им приступају на различите начине, дају им своја тумачења, а све у циљу да у њеним токовима што боље утврде своје место.

Гледано споља, сва тројица су несумњиво Срби, што би требало да их на неки начин издвоји од руског народа у којем су се обрели. Међутим, једино Текелија, као путник који је дошао да обави своје приватне послове, прави ту дистанцу и описује живот у Русији као неко ко је спољни посматрач. Симеон Пишчевић не може да се постави према Русији као странац, јер је то његова нова домовина, а не може ни да каже да је Рус, јер би се тиме одрекао припадности српском народу, што он не жeli. Тако је он у неодређеној позицији, да живи у земљи којој и припада и не припада. С друге стране, и његов син Александар, као и Текелија, јасно зна како да се постави према Русији — она је за њега једина домовина.

Различито схваћена припадност руском народу условиће и различит третман руске стварности и историје у њиховим аутобиографијама. Текелија, који је желео револуцију и јачање свог народа, разочаран је у дугогодишњу српску заштитницу, која све то време није успела да ослободи православну браћу турске и аустријске власти. Он је критичан према руској политици — поход на Крим, на пример, за њега је још једна вешта руска манипулација, у којој су користили обећавање своје заштите да би проширили и ојачали своју територију. За Александра Пишчевића, који је учествовао у том походу под командом своје императорке, то је узимање територије од већ доказано слабијег непријатеља, које је тим славније што је прошло без проливања крви. За походе под руском заставом, опет, Симеон Пишчевић везује се готово као професионалац: он мери сопствено учешће у бици, колико је добро извршио дата наређења, па је тако његово гледање на мисију у Польској, на пример, искључиво субјективно, без давања шире, историјске перспективе. Он се не бори за руску славу, него за своје одликовање и освајање сопствених циљева.

Пролазећи кроз исте градове и насеља, аутобиографи их понекад доживљавају толико различито, као да и нису били у истом месту. Текелија оставља кратак запис о својој посети Шклову, великим имању генерала Зорића које су Срби радо посећивали, напомињући да је ту био и знаменити кадетски корпус. Александар се на неколико страна забавља иронично описујући ту исту школу коју је основао Зорић, а у којој су млади официри понажвише изучавали позоришну уметност. Наспрам Текелијине чувене официрске школе стоји Пишчевићев опис рођака Хор-

вата који у харлекинском костиму игра са куваревом кћерком, док остали посетиоци позоришта користе таму у сали за своје љубавне подвиге.

Стварност су под својим пером тројица аутора обликовали и свесно, користећи књижевне манире, различите стилове, заборављајући на тренутак на свој живот и препуштајући се лепоти приповедања. Сентименталистички тонови, елементи просветитељства, иронија и гротеска не само да преобликују стварност него је и селе из стварног света и живота приповедача у свет књижевне фикзије.

Иста земља, у овом случају Русија, у истом временском периоду постаје грађа, материјал за обликовање, који није унапред задат него постоји само као могућност која тек треба да се оствари у овим животописима. Сваки од тројице аутобиографа открива је и приказује на другачији начин. Тиме доказују да чак ни елементи објективне стварности не постоје исто за све и да свет солипсистички настаје тек у погледу посматрача.

Сажетак

У објективној, а за читача историјској, стварности аутобиограф би требало да буде непристрасни сведок догађаја, очевидац, бележник, неретко и тумач. Ипак, иако је историјски човек, на првом месту он је приватни човек, посебна и непоновљива јединка, а осећајност и разум те непоновљивости оставиће у мемоарима своје трагове и на објективној стварности. Официр Пишчевић, правник Текелија и женскарош Александар Пишчевић различито ће обликовати стварност, па ће за једнога она бити непрестана борба на путу ка војничким врлинама, за другога материјал за јачање националне свести и грађанске класе, док је код трећега стварност непријатељска сила која појединцу онемогућава да оствари своје тежње. У складу са својом природом, тројица аутобиографа изабраће као доминантне различите књижевне изразе и жанрове кроз које ће, као кроз филтер, пропустити објективну стварност свог времена: Симеон грађански сентиментализам, Текелија просветитељски путопис, а Александар гротеску и карикатуру. Различито схваћена припадност руском народу условиће, такође, и различит третман руске стварности и историје у њиховим аутобиографијама. За нову домовину Симеон Пишчевић се везује као професионални војник, готово без емоција, са сталним осећајем да је у тој земљи и даље странац. Текелија, који је жељео револуцију и јачање свог народа, разочаран је у дугогодишњу српску заштитницу и критичан према њеној политици. Александру Пишчевићу Русија је једина домовина и он се заштитнички поставља према њој, али као припадник руског народа даје себи за право да оштро критикује стварност свог времена.

ЛИТЕРАТУРА

- Олга М. Посуњко, *Историја Нове Србије и Славеносрбије*, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2003.
- Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2001.
- Владимир Ђоровић, *Историја Срба*, Публик-Практикум, Бор 2004.
- Мирољуб Тимотијевић, *Рађање модерне приватности*, Клио, Београд 2006.
- Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, четврто издање, Просвета, Београд 2004.
- Милорад Павић, *Историја српске књижевности-предроманизам*, електронско издање, Јанус, Београд 2001.
- Милорад Павић, *Од барока до класицизма*, Нолит, Београд 1973.
- Милорад Павић, *Историја, стапеж и стил*, Матица српска, Нови Сад 1985.
- Предраг Протић, *Прошлост и љолујрошлост*, БИГЗ, Београд 1994.
- Предраг Драгић, *Излазак у иђу*, Хипнос, Београд 1990.
- Бошко Петровић, предговор у: Симеон Пишчевић, *Мемоари*, Матица српска—Српска књижевна задруга, Нови Сад — Београд, 1973.
- Миленко Фундуруља, *Предговор*, у: Александар Пишчевић, *Мој живот: усјомене*, Матица српска, Српско-украјинско-друштво, Нови Сад 2003.
- Миливој Ненин, *Животопис руског војника 18. века*, у: *Летопис Машице српске*, књига 473, свеска 5, Матица српска, Нови Сад 2004.
- Радоман Кордић, *Аутобиографско приповедање*, Народна књига—Алфа, Београд 2000.
- Вилхелм Дилтај, *Издражња историјског свећа у духовним наукама*, БИГЗ, Београд 1980.
- Никола Грдинић, *18. столеће: зборник. Аутобиографије и мемоари*, Културно-просветна заједница Војводине — Прометеј, Нови Сад 1993.
- Рецикл књижевних термина*, друго издање, Романов, Бања Лука 2001.

ГРАЂА

- Симеон Пишчевић, *Мемоари*, Српска књижевна задруга, Београд 1963.
- Сава Текелија, *Описаније живота моја*, Нолит, Београд 1989.
- Александар Пишчевић, *Мој живот: усјомене*, Матица српска, Српско-украјинско друштво, Нови Сад 2004.

Jelena Beoković

IMAGE OF RUSSIA IN THE SECOND HALF OF THE 18th CENTURY IN THE MEMOIRS OF SIMEON PIŠČEVIĆ, SAVA TEKELIJA AND ALEKSANDAR PIŠČEVIĆ

S u m m a r y

The second half of the 18th century led to the strengthening of bourgeois class, so life of an ordinary man and his daily routine became the material for autobiographies. After great migrations of a part of our nation to Russia, the three authors from different perspectives in their works described their life and life of their compatriots, inserting into the autobiographical structure historical elements and elements of everyday life, with a strong personal attitude, national bias, as well as personal understanding and interpretation of historical events, depending on their position and their role in them.

КАЗИВАЊА О УСТАНИЧКОМ ИЗДАЈСТВУ — ОБНОВА И КОНТИНУИТЕТ МИТА О КОСОВСКОЈ ИЗДАЈИ

Бранко Злаћковић

САЖЕТАК: Сваковрсни облици издаје представљају тешке преступе, а најдрастичнији су они који угрожавају срећу и опстанак једне заједнице или пак читавог једног народа. У овом раду издвојена су казивања која зборе о случајевима издајства и нечасних поступања савременика Првог српског устанка (1804—1813). Појам издаје у овом периоду српске историје, посматран из особеног приповедачко-казивачког угла, испољава се у разноврсним обличјима, од бојазни од издаје, преко спорадичних и индивидуалних случајева опструкције устаничке борбе, па све до оптужби за одсудне националне удесе. Међутим, на основу истакнутих огледних приповедних примера да се закључити да се феномен устаничког издајства не доживљава као самосвојна и аутохтона појава него се тумачи као последица проклетства српске косовске издаје која се отада увукла у српски народ и која се само, с времена на време, поново оживљава и актуелизује у новим и савременим историјским околностима. Тако проблем издаје уопште постаје својеврсни архетип српске историјске судбине, а у традицији, прихваћен као главни актер косовске издајничке драме, Вук Бранковић и у устаничкој епохи остаје симбол и синоним за издајника, као и адреса на коју се упућују најљуће националне клетве и најтеже поруге.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Први српски устанак, издаја, грех, проклетство, заклетва, клетва, кажњавање, устаничка пропаст, политички противници, усмена казивања, народна традиција, косовски мит, Вук Бранковић, архетип

Настојећи да проникне у дубље разлоге неуспеха Првог српског устанка (1804—1813), народ је у неслози старешина и њиховој издаји видо главне узроке пораза и пропasti. Одјек таквих прилика остао је упамћен у усменој народној традицији која је истицала и осуђивала примере нечасног поступања.

Успех устаничког предузећа превасходно је зависио од српског јединства, те је постојала велика бојазан од издаје. Отуда и толико инсистирање на устаничкој заклетви. У Орашцу, о Светом Аранђелу 1803. године, на првом збору устаничких завереника, духовни учврститељ мора-

ла прота Атанасије Буковички опомену је присутне на последице косовске издаје Вука Бранковића и заклео присутне на веру, проклевши потенцијалне издајнике: *Ко издао, издало ћа ћело; Јожелио али не може ђоћи; Ниши ми се старо ни младо у кући јављало. Од руке ми се све скаменило, у тбору ми не блејела стока, у обору не рикала. Да Бог да да се у сињи камен створи да се други на њега угледају. Ниши био срећан ни дуговечан ниш лице Божија идје угледао.*¹

Иако је клетва ударала на здравље, срећу, благостање, породицу, потомке и вечни живот, ипак је цео ток Устанка праћен, испрва спорадичним појавама отпадништва, а потом и велеиздајама. Већ у припремном устаничком периоду Карађорђе се сурово обрачунавао са противничима Устанка. Вождов биограф Миленко Вукићевић забележио је једно такво сведочанство. Године 1898, када је посетио буковичку цркву у Аранђеловцу, Вукићевић је у њеној околини запазио већи број расејаних и издвојених гробова, па се о њима интересовао код старог буковичког попа М. Поповића, који му је најпосле, након многа оклемања, испричао оно што је он слушао од свог оца: *У оно време кад су се йочели дојовори за устаник, саспајали први људи с Карађорђем овде у Букуљи, призивали Јоједине људе и дојоварали како да се дијену пропши Турака, па оне, који су приспајали и били поузданы, пуштали кућама; а оне, који нису хители приспајши, или су били непоузданы или турске удворице, убијали и онуда закојавали, па су им њородице доцније ударале каменове на ћробове.*²

Како устаничке припреме противу у тајности и уз велику предострежност, дахије су за заверу, како традиција преноси, ипак успеле да сазнају посредством издајства, након којег је уследила неумољива дахијска акција ликвидирања угледнијих и предузимљивијих Срба, чувенија под именом „Сеча кнезова”. По казивању Гаје Пантелића, дахије су за заверу дознале од једног Немца који је био послужитељ код земунског трговца Драгутина Милутиновића. Немац је уграбио неко писмо и хитро преписао на папир 20—30 имена која су се у писму наводила. На списку су се налазили Карађорђе, Мата из Липовца, браћа Чарапићи, Станоје из Зеока и готово сви остали које су Турци касније побили и на које су кренули, али су им измакли. Са овим папиром Немац похита у Београд где у „кави” (кафани) затече Кучук Алију и Мулу Јусуфа. За неуобичајено малу надокнаду од једног „чама дрва”³ понудио им је важну информацију. Већ уверени да се у народу нешто опасно спрема, дахије му обрекоше и „два чама дрва” и још дуката само да се дочепају доказа.⁴

¹ Казивања о српском устанку 1804, прир. Драгана Самарџић, СКЗ, Београд 1980, 167. На основу сећања савременика и учесника догађаја реконструисане су три заклетве против Атанасија Антонијевића из Буковика — Заклейва заверника у Орашицу 8. новембра 1803, о Св. Аранђелу, затим Заклейва устаника у Орашицу о Сретењу 1804. и Заклейва војника у Рогачи пред окријаш у Дрлупи (Вид. Миле Недељковић, *Орашац, колевка српске државности*, Фонд „Први српски устанак”, Аранђеловац 2002, 64—67).

² Миленко Вукићевић, *Карађорђе I*, Београд 1907, 365.

³ „Чам дрва” је мера за запремину и износи онолико колико на сплав може да стане дрва (Вид. Недељковић, *Орашац*, 87).

⁴ Казивања о српском устанку 1804, 98. Ово се казивање Гаје Пантелића може довести у везу са списком за који се претпоставља да је састављен у време Карађорђевих пре-

Мотив „ухваћеног” писма који се у усменој традицији, а потом и у нашој историографији, узима као пресудни информатор дахија о буни распострањен је у многим приповедним варијантама. Осим поменутог садржаја, најгласовитија је приповест о пресретнутом писму кнеза Алексе Ненадовића упућеном мајору Јохану Митесеру због чега дахије одлучују да кнеза Алексу казне смрћу. Приликом јавног погубљења на Колубарском мосту почетком 1804. године, дахија Фочић Мехмед-ага је Алексину смрт правдао следећим разлогима: *Ешто, ова писма сече Алексу, који с Немцима се договара, и код нашеј цара нас шужи и ојада, и о нашим главама ради, зашто би грехота била његову главу живу оставиши.*⁵ Окупљеном народу, којем је писменост била велика непознаница, „писмо које сече” дубоко се урезало у памћење.

Једно писмо спомиње и Сима Милутиновић Сарајлија. Он наводи како је потурица и ухода кнез Максим из села Губеревца у Остружници, у једној „дашчарној крчми”, ухватио несмотрен разговор о буни који се водио између проте Марка Дољанчевића и неког скелеџије. Пошто Максим дојави Турцима поверљиве поруке, они „склептају” проту и код њега пронађу некакво писмо из којег сазнају за договор између „царских” Турака и кнезова.⁶ За кнеза Максима се и потом у Устанку казује као о турском шпијуну и калаузу. У селу Дрлупа, у којем се збио први окршај устаника против дахијске војске (12. фебруара 1804), кнеза Максима су срећемо у Аганлијином друштву. Он умирује устали народ тога краја, одвраћајући га од Карађорђа, али и предводи једну чету Срба која је пристала дахијама. У овом окршају, с турске стране је погинуо један Турчин и рањен сам Аганлија, као и још неколико Турака, а са српске стране погинуо је Карађорђев момак Јован Ђауровић из села Барошевац, а Станоје Главаш је рањен у главу.⁷ Недуго затим, у селу Врбица, кнез Максим лукавством спасава Кучук-Алијину војску српске устаничке заседе. О томе Прота Матеја Ненадовић бележи казивање старца Станка из села Врбица који је био сведок догађају. Турци су тада успели да избегну из Врбице захваљујући дојави о лажном кретању Турака. Будући да су извештени на српском језику и током ноћне тмине, Срби су пове ровали и упутили се погрешним путем да нападну Турке који су се, онда, уз помоћ лукавства безбедно извукли. Станко потом додаје: *Ваљда је оно викао Максим из Губеревца који га (Кучук Алију) је свуда водио.* Ову претпоставку потврђује и историчар Лазар Арсенијевић Баталака: *Кучук Алија не би се усудио на овај пут од кога је морао одусташи кад је у Врбицу дошао, да му није услугу у штом учинио Србин, удворица турска, кнез Максим из Губеревца нахије београдске.*⁸ Према казивању старога Гаје

говора са земунским трговцима, као врста јемства за плаћање муниције и оружја (Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, I, С. Паланка 1993, 57).

⁵ Прота Матија Ненадовић, *Мемоари*, Матица српска — СКЗ, Нови Сад — Београд 1969, 93.

⁶ Симо Милутиновић Сарајлија, *Сербијанка*, прир. Душан Иванић, СКЗ, Београд 1993, бр. 11, 60—75; Вукићевић, *Карађорђе* I, 266; Љушић, *Вожд Карађорђе*, I, 57.

⁷ *Казивања о српском устанку 1804*, 101 и 132.

⁸ Лазар Арсенијевић Баталака, *Историја српског устанка*, I, Београд 1898, 153.

Пантелића, кнез Максим је због својих недела страдао већ прве године Устанка. Војвода Јанко Катић га је, уз помоћ свог побратима Турчина из Београда, преваром намамио у Рогачу и потом погубио.⁹ Јанко је, према једном документу који садржи списак „побијени Људи за Кара-Ђорђева времена од Старешина без Правитељства”, у селу Дубаљ погубио и нахијског кмета Станоја Мартиновића „што је предводио Турке те су једно момче убили”.¹⁰

Такође, у централној Шумадији, у данима устаничког повоја, истакнута је опструктивна делатност угледног Србина, старца Томаша туфегџије (пушкарса) из Венчана који је мештанае свог села одвраћао од мобилизације у устаничку војску, уверавајући их да ће „зло проћи који уз ајдуке пођу”. Сазнавши за то, гневан Карађорђе из Сибнице крене сву своју војску од 3000 људи у Венчане с намером да ухвати Томаша и пред војском га за пример погуби. Слутећи Карађорђев наум, Томаш избегне, те када Ђорђе са војском стигне његовој кући застане му само сина којем никакво зло не учини, него га приклучи осталој војсци и објави да „син за дела оца не одговара”, чиме је тако и свом ранијем оцеубиству дао идеолошки смисао.¹¹ Тада је упутио и јасну поруку и претњу „потурицама”, обесивши заробљеника Турчина о врата Томашеве куће. О принудном приступању Срба у устаничке редове, у страху од Карађорђеве одмазде, посведочио је и Божидар Грујевић у дневничкој белешци од 9. јунија 1805. године: „(Карађорђе) потера све, и који није хотео, њему Турчина обеси о врати, или закоље, онда бојећи се село глобе, сви су устали”.¹² И касније, током Устанка, Карађорђе није праштао дезертерство и непристајање устаничкој војсци. Тако, причало се и о једном страшно сувором Вождовом поступању. Уочи битке на Делиграду 1811. године, када су се његови момци разлетели по Шумадији у врбовку војске, у селу Страгари, неки Глиша (Сима Глишић) не само да се није одазвао позиву него је и убио једног Карађорђевог момка. Сазнавши за то, Карађорђе је одјурио у Страгаре, пресудио Глиши сmrђu и још му побио све живо што је затекао „у дому и у роду”. Старијег сина Симу обесио, средњег Рају стрељао, а кћери убио. Само је, случајем, нечувеној одмазди измакао најмлађи Глишин син, Лаза, који се у игри с децом нашао ван села. На овог се Лазу, вели прича, дugo показивало као на неко чудо.¹³ У овом случају гнев је Црнога Ђорђа потпуно обузeo, те је пренебрегао сопствену, претходно споменуту, објаву да потомци не одговарају за дела својих родитеља.

⁹ Казивања о српском устанику 1804, 112

¹⁰ Славко Богојевић, *Списак Сверху побијени људи за Кара-Ђорђева времена, Годишњак Народног музеја у Шапцу*, Шабац 2002, 288.

¹¹ Казивања о српском устанику 1804, 42. Карађорђе је, према једној приповедној варијанти, заповедио своме другу и побратиму Ђорђу Остојићу из Остружнице да убије Петра, пошто га је Марица заклела мајчинским млеком да пресуди оцу који их је хтео одати Турцима због бега у Немачку (Вид. исčto, 15).

¹² Божидар Грујевић, *Дневник*, нав. према: *Мемоарска проза XVIII и XIX века*, прва књига, прир. Душан Иванић, Нолит, Београд 1989, 28; Вид. и *Мемоари*, 167.

¹³ Казивања о српском устанику 1804, 146; Милан Ђ. Милићевић, *Карађорђе у ђовору и у швору*, Чигаја, Београд 2002, 54–55; Радош Љуштић, *Вожд Карађорђе*, прва књига, Удружење за српску повесницу — Задужбинско друштво „Први српски устанак”, Београд 2000, 151.

Издајство се приписује и Теодосију Марићевићу за којег се вели да је био у договору са Кучук Алијом да умири народ „па да он буде старешина и да раја буде као што је и била”.¹⁴ О овом пре Устанка угледном трговцу из Орашца и његовој потоњој устаничкој улози и судбини колале су разноврсне приче од којих је најгласовитија она коју наводи Вук Каракић, а која се, узгред буди речено, знатно и суштински разликује од казивања Јанићија Ђурића и Петра Јокића, иначе сведока ових догађаја.¹⁵ Вук тврди како је предводништво на другом збору завереника у Орашцу 1804. испрва нуђено Станоју Главашу, па је он као хајдук то одбио, а потом Теодосију који то пак као угледни „кнез” такође није прихватио, али је зато за вођу предложио Карађорђа као већ познатог хајдука, на којег би у случају неуспеха лако свалили кривицу. А ако би се предузеће успешно протегло, мислио је, лако ће кнезови владати народом. Онда сви навале на Карађорђа који се бранио да није вичан да управља народом и да је „љут и зао, па оће одма да убије”. Теодосије обрече да ће подучити Карађорђа у управи, а што каже да је строг „баш такови сад и треба” и тако се Карађорђе прими старешинства.¹⁶ Међутим, како се Устанак успешно развијао, Теодосије постаје незадовољан испуштањем предводништва. Због тога је брзо испољио суревњивост, опозициони став, али и опструкцију Карађорђеве власти. Сукоб је био неминован и кулминирао је на Остружничкој скупштини 1804. године. Сви извори се слажу да је оружје први потегао Теодосије, али, будући неуспешан, пао је погођен из Карађорђевог оружја, након чега је од смртних рана убрзо издахнуо у Орашцу. Једни извори сматрају да је до чарке дошло око плаћања муниције и оружја земунским трговцима,¹⁷ док други, како је већ претходно споменуто, оптужују Теодосија за устанички неуспех на Јагодини и шуровање са дахијама. Међутим, биће да је сумња у Теодосијево издајство накнадно подстицана, након Теодосијеве смрти, и то од Карађорђу привржених сарадника попут казивача Гаје Пантелића како би се и на тај начин мотивисала исправност Вождог поступка, јер је овај догађај, судећи по многобројним забележеним приповедним варијантама, имао великог одјека и могао је устаничког вођу знатно да компромитује.

Оптужба за издају такође је послужила као својеврсни заклон и војводи Јакову Ненадовићу како би се обрачунао са својим, у то време, најжешћим противником — непослушним и херојски храбрим харамбашом Западне Србије Ђорђијем Обрадовићем Ђурчијом званим Ђурта. Ђорђије се убрзо надалеко прочуо јунаштвом, тако да је Карађорђе своме имењаку учинио почаст и послао му срдачне поздраве. Стога је Јаков Нена-

¹⁴ Казивања о српском устанку 1804, 110.

¹⁵ Вид. о томе: Бранко Златковић, *Први српски устанак у договору и у шовору, Анегдоће и сродне приповедне врсце усмене књижевности о Првом српском устанку*, Институт за књижевност и уметност — Фонд „Први српски устанак”, Београд 2007, 182—184.

¹⁶ Вук Стеф. Каракић, *Даница, Сабрана дела Вука Каракића*, књига осма, прир. Милорад Павић, Просвета, Београд 1969, 332.

¹⁷ Казивања савременика, *Мемоарска ћрађа о Првом српском устанку*, прир. Љубодраг Поповић, Фонд „Први српски устанак”, Аранђеловац, 27—28.

дoviћ strahovalo da mu Ђurčija ne preotme starošinstvo na koje je on kao brat kneza Alekse polagaо, ali se tek počeo mешati u narod koji ga je tek posle Aleksine smrti počeo pomalo priznavati. Do prvog otvoreног sukoba meђu њima došlo je na Čokeshini (april 1804), odakle je Ђurčija u pomoћ pozvalo Jakova koji je, držeћи tada Šabac pod opсадом, došao tek s nekolikočinom vojnika. Vidjevши da se ne mogu održati, Ђurčija je odustao od borbe, zбog čega ga je Jakov optužio da se prepao Turaka. Uvređeni Ђurčija je sa svojom четом napustio положај, што је потом учинио и Jakov, izmakavши коњem pred sam почетак боја. Iako su malobrojni banioci Čokeshine pretrpeli težak poraz i bezmalo svi izginali, ipak su i Turci ostali desetkovani, te se Šabac bez otpora predao. Pobedonošno ušavши u Šabac, Jakov je затим по целој Mачvi na skelama i za starošinu postavio svoje људe. Nakon svajе на Čokeshini, Jakov i Ђurčija se izmirile i odu zaјedno na Vračar, па потом i na Пожаревац, posle čega se ponovo жестоко заваде. Kada Jakov присвоји већи део пожаревачког плена, Ђurčija je љутит пребивао на Vračaru, odakle se затim sa svojim хајдуцима упутио назад ка Дрини још додатно озлојеђен, пошто је Karađorđe ubio једног његовог момка по имени Timotiјe, наводно због непоштовања командног наређења. Када бесан Ђurčija заје у Mачву, он онда поизбацује и растера све Jakovљеве људе и наместо њих постави своје, а на Митровачкој скели остави свога брата Jovana, те оде да на устанак диге Jadar i Rađevinu. Nakon знатних почетних успеха, војска потом поче да се растура, те Turci напослетку успеше да продру у Jadar i Mачvu. Повређених интереса, Jakov одмах стане да ради Ђurčiji о глави, те улучи прилику да га окриви за турско продирање. Опао га је код Црног Ђорђа да је за новац пропустио Turke из Bosne koji су у Шапцу исекли седамдесет и шест Srba.¹⁸ Због тога, напомињу извори, Jakov добије допуштење да ubije Ђurčiju, па како то не би изгледало као сасвим самовољна одлука, он поведе и нешто војске из Beogradске нахије, те у Novom selu под изговором даљег договарања око заједничке устаничке борбе, Jakov на превару ubije Ђurčiju i његова два momka, потом i brata Jovana, као i још тридесет његovih momaka koje је narod по Ђurčiji zvaо Ђurtinovcima.

Jakov је, како се налази у једном документу, у шуми код Церовца убио i knезa posavskog Todoru Miјatoviћu, јер „речено је да је био издајник i да је чету оставио, a отишао у град Turcima te однео кусур порезе”.¹⁹

Vuk nalazi da je 1806. godine i sam Jakov Nenadović spremao beg u Austriju. Sa Zabrežja ga je silom vratilo Ćinčar Janko. Jakov је потом u

¹⁸ Гаврило Ковачевић, *Пјесн о случајном возмущењу в Сербији 1804. љета*, Будим 1804. Овде се наводи према: Гојко Десница, *Историја Србије у делима књижевних великана 1804—1907*, Београд 1987, 303; Леополд Ранке, *Српска револуција*, Фонд „Први српски устанак” — СКЗ, Аранђеловац — Београд 2002, 76—77; Сима Милутиновић Сараљија, *Жижија устаника*, прир. Милорад Радевић, Коцељева 2003, 42—52; Вук, *Даница*, 347—348; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, I, Београд 1876, 440—441; Милићевић, *Поменик знаменијих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 861.

¹⁹ С. Богојевић, 284.

селу Дријен исекао попа Милована из Грабовца, говорећи да га је опадао Карађорђу како хоће да бежи у Немачку.²⁰

У то време, уочи Мишарског боја, у истом крају Србије, када је босански везир са седам паша и многим капетанима кренуо из Босне ка Шапцу, српске старешине нису могле да на окупу одрже војску и да заштите народ од робљења и харања, па су се Мачва и Поцерина биле скоро сасвим предале. Из тих дана остале су упечатљиве анегдоте. Српски кметови већ одевени у „црвене бињише“ (знак подаништва Турцима) почели су да се отимају ко ће бити кнез. Шушкетајући у говору, један је гласно заговарао: *Ја к'ез, ја к'ез.* Посматрајући како се лакта за кнезовско место, Мијајло Ракић из Мровске рече му: *Бре, ако тиे увати Каџарђе у руке, видећеш какав ћеш бити кнез.* Међутим, још је понека чета била одметнута по шумама, па када видеше да Турци пале села, онда Живко Дабић, момак војводе Јакова Ненадовића, повиче: *У бусију, јунаци,* како би ту дочекали Турке. На то му Мата из Грабовца довикне: *Какву бусију, несретниче, осстави тиे козије ноће (шиштиоље) под кладу, па ајде да тиे предајем Турцима, јер је Турчина као у гори листа; ми се никако одржати не можемо!* Од тога се војска препадне и растури кудкоје, а старешине које нису хтели да се предају „попадну опанке па бежи у луг“, кријући се од Турака и од преданог народа.²¹

Такође, у Источној Србији, већ у првим устаничким данима, погинуо је Стојко Кривокућа. Овај истакнути јунак родом из села Медвеђа у друштву са Стеваном Синђелићем и осталим ресавским војницима на месту Јасењар дочекао је Турке и многе потукао. И баш је у том боју и настрадао, прича се да га је убила пушка од српске стране „само се не зна: је ли то било нехотице или навалице из какве освете“. Војницима је било жао због смрти овог јунака, па је сваки узео у руку по камен и бацивши га напред узвикнуо: *Проклећ био ко уби Кривокућу.*²²

Пет година касније, маја 1809. године, легендарном смрћу настрадао је и војвода Стеван Синђелић у Боју на Чегру код села Каменица. Овај одсудни бој је највећи српски устанички пораз пре пропасти 1813. године. До њега су довели суревњивост, неслога и издајство двојице старешина — Милоја Петровића Трнавца, главног заповедника војске која се упутила правцем Ниша, и дотадашњег заповедника те области војводе Петра Теодоровића Добрњца. За Милоја се вели је од нишког паше примио „пуну лубеницу дуката“ да изда Србе на Каменици, а за Петра Добрњца да је, свађајући се са Милојем, самовољно напустио бојни положај, одвратио Хајдуку Вељку да притекне у помоћ и позвао Турке.

Према усменом предању, над обојицом је задовољена правда. Милоје је неславно свршио, глава му је на тањиру донета у Београд и изло-

²⁰ Вук Стеф. Каџић, *Историјски списи*, II, *Сабрана дела Вука Каџића*, књига шеснаеста, прир. Радован Самарџић, Просвета, Београд 1969, 213.

²¹ Јован Хаџић, *Бој на Мишару*, у: *Насилајање нове српске државе*, Зборник радова са научног скупа и поводом њега, прир. Ненад Љубинковић, Велика Плана 2000, 89—90; Вид. *Мемоари*, 223.

²² *Кнежевина*, II, 1107.

жена на срамоту.²³ Петар Добрњац је напустио Србију у друштву српских непријатеља. Прогањан проклетством издаје, оболео је од неке неизлечиве болести. Ни у највећим мукама није могао да се растави са душом, све док у Јашију није призвао к себи неколико Срба који су се тамо затекли — поп-Луку Лазаревића, Цинцар-Јанка, Илију Чарапића, Петра Чардаклију и Јеврема Ненадовића. Пошто се пред њима исповедио и признао да је издао Србе на Каменици, а угледни му Срби прихватили покајање, тек је онда испустио душу.²⁴

Судбина рудничког војводе Милана Обреновића у Букурешту није сасвим разјашњена. Иако у историографији нема поузданних доказа о његовој насиљној смрти,²⁵ у народу је постојало другачије уверење. По једној приповедној верзији каже се да је Милан Обреновић пришао издајничкој страни под утицајем Јована-Саве, кнеза суводолског,²⁶ који га је саветовао: *Ајде, човече, да ће саспавим с везирима и царевим већилима, ће уреди и изсеци ће ајдуке и ућефали земљу с царем, па држи.* Када је Милан потом ишао у Влашку народним послом он је „малечко заметнуо и почео” да спроводи тајне планове, али су то Карађорђе и Младен осетили, па не хотећи га у Србији убити „да не буде на очима” они га поново отпреме народним послом у Влашку, те „крадом уреде те он сврши у Букурешту на пречац: отровали су га, и тамо му је гроб у Букурешту”. И Јован-Сава је неславно свршио живот. Под сумњом да је за Турке радио, њега „капетан Милован Гарашанин у боју, кад су од Турака узмицали, пиштолјем као на рачун турски у леђа рани. Донесу га у Рудник и ту је умро и једнако говорио и уздисао: *Ej, што се не освети ајдуцима и што иј не изсеко!*”²⁷

Војвода Младен Миловановић је од свих устаничких старешина показивао највише државничког дара, али је био оптуживан за кукавичлук. Нићифор Нинковић наводи занимљиво запажање једног руског официра о Младену као војнику: *Ми говоримо вашем везиру Младену: „Изиђи у бој!” А он говори: „Ja нећу, ja имам жену!” Па шта, ј.... му мајку, и ja имам жену, и ja сам се заклео боду и цару. Дођавола с мојом женом. Moja дужносћ је да йоћинем у бици, а она ће себи наћи другог мужа.*²⁸

Несрећна 1813. година изнела је на површину своје јунаке, али и кривце. Народ је у лицу војводе Младена Миловановића гледао главног виновника пропasti. Тврдоглаво заговарање и спровођење „погубног” ратног плана из 1813. године једна анегдота објашњавала је Младеновом пакошћу према Карађорђу и страхом да му не пропадну некаква имања у Источној Србији која су се налазила на самој граници са Турском.²⁹ Ово сведочанство, иако историјски неутемељено, карактеролошки је при-

²³ Константин Ненадовић, *Живот и дела великој Борђа Пејковића Карађорђа, Врховног Војвода, ослободиоца и Владара Србије и живот његови Војвода и јунака*, II, Беч 1883, 826.

²⁴ Истло, 800—801.

²⁵ Љушић, *Вожд Карађорђе II*, Београд — Г. Милановац 1995, 111.

²⁶ С. М. Сарајлија вели да је био бихорски кнез (Новопазарски санџак).

²⁷ *Казивања о српском устанку 1804—1850*, 108; Бартоломео Куниберт, *Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850*, књига прва, Просвета, Београд 1988, 46.

²⁸ Нићифор Нинковић, *Жизниописања моја (1807—1842)*, Матица српска, 1972, 60.

²⁹ Л. Ранке, 199; Б. Куниберт, 53.

мерено Младеновој страсти течења. Особито му се замера што није притекао у помоћ Хајдук-Вељку на Неготину. На основу једног писма, датираног 21. јула 1813. године, види се да командант Делиграда Младен Миловановић није могао да пошаље тражену помоћ Хајдук-Вељку, јер су Турци већ били продрли из Ниша у Топлицу.³⁰ Међутим, Вук Караџић, који је о Младену писао готово увек неповољно, навео је да Младен није хтео Вељку да упути помоћ. Своју тврђњу Вук је зачинио и једном Младеном изјавом упућеном на рачун Вељкове распојасаности: *Кад је мир, њему се јесма јјева и џо 10 музиканаша за ручком свирају: нек се држи сад.*³¹

У данима устаничке пропasti, истакнута је и негативна улога команданта дринског ратишта војводе Симе Марковића. Војвода Милош Обреновић, огорчен тешким српским поразом на Равњу, стао је јавно да „псује“ и „ружи“ кнеза Симу Марковића због катастрофалне ратне тактике. Да би одобровољио Милоша, Прота Матеја „стане намигивати нањ, говорећи му полако: *Буши, од Бога нашао! Знаш да ће доћи мали Божић (кад војводе на скујшићини морају за сваштшо одговор даваши).* Милош му на то здраво одговори: *Зар си ослејио, ше не видиши, да нас мали Божић не ће заједно наћи?*“³² Неповољно је певао о Сими Марковићу и Сима Милутиновићу, заједљиво га називјући „Кнез-Гизда“.³³

Међутим, највише је оспоравана издајничка, грчка, антисрпска дејлатност београдског митрополита, Леонтија Ламбровића (пореклом Грк, световно име — Лазар Ламбрөс). Историографија није посведочила толике његове грехе него је запазила да је митрополит Леонтије важио за једног од најопаснијих Карађорђевих неистомишљеника. Очигледно је да се Леонтијева истакнута друштвено-политичка активност сукобила са Карађорђевим интересима, па је Вожд на сваки начин настојао да доноси политичке одлуке мимо његовог знања. Карађорђе, који је 3. октобра 1813. године напустио Србију, у Недобином и Леонтијевом друштву, сву кривицу је бацио на своје сапутнике, оптужујући их за пропаст Србије и за наговарање да се са породицом упути ван њених граница. Снажна јавна сатанизација београдског митрополита може се протумачити и у кључу активне агитације и пропаганде Карађорђеве политичке струје која је грешке приписивала другој страни. У том духу, карактеристичан је анонимни политички памфлет, у којем су набројане опасне интриге митрополита Леонтија и руског посланика Родофинкина. Памфлет претендује да представи опште народно виђење устаничке пропasti. Од почетка Устанка Леонтије је као турски шпијун гледао како да поново подјарми Турцима пробуђену рају, па је Србима јавно претио: *Да ћеду сви врућим ёвожћем на челу биши јси ѳосаши ош Турака ако мусахила или йашу међу се не ђриме и Турцима се не окрену.*³⁴ Међутим, главна специјалност

³⁰ Вид. Милован Ристић, *Младен Миловановић*, Нолит, Београд MCMLXII, 188.

³¹ Вук, *Даница*, 74.

³² Вук Стеф. Караџић, *Историјски сабиси*, I, *Сабрана дела Вука Караџића*, књига петнаеста, прир. Р. Самарџић, 47; Куниберг, 64—65.

³³ *Сербијанка*, бр. 93, 6.

³⁴ Радослав Перовић, *Грађа за историју Првој српској устанку*, Београд 1954, 134.

овог „грчког туркофила” састојала се у агилном ширењу малодушности, поткопавању устаничког морала и подривању народа против Карађорђа. На путовањима по Србији Леонтије је говорио народу: *Саде вам је ћоре недо ћод Турцима; ћод Турцима вам је много боље било недо сада. Под Турцима сите ћлаћали, али бар нисите војевали, а саде и ћлаћаће и војујеће и кулукујеће, и ћроџаја.*³⁵

Судбоносне 1813. године, извори веле да је Леонтије посредством својих фанариотских агената, али и лично, широј лажне вести да је „Кара-Ђорђе болујући у Тополи умро. Да Светог Краља Кивот шкрипи; и то да је знак, да Србија ове године мора пропасти”.³⁶ Када је Карађорђе Леонтију наложио да попови и калуђери чине бденија за победу српског оружја, приповеда се да је митрополит на крају сваке литургије пакосно додавао: *Да ће гостод сјасни оноћа, који има љађу, да се у Немачку преко Дунава превести може.* Чак је и купио једну лађу за превоз народа на немачку страну.³⁷

Прича се да је, као велики грешник, оболео од неке болести, од које је боловао дugo и тешко. У највећим мукама, попут Петра Добрњца, са душом није могао да се растави све док се није исповедио пред више духовника да је крив за смрт свога добротвора и претходника митрополита Методија, преко чије је крви и дошао на место београдског митрополита. На његову се душу ставља и грех због смрти Хаџи-Рувима Нешковића. Наиме, кад Хаџи Рувим дочује да су кнезови у Ваљеву похапшени, а он не хтедне бежати преко Саве, а лако је могао, него дође у Београд, јави се код владике Леонтија. Међутим, Леонтије га није смео скрити него га пријави Аганлији. Овај пошаље момке те Хаџи-Рувима ухвате и на Варош-капији посеку, а касније варошани измоле његово тело и сахране га код цркве.³⁸

Пред саму устаничку пропаст, после пада Лознице 1813. године, Срби на Дрини су заробили пет Турака, а четрнаест посекли. Међу заробљенима се нашао и један Турчин од 125 година којег су одвојили у логор. Тада је Карађорђе упутио свога поверљивог сарадника Гају Пантелића да испита дуговеког заробљеника о турским намерама према Србима и њиховим устаничким вођама. Турчин је тада Карађорђевом поверилику објавио да је Устанак пропао, јер је проклетство косовске издаје поново оживело у српском народу: *Не можеће се одржати зашто вам се родио Вук Бранковић. Цару се ћодавашо да ће исстребиши кукољ из љубилице. Издаћи сите.* Распитујући се код Турчина о идентитету издајника и обричући му за то награду, овај му одговори: *Не знам, турске ми вере, душа ваља, Пејтар ли је, Павле ли је, Никола ли је. Сулејман ћаша зна и*

³⁵ Историја, 140.

³⁶ К. Ненадовић, I, 298; Милан Ђ. Милићевић, *Поједу у српску првостоличност заустављен на последњем добу Карађорђеве владе, тј. од половине 1812. до септембра 1813. године*, прир. М. Радевић, у: *Настајање нове српске државе*, прир. Н. Љубинковић, В. Плана 2006, 165.

³⁷ К. Ненадовић, I, 298.

³⁸ *Мемоари*, 94; *Поменик*, 295—298; Народна традиција је прихваћена и у званичној црквеној историји (Вид. Јевсевије Поповић, *Оцрквена историја*, I—II, Бард-фин—Романов, Београд—Бања Лука 2005, 630—631).

цар зна, а ви ћеће скоро знаћи ко је, и сви ће Турци знаћи и ви сви Срби знаћи. Цар му обећао да буде ортак у свој његовој земљи на 30 година. У Тополи 9. септембра 1847. године, записујући Гајина казивања, Исидор Стојановић га упита да ли се доцније сазнало ко је био тај Вук Бранковић, на шта му Пантелић, изненађен питањем, одговори: *А зар ти не видиши ко је? Милош Обреновић, који је исхребио све ваљање људе који нису били тврдни зулум турски.* Гаја је даље оптужио Милоша за несрећну Хаци-Проданову буну и на његову душу ставио многа јавна и тајна убиства заслужних устаника попут Петра Молера, Павла Џукића, Радича Петровића, Симе Марковића, капетана Драгића, самог Карађођа и Младена Миловановића.³⁹

Казивања о устаничким издајама, као што је с почетка предочено, започињу концем 1803. године опоменом проте Атанасија биковичког на последице косовске издаје, а свршавају се 1813. њеним оживљавањем и драматичном реализацијом велеиздајства. Према томе, очито је да се питање устаничке издаје у традицији не доживљава и не тумачи као аутохтона и посебна појава, него као део континуитета и последица проклетства косовске издаје која се отада увукла у српски народ и која се спорадично актуелизује и обнавља у времену и простору. Притом, Вук Бранковић се јавља као симбол и синоним за издајника. Поводом непријатељства устаника против босанских Турака током 1806. године, у писму од 4. априла исте године, Карађорђе са Советом пише владици црногорском Петру Петровићу да је Босна свагда у својим недрима гајила „не-частивога Бранковића семе проклето” које ради на томе да „избрише са свим име и благочестије србско”.⁴⁰ У традицији се сачувало и једно предање о некој „рупчаги” крај Крушевца о којој се збори као о месту где се некада налазио гроб Вука Бранковића којег су Турци поштовали. Међутим, када су Срби под Карађорђем освојили Крушевац, они су ископали кости, спалили их и пепео развејали по ветру, а место где су оне биле ружили су касније како се најгоре може.⁴¹

Branko Zlatković, M.A.

TESTIMONIES ABOUT BETRAYAL IN AN UPRISING — RESTORATION AND CONTINUITY OF THE MYTH ABOUT THE KOSOVO BETRAYAL

S u m m a r y

Various kinds of betrayal represent serious offences, and the most drastic ones are those that threaten the happiness and survival of a community or an entire nation. This paper singles out the stories discussing the cases of betrayal and dishonourable conduct

³⁹ Казивања о српском устанку 1804, 102—109. Такође, преноси се да су Турци из Босне пред пропаст Устанка викали Србима преко Дрине: *Предајте се, родио вам се ојећ Вук Бранковић да вас изда, ојећ сте изгубили царство* (*Историјски гласник*, 1—2, 1954, 234).

⁴⁰ Ј. Хацић, *Устанак србски ћод Црним Ђорђем I*. Прве три године, Нови Сад 1862, 53—54.

⁴¹ Кнежевина, 745.

of the contemporaries of The First Serbian Uprising (1804—1813). The notion of betrayal in this period of Serbian history, viewed from a specific written and oral narrative angle, is expressed in diverse forms, from fear of betrayal, through sporadic and individual cases of obstruction of the rebellious fighting, to the accusations related to decisive national disasters. However, on the basis of the outstanding selected narrative examples one can conclude that the phenomenon of betrayal in an uprising is not experienced as a specific and autochthonous case, but is interpreted as a consequence of the curse of the Serbian betrayal in Kosovo which entered the Serbian nation from then and which has just been revived from time to time and made current in new and contemporary historical circumstances. Thus the problem of betrayal in general becomes a specific archetype of the Serbian historical destiny; the person traditionally accused as the main participant in the Kosovo betrayal drama, Vuk Branković, in the rebellious epoch remained the symbol and synonym of a traitor, as well as the address to which people directed their most fierce national curses and hardest scorns.

БОРАВАК ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА У ТРСТУ (од лета 1802. до 13/25. јуна 1806)

Нада Савковић

САЖЕТАК: Неоспорни углед који је Доситеј Обрадовић имао међу сународницима користио је приликом боравка у Трсту (1802—1806) и да их подстакне да помажу устанике у Србији; успеси Срба инспирисали су га да 1804. испева химну устаницима *Пјесан на инсјурекцију Сербинов*. Слободна лука Трст привлачи наше писце због могућности да раде као кућни учитељи код богатих Срба, њиховог меценарства, као и због близине штампарије у Венецији. Доситеј није ту много писао, написао је *Ешику* и други део *Собранија*; своју стваралачку енергију усмерио је на остваривање идеје о оснивању школе и штампарије, настојао је да подстакне наше писце на писање низа књига најпотребнијих за образовање народа, које ће моћи да се користе и као уџбеници у његовој будућој школи.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Доситеј, Трст, Први српски устанак, Павле Соларић, просветни план за Србију: школа, штампарија и књиге за образовање народа

Пре долaska у Београд у августу 1807. године, Доситеј Обрадовић је од лета 1802. до 13/25. јуна 1806. године боравио у Трсту. Два пута је већ био посетио овај град, био је у пролазу пред крај 1771. а у јесен 1779. године остао је ту неколико месеци. Доситеј у Трст стиже на врхунцу славе и у позним годинама (имао је 63 године); са свих страна где су живели Срби стизале су му похвале, сматрали су га српским Сократом. Надао се да ће овог пута у Трсту имати више среће и да ће поред послса, који ће му омогућити да пише, наћи и мецене за издавање својих књига. Он у писму епископу Мојсеју Миоковићу¹, тада архимандриту, објашњава своје намере због којих се обрео у Трсту: „Ја желим, ако јошт које време будем на земљи, мени најдрагоценје потомков наших воспоминаније јошт боље заслужити. Зато и намеравам, по идућем августу у

¹ Мојсеј Миоковић (1770—1823) је за епископа горњокарловачког посвећен 1807. Увео је ред у епархији, много је радио на отварању српских основних школа; 1820. у Плашком је основао богословију. Бавио се и сликарством, многе иконе које је насликао поклањао је црквама у свом владичанству.

Венецију прећи и ту јоште што издавати”.² Својим образовањем, мудрошћу, човекољубљем, племенитошћу и друшљубивошћу остављао је снажан утисак не само на своје сународнике, него и на странце. Јован Скерлић предочава да је руски слависта Андреј Кајсаров, који га је упознао у Трсту 1805. године, написао: „То није обичан човек”.³ Андра Гавриловић подсећа да је ту провео четири угодне и веселе године живота, окружен пријатељима и поштоваоцима, као и да је био у релативно српском окружењу.⁴

Када је Доситеј 1802. стигао Трст у граду је живело 85 српских породица, са 309 лица, које су биле чланови Српске православне општине.⁵ Божидар Ковачевић, пак, наводи да је тада у граду, који је без предграђа имао око 33.000 становника, живело око осамсто Срба, највише Бокеља, Херцеговаца, Личана и Крајишника из Книна; било је доста радника, слугу, калфи и занатлија, али и моћних трговаца који су припадали привредно најјачем слоју.⁶ Павле Соларић у свом *Землеописању* (1804) каже да је Трст „славни и важни купечески град”⁷ у којем живи 32.676 житеља, да у њему годишње пристаје 500 великих и преко 6000 обичних трговачких бродова и да је особита, слободна лука, једино пристаниште од важности, да има „3 римске цркве, 4 монастира, 1 цркву и 1 капелу сербску, 1 цркву грческу, арменску, такођер едну евангелическо-лутеранску”.⁸ Историчар Фабио Кузин је писао да је Трст од средине XVIII до средине XIX столећа био „космополитски град”.⁹ Већина становника је као главни језик за споразумевање и пословање користила италијански језик, који се сматрао језиком поморства и трговине у насељима на јадранској обали и Леванту. Оваква атмосфера свакако је годила Доситејевој отвореној природи; он је људе поштовао без обзира на порекло, веру или нацију.

Трст је град са дугом традицијом, некада је ту постојала илирско-келтска насеобина Тергесте. На старовенетском реч *tergeste* је значила трговачки град; *terg* = трговина, *este* = град. У XVIII столећу град је доживео убрзан развој, првенствено захваљујући процвату своје луке, која је крајем столећа постала центар привредног живота града. Развитку луке је допринело неколико околности: политичка и привредна декаденција Млетачке републике, прогресиван привредни развој тршћанског за-

² Доситеј Обрадовић, *Сабрана дела*, („Писма Доситеја Обрадовића”), књ. III, Пропсвета, Београд 1961, 270.

³ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд 1953, 79.

⁴ Андра Гавриловић, „Доситеј у Трсту”, у: *Годишњица Николе Чубића*, књ. XXIII, Београд 1904, 256.

⁵ Миодраг Ал. Пурковић, *Историја Српске православне црквене оштпине у Трсту*, Српска православна црквена општина у Трсту, Трст 1960, 89.

⁶ Божидар Ковачевић: *Доситеј Обрадовић у првом српском устанку*, Просвета, Београд 1953, 9.

⁷ Павле Соларић, *Ново јражданско землеописање*, штампарија Пане Теодосијева, Венеција 1804, 105.

⁸ *Ibid*, 106.

⁹ Мита Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, Српска академија наука, Београд 1952, 81.

леђа, побољшавање саобраћајне инфраструктуре и, наравно, политика Хабзбурговаца. Град је од 1382. до 1918. године, са изузетком три Наполеонове окупације, био под аустријском, односно од 1867. под аустроугарском влашћу. Прва француска окупација била је од 23. марта до 24. маја 1797, трајала је, кажу Тршћани, таман толико да се испразни градска каса, друга је била од новембра 1805. до марта 1807, а трећа, најтејежа, од маја 1809. до новембра 1813. године. Иако је доживео три француске окупације, које су биле веома тешке, Трст је показао своју виталност. Аустријанци су га као слободну луку обновили 1813, што је утицало на брз опоравак града.

Цар Карло VI је сматрао да је за просперитет аустријског царства важан развој организоване трговине, поготову поморске, као и да је баш Трст место погодно за остваривање таквих планова. Зато је 1716. побољшао приступ луци, а следеће године је донео *Патеншт о шрдловини* којим су проглашена слободна пловидба по Јадрану, заштита и гаранција бродовима под царском заставом, као и могућност да се као гусари третирају сви који спречавају пловидбу. Он је 1718. потписао мир са Високом Портом, односно турском владом, о слободној пловидби и трговини; следеће, 1719. године Трст је проглашен за слободну луку. Ослобађање робе од царина почело је да привлачи многобројне стране трговце: Немце, Грке, Јевреје и, наравно, Словене са окупираних млетачких и турских територија, међу којима и Србе, који се ту трајно настањују од 1736. године.¹⁰ Срби, односно како су их овде звали Илирци, долазили су из Херцеговине, Боке Которске, Босне, Лике..., убрзо по настањивању укључују се у елитне друштвене слојеве града. Први доктор медицине Србин, Никола Николић, дошао је у град из Сарајева, како се претпоставља 1775. године. Досељавање различитих нација утицало је да град поприми оно што му и данас приписују — мултиетнички потенцијал. Карло VI је 19. новембра 1725. године Трсту одобрио нове повластице, што је дало нов подстицај напредовању трговине.

Марија Терезија, кћерка Карла VI, наставила је да подржава развигнутак Трста као луког, трговачког центра Империје, који је био привредно окренут ка дунавског регији. Коначно, 27. априла 1769. Трст је проглашен „слободним поморским градом”, због чега је ослобађање од царина важило за цео град, а не само за луку. Последњих година XVIII столећа Трст је постао политички аутономан, имао је гувернера, статуте и законе, које је аустријска влада посебно урадила; он је био најважнија лука Беча. Захваљујући *Повељи о привилегијама*, донетој 20. фебруара 1751.,¹¹ Тршћани различитих вероисповести имали су могућност да имају своје богољоје и слободно исповедају сопствену религију и пре издавања *Патеншта о штолеранцији* 1781. године, којим се у Царевини проглашавала верска равноправност и омогућавала и некатолицима слобода вероисповести. Прва црква Светог Спиридона намењена „неуједињеним Ис-

¹⁰ М. Пурковић, *Историја Српске православне црквене општине у Трсту*, 7.

¹¹ Мита Костић, *Српско шрдловачко насеље у Трсту XVIII века*, Српска академија наука Историјски институт, књ. V — 17, Београд 1955, 169, 170; М. Пурковић, *Историја Српске православне црквене општине у Трсту*, 4, 5.

точним Грцима”, која се налазила на истом месту где и постојећи монументални српски храм који може да прими 1600 верника, саграђена је 1753. године уз, између осталог, и новчану помоћ царице Марије Терезије.¹² Јевреји, који се помињу у једном документу из 1236. године, од 1684. до 1785. морали су да живе у оквиру гета, где су имали и синагогу.

За трговачки миље града био је карактеристичан језички, културни и религиозни плурализам, о чему сведочи и захтев директора Берзе и заступника грађанског кора из 1776. године у којем се тражи да се учење, како су то они говорили, илирског језика уведе у народне школе.¹³ Тај захтев је био одраз прагматизма, јер се желело да се омогуће добри трговачки односи са земљама јадранске регије. Марко Дого предочава да је Доситеј у Трсту преводио трговачке списе, наводи да је у децембру 1805. године првео уговор Јована и Димитрија Ђирковића са „*lingua slavona*” на „*пословни језик*” Слободне луке, односно на италијански (тршћански дијалекат) да би се оверио у Трговачком суду.¹⁴ Да је превод био веран оригиналу потврдио је Вићентије Ракић, који је за пароха српске цркве Св. Спиридон постављен 1798. године. Срби су у Трсту 1782. основали и своју школу, која је од 1. јануара 1792. радила с правом јавности; уз краће прекиде, ради и данас. Школске 1807/08. године школу је похађало четрдесетак ученика, дечака и девојчица узраста од 4 до 12 година.¹⁵ Неубичајено је да је у оно време радила мешовита школа. У време када је Доситеј боравио у Трсту тамо је био и Јоаким Вујић, који је радио као приватни, кућни учитељ у кући богатог трговца Антонија Квекића. Од писаца Доситеј је највише контактирао са Павлом Соларићем, Вићентијем Ракићем и Атанасијем Стојковићем.

Из Доситејеве преписке¹⁶ сазнајemo да је редовно читao новине на немачком и француском језику, имао је прилике да у тршћанским кафанима чита и италијанске новине. Могао је да прати шта се дешава са устаницима захваљујући листу *Osservatore Triestino* који је готово свакодневно објављивао дописе из Земуна о борбама Срба у току Првог српског устанака,¹⁷ као и бечком *Moniteur*-у и другим листовима. Под утицком тих извештаја трудио се да подстакне сабраћу да се шаље помоћ у Србију; он је њихову храбру борбу помогао са 400 форинти,¹⁸ што је била половина његове имовине. Успеси у борбама инспирисали су Доситеја да 1804. испева химну устаницима *Пјесан на инсјурекцију Сербинов* (Востани Сербије!), коју је посветио, како је написао, Србији и њеним

¹² Ђорђе Милошевић, *Il tempio di San Spiridone Trieste Crkva svetog Spiridona Trst*, Bruno Fachin Editore, Trieste s. a., 17.

¹³ Marta Verginella, „Il Nodo di Trieste”, u: Maurizio Zacchigna, *L'eredità dell'osterica*, Manifestolibri, Roma 2001, 9.

¹⁴ Marco Dogo, „Una nazione di pii mercanti. La comunità serbo-ilirica di Trieste 1748—1908”, *Storia economica e sociale di Trieste*, уредници Roberto Finzi и Giovanni Panjek, vol. I, *La città dei gruppi 1719—1918*, LINT, Trieste 2001, (http://www.rastko.org.yu/rastko-it/istorija/mdogo-serbi_t_riste_it.html).

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. III, 283.

¹⁷ М. Пурковић, *Историја Српске православне црквене оаштине у Трсту*, 80

¹⁸ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. III, 274.

храбрим вitezовима и синовима и војводи Георгију Петровићу, т. ј. Карађорђу.¹⁹ Гавриловић сматра да му је то и најлепша песма. Доситеј је у Трсту задесила и друга Наполеонова окупација града, која је утицала на замирање трговине, велику скupoћу; Српска црквена општина је Французима морала да плаћа посебне доприносе.²⁰

Упоредо са привредним растом овог мултиетничног и мултирелигијозног града, развијале су се и многобројне иницијативе у области културе. У току владавине Марије Терезије Трст је израстао у велики град; средином XIX столећа имао је преко 100.000 становника. Богати српски трговци дали су допринос градитељском развоју града подижући лепе палате, које су сведочиле о њиховом успеху, моћи, угледу и богатству. На Тргу Понтеросо доминира *Палаћа Куртоловић* (1777) која репрезентује трговачки успех Јове Куртовића. На истом тргу је и кућа Драге Теодоровића, такође из XVIII столећа, троспратна лепа зграда, скромнија од Куртовићеве, у њој је боравио Доситеј;²¹ Драго Теодоровић је са породицом живео у другој кући. Претпоставља се да су Срби током два века саградили или купили шездесетак зграда и палата, од којих су неке и данас симбол овог града попут *Палаће Гойчевић* (1850). Ово четвороспратно здање у неокласицистичком стилу одражава романтичарски дух свог власника, украшено је са четири статуе, посвећене личностима из косовске епопеје: царица Милица, цар Лазар, Милош Обилић и „Косовка девојка“. Позната здања су и *Палаћа Вучетић* (1836), *Палаћа Шкуљевић* на тргу Венеција, данас је власништво Српске црквене општине, као и неколико других палата Ризнића и других породица. Јован Николић је био власник читавог блока зграда на Тргу Сан Антонио, где је и један од најчувенијих тршћанских кафеа *Стела Поларе* (*Caffè Stella Polare*), како су га наши звали *Звезда Северњача*.

Православни трговци и бродовласници били су моћна тршћанска заједница која је крајем XVIII столећа поседовала једну петину капацитета слободне зоне. Неки од угледних тршћанских Срба били су изузетно богати; Драгутин Драго Теодоровић је имао 40 галија, а Стеван Ризнић чак 50. Њихови бродови су пловили од Америке до Индије. Од 14 тршћанских компанија осам је било под контролом Илира, а од 15 осигуравајућих друштава, колико их је било у граду 1805. године, три су била у целости илирска, три грчка, а три мешовита грчко-илирска; у преосталих шест већински капитал је припадао другим нацијама.²² Колико су Срби били угледни и богати потврђује и податак да су међу десет трговаца, које је француски генерал Солињак 1806. узео за таоце док му се не исплати намет, били Матија Лазовић, Јово Куртовић и један

¹⁹ Песма је први пут објављена као посебно издање 1804. у Венецији у штампарији Пана Теодосија у 20 примерака, Доситеј ју је издао о сопственом трошку, међутим није сачуван ни један примерак. Обично се штампа по тексту који је објавио Глигорије Возаревић у првој чести књиге *Живот и прикљученија*, Београд 1933, 135—138.

²⁰ М. Пурковић, *Историја Српске православне црквене оштанине у Трсту*, 76.

²¹ Б. Ковачевић: *Доситеј Обрадовић у првом српском устанку*, 10; Dejan Medaković, Giorgio Milossevich, *I Serbi nella storia di Trieste*, Jugoslvenska revija, Belgrado 1987, 147.

²² Ђ. Милошевић, *Il tempio di San Spiridone Trieste, Црква светог Сирилдана Трст*, 40, 41.

члан илирске општине. Двојица поменутих су, нажалост, били таоци и приликом треће француске окупације града; тада је међу таоцима био и Стеван Ризнић. У XVIII столећу захваљујући кумствима међу српским богатим породицама створио се најмоћнији клуб милионера у граду. Део новца они су одвајали да би помагали своје сународнике; Срби из Трста били су познати и као мецене књижевности. Вук Стефановић Караџић их је због тога сматрао као „најзнатније и најродољубивије у роду сво-ме”.²³ Мала али богата колонија српских трговаца и бродовласника ће, с једне стране, подржавати наше интелектуалце и уметнике у заједничким тежњама ка приближавању и прихватању западне културе и савремених идеја, а, с друге стране, помагаће ослободиоце у Србији. Близина штампарије у Венецији, могућност да раде као кућни, породични учитељи и поменуто меценарство привукли су већи број наших књижевника. Око Доситеја се створио песнички круг; Милорад Павић уводи појам *штампарашанска песничка школа* и пише о њеном стиху и песничким формама.²⁴ У другој половини XVIII и почетком XIX столећа ту су, поред Доситеја Обрадовића, боравили: Захарије Орфелин, Атанасије Стојковић, Јован Дошеновић, Павле Соларић, Јоаким Вујић, Вићентије Ракић, Викентије Љуштина, Јефтимије Поповић, Вук Стефановић Караџић, издавач и лекар Димитрије Фрушић. Фрушић је ушао у историју града јер је као лекар дао изузетан допринос изградњи нове велике болнице (*Ospedale maggiore*) на санитарном плану;²⁵ то је била највећа и најмодернија болница, после бечке, у Хабзбуршкој империји. У историји Трста Фрушић је записан и као управитељ културног удружења *Минерва*, једног од најстаријих културних друштава у Италији — основано је 1810. године. За Павла Соларића Трст је заводљив, сан који траје од детињства.²⁶ Наше писце је привлачио културни потенцијал града, из њихових дела је очуљиво да су они били поштоваоци италијанске поезије, музике и позоришта. Град је био и остао привлачен писцима, у њему су касније бивали: Рилке, Џојс, Звево, Саба, Иво Андрић... „Трст је можда једини италијански град који прпе сопствену славу од својих писаца”, говорио је Еugenio Montale.²⁷

Типични изглед са неокласицистичким здањима, која рапрезентују снагу новог трговачког центра, Трст је добио почетком XIX столећа, када је ту боравио Доситеј. Саграђени су *Берза* (1802), палате богатих трговаца, *Teatar Verdi* (1801). Прво тршћанско позориште основано је почетком века, 1705. године; названо је Сан Пјетро по оближњој парохији, а представе су се играле у сали *Градске палате* (*Palazzo di Città*). Сачувани програми указују на велик утицај венецијанског позоришта, па се имао утисак као да је ово позориште подружница венецијанских теа-

²³ Милорад Павић, *Историја српске књижевности класицизма и преформантизма*, Нолит, Београд 1979, 39.

²⁴ Милорад Павић, *Историја српске књижевности преформантизма*, Досие Научна књига, Београд 1991, 30—41.

²⁵ Ђ. Милошевић, *Il tempio di San Spiridone Trieste, Црква светог Спиридона Трст*, 42.

²⁶ Павле Соларић: „Песна о путешествију из Триеста у весни 1808”, у: *Сербски лепотић* (ЛМС), Будим 1826, четврта честица, 41.

²⁷ Marija Mitrović, *Sul mare brillavano vasti silenzi*, Il Ramo d’Oro Editore, Trieste 2004, 7.

тара Сан Моизе или Сан Самуеле. Скромна сцена није могла да задовољи све веће позоришне потребе, те је од 1798. до 1801. саграђен тзв. *Нови шеатар*, односно како се и данас зове *Театро Верди*, а старо *Позориште Сан Џетар* је затворено. Познате српске породице: Ризнићи, Војновићи, Јанковићи и друге биле су претплатници ложа у новом позоришту, које је имало шест галерија. У граду је постојала дуга музичка и позоришна традиција, а у новом театру су гостовали познати уметници и добре европске позоришне трупе, играни су комади Голдонија, Гоција, Волтера, Бомаршеа, али и Гетеа и Шилера. Веома често су одржаване оперске представе, изведено је много опера домаћих, тршћанских композитора али и дела Ђимарозе, Перголезија и Моцарта.

Колико су неки од српских трговаца волели италијанску оперу сведочи и епизода из живота Јована Ризнића (1793—1861), сина богатог трговца Стевана Ризнића. Између Трста и Одесе постојале су снажне трговачке везе, а фирма Ризнић је извозила производе из аустријских земаља, а увозила је из Одесе житарице, брашно, дрвену грађу, дуван и друге производе. Због француске окупације Јован је 1809. године напустио Трст, тамо је успешно водио породичне послове. Милорад Павић пише, но не наводи годину, да је млади Ризнић²⁸ са собом у Одесу, где се настанио да би водио породичну филијалу у Русији, повео и трупу италијанских певача. У Одеси је организовао оперу италијанског типа коју помиње Пушкин у *Јевгенију Оњеџину*. Јован Ризнић, један од најбогатијих трговаца у Одеси, био је и познат мецена. У родном Трсту подучавао га је Доситеј, који је очигледно утицао на младог Ризнића да заволи књигу. Његов дом у Одеси био је и познати књижевни салон, као љубитељ књига сакупио је богату библиотеку коју је касније поклонио Народној библиотеци у Београду.²⁹

Друштвени живот Тршћана у Доситејево време одвијао се углавном око Великог трга (Piazza Grande), где се налазила *Локанда*, на чијем првом спрату је био *Казино нобиле*, који су могли да посећују они са статусом грађана, страно племство, службеници државе и трговачка аристократија.³⁰ У приземљу *Локанде* био је *Кафе Карапа*, који је био отворен током целе ноћи. Обичан народ и морнари посећивали су таверне и мале, живописне кафетерије. У граду су били чести балови, а у последњој деценији XVIII столећа уведен је обичај, под утицајем Бече, да се неделјом одржавају концерти симфонијске и симфонијско-вокалне музике; овај обичај је био непознат у другим италијанским градовима.

Нажалост, од некадашње српске колоније, која је била видно присутна у Трсту век и по, преживели су ретки потомци. Неке од познатих породица су се угасиле јер нису имале потомство, неке су се расуле с

²⁸ Јован Ризнић се 1820. године у Трсту оженио прелепом Амалијом де Рип, у коју се касније заљубио Пушкин; са женом 1822. одлази у Одесу. Амалија је волела балове и позориште, као и Пушкин. Песник јој је посветио неколико песама, но њихова страсна љубав имала је трагичан край, јер је Амалија умрла од туберкулозе 1825. у 23. години.

²⁹ Љубивоје Церовић, *Срби у Украјини*, Министарство Републике Србије за везе са Србима изван Србије, Београд 1997, 55.

³⁰ D. Medaković, G. Milossevich, *I Serbi nella storia di Trieste*, 36.

ратовима, неке су доживеле финасијски крах, неке су, како то често бива, асимиловане.

Андра Гавриловић указује да Доситеј, иако је био надомак Теодосијеве штампарије у Венецији, у којој су се штампале књиге на ћирилици, иако је живео спокојно, ипак није много написао у Трсту, само *Ешику* и други део *Собранија*. По доласку 1802. у Трст Доситеј је с оригинална на грчком језику превео избор из проповеди Никифора Теотокиса, астраханског епископа пореклом са Крфа, но превод никада није штампан можда и зато што митрополит Стефан Стратимировић није допустио да се тај превод користи.³¹ У Венецији је 1803. објавио дело *Ешика или философија наравоучишелна по систему ё професора Соави*. Доситеј је одабрао *Ешику* Франческа Соаве (1743—1816), ерудите, универзитетског професора филозофије и калуђера сомаског реда, која је имала више издања и користила се као уџбеник на многим италијанским универзитетима. Он је ово дело прилагодио српским читаоцима, изоставио је више од две трећине текста, преузете идеје тумачио је на свој „оригиналан и популаран начин”,³² верније је преводио само дефиниције. Овакав приступ је био у складу са Доситејевим опредељењем да *Ешика* служи „за поуку и за етичко васпитање најширих народних слојева”.³³ Доситеј је одраније знао италијански језик, он каже да је био „неколико талијански научио”³⁴ у Кинину, значи током његовог првог боравка у Далмацији, и то пре 1763. године и одласка на Крф, јер се тамо служио овим језиком. На Крфу је учио и усавршио италијански језик.³⁵ Серђо Бонаца предочава да је Доситејева културна зависност од италијанског језика трајала десетак година, до његовог бечког боравка (1771—1776) када је научио немачки и француски језик.³⁶ Он сматра да је италијанска култура имала примарну улогу за духовни преокрет младог Доситеја ка култури Запада.³⁷ Доситеј је имао прилике и да приликом путовања по Италији, од севера ка југу, упозна и италијанску баштину и културу, као и начин живота. Међутим, на његово духовно формирање нису много утицале идеје италијанске културе,³⁸ од четири тзв. велике европске културе: немачке, енглеске, француске, италијанска, по утицају, свакако, није била на била првом mestu. Највећи утицај од италијанских стваралаца на њега имао је Франческо Соаве, који је, пак, био под снажним Локовим утицајем.

Због штампања *Ешике*, у јесен 1803. отишао је у Венецију, где је остао до априла 1804. Том приликом заједно са Атанасијем Стојковићем

³¹ М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској перспективи XVIII и XIX века*, 83.

³² Јован Савковић, *Прилози проучавању Доситејеве „Ешике”*, Ковчежић, Београд 1958, књ. прва, 35.

³³ *Ibid*, 35.

³⁴ Д. Обрадовић, „Живот и пријученија”, у: *Сабрана дела*, Београд 1961, књ. I, 189.

³⁵ Д. Обрадовић, „Ижица”, у: *Сабрана дела*, Београд 1961, књ. III, 83.

³⁶ Серђо Бонаца, „Доситеј Обрадовић и италијанска култура”, у: *Доситеј Обрадовић — човек и дело међу народима*, Међународни славистички центар, Београд 1990, 318.

³⁷ *Ibid*, 321.

³⁸ Бонаца сматра да су дискусије о односу зависности између језика и интелектуалног развјитка, које су преовладавале у италијанским лингвистичким круговима током XVIII столећа, могле да утичу и на Доситеја и његово залагање за писање књижевних дела на језику којим народ говори.

посетио је у Падови свог пријатеља Павла Соларића. За Соларића су то били, како је написао,³⁹ свети дани у којима се највише говорило о човекољубљу и о оданости према веома вољеним сународницима. Описом сусрета у Падови Соларић започиње обимни предговор на 54 стране за књигу *Сверх восиштанија к' чловјекољубију* Петера Вилома, коју је пре-вео и за коју је сматрао да би требало да се нађе у сваком племену српском као и хлеб насушни. Уочљиво је да је Соларић прихватио Доситејеве идеје у вези са развојем образовања и културе српског народа. Соларић се директно обраћа свештеницима, који су васпитачи народа, залаже се да се поред црквених књига у школама употребљавају и књиге из природописа, географије, т. ј. дела попут његовог *Земљеописанија* и Стојковићеве *Јесмественице*, као и дела из поучне философије. Заузима се, такође, и за увођење народног језика у народна училишта, као и да се сачини „једно поштено Сербско писмо”.⁴⁰ Он се пита докле ће српске књиге бити скупе, јер недостају штампарије; даје и конкретан предлог како би се могао сакупити новац за отварање мање штампарије.

Божидар Ковачевић⁴¹ сматра да су Обрадовић, Стојковић и Соларић у Падови водили веома важне разговоре, који ће оставити трага у њиховом каснијем раду, као и да је тај сусрет утицао на Соларића да се са свим посвети књижевности, али и да је Соларић охрабрио Доситеја да ради на остваривању идеје о оснивању школе. Планирано је да се подстакне писање низа књига најпотребнијих за образовање народа. Стојковић је већ од 1801. до 1803. објавио и тротомно дело *Физика „простим језиком* писана за род славено-србски”, Доситеј је штампао *Енциклопедију*, а Соларић је писао *Ново гражданско земљеописаније*. Те и друге књиге из природе, рачунице, разне граматике требало је да буду, касније су и биле, уџбеници и у будућој Доситејевој школи. Мита Костић⁴² указује да је Доситеј отишао из Трста са раније осмишљеним просветним планом који је ускладио са реалним потребама Србије, а који је поред оснивања веће школе и штампарије подразумевао издавање: опшире књиге о земљорадњи и сеоском домаћинству коју треба написати у складу са особеностима српског земљишта и климе, затим књиге о занатству и ручном раду, о трговини и морепловству, као и из математике, опште статистике, природног права, описа нарави, обичаја и живота страних народа, путовања младог Анахарсија по Грчкој, природну историју о човеку, као и критички написану популарну и опширу народну историју.

О неопходности писања уџбеника за наш народ пише и Јован Дошевовић, Соларићев пријатељ, који је прихватио идеје Доситеје Обрадовића о корисности превођења за бржи и интензивнији развој српске књижевности и науке. У предговору своје *Численице*, за коју се поуздано зна да се користила као уџбеник о рачуну у Великој школи, Дошевовић позива на писање и превођење књига о различитим темама: „Наравоу-

³⁹ Павле Соларић, „Предисловје”, у: Петер Вилом, *Сверх восиштанија к' чловјекољубију*, штампарија при Пану Теодосију, Венеција 1809, 5, 6.

⁴⁰ *Ibid*, 45.

⁴¹ Б. Ковачевић, *Доситеј Обрадовић у првом српском усавијанку*, 12, 13.

⁴² М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској Јерсективи XVIII и XIX века*, 88.

чителне Науке, Историје, Географије, Земљаделства, Скотоводства, Грађанске должности”⁴³ и других.

Доситеј у предговору *Етапке*⁴⁴ износи и ставове у вези са развојем српске културе: он напомиње да је непоходно да се ствара и ради доког се живи, да српски народ треба да тражи, воли и поштује науку и просвећивање ума као и сви други слободни народи. Навео је имена писаца који су допринели развоју и просвећивању српског народа и његове културе: Жефаровић, Орфelin, Вујановски, Рајић, Јулинац, Текелија, Трлајић, Стојковић, а посебно је истакао заслуге Божидара Вуковића, који је у Венецији отворио српску штампарију. Сви ти људи за њега су зрак српске просвећености и зоре која се приближава, односно пролећа наше културе.

У пролеће 1804. Доситеј је започео и до јуна је написао девет од планираних двадесет глава друге књиге *Собранија разних наравоучећелних вештије в йолзу и увеселение*, која је требало, како је желео, да буде његова лабудова песма.⁴⁵ До пролећа 1806. године, како напомиње Соларић,⁴⁶ написао је укупно 18 глава, те је *Собраније* остало недовршено. Ово дело, одраз његове духовне и интелектуалне зрелости, с насловом *Мезимац*, постхумно је 1818. објавио Павле Соларић. Оно садржи петнаест есеја и три источњачке приче (III, IV и V глава). Доситеј у есејима пише о важним темама као што су: питање језика као инструмента културе и неопходност увођења народног језика у књижевност; значај науке и просвете; учење историје; правилно индивидуално и друштвено васпитавање деце; пише о љубави, истинолубивости, правдольубивости, родольубљу. Шеста глава садржи текст „О дужном почитанију к наукам”, који је Доситеј читao 1808. године приликом отварања Велике школе у Београду. Занимљиво је да у све три источњачке приче уноси алузије о приликама у којима живе Срби. Колико су устаничке борбе Срба снажно деловале на Доситеја указује и његово мишљење о ратницима, он понесен осећањима родольубља испред философа и научника, које је највише ценио, ставља баш ратнике, зато што они оно што је најдрагоценје — сопствени живот — дају за отаџбину.⁴⁷

У јесен 1804. Доситеј поново одлази у Венецију, која му се више допадала него Трст, у који се вратио почетком 1805. У новембру 1805. Наполеонове трупе поново су окупирале Трст. Промена животних околности, последице окупације, као и успешне борбе српских устаника до-принеле су још интензивнијим осећањима родольубља и припремама за његов одлазак у Србију. Ово је уочљиво и у преписци⁴⁸ коју је водио у Трсту: писао је Трлајићу, Стојковићу, Соларићу, синовцу Григорију и неким својим читаоцима, свештеницима и трговцима углавном из Вој-

⁴³ Ј. Дошеновић, *Численица или Наука Рачуна*, Штампарија Краљевског угарског универзитета, Будим 1809, XIV.

⁴⁴ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. II, 413—416.

⁴⁵ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. III, (Писма Доситеја Обрадовића), 273.

⁴⁶ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. II, (предговор Павла Соларића *Мезимацу*), 590.

⁴⁷ Д. Обрадовић, „Мезимац”, глава шеста, у: *Сабрана дела*, 1961, књ. II, 320.

⁴⁸ Сачувано је даведесет Доситејевих писама из тог периода, сва су сем једног, које је написано у Венецији, послата из Трста.

водине. Назива Србе милим родом,⁴⁹ пише да зна „да су моји Србљи красне и миле душе и лепа сердца“ те да зато и жели колико може „њима на ползу живети“.⁵⁰ Синовцу Григорију у јуну 1805. пише да би „радо у земљу прародитеља прешао“.⁵¹ У његовој преписци се уочавају и планови у вези са отварањем школе и штампарије у Србији.⁵²

Поред поменуте, химничне песме устаницима, Доситеј је крајем 1804. написао и песму у којој је славио свог пријатеља Глигорија Трлајића, који је својим делом задужио српски народ.⁵³ Песма гласи:

Умилно је видит зору с високих планина
И умилно рођај сунца из морских дубина.

Умиљато стадо пасе у весели часи
И свирале умиљато одзивају с' гласи.

Умилно је видит коло каквог нигди нема
И девицу кад се њему с другарицам спрема.

Ал' је мени најмилије рећи име твоје,
У ком блага и дарови србском роду стоје.

Твоје име српству дика, од сад и до века,
Певај, друже, до самога живота свершетка.

Певај песму, и опевај са дарови мусу,
По најлучшем, јединственом, Терлајича вкусу.

Трлајић му је узвратио такође песмом: *Здравица Досићеју Обрадовићу у Тријесту*, у којој преовладава тон изузетног поштовања, наклоности и пријатељства.⁵⁴

⁴⁹ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. III, 272.

⁵⁰ *Ibid.*, 276.

⁵¹ *Ibid.*, 285.

⁵² Писма: Стефану и Илији Гавриловићу (277 стр), Спиридону Милорадовићу Алексијевићу (282 стр), Петру I Петровићу Његошу (282. и 283. стр).

⁵³ Песму је, као и песму без наслова о *Ешици*, први објавио Андра Гавриловић у тексту *Досићеје у Трсту*; вероватно је написана 1804. јер Трлајић помиње да је у писму датираном 20. децембра 1804. године, које је изгубљено, прочитao песму. За другу песму се не зна тачно када је могла настати, сигурно је да ју је Доситеј написао у току свог боравка у Трсту. Обе песме су наведене у *Сабраним делима* Доситеја Обрадовића из 1961. на основу Гавриловићевог текста на 15. и 16. страни у III књ.

⁵⁴ Највероватније је Андра Гавриловић и ову песму објавио први у тексту *Досићеје у Трсту*, вероватно је написана непосредно по пријему Доситејевог писма крајем 1804. или почетком 1805. године као одговор на изгубљено Доситејево писмо написано 20. децембра 1804. Браћа Јовановић који су објавили Трлајићеве текстове штампали су његово писмо Доситеју Обрадовићу од 2. априла 1805. године, а ову песму ни не спомињу. Они су напоменули да је Трлајић песме, писма, једну беседу и једну прелекцију објавио у: „*Српском Летопису, Голубици, Бачкој Вили и Родољубицу*”, напомињу да су му „...многе песме остале у рукопису, па су пропале...” (Скујљени списци *Глише Трлајића*, Наклада књижаре браће Јовановића, Панчево с. а., 6.).

ЗДРАВИЦА
ДОСИТЕЈУ ОБРАДОВИЧУ У ТРИЈЕСТ
ОТ
ГЛИШЕ ТЕРЛАИЧА БАЧВАНИНА.

Oj, умно чедо Сербскога Парнаса,
 Дико наша, сербске славе гласа!
 Ког ми душа с усердијем грли,
 Обрадович Доситеју врли!
 У весељу и у свакој пошти —
 Здрав ми буди! И песмицу прошти!

Oj, кад би било да моћи имаде
 Душа казат' што чувствоват' знаде,
 Свет би чуо што није никада,
 Како тебе и вазда и сада
 Љубим, тебе, Музе избраника,
 Што је Србству и понос и дика!

Oj, Славјанства великоме мору,
 Гди кандила Божицама гору,
 Радо мислим о имену твоме,
 Најљупчем ми у животу моме,
 Радо мислим, јер за народ исти
 Промишљ'о си дању, ноћу и ти!

Oj, Сербска мајка родила нас оба,
 Сербска земља да би дала гроба!
 Када дође да при вечном суду
 Наши чини и греси пребуду,
 Лака б' била — ја је желим себи,
 Ка'но што ће срећом бити теби!

Oj, ал' о смрти још не има збора,
 Када Сербљин заљуљава мора,
 Србску наду још да опевамо,
 Лако наше коло поиграмо,
 Па тек онда — ал' ће слатко бити!
 Здравствуј! Брате! И не престај пити!

Доситеј је написао и стихове госпођи Софији Теодоровић, младој супрузи трговца Драгутина-Драге Теодоровића, према којој је гајио изнимну наклоност. Након што је читao и тумачио *Етика* у кући његовог домаћина и добротвора казивао је стихове:

Етика нам показује што јест чинит ружно,
 Да се од тог сви клонимо као да је кужно.

А шта треба испољават, шта правостју дише
 То у сваком сердцу треба само да се пише.

Хајд' погоди, милостива сад мени госпоже,
Што ли бедно сердце моје сад чинити може:

Етика му једно вели, на пристојност учи,
А, гле оно што ти мислиш жели да докучи...

Драго Теодоровић (1765—1818), Доситејев домаћин, човек који је пропутовао Европу и путовао по свету, био је један од највећих књижевних мецена. Јован Дошеновић веома похвално пише о томе;⁵⁵ богати трговац је имао обичај да се претплаћује на готово све српске књиге онога времена: узимао је повећи број примерака да би их касније делио онима који то себи не би могли приуштити. Поред Доситеја, Драго Теодоровић је помагао и Соларића и Атанасија Стојковића. Соларић ће му посветити стихове: *Посланица Драги Теодоровићу Тријешћанину*⁵⁶ у којима хвали мудру Софију која му достојно васпитава децу, хвали његову браћу и напомиње да је узалудно међу Србима тражити неког врсног попут Драге. Драго је био двадесет година старији од супруге Софије († 1852), која је била кћерка такође богатог Теодора Мекше. Лепа и духовита, Софија је поред српског и италијанског говорила и немачки језик. Доситеј је са њом волео да се дружи и разговара, на растанку ју је молио да му пише барем једампут.⁵⁷ По одласку из Трста Доситеј је писао брачном пару Теодоровић, а када се настанио у Београду предлагао је да Драго или неко од његове браће купи кућу у Београду.⁵⁸ Доситеј је у Србији настојао да негује везе за својим тршћанским пријатељима, но нажалост сачувана су само ретка писма.

Доситеј се од својих тршћанских пријатеља опростио у чувеној кафани *Звезда Северњача* (*Stella Polare*), која и данас, као један од најпознатијих тршћанских кафеа, ради у згради у близини храма Св. Спиридона, коју је Александар Вуксановић завештао Српској цркви општини. Његови следбеници приредили су опроштајну вечеру 13/25. јуна 1806. године; ово вече описао је Соларић у предговору *Мезимца*.⁵⁹ Он наводи да се најпре само њих неколико одабраних састало на вечери са Доситејем у једном паркићу, у предграђу, као и да их је касније у чувеној српској кафани *Звезда Северњача* било више,⁶⁰ те да је неки господин тршћански приметио да је то нека „тајна вечера била“ јер их је било тринаесторица. Предочава да је Доситеј говорио какав би требало да бу-

⁵⁵ Јован Дошеновић, *Численица или наука рачуна*, штампарија Краљевског Унгарског Универзитета Будим 1809, XI, XII.

⁵⁶ Песма је објављена у *Сербском лејбенсу* (ЛМС) Будим 1834. године у св. 36. на странама од 32. до 36. без наслова. Здравко Крстановић, који је приредио књигу Павла Соларића *Гозба: сабране џесме*, Српско културно друштво „Зора“, Београд 1999, сматра да је Соларић песму написао вероватно почетком 1808. године. Песма је уврштена и у *Антиологију стараје српске џесије* коју је приредио Младен Лесковац.

⁵⁷ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. III, 298.

⁵⁸ *Ibid*, 305.

⁵⁹ Д. Обрадовић, *Сабрана дела*, књ. II, 590, 591.

⁶⁰ Због реченице: „И ето их око вас баш дванаестерице!“, погрешно се наводи да су сусрету присуствовала дванаесторица људи, но било их је укупно тринаесторица као и на чувеној слици Леонарда да Винчија *Тајна вечера* са којом је овај сусрет и поређен.

де положај учених људи у ослобођеној Србији, да треба удесити да они не живе у беди и оскудици. Доситеј је сматрао да је потребно објављивати књиге из разних области: географије, агрономије, уметности, трговине, морепловства, историје, о разним занатима, математици итд. Његов одлазак био је инспирација неком од наших песника да напише песму *На одлазак Г-на Доситеа Обрадовића из Триеста*. Андра Гавриловић претпоставља да је аутор могао бити Соларић, Дошевовић, Вићентије Ракић или Тома Милиновић, јер су се сви они „служили стиховима или и песници били”.⁶¹ Песма гласи:

НА ОДЛАЗАК
Г-НА ДОСИТЕА ОБРАДОВИЧА
ИЗ ТРИЕСТА
случив. в среду јунија 13-го 1806. года.

Луна сије — — —
Са висине
Блага неба зорно гледа,
Гди и перси сердце преда
У сузам' се сладким купа —
Јер Он од нас сада ступа!

И зорњача
Ведра лица
Всу селену сада здрави,
И пријазним воздух прави,
Али једно само чује:
С бодом! С бодом — он путује.

Сунце сија — — —
Са висине
Блага неба зорно гледа,
Гди у перси сердце преда,
Уздах се у души скрио —
Срећан јуаш! му свуда био!

Павле Соларић је време Доситеја Обрадовића оценио као доба просветљења нашег ума, као доба када су Срби о свачему слободно мислили и када су почели употребљавати књижевност.⁶² Сматрао је да ће и будуће генерације неоспорно по овоме памтити Доситејево време.

⁶¹ А. Гавриловић, *Доситеје у Треју*, 246.

⁶² Павле Соларић, „Предисловје”, у: Петер Вилом, *Сврх восиштанија к' человјековојубију*, штампарија Пани Теодосију, Венеција 1809, 29.

Dr Nada Savković

DOSITEJ OBRADOVIĆ'S STAY IN TRIESTE

S u m m a r y

The free port of Trieste attracted our writers because of the possibility to work as private teachers in the houses of wealthier Serbs, their patronage, as well as the vicinity of the printing-house in Venice. Dositej Obradović stayed in Trieste (1802—1806) for the same reasons; he used his great reputation among his compatriots to stimulate them to help the rebels in Serbia. Success of the Serbs inspired him in 1804 to write an anthem to the rebels *Pjesan na insurekciju Serbinov*. Imbued by real patriotism, Dositej did not write much there, only *Etika* (*Ethics*) and the second part of *Sobranija*; these works and his correspondence indicate that he directed his creative energy to the preparation of an educational plan according to the needs of Serbia. In addition to the foundation of a greater school and a printing-house, the plan also included the publication of a series of different, most necessary books for the education of people, from the books on agriculture and rural households, to those about statistics and mathematics, as well as popularly written folk histories. His contemporaries like Pavle Solarić and Atanasije Stojković supported him and in their works helped the realization of that plan.

ПУТОПИСНА ПРОЗА МИЛАНА ЈОВАНОВИЋА МОРСКОГ

Горан Максимовић

САЖЕТАК: У уводном дијелу огледа освијетљен је цјелокупан књижевни рад, живот и дјело Милана Јовановића Морског (1834—1896), а затим је детаљно у средишњем дијелу огледа анализирана његова путописна проза, као један од значајних а заборављених опуса српског 19. вијека. Посебно су освијетљене особине путописног поступка на основу интерпретације објављених књига: *С мора и са сува* (1892), *Тамо амо ћо Исјоку* (свеска прва, 1894. и свеска друга, 1895), *Горе доле ћо Найуљу* (1898); те на основу анализе путописа који су остали расути по тадашњој периодици: „Слике из Херцеговачког устанка” (*Глас Црногорца*, 1876), „Тешки дани” (*Отаџбина*, 1881), „Поглед на море” (*Видело*, 1884), „Из далека” (*Бранково коло*, 1890), „Псевдо-Набоб” (*Дело*, 1894), „Концерат на мору” (*Бранково коло*, 1895), „Кап у море” (*Босанска вила*, 1896), „Крв није вода” (*Искра*, 1898), „Трагедија и комедија” (*Позориште*, 1898). Јовановићев путописни поступак карактерише наглашена симбиоза умјетничког и документарног, т. ј. укрштање казивања о догађајима и људским судбинама којима је био непосредни свједок на путовањима (највише у раздобљу од 1876. до 1882. године), те укрштања снажних путничких импресија о далеким просторима, земљама и људима (од Трста и Јадранског мора, преко Александрије и Средоземља, до Индије, Сингапура и Кине), са историјским реминисценцијама и географским студијама земаља и континената са којима се сусретао.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ: Милан Јовановић Морски, комплементарност живота и дјела, српски путопис 19. вијека, путописни поступак, документарно и умјетничко, Јадранско море, Средоземно море, Суец, Индија, Сингапур, Пенанг, Кина

* * *

1.0. Мало је српских писца 19. вијека који су пропутовали толике просторе и упознали тако различите народе, њихове културе и обичаје, као што је био Милан Јовановић Морски. Рођен је у Јарковцу (у Банату), 12. априла 1834. године, у трговачкој породици и крштен под именом Манојло, које је касније преименовао у Милан. Основну школу учио је у родном мјесту, нижу гимназију у Вршцу, а вишу гимназију у

Темишвару и Пешти (1854). Студије медицине завршио је у Бечу (1854—1865). Као студент активно је учествовао у оснивању српског ћачког књижевног друштва *Зора* у Бечу у јесен 1863. године и био је први његов предсједник. Радило се о дружини која је одиграла пресудну улогу у каснијем покретању Уједињене омладине српске у Новом Саду. Приликом прославе Вуковог рођендана, те обиљежавања педесетогодишњице његовог књижевног рада, на Митровдан 1863. године, Јовановић је у име српске бечке омладине одржао бесједу. На Вуковој сахрани, 29. јануара 1864. године у Бечу, био је међу петорицом студената који су почијели ковчег са његовим посмртним остацима до раке на Светог Маркају. „Има података да је у доба студија боравио у Црној Гори, а из његовог писања могло би се закључити да је у то доба такође походио Париз и Трст.”¹

У Бечу се оженио образованом и племенином дјевојком Терезом Лабор (умрла је у Београду 1893. године), касније наставницом њемачког језика у Вишој женској школи у Београду, која га је током цијelog живота пратила у различitim мјестима живљења. У браку су имали сина Младена. Прије завршетка студија, Јовановић је дошао у Београд 1865. године, где је добио мјесто хонорарног професора Хигијене и Судске медицине на Великој школи (1865—71), те на Вишој женској школи и Богословији (1865—70) и у реалци (1866—67). У јуну 1867. завршио је медицину у Лајпцигу, а већ у августу је стекао и докторат медицинских наука, тако да је од тада уз своје име, на свим књижевним и стручним, медицинским радовима, потписивао и докторску титулу. Изабран је за члана Српског ученог друштва 1869. године.

Београд је напустио 1871. године и преселио се у Нови Сад, незадовољан што његови предмети нису добили статус редовне катедре на Великој школи. У Новом Саду је био директор ниже гимназије, а активно је радио и као љекар, те на културном плану као члан управе и потпредсједник Матице српске (1872—74), заједно са Јованом Бошковићем и Костом Трифковићем. Узео је и значајног учешћа у политици, тако да је 1874. изабран за посланика на Српском народном црквеном сабору у Сремским Карловцима. Његовом драмом *Демон* отворена је у Новом Саду зграда Српског народног позоришта (1872).

Незадовољан политичким односима, а и због ослабљеног здравља, прешао је у Херцег Нови, где је радио као општински љекар, те као предавач у Поморском средњошколском заводу Србина, од 5. октобра 1875. до 12. јуна 1876. године. У љето исте године, за вријеме Српско-турских ратова, боравио је на Цетињу, а по свршетку бојева прихватио је понуђену љекарску службу код паробродског друштва Лојд, са породичним боравиштем у Трсту, на чијим бродовима је у току четири године пропутовао многе земље и континенте, све до Индије, Сингапура и Кине. Љекарску службу на бродовима закратко је прекинуо када се вратио на Цетиње након поновног отпочињања Српско-турских ратова,

¹ Иво Тарталаја, „Један заборављени мајстор српске прозе из периода раног реализма”, *Зборник радова Научног састанка слависта у Вукове дане*, Међународни славистички центар, год. 13/2, Београд 1984, стр. 131.

а зimu 1877—78. godine провео је у Напуљу у пратњи кнегиње Милене и престолонаследника Данила, да би потом остао на Цетињу све до kraја љета 1878. године.

У Србију се вратио 1882. године, када је именован за љекара на жељезничкој прузи у изградњи, тако да је двије године живио у београдском селу Ропочево. Потом је радио као општински љекар у Београду, да би од 1888. био постављен за редовног професора Хигијене у Војној академији, а предавао је и у Вишој женској школи и у Учитељској школи. Учествовао је у Српско-бугарском рату 1885—86. године, о чему је оставило у рукопису записе под насловом *Moje усјомене из Српско-бугарској рату*. У том раздобљу се интензивно посветио књижевном раду, а између остalog ureђивао је часопис *Оштаџина* (1891—92), те учествовао у оснивању Српске књижевне задруге 1892. године, у чијем првом колу је објављен Јовановићев путопис *С мора и са сува*. Редовни члан Српске Краљевске академије наука постао је у новембру 1892. године. Умро је напречац у Београду 25. маја 1896. године, а сахрањен је на Новом гробљу.²

Иако је ситније радове почeo писати још као гимназијалац, а прве пјесме, које из данашње перспективе дјелују неувјерљиво и слабо, објавио је 1859. године, Јовановић је као први озбиљан рад, који га је увео у свет књижевности, издвајао чланак „Наша критика”, објављен у *Лејтпису Матице српске* 1864. године. Затим је дошла његова негативна оцјена Змајевог препјева Љермонтовљевог *Демона*, након чега је услиједила дуготрајна оштра полемика са Јованом Туроманом у листу *Даница*, који је устао у одбрану Змајевог препјева. Поред више запажених позоришних, музичких и књижевних критика, огледа и расправа (објављиваних у *Матици, Јединству, Позоришту, Српским новинама, Лејтпису, Вили, Јавору, Младој Србадији, Српској зори, Оштаџини, Српским илустрованим новинама, Гласу Црногорца*), а као најзначајније издвајамо расправу „Поглед на драмску литературу о Косову”, те приступну академску бесједу „Поглед на индијску драму”, за Јовановићев књижевни рад можемо рећи да је најпотпуније остварен у драмама и путописима.

Као драмски писац Јовановић је био сљедбеник Шекспирове драматургије.³ На тематском плану био је настављач српске национално-историјске драме прве половине 19. вијека, те равноправни стваралац романтичне драме, седамдесетих и осамдесетих година, уз Ђуру Јакшића и Лазу Костића. У многим сегментима књижевне мотивације и композиције Јовановићеве драме данас изгледају недовршено, али завређују поновну пажњу и критичка тумачења. Као најзначајнију издвајамо историјску драму *Краљевска сеја* (написану 1864. а објављену 1872.), везану са срп-

² О животу и раду Милана Јовановића Морског најпотпуније је писао Андра Гавриловић, „Др Милан Јовановић (1834—1896)”, предговор у књизи: *Горе доле ћо Напуљу*, путничке црте, написао др Милан Јовановић, књига 47, Српска књижевна задруга, Београд 1898, стр. III—LVI; У новије доба опширно о томе писали су: Н. Ђорђевић и М. М. Николић, „Јовановић Морски, Милан”, *Лексикон писаца Југославије*, II, Нови Сад 1979, стр. 633—635.

³ Андра Гавриловић, *нав. дјело*, стр. XLIV—XLV.

ско-бугарске односе из времена Стефана Дечанског и бугарског цара Михаила, који је био ожењен Стефановом сестром Аном-Недом. Поред тога, објавио је и драмску алегорију *Демон* (1872), те драмску билогију: *Сан на јави* (1874) и историјску драму *Крстоносци* (1897). Превео је у стиховима Шекспирову шаљиву игру *Мера за меру*, а објављена је у наставцима у *Лештанију* *Машце српске* 1882. године.

Године 1881. штампана је „трошком Књижаре браће М. Поповића” у Новом Саду Јовановићева шаљива игра у четири чина *Несуђени*, коју је још у рукопису наградила Матица српска, а поједини критичари тога времена су је проглашавали чак и за „најбољу српску комедију”. На тематском плану, у организацији комичног заплета, у моралистичким и поучним циљевима, сродна је са комедијама Косте Трифковића које су јој непосредно претходиле. У типолошком погледу ради се о друштвеној комедији чији заплет је утемељен на критици малограђанског начина живота. Комична интрига заснована је на омиљеној теми — женидби и уладби из интереса, која је у српској комедиографској књижевности била актуелна још од Стеријиног времена. Богата и утицајна удовица Нена Веселићка најприје уговора вјеридбу своје кћерке Јелке са свршеним правником, али сиромашним Бршљаном Сарићем, а затим на брзину жели да уговори и вјеридбу своје нећаке Белане са младим трговцем Срећком Младићем. Покушај ове друге вјеридбе условљава читаву комичну перипетију, јер ни Младић, који је у забуни најприје пристао а затим се предомислио и поколебао, ни дјевојка нису гајили узајамне емоције, а Белана као типична помодарка била је заинтересована за практиканта Мату Горњака, вјештог плесача и забављача на малограђанским баловима и дружењима. До срећног расплета доводи Младићев пријатељ Вранко Зубић, који као прави комедиографски резонер на прослави на којој су вјеридбе озваничене вјешто спасава пријатеља од тог непримјереног брака и доказује Нени Веселићки да Белана мора да припадне Мати Горњаку. Зубићево резонерско дјеловање усмјерено је у два правца. Најприје да Белана у разговору са Срећком схвати да јој брак с њим, упркос богатству, не би испунио планове о кокетном малограђанској животу, а затим да Нена Веселићка пристане да јој се нећака уда за сиромашног практиканта и пропусти добру прилику какав је био Младић. На крају се, потпуно у складу са расплетом једне шаљиве игре, све завршава срећно, а Нена лаконски закључује да до тог брака није дошло јер Белана и Срећко нису били суђени једно другоме.

Јовановић је написао и велик број есеја из културне прошлости. Издавајамо: „Један листак из културне повести наше”, „Гантес и Јордан”, „Прилог историји купања”, „О музичи”, „Човек и тице селице”, „Море”, „Породично гнездо” и слично. Написао је више козерија и фельтона из савременог живота, међу којима издавајамо „Љубавна писма” и „Галебове”, који су објављени у новосадском *Јавору* (први фельтон 1874. године, а други фельтон 1879. године). Томе можемо додати и три приче објављене у *Оштаџбини* 1881. године: „Гардиста”, „Полицијски надзор” и „По моди удаја”; као и три приче: „Из мога свежња” (*Војислављева сјоменица*, 1895), те „Чаробна ружа” и „Чаробна свирала”, које

је из пишчеве заоставштине објавио Андра Гавриловић у *Искри* (1898). Посебно мјесто у Јовановићевом раду припада многобројним стручним и поучним чланцима, расправама и школским уџбеницима из медицине, хигијене и хемије, који су били посвећени просвећивању здравствене културе и подизању општег народног здравља.⁴ Све то потврђује нашу претпоставку да су личност и дјело Милана Јовановића Морског неоправдано заборављени, те да заслужују нова издања, критичка читања и вредновања.

2.0. Путописи представљају најбољи дио књижевног рада Милана Јовановића Морског. Написао је више лијепих дјела о градовима, континентима и народима које је упознао на многобројним путовањима у раздобљу од 1876. до 1882. године. Углавном су била најприје објављена у часописима у вријеме кад су настајала (*Српска Зора*, *Српске илустроване новине*, *Јавор*, *Лејбонис Машице српске*, *Ошацбина*), а затим су сређени и објављени као посебне путописне књиге: *С мора и са сува* (у редовном колу Српске књижевне задруге, 1892), *Тамо амо ћо Истоку* (у редовном колу Српске књижевне задруге, свеска прва, 1894. и свеска друга, 1895), *Горе доле ћо Найуљу* (у редовном колу Српске књижевне задруге, 1898. године).

Као путописац био је сљедбеник и поштивац Љубомира Ненадовића; зато није случајно што је путопис *Горе доле ћо Найуљу* био посвећен овом писцу, те што се у дјелу на више мјеста Јовановић непосредно обраћа Ненадовићу. „Тешко је рећи да ли је Јовановић постао путописац стога што је много путовао или је много путовао тога ради да задовољи зов путописца у себи.”⁵ Извјесно је, међутим, да његов путописни поступак карактерише наглашена симбиоза умјетничког и документарног, т. ј. укрштање казивања о догађајима и људским судбинама којима је био непосредни свједок на путовањима, те снажних путничких импресија о далеким просторима, земљама и људима, са историјским реминисценцијама и географским студијама земаља и континената са којима се сусретао.

2.1. Путописно казивање о догађајима са путовања и необичним људским судбинама највише долази до изражaja у седам текстова из књиге *С мора и са сува*.⁶ Пет од седам уврштених путописних црта објављено је најприје *Јавору* („На силу хација”, 1880), *Лејбонису Машице српске* („Маћеха”, 1880) и *Ошацбини* („Cherchez la femme”, „Голуб на стреји”, „Покрштеница”, 1882), док су дviјe црте („Силна реч” и „Кrvava работа”) објављене тек у дефинитивном издању књиге у редовном колу Српске књижевне задруге, 1892. године). Аутор их назива „цртама” или

⁴ Драгојене библиографске податке о књижевним и медицинским радовима Милана Јовановића Морског преузели смо из необјављене рукописне грађе др Станише Војиновића. Користимо и ову прилику да му се захвалимо на несебичној помоћи, корисним сугестијама и подршци!

⁵ Иво Тарталја, *нав. дјело*, стр. 130.

⁶ *С мора и са сува*, црте Др Милана Јовановића, Српска књижевна задруга, књига 2, Београд 1893. (Сви каснији цитати урађени су према истом издању. Број у загради наведен након цитираног текста означава преузету страну.)

„новелицама” управо зато што превазилазе путописно казивање, те у многим сегментима попримају особине узбудљивих прича о стварним догађајима или стварним људским судбинама. „Добро компонована, вођена са драмском напетошћу, пружена са фелтонистичком лакоћом, причања су та у основи озбиљна сведочанства о људима разних вера и народности.”⁷

Црта под насловом „На силу хација” приказује самоубиство у морским таласима, приликом путовања на пароброду између Јафе и Порт Саида, младог британског лорда којем је изсталешких разлога било забрањено да се ожени дјевојком из грађанске класе иако ју је искрено и снажно волио. Младић, којег су родитељи послали на путовање по Близком Истоку, само да би га одвојили од дјевојке, одлучио се на самоубиство онда кад је добио њено опроштајно писмо, написано пред самоубиство, јер не само да је била остала без његове љубави и подршке, него је била и осрамоћена од стране његове немилосрдне породице. Интересантно је напоменути да је и младићев стари слуга и пратилац на путовању по Близком Истоку одмах скочио у море, а тиме нашао и смрт у таласима, јер није желио да доживи срамоту и прекор породице што није доволно пазио на младог господара. Црта „Голуб на стреји” казује о необичној и осуђеној љубави младе Американке и младића Арапина, који је био пратилац („драгоман”) странаца који су долазили у Бејрут и Дамаск, па тако и оне групе путника у којој се налазила Американка. Дјевојку су насиљно спровели до брода, како би отпотовала са Близког Истока, а младића је њен тетак и тутор најприје покушао подмитити новцем, а кад то није помогло, насиљно су га плажени кавази удаљили од лађе на којој је била смјештена дјевојка. У црти „Силна реч” описан је догађај из 1877. године, пред сами почетак Руско-турског рата, када је из Смирне Loјдов пароброд, на којем је као љекар служио Милан Јовановић Морски, био укрцао и превезао до Цариграда више од хиљаду мобилисаних Турака, под лажним исправама да су то радници а не војници. У једном тренутку је приликом пловидбе постојала опасност да посада брода изгуби контролу над разулареним путницима. То би се можда и десило да се капетан није досјетио спасоносног рјешења. Запријетио је да ће их полити млаузима вреле воде и паре из бродског котла, тако да их је чим је изговорио ту „силну реч” макина одмах умирио. У црти „Cherchez la femme” приказана је трагична смрт грчког младића, путника на пароброду који је пловио од Цариграда према Егејском мору, само зато што је размјењивао погледе са младом женом једног старог Турчина. По наређењу свога сумњичавог газде, Турчинов слуга је кришом бацио у морске таласе несрећног младића, који се утопио прије него што му је стигла помоћ морнара са брода. У црти „Покрштеница” описан је догађај са пароброма који је путовао на релацији од Трста до Мисира и натраг. У њему је приказано несрећно брачно искуство једне младе Европљанке која се заљубила и удала за Арапина, а затим пошто се одселила да живи у његовој земљи схватила сву трагику непремости-

⁷ Иво Тартала, *нав. дело*, стр. 132.

вих вјерских и културних разлика, због којих јој се је брак на крају и распао. Док несрећна жена путује натраг у Европу, на броду је путописац тјеши чувеном хеленском причом о Хомеровом дјетињству и одрастању, те јој тако изнова враћа наду у живот. У црти „Кrvавa работа“ приказан је догађај из Александрије, који се одиграо приликом кrvавих ратова Енглеза са арапским побуњеницима. Група Бокеља који су и сами радили у овом Средоземном граду и остали без уштеђевине коју су са муком стекли, пошто се је укрцала на спасоносни пароброд који ће их одвести до завичаја, пристаје да се поново врати у град како би из једне богате грчке куће донијели новац који је успаничиени газда приликом евакуације био заборавио да понесе. На срећу, тај опасни подухват завршавају са успјехом и захваљујући томе великом јунаштву као награду добијају дио новца, тако да се кућама ипак враћају са лијепом зарадом. Посљедња уврштена црта „Maћexa“ казује о трагичној судбини дјевојке којој је маћеха ускратила право да се уда за младића којег је вољела и присилно је удала за свога рођака. Аутор је упознаје када је њен живот већ био потпуно разорен и кад је већ са 25 година жудила за смрћу која ће је спојити са душом њене рано преминуле мајке.

2.2. Путописно казивање о путничким импресијама највише долази до изражaja у текстовима из књиге *Tamo amo по Истоку*. Већина уврштених путописних црta објављена је у форми писама упућених Владану Ђорђевићу најприје у *Oшаџини*, 1883, 1887, 1889, 1891—1892. године („Александрија“, „Суецки канал“, „Дуж Црвенога мора“, „Аден“, „На океану“, „Бомбај“, „Цејлон“, „Калкута“, „Бенгал“, „Малајско море“, „Сингапур“); а два посљедња текста („Хинеско Море“ и „Хонгконг“) објављена су тек у дефинитивном издању књиге у већ поменутом редовном колу Српске књижевне задруге (свеска прва, 1894. и свеска друга, 1895. године).

Уводне путничке импресије, након проласка паробroда кроз Јадран и Средоземно море, најприје су посвећене Александрији, као једној од највећих лука овога дијела свијета, раскрсници трговине између истока и запада, те ушћу и ризници плодног Мисира. Јовановић наглашава да нова Александрија није подигнута на старим темељима овог древног града, него на оближњој низији; зато му је и изгледала као „лабуд усред језера, јер лежи на равници тако ниско, да валови морски гдешто запљускују крајње улице“.⁸ По љепоти су били непревазиђени околни мисирски вртови на обалама Нила, који су нарочито привлачили пишчеву путничку пажњу. Са много умјешности приказан је менталитет арапског свијета, који се са нетрпељивошћу односио према многобројним Европљанима смјештеним у великој колонији у издвојеном дијелу града, физички изглед жена и мушкараца, породични односи, приватни живот, начин одијевања и исхране. Указано је на повољне климатске особине овог поднебља у највећем дијелу године, осим с пролећа и с јесени када је дувао злогласни пустињски вјетар хамзин с југоистока и када је врући-

⁸ *Tamo amo по Истоку*, црте Др Милана Јовановића, свеска прва, Српска књижевна задруга, књига 16, Београд 1894, стр. 6. (Сви каснији цитати урађени су према истом издању. Број у загради наведен након цитiranog текста означава преузету страну.)

на била несносна. Трагови древне Александрије углавном су били разорени, тако да Јовановић помиње само цркву Свете Катарине и огромни Помпејев стуб. Остале знаменитости углавном су биле распродате Енглезима и Американцима, тако да су украсавале њихове музеје и градове.

О Суецком каналу Јовановић пише као о архитектонском дјелу славног Лесепса и уопште као о грађевинском подвигу савременог свијета. При томе описује луке дуж канала (Абукир, Порт-Саид, Измаилија, Суец), не заборављајући да се осврне на Синајску гору и Мојсијев извор. Пловећи дуж Црвеног мора усхићено описује шарене коралне гребене, „какви се нигде лепши не виђају” (44), а затим детаљно приказује Цеду, као пристаниште муслиманског свијета који је ишао на хацилук у Меку и Медину, те градове Јемен и Моку, као гласовите произвођаче најбоље кафе у том дијелу свијета, све до луке Баб-ел-Мандеб, у тјесницу којим се окончава Црвено море.

Пловидбу кроз Аденски залив Јовановић користи да би нас упознао са Аденом, те Сомалима као најмноголуднијим народом тог поднебља. Представља их као народ на „првобитном ступњу културе” (62), а Сомалке приказује као „узор грдила” (62). Најимућнији трговци у Адену били су Парси, потомци древних Персијанаца, а захваљујући познанству с некима од њих Јовановић нас извјештава и о појединостима приватног живота, па чак и о једној приватној забави на којој је играла гласовита трбушна плесачица Амбари.

Чини нам се да је Јовановић као путописац највише волио да опишује море, зато је пловидба огромним Индијским океаном према Бомбају била доčарана изврсним импресијама о води и небу, о дану и ноћи, о огромним размјерама простора, те о човјеку као сићушној честици коју у тим тренуцима обузимају посебна побожна осјећања. Наглашену љепоту том поморском путовању давала је чињеница да је у зимским мјесецима, од октобра до маја, океан био „тако миран да се можеш огледати у његовој води” (88). Све то у путописцу буди и наглашена лирска осјећања, те свијест о томе да је Исток колијевка пјесништва, а затим га подсећа на највећег португалског пјесника Луја де Камоенша, који је своје најљепше канционе и епосе испјевао путујући по Истоку, трагом Колумбових морских путева. Јовановић нас тим поводом извјештава да је у другој половини године, кад дувају злогласни монсуни на Индијском океану, путовање не само непријатно, тешко и споро, него и крајње опасно због честих бродолома. Пошто је на пароброду путовао и велик број индијских муслимана, који су се враћали са хацилука, Јовановић то користи да прикаже навике и менталитет тог необичног и далеког свијета.

Сусрети са Бомбајем и „ружичним приморјем” Предње Индије, са огромном, богатом и лијепом индијском земљом, подстичу путописца да нас детаљно упозна са овим непознатим дијелом свијета, а поготову са Хинду народом, као старосједиоцима Индије, али и са Муслиманима и Персијанцима (друга два најмноголуднија народа ове велике државе). У том смислу, путописац излаже праве мале антропogeографске и етнографске студије, упознаје нас са строгим односима међу кастама, са приватним животом, са начином исхране, одијевања, са начином на ко-

ји су сахрањивали умрле, упознаје нас са климатским особинама и слично. Указано је на многе подударности браманске вјере са хришћанством, што је поткријепљено и казивањима о рукописима који су свједочили о боравку младића из Назарета, т. ј. Исуса Христа, у једном браманском манастиру, али су нарочито потресна казивања о браманском обичају спаљивања удовица заједно са њиховим умрлим мужевима. Међу великим грађевинама у Бомбају Јовановић нарочито издваја колосалну древну пагоду на острву Елефанта у дну бомбајске луке, за коју наглашава да јој је у Индији по архитектонској љепоти још једино раван пантеон древних Хинда у Елори.

Завршни путопис прве свеске књиге *Тамо амо ћо Истоку* посвећен је острву Цејлон, као највећој поморској станици на путу према Калкути. Јовановић нас извјештава о бруталним односима најприје португалских, па холандских, те на крају и енглеских колонизатора према старосједиоцима овог острва, према народу Сингалеза. Са друге стране, флору и фауну, природу и климу овог острва представља као „чаробни кут земље” и са нарочитом пажњом описује главни град Коломбо, у којем је провео најпријатније дане у свом животу: „Пошао сам са Цејлона с уверењем да се тај комад земље најбоље може упоредити са мирисним прсима женским, кад се наките одабраним цвећем и богатим адијаром. — Цејлон, као предео, спада у врсту оних предмета, који, кад их једном угледамо, остављају сталан утисак у души, те нам, кад год их се сетимо, затрепере пред нашим очима. Он је међу пределима то, што су међу варошима Цариград и Млеци — предмети који тако силно засењују очи, да се душа сваколика стече у њих, да им помогне гледати” (194—195).

Уводни путопис друге свеске *Тамо амо ћо Истоку* Јовановић започиње великим текстом о Калкути, као највећој луци Задње Индије смјештеној на разуђеној делти свете ријеке Гангес читавих шездесет морских миља од саме обале океана. Прије него што је започео приказивање узбудљивог упловљавања у ову велику луку, где су необично снажна плима и осјека представљале прави изазов и за најискреније морепловце, путописац излаже размишљања о тегобном морнарском животу, а затим се са много критичности осврће и на сурову колонијалистичку политику великих (Енглеска, Француска и Њемачка) и малих поморских сила (Италија, Португал, Шпанија) на далеком Истоку, која је старосједиоцима, иначе народима древних култура, донијела само страдања и патње, тако да је у њихову свијест усадила темељиту мржњу према европској цивилизацији, као нечemu бруталном, суровом и потпуно нехуманом. Та своја углавном суморна размишљања путописац повремено прекида шаљивим епизодама о путницима на броду који су са Цејлона ишли за Калкуту. Најпотпуније је приказан противурјечни лик „великог судије”, увеки начетог алкохолом, поријеклом из богате Хинду породице из Колумба, који је био уплашен пловидбом на броду, али и оним што га је чекало на саслушању у Калкути јер је био оптужен за корупцију, па је тај свој страх стално ублажавао коњаком. Јовановић са много аутентичних појединости излаже жалосну и нечовјечну стратегију „источне политике

Енглеске од како је ногом крошила на индиску земљу”,⁹ на чијем челу је стајао окрутни Варен Хастингс, а која се састојала у крвавом завађању већинског народа Хинда са мањинским муслиманским племеном, које је углавном кроз историју заузимало владарске и управљачке позиције.

Љепшу страну Јовановићевог путописног казивања о овим далеким и непознатим просторима и народима чине занимљиви описи Калкуте и ванредно уочавање начина живота, обичаја и културе, подједнако у европском, индијском и мухамеданском дијелу вароши. Посебно је издвојен значај свете ријеке Гангес за људе браманске вјере, који се може упоредити још само са значајем који је имала Мека за побожне мухамеданце или Јерусалим за хришћане. Приказане су знамените јавне грађевине (издавајамо Банку од Индије и зграду Енглеске поште), а затим је дат пажљив опис великог Музеја који је представљао најпотпунију слику прошlosti, али и флоре и фауне, цијеле Индије.

Путописац не заборавља да се осврне и на привредно богатство овог простора, на чemu је и почивао коријен енглеске колонијалистичке политike, а које се исказивало у обиљу рудних богатстава и минерала, прије свега драгог камена и свих метала, а затим и других сировина, међу којима су у Европи на великој цијени били свила и зачини.

Путовање кроз Бенгалски залив Јовановић започиње предивним сликама мирне морске површине, „у почетку новембра када је Индиски океан био раван и гладак као какво залеђено алписко језеро” (69), по којој је брод пловио тихо и нечујно, али те кратке тренутке уживања на мору употребљује и присјећањима на тегобне тренутке морнарског позива, на све опасности пловидбе по олујном мору, на подмукле подводне гребене који су у стању да и највеће бродове потопе за неколико минута. Казује нам и о великој поморској солидарности, што поткрепљује једном ранијом пловидбеном епизодом када је руски пароброд усљед снажних морских струја на афричкој обали Црвеног мора био остао без угља, тако да му је Loјдов пароброд на којем је био и наш путописац притекао у помоћ и практично га спасао од сигурног потапања.

Поред изврсних природних љепота Малајског архипелага, који је пропутовао од Пенанга на сјеверу до Сингапура на југу, Јовановић са посебним путописним одушевљењем пише о сусрету са кинеском цивилизацијом. Нарочито је био импресиониран љепотом Пенанга, који упоређује са Босфором и Венецијом, а затим наглашава да „сам он вреди да се човек из Европе упути до њега” (96). Пошто су путници на броду у претежно већини били Кинези, Јовановић је то искористио да се упозна са навикама овог народа, са примјерном његовом чистоћом и уредношћу, са начином исхране, са умјереношћу која је проистичала из филозофије конфуцијанизма. Јовановић се сусреће и са тамним странама ове цивилизације и описује једну путницу из бољег кинеског сталежа која је имала осакаћена стопала у складу са древним обичајем спутавања

⁹ Тамо амо ћо Истоку, прте Др Милана Јовановића, свеска друга, Српска књижевна задруга, књига 16, Београд 1895, стр. 27–32. (Сви каснији цитати урађени су према истом издању. Број у загради наведен након цитираног текста означава преузету страну).

расту ногу. Издвојено путописно поглавље посвећено је Сингапуру, као највећем граду овог поднебља, од којег почиње Тихи океан и архипелаг оних безбројних острва Океаније.

Два завршна путописна поглавља, у којима је приказано седмодневно путовање Кинеским морем од Сингапура до Хонгконга, Јовановић започиње казивањем о варварским примјерима разузданог понашања пијаних европских морнара у пивницама Сингапура, што је код вриједног и питомог малајског свијета створило веома ружне представе и презрење према европској цивилизацији, а даље излагање о кинеској култури и начину живота употребљава приказивањем примјерне побожности овог народа и упоређивањем са хришћанским богослужењима.

Пошто је у Хонгконгу, као посљедњој станици свог путовања до далеког Истока, брод био усидрен укупно петнаест дана, Јовановић је то искористио за детаљно упознавање са овим магичним просторима великог азијског континента. Путописца најприје обузима невјерица да ли се ради о сновијењу или је стварно дошао и у овај дио свијета, а затим са много пажње приказује архитектуру и крајолик вароши Викторија, као и привреду овог града, како би српску књижевну публику на што аутентичнији начин приближио овим далеким просторима. Представља необичне кинеске књижаре, развијену сликарску умјетност, описује радионице свиле и хартије, који су били врхунског квалитета, осврће се на рукотворине и вриједност кинеског порцулана, на производњу чаја. Посебно анализира кинески менталитет, склоност озбиљном животу, оданост породици, бројност дјече, добро здравље које проистиче из рационалног и умјереног односа према животу, култ кинеске Нove године и слично.

2.3. У путописној књизи *Горе доле ѿ Найуљу* највише долази до изражaja успешна умјетничка симбиоза снажних путничких импресија о овом италијанском граду, његовој околини, морском заливу, земљи и људима, са историјским реминисценцијама и географским студијама овог простора. Путопис је написан у форми 12 писама упућених Љубомиру Ненадовићу, а објављен је најприје у наставцима у *Српској зори* 1878—80, те у *Српским илустрованим новинама* 1881, а као посебно издање, као што смо већ навели, објављен је у редовном колу Српске књижене за друге 1898. године.¹⁰ Пошто писмо по својој природи представља својеврсни одложени дијалог, Јовановићеву путописну књигу о Напуљу можемо посматрати и као реплику на Ненадовићева *Писма из Италије*, која су била написана тридесетак година раније, а објављена су први пут у наставцима у листу *Србија* од децембра 1868. до маја 1869. године под насловом *Владика црногорски у Италији*.¹¹ У уводној посвети Љуби Ненадовићу Милан Јовановић Морски наглашава да су обојица били у На-

¹⁰ *Горе доле ѿ Найуљу*, путничке црте, написао Др Милан Јовановић, Српска књижевна задруга, књига 47, Београд 1898. (Сви каснији цитати урађени су према истом издању. Број у загради наведен након цитiranog текста означава преузету страну).

¹¹ Опширно смо писали о томе: Гoran Максимовић, „Путописно-забавна проза (Љубомир Ненадовић)”, *Тријумф смјеха*, Комично у српској умјетничкој прози од Доситеја Обрадовића до Петра Кочића, Просвета, Ниш 2003, стр. 101—120.

пуљу у друштву бесмртних Петровића: „Ти беше уз Владику Рада, а ја уз кнежевића Данила” (6). Да се ради о одложеном дијалогу Јовановић најбоље потврђује у честим обраћањима Ненадовићу као свом путописном и књижевном узору, а најдиректније је то потврђено у завршним редовима путописа *Gore доле до Напуљу*: „А сад дај да се растанемо, драги мој Љубо! Ја ћу полако низ брдо у напуљски метеж, што се ломи о густо зеленило овога врта, а ти јемачно утишини твоје лепе постојбине. Ако се игда још видимо, реци ми, да сам овим писмима успео да оживим твоју успомену на дражесну луку напуљску, па ћеш ме зарадовати усред метежа, куда сам се пустио” (159).

Већ од првог поглавља, у којем описује свој долазак у Напуљ по ноћи, те од казивања о првим утисцима које је на њега изазвало ноћно просијавање и искрење вулканског кратера на оближњем Везуву, јасно је да ће Јовановићево казивање о Напуљу бити у дубокој вези са овом природном појавом. Зато књигу *Gore доле до Напуљу* можемо посматрати превасходно као путописну студију која је била дубоко повезана са историјом овог мјеста прије и послије фаталне ерупције вулкана 79. године послије нове ере: „Напуљ без Везува град је као и остали градови што су; [...] Напуљ са Везувом, то је нешто што заноси, што опија; нешто што отвара подземне светове, а у исти мах уздизже до у плаву небеску висину” (12–13).

Одмах пошто је у трећем путописном поглављу под насловом „Напуљ негда и сад” указао да су љепоте Напуљског залива међу првима у свијету, те пошто је указао на главна географска обиљежја овог простора (острва Капри, Искија и Прочида; прибрежја Соренто и Мизена; полуострво Позилипо, град Поцуола на западној страни залива, а затим и језеро Аверно које је било смјештено у залеђу града), Јовановић наглашава да је Напуљ у римско доба био најнезнатнија варош и да је лежао „у средини између Херкуланума и Помпеје с једне, Позилипа и Поцуоле с друге стране, и беше само становиште странаца и пијаца радника и робова римских” (19). По начину живота, по одијевању и по преовлађујућем грчком језику била је то типична источна варош, која је подсећала на градове какви су се налазили на Морејском полуострву: „Народ напуљски, једна смеса свих народа старога и средњега доба, слио се мало по мало у романску расу, али је он одржао свој источни карактер до данашњега дана” (24). Јовановићево казивање о савременом Напуљу подједнако је засновано на импресивним сликама правилних улица и раскошних грађевина пространог новог града са приказима тјескобних и загушљивих буџака у којима је обитавала лазаронска сиротиња.

Путописно укрштање садашњости и прошлости обликовано је на два начина: од казивања о Гарибалдијевој револуцији из 1860. године, о савременој Италији и животу у Напуљу у којем су радници живјели углавном обрађујући три сировине: камен, корал и корњаче; па све до повратка у доба римских императора Августа и Тиберија, до гладијатора Спартака. У том смислу је нарочито исцрпно девето путничко писмо под насловом „Шетња назад двадесет векова”. Или једанаесто писмо под насловом „На Везуву”, у којем је одлазак на обод знаменитог вул-

канског кратера путописцу послужио да изложи историју гладијаторске буне коју је предводио најпознатији римски јунак Спартак 71. године прије нове ере.

Посебно је евокација римске прошлости у умјетности дошла до изражaja у приказима драгоцености чуvenог Националног музеја у Напуљу. У десетом путничком писму под насловом „Међу споменицима” Јовановић се попут врсног историчара умјетности бави приказивањем скулптура историјских и митолошких личности старог Рима. Нарочито успешно приказује скулптуре римских божанстава: Јупитера и Аполона, Марса и Дијане, Венере и Баха. Указује на разлике у вајарском обликовању митских бића у грчкој и римској митологији. Грчка Афродита представља оличење чедне и идеалне љубави; зато је обликована као дјевојчица исврсне љепоте и тјелесног састава. Римска Венера је приказана као зрела жена, облих удова, без иједне дјевичанске црте, створена да изазива пожуду. Грчки Бахус је обликован као незрело дијете, као хермафроритска личност, необичне и искрене веселости, док је римски Бах зрео човјек, гојазних удова, поднадуо од пића и уживања и у разним другим баhanалијама и задовољствима. Приликом описивања ископина древних градова Помпеја и Херкуланума, које је прекрила усијана лава Везува осамдесетих година првог вијека нове ере, путописац подједнако води рачуна о приказивању сачуваних трагова архитектуре и умјетничких добара, големих збирки накита, као и о реконструкцији приватног живота старих Римљана.

Посебну пажњу Милан Јовановић Морски посвећује посјети гробу чуvenог римског пјесника Вергилија, чије су кости у 12. вијеку биле заиста донијете у један замак, који је био озидан на морској хриди испред самог улаза у Напуљ. Наглашено је и постојање необичног и веома снажног народног вјеровања да је Вергилијев гроб чудотворан, те да штити град од освајача, а становнике од заразних болести.

Завршно, дванаесто поглавље Јовановићевог путописа *Gore доле њо Напуљу*, које је насловљено по несрећној Весталки Офелији, послужило је путописцу да, подсећајући нас на трагичну легенду о дјевојци која је у љубавном заносу прекршила завјет богиње Весте и допустила да се угаси вјечни пламен у њеном храму, због чега је била жива узидана, искаже ону велику истину коју препозна свако ко једном посјети лијепу земљу Италију и град Напуљ, истину да је све људско пролазно, а да су само дјела трајна. У том смислу импресиониран је скулптуром Офелије, коју је видио у дворцу негдашње владаљачке куће Савојских у Напуљу, из чијих камених очију је, захваљујући вјештим рукама умјетника, исијавао топао и буран живот.

На kraју путописне књиге *Gore доле њо Напуљу* Јовановић је као документарни извор за боље разумијевање везувске катастрофе уврстио и два писма Плинија Млађег, као једног од свједока катастрофалне вулканске ерупције која је потпуно прекрила Помпеју и Херкуланум.

2.4. Остали краћи путописни записи и путничке црте остали су расути по тадашњој периодици: „Слике из Херцеговачког устанка” (*Глас Црногорца*, 1876), „Тешки дани” (*Отпаџбина*, 1881), „Поглед на море”

(*Видело*, 1884), „Из далека” (*Бранково коло*, 1890), „Псевдо-Набоб” (*Дело*, 1894), „Концерат на мору” (*Бранково коло*, 1895), „Кап у море” (*Босанска вила*, 1896), а неки од њих: „Крв није вода” (*Искра*, 1898), „Трагедија и комедија” (*Позориште*, 1898), објављени су након пишчеве смрти из рукописне заоставштине захваљујући Андри Гавриловићу.¹²

Осим „Слика из Херцеговачког устанка”, за које можемо казати да представљају аутономне путописне црте везане за познате догађаје на просторима Херцеговине, сви остали путописи и путничке црте представљају фрагменте који су комплементарни са објављеним књигама путописне прозе и могли су бити уврштени као њихов саставни дио. На примјер, путничка црта „Из далека”,¹³ у којој је приказано путовање на пароброду *Хеленос* од Трста до Цејлона и Пенанга, у потпуности је комплементарна са текстовима из књиге *Тамо амо џо Истоку*. Слика с мора „Псевдо-Набоб”,¹⁴ у којој је приказан блазирани карактер једног богатог путника на броду *Мемфис*, док се враћао из Бомбаја у Европу, пошто је стекао велико богатство помажући енглеским колонијалним властима да на превару ликвидирају једног непокорног индијског рацу, комплементарна је са текстовима из књиге *С мора и са сува*.

Необичне путничке догађаје и судбине, којима је Јовановић био свједок као бродски љекар, проналазимо и у другим текстовима. На пријмер, у слици с пута „Концерат на мору” приказано је путовање италијанске пјевачке дружине од луке Бриндизи до Крфа, када су на броду одржали један раштимани „концертитић”, који их је представио у трагикомичном свјетлу.¹⁵ У црти с мора „Крв није вода”, приказан је необичан догађај на броду *Месина*, који је пловио од Трста до Цариграда и Смирне, када је бродска посада предвођена капетаном Далматинцем инсценирала лажно самоубиство у морским таласима једне младе дјевојке из Дубровника, коју је злогласни херцеговачки Хусеин-паша као ропкињу водио у Цариград. Вјештом морнарском подвалом дјевојка је тако спасена и већ након два дана из луке на Крфу тајно враћена у родни Дубровник.¹⁶

По трагичној судбини једне познате бокељске поморске породице, која је скончала у морским таласима приликом невремена у луци Ретимо, нарочито је потресан путопис „Кап у море”.¹⁷ Он је утолико доживљенији што је Милан Јовановић Морски непосредно познавао ту поро-

¹² Драгојену и несебичну помоћ приликом трагања за наведеним текстовима пружила нам је госпођа Гордана Ђилас, библиотекар-информатор Библиотеке Матице српске у Новом у Саду. Користимо и ову прилику да јој се захвалимо на истраживачком доприносу и подршици без којих овај рад не би могао имати жељену форму.

¹³ Др Милан Јовановић, „Из далека”, путничка црта, *Коло*, год. II, број 34, Београд, 15. фебруара 1890, стр. 65—70; број 35, 1. марта 1890, стр. 98—101.

¹⁴ „Псевдо-Набоб”, слика с мора од д-ра Милана Јовановића, *Дело*, књ. 4, Београд 1894, стр. 197—207.

¹⁵ „Концерат на мору”, слика с пута од др-а Милана Јовановића, *Бранково коло*, број 5, Срп. Карловци, 3. (15) августа 1895, стр. 130—134; број 6, Срп. Карловци, 10. (22) августа 1895, стр. 163—167; број 7, Срп. Карловци, 17. (23) августа 1895, стр. 202—205.

¹⁶ „Крв није вода”, црта с мора, из рукописа д-ра М. Јовановића, *Искра*, год. I, број 4, Београд, 16. фебруара 1898, стр. 50—52.

¹⁷ „Кап у море!” од дра Милана Јовановића, *Босанска вила*, год. XI, број 5, Сарајево, 15. марта 1896, стр. 71—73; број 6, Сарајево, 30. марта 1896, стр. 90—92.

дицу јер је живио као подстанар у њиховој кући док је боравио у Херцег-Новом (1875—76). Поред уводне констатације да је „најпријатније дане живота свога провео у овоме красном куту Јадранског мора” (71), Јовановић излаже веома успјешне описе Боке Которске и даје одличну етнопсихолошку карактеризацију Бокеља, тако што их дефинише као „складну смесу српске питомости и млетачке углађености”, због чега су му били „милији од свих осталих племена наших” (71). Посебно је било изражено бокељско родољубље, у чему су били испред свих осталих сународника: „Родољубивих Срба има свугде, али је мало тако оданих вери и предањима својим као што су Бокељи. Нигде се, можда, национални понос не јавља тако јасно; нигде се љубав према саплеменицима не испољава у пријатњем облику као у њих” (72).

Нарочито су у путопису апострофирани судбина и карактер бокељских жена, које су од ране младости па до дубоке старости биле осуђене да живе одвојене најприје од својих мужева, а затим и од својих синова, те да данима и ноћима стрепе док би они пловили на бродовима „да их ћудљиво море не прогута” (72). При томе су горљиво и предано бринуле о кући и породици, те поготову о својој части: „И нема примера да је Бокељка прекршила веру своме мужу задану, да је скренула с пута своје дужности и окаљала образ” (73). Управо из тог сталног одрицања Бокељка као да је била за муке и рођена, а из тога је проистекла и њена примјерна одважност, тако да су многе поготову у млађим годинама пловиле на бродовима заједно са својим мужевима и на немирном мору стицале пород и уживале срећу породичног живота, а многе су тако и настрадале у бродоломима.¹⁸ Управо успомени на једну такву одважну жену, која је на мору страдала заједно са троје ситне дјече и мужем капитаном, био је и посвећен овај путопис.

Према свједочењу Андре Гавriloviћа постојала је намјера Српске књижевне задруге да наведене путописне слике, као и неколико приповједака које смо већ поменули у уводном дијелу овога рада, буду објављене у редовном колу, као пета Јовановићева књига,¹⁹ али се од тога касније одустало можда и због снажног Скерлићевог негодовања: „То је човек којега је Задруга највише издавала, и странац који суди нашу књижевност по издањима Српске књижевне задруге, дошао би до закључка да је овај писац разних ‘тамо-амо’ и ‘горе-доле’ најбоље што имамо да покажемо. И од њега нам се још обећава!”²⁰ Након тога та издавачка идеја није никада реализована. Остало је и богата Јовановићева рукописна заоставштина (о којој је детаљније писано у *Бранковом колу* 1896. године), али је она послије пишчеве смрти заборављена, као уосталом и цјелокупно његово књижевно дјело. Вrijедно је поменути и Јовановићев сликарски таленат и многоbrojne akvarele koji су nastali na putovanjima.

¹⁸ На сличан начин о тој необичној судбини бокељских жена, које су са мужевима поморцима пловиле по свјетским морима, писао је и Симо Матавуљ у путописно-етнографској студији *Бока и Бокељи* (1893). Опширно смо писали о томе у огледу „Матавуљева путописна Бока”, *Летопис Матици српске*, Нови Сад, мај 2000, год. 176, књ. 465, св. 5, стр. 672—681.

¹⁹ Андре Гавrilović, *nav. djelo*, стр. XLVI.

²⁰ Јован Скерлић, „Литерарни програм Српске књижевне задруге”, *Писци и књиѓе IV*, приредио Мидхат Бегић, Просвета, Београд 1964, стр. 269.

ма као одлична допуна путописној прози. Укупно седамнаест таквих црно-бијелих репродукција сачувано је захваљујући томе што их је објавио Андра Гавриловић у илустрованом књижевном листу *Искра* (1896), а приказују: Бомбај, село код Калкуте, Сингапур, Малајски архипелаг, Аден, Синај, Суец, Александрију, крајеве из Црне Горе и Боке Которске, из Горње Аустрије и слично.

3.0. Милан Јовановић Морски је за живота пропутовао огромне просторе и упознао сасвим различита поднебља и културе, а најдрагоценјије је што је о свему томе оставио узбудљиве путописне записи и свједочења. У путописним цртама о људима и догађајима са путовања, које доминирају у књизи *S mora i sa suva*, често долазе до изражaja снажна романтичарска осјећајност, морализаторски коментари и занос пред свијетом драгим успоменама, док у путописним импресијама, у приказивању слика са путовања, које доминирају у књигама *Tamo amo po istoku* и *Gore dole po Napulju*, долазе до изражaja увјерљиве реалистичке опсервације различитих и непознатих простора. Као путописац Милан Јовановић Морски је изградио препознатљив књижевни стил, посједовао је способност лијепих запажања и преношења путничких утисака, знао је да вјешто исприча судбине необичних људи, које је сусретао на путовањима, као што је умio да ненаметљиво, а сасвим поуздано, излаже географске, етнографске, антрополошке и историјске студије о земљама и народима. На основу свега тога, можемо га сврстати у ред важних путописаца књижевности 19. вијека.

Goran Maksimović

TRAVEL PROSE OF MILAN JOVANOVIĆ MORSKI

Summary

The introductory part of the essay sheds light on the entire literary work, life and achievement of Milan Jovanović Morski (1834—1896), and then the central part of the essay analyzes in detail his travel prose as one of the significant, but forgotten opuses of the Serbian 19th century. The essay specially expounds the features of the travel-writing procedure on the basis of the interpretation of the published books: *S mora i sa suva* (1892), *Tamo amo po Istoku* (volume one, 1894, and volume two, 1895), *Gore dole po Napulju* (1898); and on the basis of the analysis of the travel-writings which remained scattered in the periodicals from that time: „Slike iz Hercegovačkog ustanka” (*Glas Crnogorca*, 1876), „Teški dani” (*Otadžbina*, 1881), „Pogled na more” (*Videlo*, 1884), „Iz daleka” (*Brankovo kolo*, 1890), „Psevdo-Nabob” (*Delo*, 1894), „Koncerat na moru” (*Brankovo kolo*, 1895), „Kap u more” (*Bosanska vila*, 1896), „Krv nije voda” (*Iskra*, 1898), „Tragedija i komedija” (*Pozorište*, 1898). Jovanović’s travel-writing procedure is characterized by a pronounced symbiosis of the artistic and documentary, i.e. the mixture of narration about events and human destinies which he directly witnessed in his travels (mostly in the period from 1876 to 1882), as well as the mixture of strong traveller’s impressions about far-away regions, countries and persons (from Trieste and the Adriatic Sea, through Alexandria and Mediterranean, to India, Singapore and China), with the historical reminiscences and geographic studies of countries and continents which he encountered.

МОТИВ ВАМПИРА У КЊИЖЕВНОСТИ

Marija Šarović

САЖЕТАК: Предмет рада је тематско-мотивски комплекс вампира у српској и светској књижевности. Циљ рада је да прикаже настанак и развој мотива у књижевности у два века постојања — кроз прве приче страве и фантастике са мотивом вампира, од почетка XIX века, до облика мотива у савременим текстовима. Акценат је на аспектима мотива који су до сада у нашој науци о књижевности мање изучавани, као што су еротизам вампира, необичајене хронотопске одреднице везане за његову појаву, идеолошка тумачења лика вампира и томе слично. Такође, испитују се и жанровске претпоставке мотива, односно његово ситуирање у књижевности страве и фантастике, те неоспорни метафорички потенцијал мотива.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вампир, полиморфија, митологија, амбиваленција, еротизам, идеологија, књижевност фантастике и страве, књижевност и зло

Мотив вампира је у српској и светској књижевности имао различите претпоставке настанка и развитка. У српској књижевности, он се, као релативно заокружен и самосталан, јавља тек са српском реалистичком приповетком, иако наговештја има и код предромантичара и у књижевности рационализма и просветитељства.¹ Најстарији помен вампира код нас везан је за дело које је књижевно тек у ширем смислу. Реч је о помену вукодлака у једном номоканону из 1262, где свештеник осуђује празноверје сељака, који верују „када се помрачи Сунце или Месец, да то влкодлаци луну изједоше или слинце”.² У светској књижевности вампир се јавља у дугачком, практично непрекинутом низу од појаве готског романа и *Дракуле* Брема Стокера (архи-романа са темом вампира који је утемељио жанр, као и књижевни лик самога вампира), али и опскурних, критици мање познатих прича, махом објављиваних у периодици пре

¹ О фантастичи у доба предромантизма и просветитељства у својој студији *Корени модерне српске фантастике* детаљно говори Сава Дамјанов. Издање Матице српске, Нови Сад 1988.

² Навод из студије Звонимира Костића „Вампир у нашем народном веровању, записима и причама”, у зборнику *Српска фантастика*, уредник Предраг Палавестра, САНУ, Београд 1989, страна 246.

овог дела. У почетку, прича о вампиру представљала је један од посебних видова готске приче, каква је и прича о сабластима, и у извесној мери представљала је њену модификацију; као мотив, он ће у XIX веку најзад ујединити мит и народно предање и створити одговарајући књижевни облик инспирисан романтичарском и готском књижевношћу (посебно тамо где се она тиче склоности ка ониричком, фантастичних елемената, естетике ружног, веза између књижевности и зла и појма декаденције). Као књижевноисторијска претходница, од посебног је значаја била Бајронова „сатанистичка школа”, јер су за њу везани и сами почечи приче страве. Чувено окупљање неколицине писаца 1816. у вили поред Женевског језера (Бајрон, Перси Шели, Мери Годвин, Бајронов лекар Полидори) не само што је инспирисало класични роман страве *Франкенштайн*, него и приповетку *Vampyr*, у западној традицији, по свој прилици, најранију причу о вампиру.³

До промене основног модела мотива, заснованог на недвосмислено негативној природи вампира, доћи ће у модернијим делима, са променом статуса вампирског јунака. Поларизоване представе карактеристичне за митолошки начин мишљења (бинарне опозије живот—смрт, добро—зло, итд.) потврђују се и у основној карактеристици вампира — његовом животу у смрти. Као што име анђела зла Луцифер (лучоноша, онај који носи светлост) укључује оба пола — анђеоско и демонско и суперише постојање принципа зла унутар принципа добра, тако и називи за вампира — неживи, носферату, undead, укључују две основне противности. Ова двозначност једнога је у основи митолошког виђења. Хришћански негативни принцип отеловљен у ђаволу (демону, па и вампиру), међутим, савршено је искључива фигура која означава раскид са идејама поларитета светлости и tame, живота и смрти, добра и зла, као аспекта јединствене реалности која трансцендира ове супротности.

Овај концепт биће од примарног значаја за обликовање књижевног лика вампира као неоспорно злог бића, и то све до појаве новијих књижевних дела која упућују на промену његовог онтолошког статуса, као и на усвајање релативности полова у односу на целину значења. Он више није пуко инкарнирано зло, којем највише одговара управо поменути митолошко-демонолошки модел вампира, него меланхолични племић из егзотичне земље, јунак типичан за декаденцију *fin de siècle*-а, попут јунака Бајрона, Вајlda или Уисманса. Основна привлачност вампира и јесте у његовој аури негативног јунака, који не изазива само наклоност читаоца него и жељу да се буде попут јунака. Вампира-племића из егзотичне земље, елегантног заводника, филмски је овековечио Бела Лугоши у Браунинговом филму *Дракула*, а он одговара и типу Уисмансовог јунака, Дезесента, декадента чији се живот своди на халуцинаторне фантазије, мирисе, боје и облике удаљене од реалних садржаја. У књижевно-

³ Занимљиво је да су оба дела погрешно атрибуирана приликом првог издања — тако је *Франкенштайн* приписан Шелију, а *Vampyr* Бајрону, док су их заправо написали Мери Годвин (касније Шелијева жена), односно Полидори. Сам Бајрон написао је заборављени и, за развитак ове књижевне врсте, много мање важан *Vampyr: Фрагменти романа*, одломак романа о вампиру који никада није завршен.

сти XX века вампир коначно престаје да буде једино што је до тада био — одбојно полубиће, ни живо ни мртво, надувена мешина коју треба пробости коцем да би се коначно усмртила, безумник којег није тешко ухватити и чија једини моћ почива у изазивању страха пред непознатим. Приказ сусрета јунака-вампира, Луиса и Клаудије, морбидне девојчице-жене-вампира, са вампиром старог света у *Иншервју са вампиром* Ен Рајс, јесте идеалан приказ ове разлике (односно, промене у лицу књижевног вампира). Отклон од првобитног, старинског модела мотива вампира све је видљивији што су дела савременија и мање заснована на традиционалној представи о вампиру.

Веселин Чајкановић у сјајној и, нажалост, недовршеној студији *Вампир* издваја две концепције његовог настанка — преанимистичку и анимистичку, а оне одговарају двама основним типовима вампира у књижевности, условно названим руралним, односно урбаним. Старија, преанимистичка, је она према којој је вампир мртво тело које је оживело, лута по околини и дави стоку и људе. Овоме одговара лик вампира као зомбија, премда су они много више коришћени у кинематографији него у књижевности. Такав је, на пример, приказ оживљене девојке Берте из ране и мало познате приче Елизабет Греј *Краљевсјво скелета или вампирова љубавница* (1847), а веома слична представа дата је у причи Ернста Раупаха *Не будите мртве* (1823)⁴, у којој богати племић покушава да своју преминулу жену уз помоћ враџбина врати у живот, након чега њена егзистенција поприма све одлике вампирске егзистенције. Зомбији и повратници су један од омиљених мотива књижевности страве и фантастике, почев од Лавкрафтовог романа *Случај Чарlsa Декстера Ворда*, у којем јунак магијским радњама оживљава дух предака који запоседа његово тело, преко читавих армија безумних послушника архивампира, какав је Ренфилд у Стокеровом делу, до вампираижега реда који опседају јунака у Метисоновом мрачном роману *Ја сам леђенда*. Са овом представом је Ен Рајс укомпоновала и неке физичке особености типичне за демонска бића из народних прича: вампир старог света је хром, безуман, без способности артикулације говора, док су модерни вампири углађени и не плаше се људи.

Друга, млађа, анимистичка концепција односи се на веровање да је само душа покојника та која се повампирује, не и тело. Ово је полазна тачка за бесконачне варијације на тему вампира у књижевности. Такав помак допринео је да мотив вампира каквог познајемо — наслеђен — промени своју суштину, окрећући се од морбидне измишљотине ка упечатљивој драми, и претварајући егзистенцију свог јунака у пожељније бивствовање које, парадоксално, испуњава императиве нормалности и

⁴ Занимљиво је да је и овде дошло до погрешног атрибуирања дела. Међутим, за разлику од претходно помињаних дела, ово се, и даље погрешно, приписује Јохану Лудвигу Тику. Посебно је занимљиво да немачки извори немају недоумица и да дело једнодуше приписују Раупаху, док се на енглеском говорном подручју мистификација и даље одржава, а дело описује као настало око 1800, што уноси додатну забуну. Ернст Раупах (1784–1852) био је немачки драматичар, а ово прозно дело (које се у понеким изворима назива и „бајка“) написано је 1823.

хуманитета: вампир добија ауру људскости и изазива самилост и симпатију или, пак, открива агресивне стране људскости, њеног деструктивног принципа. Подвојеност вампира има своју савршenu представу у фигури вукодлака (који је у српској традицији изједначен са вампиром у толикој мери да су се дуго оба термина употребљавала напоредо; изједначавање феномена ликантропије и вампирисма је *differentia specifica* нашег фолклора), или, пак, у појави двојника (на пример, доктора Џекила и господина Хајда) у књижевној традицији.

Преломну тачку у приказивању вампирачини Полидоријево дело из 1819, где је вампир први пут представљен као племић: „прави значај ове иновације је у томе што се први пут од средњовековних времена вампир не приказује као прости, нецивилизовани, болешћу опхрвани сељак, и тек са Полидоријевом причом он задобија романтичарски изглед”.⁵ Да би се схватио значај ове структурне и садржинске промене потребно је имати на уму опсесивне теме романтизма, љубав и смрт, као и њихову специфичну обраду. Наиме, лорд Рутвен својом мизантропијом отвара пут читавој једној потоњој линији вампирских јунака у духу романтизма, који муче оне које воле; он је негативни јунак који одговара на питања о вези између љубави и смрти и односу између бола и задовољства. Оваквом опису природно одговара и профил јунака као заводника, и ових неколико особености одвајају га живо од његовог претходника са села. У приказивању сеоског вампира најбоље се показала прича српског реализма (Илија Огњановић, Вук Врчевић, Стјепан Митров Љубиша, Милован Глишић; фолклорног вампира скандинавске митологије представља, на пример, прича Френка Нориса *Грејпир у служби Торхала*).

Генеалогија вампира сеже до најстаријих времена, па се не може утврдити његова сасвим јасна, првобитна представа, али све говори у прилог тези да је реч о крвожедном демону који захтева приношење жртве. Општа дефиниција вампира као нечисти која пије људску крв има порекло у практично свим познатим митологијама, а у Чаяновићевој студији он је дефинисан као најстарији и најпримитивнији демон којег познаје историја религије. Као такав, он се помиње и у *Тибетанској књизи мртвих*, у појави педесет и девет божанстава која пију крв. Западна традиција много је богатија женским демонима (и божанствима) са особинама вампира каквог познаје наша традиција, а који је по правилу мушки пола. Постоји читава армија крвожедних демоница, чији су морбидни телесни атрибути послужили као еталон за књижевне вампире. Овакав је случај са вавилонском Лилиту, богињом-змијом, која у хебрејском миту постаје Лилит, прва жена Адама. Своје корелате она има у хинду богињи Кали, грчкој Хекати, Црној Мадони, хришћанској еквиваленту страшне Кали. Ту су и грчке Емпузе, ласцивне вампарице са попрсјима прекривеним крзном, као и римске Ламије, које имају моћ мењања облика.

Када је реч о утицају митолошке на књижевну представу вампира, приметан је све већи број слободних тумачења и примене митског (или

⁵ Наведено према: Brian J. Frost, *The Monster with a Thousand Faces: Guises of the Vampire in Myth and Literature*, Bowling Green State University Popular Press, Ohio 1989, p. 38.

фолклорног) обрасца на књижевни лик. Неки од најрепрезентативнијих примера девијације митолошког модела јављају се у делу Ен Рајс — њени вампири пружају отпор традицији која их је створила. Антитрадицијском моделу одговарају и Метисонови вампири-мутанти који су у стану да живе на дневној светлости и не хране се неизоставно крвавим начином убичајеним за своју врсту, као и они из романа Кима Њумена *Anno Dracula*, у којем се не само драстично изменjuју убичајени подаци везани за грофа Дракулу, комбинују приче о Цеку Трбосеку и традиционалном вампирцији, Ван Хелсингу, него и сами вампири најзад губе ауру чистог зла, користећи своје митолошке предности (дуговечност, мењање облика и друго) да постану искључиви становници викторијанске Енглеске, док се преостали део људске популације бори да постане попут њих.

Када говоримо о књижевној представи, могу се издвојити три основна модалитета вампира — рурални вампир књижевности српског реализма, односно модерни вампир високог порекла западњачке књижевности, као и вампир у потпуности нељудског порекла, везан за фиктивне представе у фантастичној и књижевности страве. Премда се мотив вампира јавља у различитим модификацијама, он је увек производ архетипа, слике колективног несвесног. Међутим, он постоји и у општој историји. Стокеров демонски гроф најпознатији је књижевни потомак историјског Влада Цепеша, окрутног румунског владара и ратника из XV века. Иако нема назнака да је одиста жртвама пио крв, његова језива репутација сигурно је Стокеру обезбедила неке од детаља у роману, не само просторно ситуирање приче и име главног јунака. Своју популарност и дуговечност на књижевној сцени ово дело понајвише дuguје сензационалистичком заплету, којем одговара дневничка форма романа, са записима који се често прекидају на најзанимљивијим местима (омиљени начин приповедања у романима-фельтонима и, касније, у телевизијској продукцији — тзв. *cliff-hanger*). Друго, успех је обезбедио и јунак — гроф Дракула представља коначну инкарнацију крвопије, парадигматични лик књижевности о вампирима. Он једињује особености оба основна типа вампира. Заснован истовремено на профилу Цепеша као ратног вође познатог по бизарним стратегијама напада и кажњавања противника, поседује и једну умекшану црту — помало морбидну префињеност која се огледа у одређеним физичким особеностима (руке са дугим ноктима и јако зацрвењена уста имају у себи нешто женствено и ове особине постаће доминантне код савременог вампира модерног света). Поред племићког порекла, он је задржао и нешто од сировости историјског Влада Цепеша и примитивности „Набијача на колац“. Гроф Дракула постао је еталон своје врсте и главна веза између сада већ осамостаљених и различитих кодова, како репродукције, тако и перцепције овог мотива. Типичан представник другог типа вампира, гроф Дракула је успешна мешавина Полидоријевог Рутвена (отмени гроф зашиљених очњака који лута унаоколо у црном вечерњем оделу и пије крв исто тако отменим младим дамама; овај лик, опет, створен је по узору на лик лорда Бајрона) и атмосферичних елемената лика вампира попут оних које користи Ле Фану у

Кармили. Архетип вампира у савременој прози, гроф Дракула је монструм са чудном врстом сензуалности, наслеђеном делом из прича о Ламији (Готјеова *Мртва драга*, Китсове *Ламија* и *Леја дама без милости*, Колрицова *Кристабела*, Ле Фануова *Кармила*,...) а делом из амбивалентне бајроновске харизме, карактеристичне за мушкие вампире, коју има и Полидоријев зликовац. Као узор, овај лик служиће, поред поменутих, још и у причи Клајва Синклера *Ујак Влад*, која се одвија у рушевинама Дракулиног замка, као што ће постати и пародична потка за причу Вудија Алена *Гроф Дракула*. Реј Бредбури, аутор *Марсовских хроника*, *Тештоворираног човека* и романа *Фаренхајт 451*, створио је, инспирисан књижевним ликом Дракуле, прву породицу вампира. Типичан хронотоп базиран је на реалном подручју са којег Цепеш потиче — Трансилванији — месту касније прихваћеном за традиционални дом немртвих. Утицај овог историјског простора посебно је битан и за кинематографска дела са истим мотивом (нпр. остварења са идентичним хронотопом су Кополина филмска верзија *Дракуле* Брема Стокера, *Нађа Р. Алмеире*, итд.). Овај хронотоп омогућио је филмским верзијама мита сликовитост готског романа и једноставно увођење натприродног јунака.

Следећа слична историји позната фигура је крволовча мађарска грофица Ержебет Батори, савременица и даља сродница Влада Цепеша, која је, за разлику од свог мушких пандана, остала упамћена управо по пијењу крви. Могла је и као „вампир из Чејте” бити позната Брему Стокеру док је писао свој роман. Уверење да је крв једина постојећа материја која може очувати младост начинило ју је људским вампиром. Очигледна је веза између крви и дуговечности, или бесмртности која се приписује вампирима. Легенда о крвавој грофици добила је своју књижевну верзију у причи Реја Расела *Sanguinarius*. Ово је успешан вид књижевног транспоновања огољене историјске грађе. Начин представљања јунакиње је, заправо, супротан од очекиваног — док се аури историјског Дракуле обично додају романизирани елементи које историја не познаје да би се прича учинила занимљивијом, дотле је ова прича покушала да грофицу прикаже као простодушну, верујућу, али наивну особу која, под притиском золински схваћеног крвног, биолошког наслеђа, попушта у својој врлини. У делу Џорџа Р. Р. Мартина *Fevre Dream* јунак-вампир Џошуа говори о жени која бичује своје слушкиње и црпи њихову крв ножевима и пијавицама, имајући на уму Баторијеву, али не као вампира него као особу чију девијантну склоност одређује исконски зла природа. Интересантно је да оба писца покушавају да рехабилитују озлоглашен положај (историјских) вампира као бића која нас не приморавају да прихватимо сумњиве моралне етикете деформисаног човечанства, стварајући тако лик симпатичног вампира.

Како је реч о мотиву на чији књижевни облик утичу други, ванкњижевни аспекти (одређени митологијом, религијом, антропологијом, социологијом културе), онда је резултат тог утицаја полиморфно књижевно тело вампира, са безбројним модалитетима и читавим скупом значења. На плану генезе вампира обично се истичу елементи предања какви су код нас уобичајено повампирење човека који је за живота био зао. Да

је вампиритам врста пост-егзистенције грешника схватање је којег се држе и аутори књижевних текстова (премда не сви, и управо њима имамо да захвалимо за развитак жанра, који би се у супротном заснивао на само једној могућности постанка вампира, што урађа неизбежном једноличношћу у обради теме). Други мотиви везани за његов постанак су они који омогућују његово повезивање са општијим књижевним темама, какве су нпр. уговор са ћаволом (фаустовска тема) или мотив мртве драге (биргеровска тема). Потоња обликује и мотив „повратника”, типичан за приче какве су В. В. Цејкобсова *Мајмунска шайа* или *Гробље кућних љубимаца* Стивена Кинга. Мотив мртве драге, пак, у форми која одговара форми женског вампира, појавио се прво у поезији. Најпре у мање познатом делу Хајнриха Осенфелдера из 1748. *Вампир*, а потом и у класицима попут Биргерове *Леноре* и Гетеове *Коринтске невесе*, па све до поменуте Готјеове приче. Од Стокеровог романа, међутим, запоседање нападом вампира постало је најпопуларније, иако је првобитно вампир углавном постајао од грешника или самоубице. Народно сујеверје, које појаву вампира у селу повезује са масовним умирањем живља, антиципирало је настанак многих дела (научно-фантастичних или антиутопијских) са мотивом вампиритизма као заразе, чије се разmere могу проширити и на целокупну људску популацију (тако тему вампиритизма као свеопште пошасти обликују Ричард Метисон у роману *Ja сам леѓенда* и Стивен Кинг у делу *Salem's Lot*).

Иако је иконографски фиксиран, вампир заправо може бити било ко и било шта. У књижевности су многобројне његове представе које варирају од микроорганизама, бактерија које изазивају пошаст вампиритизма (тако је мотивисан вампиритам у поменутом Метисоновом роману), до огромних крвожедних бића, познатих само машти, гротеских ентитета чије порекло није могуће утврдити (као што је гигантско биће из приче Е. Ф. Бенсона *Negotium Perambulans*). Између ових крајности налази се читав низ вампирских форми (антропоморфних, али и териоморфних, све до месождерских бильака). И поред разноврсности, многоликост вампира умањена је његовом стереотипном представом формираном почетком XX века, како у књижевности, тако и у кинематографији. Након *Дракуле* Тода Браунинга настала је готово неизмењива слика вампира, која је условила овај лик и начинила га лако препознатљивим. Обично се мисли да је пандан лика који је тумачио Бела Лугоши демонски гроф Брема Стокера, али то је само први утисак. Лугоши је овековечио феминизацију варијанту вампира, док је Стокеров јунак истакнутих мужевних црта. Значај Стокеровог романа је у томе што је у њему дат први психолошки продубљен портрет вампира у књижевности уопште, коначна инкарнација митске и историјске крвопије, поред тога што је у њој аутор кокетирао и са викторијанским табуима потиснуте сексуалности. Када је реч о физичкој сличности, ње готово да уопште ни нема: Стокеров гроф је полу-звер, са длакавим длановима и седом косом. Ако ову кинематографску верзију уопште треба поредити са неким књижевним ликом, онда би то најпре могао бити Полидоријев гроф Рутвен.

Није изненађујуће што се током времена ишло ка стварању стереотипне представе вампира: он је сам довољно дифузан лик који укључује легенде каквих има у фолклору свих земаља и свих времена, анегдоте о манијацима са неприродном жудњом за крвљу (Цепешу и Баторијевој треба додати свакако и Жила де Реа или Петера Куртена, познатијег као „вампир из Диселдорфа”), појаву превременог сахрањивања, као и религијске мотиве о неупокојеним душама. Најпознатија животињска форма вампира је, поред вука, и слепи миш, који, ако већ није сам вампир или његов пратилац, онда је неизбежан елемент декора вампирског света. Посебно је инспиративан био и у ликовној уметности. Виљем Блејк га слика у *Јерусалиму* да би представио снагу деструктивне енергије. У алегоријском смислу он представља и сумњу, бес, лудило или тиранију. Реч је, у сваком од наведених случајева, о емоцијама или карактеристикама вампира. На сличан начин представљен је и у Гојним *Кайричима* — *Сан разума ствара чудовића* има читаво небо прекривено слепим мишевима, а графику *Има још много да се исиса* Гоја коментарише овако: „Они који доживе осамдесету сисају малу децу, они испод осамнаесте исисавају одрасле. Изгледа да је човек рођен и да живи како би ова супстанца била исисана из њега”. Други најудудски облици вампира су још и пијавице, инсекти, биљке, творевине метафизичке језе, неопипљива бића (као у причи *Проклешиња* Е. Бирса или Мопасановој *Орли*), као и најблизарнија форма вампира — одвојени делови тела (*Крвни феји* Морлија Робертса уводи мотив вампирске шаке, а у причи Силије Бишоп и Ц. Ф. Лавкрафта *Медузин увојак* засебан вампирски живот води чудовишно дуга женска коса).

Полиморфност вампира једна је од његових средишњих особина. Ако изузмемо најфантastiчнија обличја, вампир се већ у народном предању јавља у броју форми које далеко превазилазе књижевну имагинацију. Несигурност, односно променљивост облика је особина на којој се можда најбоље уочава двострукост и подвојеност вампира (човек-звер, жив-мртв). У основи вампирске полиморфије стоји не баш утешна визија вампира као универзалне метафоре зла, хидре са хиљаду глава и пипака, уверење да је зло вечно и непобедиво. И поред антропоморфних прототипова вампира (лорд Рутвен, вампир Варни, Кармила, Дракула, Лестат), не треба заборавити многобројне, иако мање централне фигуре ове категорије, какве су фигуре ванземаљских вампира који се хране људским солима. У основи свих њих налази се једна те иста метафора — метафора паразитирајућег зла.

Слика смрти обликована у књижевним делима са мотивом вампира је посебно занимљива, зато што је реч о немртвом — он сведочи о смрти и надживљава је. Специфичност лика вампира је и у томе што је сам довољно трансцендентан, па не изискује посебне приповедне технике, какве употребљавају нпр. Толстој у *Смрти Ивана Иљића* или Фокнер у делу *Док лежах на сарпини*, да би нагласили како ове приче започињу након смрти протагонисте. Мотив вампира а priori садржи у себи овакву „нелогичност”, а догађај смрти као ритуалног прелаза из једног света у други је у његовом случају подразумеван.

Традиционалног вампира је било релативно лако усмртити — скоро до средине XX века у књижевним делима употребљавала су се за то средства позната из предања. Но, са јачањем метафоричности мотива, постајало је све теже конкретним средствима уништити нешто нематеријално, т. ј. оно што је неуништиво, јер је већ мртво. Смрт је амбивалентна, као што је и вампир — она означава ритуал прелаза из постојања у непостојање, а он биће осуђено на „живот у смрти”. У новијој књижевности, која приказује постојање вампира са свим психолошким и духовним нијансама људског, релативизовани су и његов онтологшки статус и психологија лика. У етички радикалнијим варијантама вампир поседује божанску омнипотенцију, постављајући изнова питање теодицеје: „Зло је тачка гледишта (...) Бесмртни смо. Пред нама су богате гробе које савест не уме да ценi, а смртници не могу спознати без кајања. Бог убија насумице, па ћemo и mi” — каже Лестат, вампир Ен Рајс. Живот и смрт престају да означавају дихотомију и постају део континуираног процеса, налик ономе који Нортроп Фрај приписује божанствима. Вампирово „ускрснуће” је формула инверзног божanskог ускрснућа, којем парира већ и по истоветности облика у којем опет настаје. У *Дракули* Брема Стокера дата је специфична мешавина науке и сујеверја уједињених у покушају уништења вампира — трансфузија ради повратка у прави живот повампирене јунакиње, као и венци белог лука; средства модерне медицине, једнако као и религиозна веровања и фолклорне представе. Врхунац ових супротности у делу *Anno Dracula* даје Ким Њумен, чије се суроге визије вампирског света унеколико надовезују на поменуто Стокерово дело. Брутално убијање и сакаћење мртвих тела вампирских проститутки овде спроводи нико други до доктор Цон Сјуард, у покушају ослобођења друштва од „зараженог ткива”. Свакако, позив убице вампира и у овом случају носи нешто од садизма и жеље за крвопролићем, а они су саставни део значења мотива вампира.

Вампирско храњење враћа нас на вампиранизам као метафору паразитизма. Као најуспелија божанска креација, човек се не мучи моралношћу свог храњења другим врстама. Појава вампира представља појаву крајњег месоједа, бизарну последњу карику у ланцу исхране. Он је такође предатор, али је његова ловина човек. Као посебна митема, крв се у причама о вампирима такође може укључити у својеврсни ланац, који подразумева још неке елементе — злата (материјалног богатства), дегенерације и сексуалности. Ретка су дела која користе све елементе ове идеолошко-друштвене парадигме, међу њима (опет) Стокеров *Дракула*. Вампирски гроф је, са становишта викторијанског друштва, прави примерак дегенерисане расе која ослабљује енглештину „злом крвљу”. Да је крв метафора која повезује све степене значења романа покazuје и то што се он често тумачи као инвазија „другости” на викторијанско друштво са утврђеним вредностима. Напад на националност и расу заправо представља обрнути процес од историјски познатог процеса колонизације. Он је остварен кроз процес ширења инфекције крвљу. Границост и амбиваленција вампира и овде остају средишње категорије, при чему се вредности важеће за два света замењују — колонизатори постају колонизовани, човек постаје животиња, а нормално постаје чудовишно.

Један од најзанимљивијих аспеката вампирског мита у књижевности је његов сексуални симболизам. И један од најпопулистичкијих: старе теме љубави и смрти добиле су у вампирском мотиву нови призвук који је, нажалост (без обзира на први утисак о морбидности) у већини случајева ипак најпријемчивији за масовни укус. Отуда погодност лика вампира за кинематографију, стварање стереотипних представа, оцењивање оваквих књижевних дела као тривијалних, али и њихов добар комерцијални успех. Готово да нема ни једног дела са овим мотивом који нема макар призвук еротизма. Када је реч о српској књижевности, са изузетком Настасијевићевог *Родослова лозе Вампира*, *Махараце* Лазе Костића и Андрићевог записа *За логоровања*, она готово да не познаје мит о вампиру као еротизованом бићу, које постаје носилац еротички абнормалног и перверзног. У западној књижевности један од најранијих књижевних опуса са овом темом је онај маркиза де Сада. Међутим, у њему је вампиризам сведен на апологију „философије у будоару”, односно представља везу између гротескног садизма и проливања крви. Полидоријев вампир је и у овом смислу пионирски лик — лорд Рутвен је први вампир који симболизује романтичарски прењаглашену фигуру демонског, окрутног љубавника; он одговара обрасцу негативног јунака који уништава и скрнави објекат своје љубави.

Амбиваленција вампира огледа се не само у физичкој полиморфији и могућству психичког свеприсуства, него и у његовој „неодлучној” сексуалности. Дракула је полу-човек, полу-звер, мења облике; анималне карактеристике на људском телу чине га амбивалентним. Код женског вампира ова неодлучност је још истакнутија — она често наликује на имагинарна бића криптозоологије. Loша крв у контексту књижевног вампиризма је заједнички чинилац метафора епидемије, болести и сексуалне изопачености, апокалиптичних весника пропадања људске расе, односно инвазије расе која је изван људског нормативног система вредности.

Амбиваленцију одређује колрицовска привлачност помешана са страхом: вампир је оживљени мртвац, материјализована смрт која циркулише међу живима, инкарнација прелаза, симбол границе. Двосмислена је и његова способност да истовремено изазива контрадикторна осећања и стања — одвратност и привлачност, жељу и ужас, бодлеровску екстазу од живота и ужасавање од њега. Фигура вампира је дифузна — савремена књижевност познаје и инцестуозног вампира, и мрачног, бајроновског вампира, и хомоеротичног вампира, и његову перверзну садомазохистичку сексуалност. Савремени вампир поремећеном сексуалношћу демитологизују сопствену иконичку представу, посебно у области савремене културе. Класичан дискурс везан за тему вампиризма претвара се у причу о сексуалној зависности, психичком поремећају или демонској инфекцији. Пример за прву врсту транспоновања мотива могла би бити прича Чарлса Калдвела Добија *Старији браћ*, у којој јунак бива буквално опсаднут демонском вампирницом, чијем хипнотичком утицају не може да се отме. Слично је и у Готјевој *Мртвој драјој* или Стриберовој *Глади*, у којој древна вампарица Миријам неземаљском еротичношћу привлачи

нове љубавнике и љубавнице, дајући им вечни живот који се окончава изненадним распадањем, те *Медузин увојак*, у којој улогу крвног фетиша и сексуалног објекта преузима женска коса, итд. Вампиризам као психички поремећај сликовито је приказан у причи Мери Вилкинс *Луела Милер*, у којој истоимена вампирска јунакиња нема ни једну физичку карактеристику вампира, али усмрћује све око себе, привлачна и одбојна истовремено, црпећи животну енергију свакога ко се нађе у окружењу, без посебне свести о томе, оваплоћујући концепт несвесног зла. Идеја вампирске љубави синонимна је са опсесијом или поседнућем, а сексуалност вампира увек је спојена са насиљношћу и потребом за крвљу. Демонска инфекција у основи је Метисоновог романа *Ја сам леђенда*, као и приче *Семе из гробнице* Кларка Ештона Смита.

Ако се пође од Батајеве тезе да је „еротизам потврђивање живота чак и у смрти”, онда првертирани укус вампира добија потврду у старој вези Ероса и Танатоса. Еротизам се потврђује у природним циклусима, где је живот увек последица неког распадања. Статус вампира афирмише ову тврђњу — као биће са оне стране живота, али које не припада у потпуности ни смрти, вампир би могао бити идеалан пример потирања основних принципа егзистенције и дијалектичког односа сексуалности и смрти.

У истој, ако не и већој мери, еротизам и сексуалност у прози о вампирима одлике су женских припадника врсте. До промене у парадигми доћи ће у књижевности с краја XIX века, док су у делима са његовог почетка вампирите још увек нека врста куриозитета. У то време, агресивни пориви и изокренуте представе сексуалности најпре се везују за вампира, док су жене мањом његове жртве. Лирска дела каква су Биргерова *Ленора*, Гетеова *Коринтска невеста* и *Виљем и Маргарета* Дејвида Малета уводе мотив мртве драге, односно љубави са оне стране гроба, која је била веома инспиративна за мотив вампира, и њоме ће се касније бавити Теофил Готје у поменутој причи, Мерион Крофорд у причи *Јер крв је живој* и К. Е. Смит у *Илалутиниј смрти*. Наведена лирска дела, међутим, говоре само о повратницима који се из смрти враћају јер чезну за љубављу, не за крвљу. Садизам као еротска консеквенција повратништва јавиће се тек касније (као и хомоеротичност — у старим баладама не постоји полна истоврсност повратника и жртве). Ово је и тачка у којој се кључно разликују мушки и женски вампир — прича о вампиру је првенствено прича о садизму и насиљу (не само сексуалном), прича о вампирци је најпре прича о завођењу које добровољно укида отпор жртве, иако она јесте жртва и иако су вампирите подједнако садистичке и насиљне.

Амбиваленција као кључна особина вампира краси и женске примерке врсте. Као подвојени, андрогини ликови неодлучне сексуалности, представљене су две централне фигуре женског вампирског пантеона — Колрикова Џералдина и Ле Фануова Кармила. Мрачни еротизам *Кристабеле* заснива се на хомоеротизму и измештању традиционално недвосмислених улога мајке, детета, љубавнице, мађехе. Сер Леолајн, Кристабелин отац, очаран је Џералдином и тако она постаје нека врста ма-

ћехе. Кристабела спава са Џералдином као љубавница, али и као дете. Но, и Леолајн и Кристабела јако су одани покојној жени, односно мајци, чији дух бди над Кристабелом, да би коначно био унижен чином принудног посматрања њеног силовања. Џералдинина снага, сем у неземаљској појави, почива понајвише у њеним очима. Њено продируће око хипнотише, а мотивом хипнотичног вампирског погледа стижемо до друге митолошке фигуре, чије су атрибуције постале неотуђиви део иконографије женског вампира — Медузе Горгоне и њеног злог ока. Завођење вампира је сексуално хипнотисање, а привлачност Медузе спаја се, у вампирски амбивалентном заједништву, са одвратношћу. Горгона која погледом претвара у камен и вампир који хипнотише жртву чине исту ствар. Други Медузин атрибут који улази у мит о женском вампиру је њена коса, сачињена од змија које се дивље увијају. Најстарије ликовне представе, каква је она на Атениној егиди, сликају је са избеченим, зурећим очима, широким, исцереним, зјапећим устима испуњеним оштрим зубима и посебно дугим очњацима. Коса је обично приказана као низ наређаних коврџа изнад чела. Понекад се увојци спуштају са стране лица, настављајући се у браду — прилично изненађујуће за биће женског пола, али потпуно сагласно андрогинији вампира. Као вампир, представљена је у делима *Медузин увојак*, причи Шамбло Кетрин Лусил Мур, *Горгони Танит Ли*, итд.

Кармила понавља, у прозном облику, колрицовски образац истовремене привлачности и одбојности. Смештена у декор који је савршено опште место готског романа Ретклифове или Луиса, отпочиње сусретом двеју јунакиња које су се већ упознале у сну и развија се у „одвратност са жељом чудно помешану”. *Кармила*, као и Џералдина, има све одлике вампира — никад се не моли, не устаје пре поподнева, покрети су јој врло спори, поседује натприродну физичку снагу и има оштре очњаке. Ни овде не постоје експлицитно сексуализовани призори. Све је у наговештајима, призорима између јаве и сна, али изразито сензуалним. Занимљиво је да ово дело, иако поседује све структурне, морфолошке и мотивске елементе приче о вампиру, никада није постигло прототипску славу ни значај Стокеровог романа. *Кармила* се чак и појавила раније (1872), па је, по свој прилици, на овакав суд времена утицало и то што је она хомоеротизам, врло завијен у *Дракули*, промовисала на много отворенији начин и са много мање алузија. *Кармила* не доноси никакву одлуку о кажњавању зла, док је *Дракула* испуњен прототиповима бораца против њега. Стокерови јунаци на страни добра типични су представници врлина викторијанског друштва — јаки, искрени, одани идеји, храбри — укратко, не нарочито занимљиви и ни упола привлачни колико је то негативац *Дракула*, а налазе се под вођством мудре очинске фигуре, доктора Ван Хесинга. Ова чињеница дала је повода друштвено-политичким тумачењима романа, чија је основна идеја инвазија старе европског режима на нову Енглеску. Премда су ликови *Кармиле*, ток радње и мотивација донекле затамњени и недоследни, она поседује јединствену атмосферу која искупују ове „техничке” недостатке. *Дракула*, међутим, задржава свој статус, вероватно због неопозиве победе прин-

ципа добра над принципом зла, као и зато што, иако су у роману систематски деструирани викторијански табуи (путем лика вампирског графа), они ипак на крају бивају заштићени од пропasti (пропашћу истог негативног јунака), коју симболизује појава туђинске „зле крви”. Зло овде долази споља, док је у Кармили унутрашње и стога неуништivo. Поредбена анализа вампирских јунакиња Кристабеле и Кармиле указала би на невероватне сличности између ова два дела, као и на сличност идеје паганске животности која оспорава хришћанску врлину. Кармила која се претвара у мачку и уједа Лауру не за врат него за груди представља вампирски мит дефинитивно ослобођен хришћанских обзира. Ле Фану се, међутим, враћа традицији у опису ритуала откривања вампира и његовог уништења — у сандуку, Кармилине очи су отворене, попут очију Медузе која фиксира погледом, или Џералдининих очију које хипнотишу Кристабелу, као што змија хипнотише свој плен.

Када је реч о мрачном еротизму вампира, лик вампирице упечатљивије представљају пут који је мотив прешао. У последњим деценијама XIX века, посебно у стваралаштву прерафаелита и симболистичких песника и уметника, естетика ружног добија своје најзначајније представнике и, истовремено, своју апологију. Култу ружног припада и мотив вампира у свеукупности својих значења, а, унутар њега, женски вампир има још истакнутије место јер супротности оличене у декадентној естетици ружног изгледају још заоштреније када се нађу унутар вечитих шаблона о женској лепоти и нежности.

Привлачност зла и његов изменењени статус (сада као категорије лепог) постаје једно од општих места књижевности о вампиру. Генерално одбојан мотив о лешу који испија крв претвара се у онај о заводнику (или, још чешће, заводници) који своју застрашујућу унутрашњост скрија под маском сексуалног узбуђења и привлачне спољашњости, да би понекад задобио и нијансу религијске узвишености. Приче о вампира-ма, као и готска страва, ослобађају сile на чијем потискивању хришћанство ради — зло, варваризам природе, секс као такав, а посебно као доминација и потчињавање.

Привлачност коју је мотив вампира имао за најразличитије писце и књижевне епохе могуће је објаснити на неколико начина. Са појавом Стокеровог дела вампир је задобио ауру субверзивности и отворио пут читавом низу тумачења заснованих на тезама о репресивној викторијанској ери. Иако је реч о, у основи, субверзивном мотиву, овде је акценат на сексуалној субверзивности. Мотив вампира служио је од тада као проводник за све варијације на тему сексуалних изопачености, табуираних сексуалности, мотива инцеста и слично.

Мотив је своје место пронашао и у савременим постколонијалним студијама, у којима се Стокеров граф тумачи као „инверзни колонизатор” (т. ј. његова појава схвата се као напад заосталог Истока на развијени Запад, и представља западњачко виђење балканског европејства као очигледног оксиморона). Тако се радња *Тајни Удолфа и Џалијана Ен Ретклиф* одвија у Италији, Луисовог *Монаха* у Шпанији, а данашња Румунија је локалитет у који су смештени Димина и Босажова *Дама бледо-*

ћа лица и Књиѓа о вукодлацима Сејбина Баринг-Гулда. Ле Фануова *Кармила* смештена је у Штајерску, иако су њени јунаци Енглези, а Стокерова Трансильванија је у његово време била једна од најисточнијих тачака Аустроугарске. Меримеов пастиш *Гусле* описује вампире у Италији, али са српским јунацима, Нодијеова *Смарта или демони ноћи* одвија се у Тесалији, а Февалов вампирски град Селена налази се у дивљим шумама око Београда. Очигледно је да постоји логичка веза између политичко-идеолошко-социјалног тумачења мотива вампира и специфичног типа хронотопа (Исток, егзотични предели непознати западном читаоцу, Балкан), а ова, опет, успоставља везу са вампиром као „другим”, туђином, те тиме и са дистопијским световима у књижевности.

У приступу мотиву вампира у књижевности, постоји неколико основних равни тумачења. Основне би се тицале моћног сексуалног симболизма мотива, фројдовских тонова вампирисма, религиозних тема, веза са окултизмом и књижевним митовима и мотива вампира као социјалне (политичке) алегорије. Метафорска употреба овог мотива скоро је неограничена. Користећи мит, историју, предање, писци дела о вампирима имали су на располагању све врсте тема, облика и идеја које је вампирисам могао представљати. У Колрицовoj *Кристабели* мотив је употребљен да би персонификовала инцестуозне везе, материнско одбијање и привлачност. Вампира у светлу патријархалног притиска представља Шели у *Ченчију*. Као мотив адолосцентске љубави јавља се у Китсовом *Порфиру*. Приказ вампирисма као опсесивне и абнормалне љубави даје у *Берениси, Морели, Лидеји и Овалном йорћрејту* Е. А. По. Вампир као оваплоћење хомосексуалне привлачности јавља се у Ле Фануовој *Кармили*, Колрицовoj *Кристабели*, Вијановом *Дренкули*. У лицу вампира концентрисани су сексуални табуи и девијације, они који представљају личне поремећаје, али и табуе целокупног друштва: сексуални притисак, гушење (Берта Рочестер у роману Шарлоте Бронте *Џејн Ејр*), или потиснуту викторијанску сексуалност (Стокеров *Дракула*). Вампирисам је послужио и као проводник у размени енергије на релацији уметник—модел—уметничко дело, у Вајлдовoj *Слици Доријана Греја*, *Овалном йорћрејту* Поа, Вордсвортовом *Скујљачу ћијавица* или *Медузином увојку* Бишопове и Лавкрафта.

Вампир је универзални архетип преко којег се могу учитавати бесконачна значења. Лик вампира представљао је и неку врсту стилске вежбе за велик број писаца који се иначе нису бавили књижевношћу страве или фантастиком. На његовом флексибилном телу опробаване су различите жанровске, стилске и семантичке могућности, почев од периода готског романа, све до најновијих жанровских мешавина које га повезују са традицијом крими-романа или мелодрамских обрада. Након почетака жанра митска крвопија је све ређе остајала на свом месту у готском мизансцену а све је чешће представљана као духовна или психичка категорија, унутрашња сила, или знамење новог доба — симбол рата, пропадања човечанства и заразе.

Настављајући да кроз време добија све нове и нове реинтерпретације, овај мотив изгледа још увек није испражњен од свих својих значења.

ња. Његова истовремена мотивска фиксираност, замрзнутост у времену која га чини једним од књижевних архетипова какви су Дон Жуан или Јеврејин луталица, са једне, и полиморфија, са друге стране, вероватно представљају и разлог његове дуговечне књижевне егзистенције. Било да треба да представи прелазну фигуру погодну за тумачења родних теорија, једноставно чудовиште старинских прича страве или фолклорни репцидив, прежитак мита у савременој уметничкој прози, лик вампира остаје један од најупечатљивијих корелатива најстаријег осећања човечанства — страха.⁶

У вези са положајем мотива треба истаћи и његову неоспорну пријемчивост формама и темама везаним за тривијалну књижевност. Чини се да је еротски (понегде чак и отворено порнографски) потенцијал мита о вампиру увек велико допринео оваком његовом статусу. Мешавина еротизма и насиљне смрти везаних за лик вампира у књижевности садизма и онога што Горер назива „фантазијама за масовну публику” учестало се јавља у облицима књижевности на ивици са тривијалним (детективске приче, трилери, вестерни, ратне или шпијунске приче), па и у хорор-стрипу.

Међутим, најчешће је реч о негативним метафорским значењима. Вампир скоро без изузетка представља једну од типских варијаната мрачних митова, какви су и демен-драган који долази по своју живу невесту, предводник мртвих који јаше на ветру, човек који се претвара у вука итд. Без обзира на степен хуманизације којим је оплемењују савремени писци, ова фигура је недвосмислено негативна, о чему говоре и њене основне атрибуције (кровожедност, сексуална изопаченост, психичко мучење, полиморфно перверзно).

Израз архетипских страхова (чије су огледало и појединачни мотиви: повратак из смрти, вукодлак, прерано сахрањивање) мотив вампира обликује и везу између књижевности и зла и, на известан начин, представља потврду суморне Елиотове тврђење да је све „рођење, парење и смрт”. Страх од вампира је и страх пред грозотама властитог *ja*, но, и поред тога, не мора се потпуно исцрпети у сопственом негативитету. Вампир је (без комичне конотације) карикатурална представа нас самих. Претежно негативно конотиран, он остаје са оне стране вредности које човечанство фаворизује, предочавајући, парадоксално, слику негативног духовног развоја самог човечанства.

Marija Šarović, M.A.

THE VAMPIRE MOTIVE IN LITERATURE

S u m m a r y

The topic of this paper is a complex thematical motive of vampire in the Serbian and world literature. The goal of the paper is to present the origin and development of

---

⁶ Тезу да је књижевност страве заснована на емоцији, а не на самој теми, изнео је у есеју *Натприродна страва у књижевности* Х. Ф. Лавкрафт.

the motive in literature during the two centuries of its existence — from the first stories of horror and fantasy with the motive of vampire at the beginning of the 19th century, till the form of the motive in contemporary texts. The emphasis is on the aspects of the motive which have been studied less in our science of literature so far, like the eroticism of vampires, unusual chthonotopic features related to their appearance, ideological interpretations of the character of a vampire and so on. The paper also investigates the genre assumptions of the motive, that is its position in the literature of horror and fantasy, undeniable metaphorical potential of the motive, as well as the attitude of writers to mythical matrices and freedom in their use.

UDC 821.133.1.02 NADREALIZAM
821.163.41.02 NADREALIZAM
821.163.41-95

АУТОБИОГРАФСКИ ИСКАЗ У СРПСКОМ И ФРАНЦУСКОМ НАДРЕАЛИЗМУ¹

Јелена Новаковић

САЖЕТАК: Овај рад испитује видове аутобиографског исказа у надреализму позивајући се на текстове представника двају надреалистичких покрета који су се упоредо развијали, француског и српског, пре свега А. Бретона и М. Ристића, а који изражавају исту тежњу ка одбацивању „литературе”, посматране као израз „буржоаског конформизма”, у корист „поезије” која се поистовећује са самим животом. И српски и француски надреалисти негују један специфичан аутобиографски дискурс, у којем се укидају границе између фикције и реалности и који се појављује у четири главна вида: аутоматски текстови, испричани снови, поетски романси и „антиромани”, као и нека врста „нанадног дневника” који је водио Марко Ристић.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: надреализам, аутобиографија, аутоматско писање, роман, антироман, дневник

Надреалистички дух налази свој израз у једном неконвенционалном писму које се позива на Фројдову психоанализу, обогаћену тековинама марксизма, која настоји да открије „опасне пределе”² несвесног, али и да „промени живот” и „преобрази свет” у функцији тог открића. Чин писања појављује се као испољавање пишчевог потиснутог „ја”, а текст који је његов производ може се посматрати, између осталог, и у контексту проблематике аутобиографског жанра, са којим одржава један специфичан однос. У својој књизи *Аутобиографски уговор* Филип Лежен дефинише аутобиографију као „ретроспективно прозно казивање неке стварне личности о сопственом животу у коме она ставља нагласак на своје појединачно постојање, нарочито на своју сопствену причу”,³ казивање које је засновано на трострукој истоветности аутора, приповедача и главног јунака.⁴ Ова дефиниција читаоцу поставља двоструки проблем лич-

¹ Овај рад чини део пројекта „Упоредна истраживања српске књижевности (у европском контексту)“ (148018), који финансира Министарство науке Републике Србије.

² André Breton, *Manifestes du surréalisme*, Paris, Pauvert, 1962, 56.

³ Philippe Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1975, 14.

⁴ *Исјо*, 15.

ности и идентитета говорног субјекта пошто идентичност приповедача и главног јунака може постојати и без употребе првог лица једнине. С друге стране, аутор, који се појављује као предмет сопственог истраживања, суочава се са троструким питањем: питањем стила (пронаћи речи којима може да ухвати неодређене обрисе сопственог „ја”); питањем истинитости (васпоставити своје аутентично „ја” на основу мање-више расутих успомена); и питање примаоца (да би се представио читаоцу, аутор заузима одређени став или „позу” излажући се опасности да изневери ону аутентичност коју би хтео да оствари⁵). Испитивање ове проблематике и начина на који се она испољава у текстовима српских и француских надреалиста могло би да покаже особености аутобиографског исказа у надреализму.

Видови аутобиографског исказа у надреализму

У надреализму, аутобиографски исказ има више видова. Први облик је аутоматски текст који је написан по „диктат[у] мисли, у одсуству сваке контроле коју би вршио разум, изван свих естетичких или моралних преокупација” и помоћу којег писац жели да изрази „стварно функционисање мисли.”⁶ Ова дефиниција, коју Бретон формулише у првом надреалистичком манифесту, а коју Марко Ристић преузима у своме тексту „Надреализам”, објављеном у првом проју часописа *Сведочанства*, подсећа на психоаналитичку методу слободних асоцијација и везује се за Фројдову мисао да, пошто је свест често немоћна да објасни своје манифестије, њихов кључ треба тражити у несвесном.

Писац аутоматског текста не суочава се ни са проблемом стила, пошто одбације сваки рад на дотеривању и исправљању текста и сваку бригу о естетици, ни са проблемом примаоца, пошто одбације сваку активност разума, дакле сваку свесну организацију садржаја који хоће да изрази. Остаје само питање истинитости, којој аутоматски текст по самој својој природи тежи. Он не само да има циљ, као и сваки други аутобиографски исказ, да пружи информацију о једној „стварности” која је изван њега, стварности „мисли” субјекта који пише у њеном спонтаном одвијању, него се уз то, одбацијући сваку свесну активност, и поистовећује са том унутрашњом реалношћу. Аутоматски текст изискује накнадно тумачење, које долази после чина писања и које омогућава да се дође до бољег сазнања о његовом аутору, иако тај текст често није написан у првом лицу. Он износи на видело психичке процесе који се одвијају у дубинама несвесног и омогућава да се ухвате његове поруке.⁷ Као и сваки

⁵ Вид. Jean-Philippe Miraux, *L'Autobiographie. Ecriture de soi et sincérité*, Paris, Nathan, 1996, 8—9.

⁶ *Manifestes du surréalisme*, 40. За детаљније упоредно разматрање аутоматске активности у српском и француском надреализму видети: Јелена Новаковић, *На рубу халуцинација. Поетика српског и француског надреализма*, Београд, Филолошки факултет, 1996, 85—92 и Јелена Новаковић, *Типологија надреализма*, Београд, Народна књига, 2002, 126—133.

⁷ Тако се прва реченица у „првој аутоматској поруци”, коју Бретон наводи у првом надреалистичком манифесту, а која гласи: „Има један човек пресечен напола пројором”,

автобиографски текст, он може да се подвргне провери, али се та прове-ра мање односи на истоветност представљених и стварних чињеница, а више на његову аутентичност, коју је тешко, рекло би се чак немогуће, проценити пошто недостају поузданни критеријуми на основу којих би се одредио степен учешћа свести у његовом настанку. Аутоматски текст је референцијалан и укључује се у поље изражавања истине, али је његов однос према сопственом моделу специфичан јер се он не појављује као слика коју аутор жели да пружи о овом или оном раздобљу у своме животу, него као слика његовог несвесног или подсвесног у току његовог испољавања.

Производ једне активности без претходног плана, у којој речи саме производе садржај захваљујући својим „изборним средствима” и својој творачкој моћи, аутоматски текст се организује према једном начелу које више не потиче из ауторове свести, него из његовог несвесног чија структура намеће ред речи који се разликује од њиховог редоследа у обичној комуникацији и који делује у дијалектици случаја и нужности: привидна произвољност вербалних конструкција, које су наизглед производи случајних сусрета речи, подређена је у ствари једном унутрашњем детерминизму, заснованом на потиснутим жељама.

„Ja” се појављује као „неко други”, како је већ најавио један од претеча надреализма Артур Рембо, а несвесно као један алтеритет, као непозната другост коју писање износи на видело. Текст више није одраз пишчеве мисли, него одраз онога што постоји и што се мисли у њему. „Ja” које је предмет писања и „ja” које пише уједињују се у простору текста и могу да успоставе везу са „ja” других људи кроз заједничко препуштање психичком аутоматизму чији су производи Бретонова и Супоова *Маџнейна Џоља*, Бретоново и Елијарово *Беззрешно зачеће*, „Пример” надреалистичког писања „без икакве тежње за лепим, за разумљивим”, који Марко Ристић објављује у трећем броју *Сведочанстава*, или аутоматски текстови које српски надреалисти објављују у своме часопису *Надреализам данас и овде*, као и производи игре коју су француски надреалисти назвали „le cadavres exquis”,⁸ а којој се препуштају припадници и париске и београдске групе. Различита „ja” уједињују се у чину писања током којег се испољавају њихова духовна средства. Упркос својим недостацима и тешкоћама на које надреалисти наилазе током његовог одвијања, а којих и они сами веома брзо постају свесни,⁹ аутоматско писање за њих ипак остаје не само средство за осветљавање и истражива-

тумачи као одјем насиљне смрти Жака Вашија почетком 1919, који је остао у Бретоновој подсвести. (Вид. Georges Sebbag, *Le Surrealisme „Il y a un home coupé en deux par la fenêtre”*, Paris, Nathan, 1994, стр. 37).

⁸ Бретон је овако описује: „Игра пресавијеног папира, која се састоји у састављању једне реченице или једног цртежа од стране више лица, у којој ниједно не може да води рачуна о претходним доприносима. Пример који је остао класичан, по коме је ова игра и названа, налази се у првој реченици створеној на овај начин: ‘le cadavre — exquis — boira — le vin — nouveau’” (André Breton, *Le Surrealisme et la peinture*, Paris, Gallimard, 1965, 288).

⁹ У тексту „Аутоматска порука” Бретон говори о аутоматском писању као о извору непрекидних невоља (Видети: André Breton, *Point du jour*, Paris, Gallimard, 1970, 171).

ње мрачних зона психе, за откривање несвесних порива, него и средство које омогућава да се прекорачи граница која одваја „ја” од других, унутрашњост субјекта који пише од опасног спољашњег света.

Други вид аутобиографског исказа у надреализму представља причање снова,¹⁰ које се исто тако појављује као средство за хватање порука несвесног и као испољавање аутентичног пишчевог „ја”, потиснутог под дејством друштвених и моралних конвенција. „И најмањи сан савршенији је од најмање песме зато што он по дефиницији савршено одговара сањачу”, каже Бретон¹¹. Часописи *Littérature*, *La Révolution surréaliste*, *Надреализам данас и овде* објављују низ забележених снова, у првом делу своје књиге *Својени судови* Бретон прича своје снове да би испитао низове асоцијација које они подстичу и да би показао њихов утицај на будно стање, а један од тих испричаних снова српски надреалисти преводе и објављују, под насловом „Изврнути сан”, у другом броју часописа *Надреализам данас и овде*, у рубрици „Снови на послу”. Бретон се позива на Фројда, за којег је сан израз потиснутих жеља и потврда „начела задовољства”, али и на немачке романтичаре који сан посматрају као уточиште од банаљности свакодневног живота. „Дух човека који сања сасвим се задовољава оним што се догађа. Стравично питање могућности више се не поставља”, каже он у првом надреалистичком манифесту,¹² што одговара констатацији Жана Паула да ми „најви чинимо оно што хоћемо, а у сну хоћемо оно што чинимо”, коју Марко Ристић наводи у „антироману” *Без мере*.¹³ У сну је све могућно, наше снаге изгледају неограничене, насупрот будном стању у којем смо спутани разним принудама.

За разлику од аутоматског текста, који настаје у исто време када и мисао чије спонтано одвијање он следи и у којем се „ја” које пише и „ја” које је предмет питања уједињују, у тексту који представља испричани сан, а који настаје после самог сна, осим када су у питању будни снови или разна буновна стања у која је себе доводио нарочито француски надреалиста Робер Деснос, „ја” које је предмет писања остаје затворено у тексту и одвојено од „ја” које пише и које се сећа свога сна да би га анализирало. Та анализа је сасвим свестан чин и има научничке претензије: она настоји не само да открије аутентично „ја” сањача, него и да „раскине са извесним бројем афективних представа, које су паралишуће”,¹⁴ да покаже њихову повезаност да би укинуо антиномију између онога што се опажа у сну и „стварности” будног стања и да би применио сан на решавање егзистенцијалних проблема.

Трећи вид аутобиографског исказа у надреализму је роман који има нека поетска обележја и који је у исто време и „антироман”, то јест не-

¹⁰ Детаљније упоредно разматрање улоге снова у поетици српског и француског надреализма налази се у наше две поменуте књиге: *На рубу халуцинација*, 73—85 и *Тийологија надреализма*, 43—53.

¹¹ Наводи: Yvonne Duplessis, *Le Surrealisme*, Paris, PUF, 1950, 32.

¹² *Manifestes du surréalisme*, 23.

¹³ Марко Ристић, *Без мере*, Београд, Нолит, 1986, 202.

¹⁴ André Breton, *Les Vases communicants*, Paris, Gallimard, 1955, 59.

гација традиционалног романа, попут Бретонове *Нађе*, а нарочито Ристићевог *Без мере*, који је од стране аутора и означен као надреалистички „антироман”, двају дела¹⁵ која су написана и објављена у исто време и чији аутори изражавају исту „антиромансијерску непомирљивост”,¹⁶ у складу са Валеријевим „обећањем” да никада неће пристати да напише реченицу „Маркиза је изашла у пет сати”, на које се Бретон позива у првом надреалистичком манифесту, а Марко Ристић у једној од бележака које накнадно уноси у овај „антироман”,¹⁷ а која прати следећу констатацију: „Чему ти удешени заплети и биографије измишљених личности, сва та прорачунавања која су своје деловање произвољно свела на један ограничени план свакодневних могућности, и не знам зашто тако саката, тако кртенасто веристичка, тако бедно подешена по првидним беспредметним 'реалностима', подражавајући га по апстрактним захтевима једне већ давно умрле психологије, чему? Чему чак и једна нарација која би, превазилазећи тиме бескрајно ону прву врсту, црпла своје елементе из фантастичног? Јер оно грозно, ту и тамо, то је лажна консеквентност, вештачка артистичка изградња бивања”.¹⁸ Грађење фиктивног света подређеног законима разума и начелу вероватности одбачено је у корист опажања непосредне реалности. У поетском роману *Нађа*, приповедач је, као и у аутобиографском исказу, у исто време и главни јунак и аутор који „настоји да ни у чему не измени документ 'узет из живота'”¹⁹, а предмет његовог писања су „најупечатљивије епизоде” у његовом животу онаквом какав се може замислiti изван свог „органског плана”, то јест „у оној мери у којој је препуштен случајностима”;²⁰ у „антироману” *Без мере*, Ристић следи „ритам” свога живота у току једне године²¹ да би открио да је „вођен случајем који уопште није случај, пошто му недостају искидани и замршени трзаји произвољности”.²²

И у једном и у другом делу фиктивни ликови и догађаји уступају место стварним ликовима и догађајима, али посматраним у њиховим „потресним подударностима” које измичу логици и износе на видело „латентни садржај” или „наличје” стварности. И Бретонова *Нађа* и Ристићев „антироман” *Без мере* позивају се на догађаје који су се заиста одиграли, али њихова референцијалност више није заснована на „фотографском” репродуковању привида, него на продору „у дубину” да би се

¹⁵ За детаљније упоредно разматрање Бретонове *Нађе* и Ристићевог *Без мере* видети: Јелена Новаковић, „Романеска пустоловина у огледалу надреалистичке поетике: паратекстуални апарат Ристићеве књиге *Без мере*”, *Књижевна историја*, XXV, 1993, бр. 90, 227—246 и Јелена Новаковић, „Paratextes surréalistes: les préfaces de Breton et de Ristić”, у: *Нађреализам у свом иначем времену / Le Surrealisme en son temps et aujoud'hui* (уредила: Јелена Новаковић), Београд, Филолошки факултет Универзитета у Београду — Друштво за културну сарадњу Србија—Француска, 2007, 33—75.

¹⁶ *Без мере*, 267.

¹⁷ *Историја*.

¹⁸ *Историја*, 202.

¹⁹ Андре Бретон, *Нађа* (превела Јелена Новаковић), Београд, Нолит, 1999, 30.

²⁰ *Историја*, 37.

²¹ *Без мере*, 242.

²² *Историја*, 243.

открила тајна пишчевог „ја” и његов идентитет. На почетку *Hađe* Бретон поставља питање: „Ко сам ја?”, а његов роман се појављује као трагање за идентитетом. На почетку предвора другом издању своје књиге, објављеном тридесетак година после првог издања, Марко Ристић поставља слично питање: „Ко је написао ову књигу?”. Не усуђује се да одговори ни да је то он, иако се његово име налази на корицама, ни да није он, иако је „очигледно да младић који је ову књигу написао већ давно не постоји”, као што „не постоји више ни читав онај низ фантома који се, између тога младића и мене, смењују и сливају, преливају један преко другог, преклапају као листови једне књиге коју сасвим сигурно нисам написао а која је сав *мој живот*”.²³ Уводећи мисао о фантому у своје размишљање о проблему идентитета, Ристић упућује на *Hađu*, у којој Бретон представља своје свакодневно „ја”, подређено начелу реалности и урођено у релативност постојања, као „фантома” једног потпунијег „ја” које следи начело задовољства и у којем је укинута антиномија рационалног и ирационалног. Аутор/приповедач, који насумце лута париским улицама, сусрећуји се са бићима која се појављују као отелотворења његових ирационалних снага, претвара се у „фантома” који похodi унутрашњи простор његовог бића. За Ристића, као и за Бретона, трагање за дубинским „ја”, скривеним иза низа својих непостојаних и расутих облика, одвија се у континуитету сна и јаве, имагинарног и стварног.

Са онтолошког плана прелази се на егзистенцијални план, где је проблем идентитета тесно везан за проблем човековог места у свету, то јест, како каже Бретон у тексту „Clairement”, који је Ристић превео и објавио у првом броју нове серије часописа *Пушеви* и на који се у предговору за свој „антироман” позива,²⁴ за начин на који је једна особа „примила непримљиви положај човека”.²⁵ Кроз чин писања писац настоји да открије своју судбину и своје везе са спољашњим светом, који се појављује као „криптоограм”²⁶ његовог живота, као „случајна и ефемерна симболизација”²⁷ његове унутрашње нужности, подређене закону жеље. У *Hađi*, лутања писца/приповедача подређена су детерминизму речи које он налази на натписима и плакатима, откривајући у њима израз својих жеља и својих потиснутих страхова. У „антироману” *Без мере* то је сто од „голе даске”,²⁸ који постаје полазиште за једну игру асоцијација у којој се оцртавају приповедачеви скривени нагони. Описи спољашњег света уступају место његовој „радиографији”, његовом „одразу у дубину”, спољашњи свет се појављује, у складу са Далијевом теоријом „критичке параноје”, као нека врста „екрана” на којем је, „фосфоресеџнним словима”²⁹ жеље, исписана приповедачева судбина.

²³ *Исјао*, 12.

²⁴ *Исјао*, 15.

²⁵ André Breton, *Les Pas perdus*, Paris, Gallimard, 1924, 112. Нав. Марко Ристић, *Уочи надреализма*, Београд, Нолит, 1985, 30.

²⁶ *Hađa*, 114.

²⁷ *Без мере*, 61.

²⁸ *Исјао*.

²⁹ André Breton, *L'Amour fou*, Paris, Gallimard, 1937, 127.

„Потресне подударности” управљају и „накнадним дневником” Марка Ристића, који се може сматрати четвртим видом аутобиографског исказа у надреализму, иако је написан тек 1962. године, према белешкама сачињеним за време дванаесте Генералне конференције Унеска у Паризу,³⁰ у време када српски надреализам већ одавно више не постоји као организовани покрет, али када, у своме трагању за континуитетом, аутор дневника настоји да га представи у његовим ванвременским видовима.³¹

Дефинисан у речницима и теоријским радовима као „хронолошки опис догађаја у којима је аутор учествовао у одређеном периоду живота”,³² као текст у којем се приповедају догађаји их дана у дан и чији облик (означавање места и датума) приморава аутора на тачност и истинитост, дневник је субјективна репродукција дневног живота и има пре свега историјску и документарну вредност. Свакодневним бележењем говорни субјект хвата живот или своју мисао у дневној перспективи, за разлику од аутобиографије и мемоара који се пишу накнадно, када су се испричани догађаји већ забили и у којима сећање има организаторску функцију.³³ Овде је, међутим, дневник у неку руку оповргнут у својој суштини својом „накнадношћу” која му даје ретроспективно обележје и приближава га мемоарима и романима. Као и мемоари, које обично пишу личности које су биле сведоци значајних историјских догађаја, Ристићев „накнадни дневник” је дело човека који је играо важну улогу у српском надреалистичком покрету и уопште у политичком и културном животу Југославије. Али, за разлику од неких мемоара, у којима се приповедач појављује више као хроничар него као средишња личност, он има двоструко обележје, лично и историјско: пишев живот смештен је у политички и културни контекст његове земље у одређеном историјском тренутку.

Размак између времена писања (1963/64), времена збивања (1962) и времена сећања (двадесете и тридесете године) даје овом дневнику једну нову димензију омогућавајући му да целовитије обухвати свој предмет, то јест своје „ја” и свој однос према свету. Као и у Бретоновој *Нађи*, чији један део исто тако има облик дневника, аутоматизам корака води приповедача у дубоке слојеве његове свести, а објективне датости које представља париски декор претварају се у „магнетно поље” једне „субјективне психологије”, изазивајући низ реминисценција које га враћају у доба његове младости, у „херојско” доба надреализма. Стварни свет париског улица, који се у његовим очима појављују као „артерије” успо-

³⁰ Марко Ристић, *12 Ц. Накнадни дневник*, Сарајево, Ослобођење, 1989. Написан према белешкама сачињеним за време Генералне конференције Унеска у Паризу од 8. новембра до 12. децембра 1962. године, овај дневник је објављен прво у загребачком часопису *Форум*, у четрнаест наставака у периоду између 1963. и 1967.

³¹ Овај накнадни дневник подробније је анализиран у: Јелена Новаковић, „Између Прустове нехотичне меморије и Бретоновог ’објективног случаја’: „Накнадни дневник” Марка Ристића”, *Зборник Матице Српске за књижевност и језик*, Матица српска, Нови Сад, 1994, књ. 42, св. 1—3, 373—382. Унето, у нешто изменјеном облику, у књигу *На рубу халуцинација*, 233—243.

³² *Речник књижевних термина*, друго издање, Београд, Нолит, 1992, стр. 144.

³³ Béatrice Didier, *Le Journal intime*, Paris, PUF, 1976, 9.

мена и субјективних асоцијација које се „као мрежа понорница, преплићу и гранају по пренасељеним митским градовима Памћења и Заборава”³⁴, укључује се у имагинарни простор једне духовне пустоловине чији је покретач магија афективне меморије која повремено добија прустовска обележја.

Ристићеве реминисценције нису само сећања на прошлост, него и једна нова афирмација надреалистичког духа који надживљава своје време кроз своје производе и једно трагање за интегритетом и континуитетом скривеним под мноштвом несталних и дисконтинуираних привида. „Накнадност” његовог дневника омогућава му да искључи банаљне, „ништавне” тренутке у корист изузетних, „блеставих” тренутака, да издвоји пресудне догађаје у свом животу, међусобно повезане скривеним сродствима која наговештавају дубоко јединство, дакле да у неку руку „загосподари временом”, што подсећа на подухват Марсела Пруста, који, у роману *У трагању за изгубљеним временом*, покушава да победи пролазност помоћу сећања и писања, а на којег се Ристић у више наврата позива, као и на подухват Мишела Битора, представника француског Новог романа, чије се име исто тако појављује у овој књизи, а који гради *Raciorед часова* исто као неку врсту накнадног дневника.³⁵

Функције аутобиографског исказа у надреализму

У надреализму аутобиографски исказ има две главне функције: когнитивну и субверзивну или „револуционарну”. Он ствара услове за урањање у дубине бића, које треба да открије оно што измиче логичкој мисли и пронађе нове изворе „поезије”. Аутоматско писање посматра се мање као метода изражавања на књижевном и уметничком плану, а више као „документ о току непримењене мисли”,³⁶ како каже Марко Ристић представљајући свој аутоматски текст под насловом „Пример”, и као „први захтев за једном општом ревизијом сазнајних метода”, како каже Андре Бретон у тексту „Положај надреализма између два рата”.³⁷

Критеријум за одређивање вредности једнога текста није његова унутарња кохеренција него његово остваривање у самом животу, што значи степен његове сличности са стварношћу, која више није резултат објективне репродукције те стварности него случајне подударности субјективног и објективног, у којој текст добија проспективну, пророчку вредност и преузима улогу коју Бретон приписује имагинацији и сну, а то је да „указује на оно што може бити”.³⁸ Аутоматски текст се вреднује према својим одјецима у стварном животу, према својој моћи да „откри-

³⁴ 12 Ј. Накнадни дневник, 198.

³⁵ Ристић се, међутим, не позива на Битора поводом овог романа, него поводом свога размишљања о Џојсовом *Финеџановом бдењу*, за који је Битор написао предговор и наводећи један одломак из тог предговора (*Испо*, 217—218).

³⁶ Марко Ристић, „Пример”, у: *Уочи надреализма*, 122.

³⁷ André Breton, *La Clé des champs*, Paris, Pauvert, 1976, 85.

³⁸ *Manifestes du surréalisme*, 17.

је особена логичка пространства”, где „логичка способност, која се у свему и за све примењује у свесном” више „нема дејства”³⁹ и да створи услове за „потпуно обнављање наше физичке снаге”.⁴⁰ Он, дакле, добија егзистенцијални значај.

Ослобођене своје комуникативне функције, речи се у аутоматском тексту ослобађају и значења које им се обично приписује и међусобно се повезују према једној „емотивној” логици која шокира здрав разум. Вербални поремећај води семантичком поремећају који тексту даје субверзивну, „револуционарну” вредност. У поетском роману *Сељак из Париза* Арагон каже да свака слика сваки пут приморава човека да „преиспита Свет”, да се у сваком човеку „може наћи слика која му уништава читав Свет”,⁴¹ а у „антироману” *Без мере* Марко Ристић констатује да „неколико реченица, колико год биле оне неразумљиве, колико год позитивисти не могли схватити њихову везу са стварношћу, могу деловати на суштину света чак и као његова негација, која се уосталом, у крајњој линији, неминовно стапа са њима, и можда једина за сада и открива као његов одблесак у нама”.⁴²

Ово когнитивно-субверзивно значење добија и Бретонов роман *Надја*, чији је предмет трагање за идентитетом, и Ристићев *Накнадни дневник*, који се појављује као трагање за јединством, и причање и бележење снова, које накнадна анализа треба да протумачи и омогући да се разумеју и појаве будног стања. Откривање несвесних процеса више нема циљ, као у Фројдовoj психоанализи, да помогне човеку да се прилагоди захтевима друштвеног живота него да га ослободи принуда које га спутавају. Сан је у исто време извор новог сазнања које превазилази подручје разума и уточиште од банаљности свакодневног живота или, како показује четрнаесто питање у анкети „Чељуст дијалектике”, објављеној у алманаху *Немођуће*, „средство против судбине”.⁴³ Јер, дајући могућност да се открију потиснуте жеље, извори човекових стваралачких снага које су потиснуте моралним принудама, сан се појављује као отпор друштву заснованом на принуди и класној неједнакости и отвара пут ка акцији која треба да доведе до његовог преображаја.

Тако истраживање несвесног, које се у надреализму одвија кроз аутобиографски исказ, нема циљ само да обогати сазнање него и да доведе до конкретне акције која може да преобрази свет. Али, док ће париски надреалисти бити само, како каже наслов Тирионове књиге, „револуционари без револуције”,⁴⁴ београдски надреалисти ће подлећи револуционарном прагматизму којем ће подредити своје истраживање несвесног и своју списатељску активност.

³⁹ Исто, 190. Ристић се позива на тај одломак у свом одговору на анкету о љубави у часопису француских надреалиста *La Révolution surréaliste*, 1929/12, 65—76.

⁴⁰ *Manifestes du surréalisme*, 167—168.

⁴¹ Луј Арагон, *Сељак из Париза* (превео Никола Бертолино), Београд, Просвета, 1964, 80.

⁴² *Без мере*, 217.

⁴³ *Немођуће — L'Impossible*, Београд, 1930, 14.

⁴⁴ Вид. André Thirion, *Révolutionnaires sans révolution*, Paris, Laffont, 1972.

Из напред реченог могло би се закључити да се у надреализму аутобиографски исказ појављује у специфичним видовима које представљају аутоматски текстови, чији је циљ да изразе „стварно функционисање мисли”, испричани снови, забележени да би били анализирани и примењени на решавање животних проблема, поетски романи или „антиромани”, у којима фикција уступа место стварним догађајима, али посматраним у њиховим необичним и неочекиваним видовима кроз које се оцртавају путеви судбине, и један посебан облик дневника, који је написао Марко Ристић, „накнадни дневник” који добија ретроспективно обележје и приближава се у извесној мери мемоарима и романима. Подређен двоструком утицају психоанализе и марксизма, надреалистички аутобиографски исказ има и двоструку функцију: откривачку, утолико што открива човекове потиснуте жеље и њихов утицај на стварни живот, и субверзивну, чак „револуционарну”, пошто то откриће ремети прихваћени поредак ствари и пружа могућност да се не само „промени живот”, него и да се „преобрази свет”. Он се, дакле, појављује као један од израза оптимизма и српских и француских надреалиста, који верују да човек има могућност да обнови своју психичку снагу, да измени свој неприхватљив положај у свету, па и сам тај свет, и да се приближи жељеном тоталитету.

ЛИТЕРАТУРА

Луј Арагон, *Сељак из Париза* (превео Никола Бертолино), Београд, Просвета, 1964.

Henri Béhar, *André Breton. Nouvelle édition revue et ressourcée*, Paris, Fayard, 2005.

André Breton, *Manifestes du surréalisme*, Paris, Pauvert, 1962.

André Breton, *Les Pas perdus*, Paris, Gallimard, 1924.

André Breton, *Le Surrealisme et la peinture* [1928], Paris, Gallimard, 1965.

André Breton, *Les Vases communicants* [1932], Paris, Gallimard, 1955.

André Breton, *Point du jour* [1934], Paris, Gallimard, 1970.

André Breton, *L'Amour fou*, Paris, Gallimard, 1937.

André Breton, *La Clé des champs*, Paris, Pauvert, 1976.

Андре Бретон, *Hađa* (превела Јелена Новаковић), Београд, Нолит, 1999.

Béatrice Didier, *Le Journal intime*, Paris, PUF, 1976.

Yvonne Duplessis, *Le Surrealisme*, Paris, PUF, 1950.

Ariane Guieu, *Le Surrealisme*, Bréal, 2002.

Philippe Lejeune, *Le Pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1975.

Jean-Philippe Miraux, *L'Autobiographie. Écriture de soi et sincérité*, Paris, Nathan, 1996.

Надреализам у свом инашем времену / Le Surrealisme en son temps et aujoud'hui (уређила: Јелена Новаковић), Београд, Филолошки факултет Универзитета у Београду — Друштво за културну сарадњу Србија—Француска, 2007.

Јелена Новаковић, *На рубу халуцинација. Поетика српској и француској надреализма*, Београд, Филолошки факултет, 1996.

Јелена Новаковић, *Тийoložija надреализма*, Београд, Народна књига, 2002.

Марко Ристић, *Без мере*, Београд, Нолит, 1986.

Марко Ристић, *Уочи надреализма*, Београд, Нолит, 1985.

Марко Ристић, *12 Ц. Накнадни дневник*, Сарајево, Ослобођење, 1989.

Georges Sebag, *Le Surréalisme „Il y a un home coupé en deux par la fenêtre”*, Paris, Nathan, 1994.

André Thirion, *Révolutionnaires sans révolution*, Paris, Laffont, 1972.

Jelena Novaković

LE DISCOURS AUTOBIOGRAPHIQUE DANS LE SURRÉALISME

Résumé

Ce travail examine les aspects de l'écriture de soi dans le surréalisme en se référant aux textes des représentants des deux groupes surréalistes qui se sont développés parallèlement, du groupe surréaliste de Paris (André Breton, Louis Aragon) et du groupe surréaliste de Belgrade (Marko Ristić, Dušan Matić), et qui sont marqués par une volonté commune de rejeter la „littérature”, considérée comme l'expression du conformisme bourgeois, au profit de la „poésie” qui s'identifie à la vie même et qui trouve son expression dans un discours autobiographique où les limites entre la fiction et la réalité s'abolissent.

Ce discours se présente sous plusieurs formes: les textes automatiques (pratiqués par tous les surréalistes pour exprimer „le fonctionnement réel de la pensée”); les récits de rêves, destinés à une analyse ultérieure qui découvre les processus psychiques inconscients du sujet écrivant; les romans poétiques (*Nadja* et *L'Amour fou* de Breton) et les „antiromans” (*Sans mesure* de Marko Ristić), où le fictionnel cède la place au réel, représenté par les „coïncidences bouleversantes” qui retracent les chemins du destin; les journaux et les mémoires, qui obtiennent un caractère fictionnel, tel *12 C. Journal ultérieur* de Marko Ristić dont „l'ultériorité” est une propriété plutôt romanesque.

Marqué par une double influence, celle de la psychanalyse et celle du marxisme, le discours autobiographique des surréalistes a également une double fonction: la fonction révélatrice et cognitive, car il découvre les désirs refoulés du sujet parlant, et la fonction subversive, „révolutionnaire”, car cette découverte perturbe l'ordre accepté des choses et donne la possibilité non seulement de „changer la vie”, mais aussi de „transformer le monde”.

ПОЈАМ ИДЕНТИТЕТА У ИСТОРИЈСКИМ ДРАМАМА 17. ВЕКА

Miodraž Vučević

1. Предуслови драмског песништва у 17. веку

Ако се књижевност дефинише као облик израза људске културе, онда комплексна појава 17. века нуди у немачкој историји књижевности једну основу, у којој се у тренутку далекосежних промена у људском животу на немачком тлу истичу прве поставке једног теоријског разликовања перспективе. На основу обиља момената, који имају утицај на књижевност у уметничко- и књижевно-историјски обухваћеном добу барока, може се дистинктивно разликовати њен јединствени облик од осталих временских целина најпре од формалног обележја уметности уопште. Није на одмет претпоставити да обележја која одређују књижевно раздобље, и овде се односе на 17. век, долазе у готово пресудној мери стилски до изражaja, што рецепцију барока и обележава у вековном следу.

И, заиста, на први поглед се појављује основна разлика између трагедија у бароку и античких трагедија. „Ако упоредимо барокно позориште са трагичним позориштем Грка, постаје очевидно да је барокно позориште затворено у свим оним правцима у којим је Софоклово отворено.”¹ Разлог за то може се сада пак исто тако пронаћи у античкој теорији о поезији. Док је још Аристотел направио функционалну разлику између историје и поезије, оне се очигледно спајају за време 17. века владајуће „пукотине у небеском своду”.²

Уопште, изгледа да ће аспект ’функција’ постати централни проблем у барокној књижевности. Аристотелови суштински захтеви се исто тако систематично постављају у једном споју који одговара стварности, као што је то и антички ауторитет експлицитно знао да истакне. Уколико важи тврдња Виктора Шкловског, у којој се каже: „Нова форма рађа нови садржај”,³ онда барокна драма покушава да представи трагедију ’историју’. Како то већ језичка раван барокне поетике са свим њеним

¹ Ferguson Francis: *The idea of a theater*. Copyright by Princeton University Press, 1949/1969, Нолит, Београд 1979, стр. 91.

² Грубачић, Слободан: *Историја немачке културе*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад 2001, стр. 149.

³ Шкловский Виктор: Ходъкоња, Геликонъ, Москва/Берлинъ 1923 (1986), стр. 38.

стилским и реторичким могућностима показује, форма нуди основно разумевање стваралачке делатности у књижевности. Пошто се мера материјалних својства у 17. веку историјски негира, песништву је успело да ово искористи у сопствену сврху. Притом је она сама себи била довољан пример. Ослањањем на народну традицију откривене су структуре које консеквентно представљају појаву пренету на све формалне равни, као што оне, ретроспективно и кроз нов угао посматрано, у њиховој целини неминовно постају супротност свему другачијем. Помоћу та три елемената: античке школе, хришћанске етике и народне традиције, створен је један континуитет, који се више неће потврђивати у следећим епохама, упркос истој референци:

„Ако, дакле, желимо да проучимо глумачку основицу уметности барокне драме, неокласична теорија не може нам у томе помоћи, иако је њен велики део на изглед разјашњавање Аристотелове Поетике.”⁴

Чини се, затим, да је једно од трајних наслеђа барокног позоришта њен дидактички став, који својим ауторитарним наступом повезује културно-историјске феномене са развитком цивилизације. Историја овде, у библијском облику, постаје путоказно решење конфликта. Код Мирјане Миочиновић је грађанско доба, које потом следи, нашло сопствени пут у потрази за властитом идентификацијом, и то посежући уназад за античким учењем, у манифестацији управо истих функционалних аспеката. „Виталност аристотеловске драматургије у оквирима ране грађанске драме да се додуше објаснити чињеницом да грађанска ’тужна игра’ и поред изменјеног милијеа има у основи аристократске етичке схеме, и то је тако евидентно да би се скоро могло говорити о простом трансферу идеала (победници преузимају идеале побеђених).”⁵ Ако код Кете Хамбургер налазимо полазиште за истраживање појаве ’саучешћа у патњи’, исто тако повезаног са 18. веком, онда је то свакако зато што се књижевно обликована патња у 17. веку приказује као основано саосећање у љубави према себи. То се, ипак, не схвата као препрека, да „већу или мању снагу повезивања идеја и сензација” правилно схватимо као нашу способност да „размишљањем” постанемо свесни наших пријатељских дужности, дакле да „уживамо у нашој способности за сажаљењем”,⁶ како бисмо ближе истражили у облику процеса осећања вођеног разумом, као што је то постало уобичајено на почетку грађanskог доба.

2. Културно предање и цивилизацијски токови

Истраживањем трагедија Андреаса Грифијуса (Andreas Gryphius) и Данијела Каспера фон Лоенштајна (Daniel Casper von Lohenstein) као и

⁴ Fergusson Francis, *nav. дело*, стр. 76.

⁵ Миочиновић, Мирјана: *Модерна теорија драме*, Нолит, Београд 1981, стр. 12.

⁶ Hamburger, Käte: *Das Mitleid*, (изд.) Klett-Cotta Verlagsgemeinschaft, Stuttgart 1985, стр. 64.

њихове историјске теме, доводи се, најпре, до обрта у перспективи, која то у контексту до сада коришћених аспектата истраживања дозвољава у погледу изражајне форме, и која је владала у једно одређено време у неком друштву, како се из процеса стварања облика донео закључак о њиховом садржају. Управо утолико историјске драме барокне ере омогућавају обимнију категоричку разлику, када се ту већ постави питање са премисом о перспективи. Историјска тема се у барокној драми притом развија до манира опхођења са приказаном реалношћу у 17. веку, која у одговарајућем духу времена може да се прати на свим језичким драмско-техничким равнима. И донекле се, ипак, може препознати нека функционална одредница избора тема, која у својој полазној тачки удружује начелно различите духовне категорије. При томе постаје јасно ондашње владајуће схватање о смерницама, како историје, тако и књижевности. Оно што судбинском току у његовом законитом оквиру припада, и што се дефинише као историја, може да издигне књижевност до овереног, прекорачујући сва ограничења:

„Шта све перо не може / које онима даје живот
где су смрт и време исказали своју моћ”⁷

Употребљени дистинктивни пар у књижевном роду драме за то, стваран радњом и језиком, одговара у овом споју односу између историје, која реферише о радњи, и књижевности, која се манифестије језички. Језички посредована историја допушта, штавише, да исти процес може језичком посредовању да приклучи и неке на друштво пренете садржаје традиције. Ако је на овај начин подстакнута идентификација у рецепцији историје, онда је омогућено, исто тако, и истовремено осећање представљених и међусобно повезаних догађаја. Један аспект је овде сигурно и логички закључак, који се изводи из историјских дешавања, и који следствено има етички садржај на основу његове друштвене конзистенције. На тај начин се у историји повезује садржајни моменат поучног са друштвеним развојем, све до дидактичког момента, који, пројект културним сазнањем, садржи једну критичку ноту. Важно је поменути и то да овај спој није подразумевао данашње схватање критике, него пре критику као извесно испитивање општих односа. Песничка обрада 'историје' настоји да покаже друштвено оријентисане намере: како се мењају односи унутар друштва, и то с обзиром на њихово традиционално порекло и њихов тадашњи актуелни историјски тренутак. У следећим примерима налазимо поглед, који следи из новог, поглед на стање у хришћанској цивилизацији:

„И кад Свевишњи поклања њему губитак [...]”⁸

⁷ Gryphius, Andreas: *Leo Armenius*, Reclam, Ditzingen 1996, стр. 12.

⁸ Gryphius, Andreas: *Ermordete Majestat Oder Carolus Stuardus. König von Groß Britani-en. Trauer=Spil.* (изд.) Hans Wägener, Reclam, Ditzingen 1991, стр. 22.

А како се појединац ставља насупрот његовом друштву, „када се бесом понет, очајнички баца у јато позорја”⁹, онда, аналогно томе, историјски специфични догађај постаје у књижевном контексту друштвено поучна појава:

„Лављом канцом ником / кожа лисца не треба. Мислите: да вам је над Римом победа? Никако! Хе! Коме се вине земље круг / неће Александрији остављати дуг.”¹⁰

Пошто се реторички исказана значења најпре могу схватити као културно предање, она предочавају, на основу сугерисане присности, сврху савладавања стварности, покушаја да се на основу приказаног конфликта донесе решење противречних супротности. Удубљујући се у своје мисли, протагонисти на тај начин показују у току радње један ритуал, којим се људи обраћају надређеним силама како би за себе издејствовали достојанствену прилику:

„Вермина окити се нашом хаљином / и молитвом против хероја који се претвара нашом свилом. Носи моју сукњу; и слави свету слику женске одоре; јер богиња не слуша иначе молитве.”¹¹

Ова тежња се потом разрешава под верским тензијама подстакнутим ’духом конкуренције’ конфесија, које се међусобно боре, доводећи до идентификације и образовања идентитета. „Карактеристично је да се неупоредиви врхунац школског позоришта развио управо у Бреслави из посебне ситуације конкуренције: из конфронтације са раскошно опремљеним (латинским) позориштем Језуита, које се приказивало у овом конфесионално помешаном граду, како у Кнежевској задужбини Матији, исто тако на царском двору [...] Интерна конкуренција, која је настала између обе угледне протестантске школе, гимназија Елизабета и Магдалена, подстиче амбиције.”¹² И нови културно-историјски садржаји су сада тражили исто тако нове форме, које би биле пријемчиве, и што ће уз старе категорије значења, повезане новима, имати за резултат једно прогресивно стваралаштво.

„Разликовање јужнонемачког-католичког ’барока слике’ од севернонемачког протестантског ’барока речи’ је, додуше, на крају довело до поједностављивања и изобличавања у перспективи. Оно се, ипак, односило на феномене, који додирују центар теме ’књижевност и свечаност у бароку’. Истовремено, ново откровење важи за ’систем’, који барокним сликовитим размишљањем, посебно амблематиком, управо епохално обухвата медије речи и слике.”¹³

Стварањем значењских спојева сугерише се, између осталог, и жеља за тражењем Божје воље. Ослушајући при томе Божју реч, манифе-

⁹ Нав. дело, стр. 24.

¹⁰ Lohenstein, Daniel Casper von: *Cleopatra*, Reclam, Ditzingen 1991, стр. 65.

¹¹ Lohenstein, Daniel Casper von: *Sophonisbe*, (изд.) Rolf Tarot, Reclam, Stuttgart 1996, стр. 33.

¹² Barner, Wilfried, *Disponible Festlichkeit*. У: Walter Haug и Rainer Warning (изд.): *Das Fest*, Wilhelm Fink Verlag, München 1989, стр. 247—275, стр. 255.

¹³ Нав. дело, стр. 249.

стује се њено апсолутно важење у постојаности стилског израза, „при чему се постојаност ’духа Богом венчаним’ потврђује у пролазности тела, па тако смрт постаје ослобађање од смрти. И дијалектика овог поступка укључује део натписа дуплог наслова *доказано трајање*.¹⁴

3. Књижевни допринос историјском развоју

Драматични догађај у некој историјској драми из барока данас можда доживљавамо само као морбидну доколицу; сталним претеривањем у изразу и стилу могу се, насупрот томе, објаснити стварност и њена поколебана стабилност. Тако се онда Маријево мишљење може схватити као потврда процеса цивилизације кроз културну прошлост: „Кад би ово била слободна и оригинална композиција, њена монотонија би била неподношљива и неразумљива. Можемо је схватити само када уочимо да песник ради под влашћу неке утврђене традиционалне форме.“¹⁵ Ако се барок посматра на књижевном путу кроз призму историчности, онда се барокни систем значења може схватити свеобухватно и аналогно средњевековном систему врлина. Ако ово налази свој израз у љубави (а могло би се рећи и ’minne’) и у служењу љубави (у ствари, у служењу кроз ’minne’), онда је набојем означен израз пренесеног веровања, систем значења.

Ако се историјска идентификација дефинише помоћу етнолошких особености у оквиру сопствене традиције, онда се из историјски утврђених догађаја рађа дух народа којем припадају садржаји у некој колективној радњи. А ако се узме у обзир историјска перспектива, ослањањем на Норберта Елиаса, онда се једна људска животна заједница — која себи ствара, усред духовно-иманентних обележја, обележје препознавања —, формира и на тај начин себе дефинише као природну, човеку надређену категорију: „... у немачкој језичкој употреби *Zivilisation* значи нешто корисно, као и вредност другостепеног ранга, наиме, појам се односи на спољашњу страну човека, обухвата само површински слој људске егистенције. А реч којом се код Немаца интерпретира њихово сопствто, понос на властите учинке и особену природу, у првом реду се изражава термином који значи *Kultur*.“¹⁶

Историјско схватање, које влада током једног одређеног раздобља, може, сходно томе, да има неминовно и утицај на све друге духовне делатности, а ништа мање и на књижевни рад. За песника се отвара, уз помоћ историјски присутних околности, обиље тема, које траже решења

¹⁴ Schöne, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. (Изд.) С. Н. Beck, München³ 1993, стр. 199.

¹⁵ Gilbert Murry: *Excursus on the Ritual Forms Preserved in Greek Tragedy*. У: Jane Ellen Harrison. *Themis. A study of the Social Origins of the Greek religion*, Cleveland—New York, *изд. (The World Publishing Company, 1962, стр. 341—363; овде „Прилог расправи о ритуалним облицима сачуваним у грчкој трагедији“, у: Модерна теорија драме, Нолит, Београд 1981, стр. 332.

¹⁶ Elias, Norbert: *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen*. Erster Band. (изд.) Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976, стр. 2.

у свом проблематизовању стварности. Што су теже животне околности и тиме приснија животна проблематика, и што је јачи израз одређене методе која тражи решење, утолико може да буде богатије обиље могућности интерпретације одређене епохе. Ово важи како за онога ко је некад, у прошлом времену, био литерарни посленик, тако и за онога ко то данас посматра из историјске перспективе. За историју у 17. веку важи сигурно да оно што се опажа за песника представља однос узрока и последице. У том случају важи претпоставка Голоа Мана: „Истина, сву пуноћу прошлог живота не можемо исцрпити и само тешко и то недовољно можемо да замислимо — песник то још увек може боље него научник”¹⁷, по којој су елементи реалног света интенционални предмети, који настају из „чистог конститутивног духа”¹⁸, а што усмерава људски дух у сопственој делатности. И дворско поучно песништво барока поставља захтев да се људски начин живота уобличи у форму заједнице, која јамчи, како за сваког појединца, тако и за себе: „Кроз прсте се прогледа за опште добро.”¹⁹

Из овог произилази да је људско опажање природе вођено осећањима, при чему је човек осећао потребу да осигура своју егзистенцију. Из дешавања којима се приписује магијско дејство, из ритуала, произашао је сваки појединачни корак који се тицао друштва. Уз то се развио цео један систем убеђења која су водила до усталењих начина понашања. Ове шематске методе су касније образовале, заједно, обележје препознавања између припадника друштва, које је упражњавало те активности. Познато је да је збир уобичајено практикованих метода, временски одређен кроз историју, истоветан скупу, који носи садашње значење традиције. Она се, dakле, формира помоћу особине која је означенa као навика у осећању обавезе према заједници, којој човек припада, и у којој себе као таквог препознаје. Стога се ова значења повезују у људском властитом унутрашњем свету и управљају њиховим радњама, које је Сретен Петровић овако претпоставио као премису за даље активности: „Док је Тайлор веровао да принципи *традиције* и *осећања*, ако су уопште од неког значаја, важе само за примитивно друштво, Боас у супротном правцу тврди: ’чак и у нашој цивилизацији, уобичајено мишљење првенствено се усмерава чувством, а не разумом’.”²⁰

Ако се позивамо на традицију, из поштовања према њој, онда Слободан Грубачић у томе препознаје одлуку којом се одређује будућност.²¹ Учесталим понављањем познатих околности, природних појава и временских услова, заједница је покушала да из присутног искуства пружи

¹⁷ Mann, Golo: *Weltgeschichte — gibt es das?* Увод у: *Panorama der Weltgeschichte*, (изд.) Bertelsmann., Bd. 1, Gütersloh 1976, стр. 16.

¹⁸ Ingarden, Roman, *О сазнању у књижевно-уметничком делу*. Београд 1971.

¹⁹ Lohenstein, Daniel Casper von: *Cleopatra*, стр. 34.

²⁰ Петровић, Сретен: *Културa и уметносć*. Просвета, Ниш² 1993, стр. 10. По Боас, *The Mind of Primitive Man*. Прерађено издање, New York 1938. „Free Press” (2. 1965), стр. 210. Код Hutch, 1, стр. 76.

²¹ Види код Слободана Грубачића: „Често старци дугог памћења и осетљива слуха, ако би га имали, они су ретко доносили одлуке које нису могле упоредити са претходним.” Из: Грубачић, Слободан: *Историја немачке културе*, стр. 6.

најсигурнији одговор на судбину. Држало се до проживљеног, и то би се прибележило, како би се као знање касније применило. Све оно што је, пак, хронолошки задржано, увек је одраз функционисања људске заједнице у њеним оквирима, а то је опет повезано са искуствима и владајућом вером. Овај чин активности одређене људске заједнице, која је вођена усвојеним убеђењима, може се помоћу духовно-иманентне црте, својствене човеку, описати као културна радња. Пошто та карактеристика временски, кроз историју, са свим оним у себи ношеним променама, поново има утицај на човекове активности, она се не може посматрати као слободна од свих временских одредница. Културни моменат зато код Сртена Петровића добија историјску димензију: „У еволуцији 'појма' у средњем веку сусрешћемо се са религиозним значењем културе као 'религијског култа'. Од 16. века термин све више губи значење 'пасивног' и фиксира се за активности човека. Теоретичар природног права Пуфендорф коначно је одредио стање културе као нешто различито од природног стања човека, да би код Хердера термин добио искључиво социјално, историјско одређење.”²²

4. Књижевно дело између друштвеног уређења и рецепције кроз историју

Док год конституисани принципи у друштву служе сврси, напредује и друштвени живот. Но ако је „засут ужасом”, нагло се отварају нова питања и друштвено биће одговара на новопостављене проблеме. У одвраћању од материјално несталног света, барокна уметност је покушала да се окрене сталности људског живота, при чему се суочавала са задатком да сачува друштвени карактер, који је био условљен сталешким феудалним бићем. Увид Голоа Мана у историјске процесе нуди основу за разумевање тадашњих проблема, за њихову ревалоризацију и рецепцију која следи у просветитељству: „Свако уређење друштва траје сасвим извесно тако дugo, како испуњава историјске задатке; [...] стално ће долазити историјски моменат, у коме ће се оно морати распасти.”²³ Немила судбина барокне уметности и књижевности одражава се у њиховој немогућности да промене уређење друштва, и тако оправдају своје постојање и испуне свој задатак према човеку. Покушаја, међутим, помоћу којих је требало представити историјски очуване навике и праксе било је много. Узимани су примери из германске митологије, који су асоцирали на богове Валхале и на њихово оружје: гром и светлост муње:

„Када се нађе твоја вольја / да покрене ваздух / са муњом и громовима; када се нађе твоја снага у подземним клисурама / у хладним ракама са лешевима.”²⁴

Посматрано из угла цивилизације и њене историје, језик се може схватити као средство књижевности и као њена материја, као творевина

²² Петровић, Сртена: *Култура и умешност*. Просвета, Ниш² 1993, стр. 5.

²³ Mann, Golo, *нав. дело*, стр. 17.

²⁴ Gryphius, Andreas: *Leo Armenius*, стр. 76.

коју је створио човек, и која је испуњена културним наслеђем неке језичке заједнице.²⁵

Појмовно се сасвим разликују категоричке представе језика и књижевности. Али у њиховом садржају у изразу оне имплицирају заједништво које се види у временској перспективи. Помоћу горе наведене дефиниције културе, јавља се основно етичко одређење. У материјално баштињеном историјском сведочанству, међутим, проналази се и естетски моменат, посматран из перспективе садашњости, што обједињава и даје уметничко дело. А оно сада, заокружујући аутентичним идентитетом, потврђује своју вечност у дејству и историчност у процесу настајања.²⁶

Елеменат форме Ролан Барт ставља у средиште историје књижевности, тако што је објашњава као историју књижевног језика. На овај начин Барт задржава своју хијерархију у којој је језик примарна одредница, док се књижевност налази на другом месту. То га наводи на став према којем је стил обележје ствараоца, а не историје, па самим тим друштва. То се не може прихватити паушално.

„Револуционари нису имали разлога да усхтедну изменити класично писмо, они ни у ком случају нису мислили да доведу у питање човекову природу, још мање његов језик, тако да 'средство' наслеђено од Волтера, Русоа или Воунарга није могло да им изгледа сумњиво.“²⁷

Дакле, описи, који су приказани у друштву и који су дати у неком произвoльнoм тренутку, представљају на основу своје конституције, означене зависношћу, дешавање, које не може поред историјски детерминисаних процеса, као што их је Ролан Барт протумачио, разумети један исто тако реактиван карактер у значењу језичког израза. Ова особина захтева, затим, неминовне одговоре човека на околности које су се њему дододиле. Ако се он опет нађе у неком дешавању, човек ће осетити моменат који је носилац значења. Уколико тај моменат још потраје, онда је означавање доживљеног суштински неопходно.

„Када (је младост хтела да ми подари прву снагу) подземна жар бесним барутом се уздигне у ваздух / и у сиво блато преобрази / запрепашћени дан у грозну ноћ / и слику пакла прозотом помешаних таласа Темзе која протрчаше.“²⁸

Полазећи од појединачног и имајући у виду историјску перспективу, историја се, ипак, показује као категорија која превазилази оно што је појединачно. Стилске ознаке се могу приписати појединостима; но оне ипак нису ослобођене свог окружења, напротив, оне су повезане, па се при уобличавању његове реалности не могу посматрати одвојено од себи сличних. То је, у исти мањ, израз времена који филтрира она што се историјски манифестију.

²⁵ Упор. Рене Велек и Остин Варен: *Теорија књижевности*. Превели Александар И. Спасић и Слободан Ђорђевић, Нолит, Београд³ 1985.

²⁶ Упор. Рене Велек и Остин Варен, *нав. дело*.

²⁷ Roland Bart: *Књижевност, мишљења, семиологија*, (Изд.) Нолит, Београд 1971, стр. 44.

²⁸ Gryphius, Andreas: *Carolus Stuardus*, стр. 76.

Задржавајући знање и схватање једног владајућег доба, у историјским сведочанствима из 17. века налазе се одговори на његово време као и на ранија времена. Уметнички стилови ранијих епоха, као и данашњег доба, могу се тумачити из животних околности које у неком тренутку владају. Тако Јохем Волф књижевност одређује као сегмент израза владајућих животних услова, који у односу на барок, егзистенцију човека рефлектују у извесном колективу, и чине, ван друштва, књижевност огледалом живота:

„У извornом смислу је разговор, у којем се говори о стварима од општег интереса и помоћу којег ови добијају јасне обрисе, преузео међу грађанима — слично као снјим окупљањима на улицама, трговима и пијацама — већ у антици једну одређену форму 'јавности'.²⁹

На реципрочан начин се тиме књижевни карактер изражава у облику књижевно-стваралачког уређења. Друштвена форма дворско-сталешког као и рецепција књижевног дела уопште, стварају обиље датости, које у средишту има књижевно дело као повезујућу нит. Детерминисано духовним садржајима, оно, по констатацији Јозефа Надлера, рефлектује на стање једног целокупног раздобља. „Ми кажемо поезија, а подразумевамо под тим целокупан духовни живот на једном посебном случају.“³⁰ Стављајући тај закључак у контекст књижевно-научног полазишта, произилази да треба прихватити „принципе стварања и сазнавања који важе за целокупну област духовних активности.“³¹ Сазнавање се огледа у друштву и у његовом функционисању. Људски дух хронолошки обележава промене, што се кроз историју одражава на све потоње духовне активности. Да би се схватило неко ограничено доба или тренутак, треба утврдити обележја духовних активности помоћу више изражајних облика, пошто је овде дато мноштво могућности, како бисмо на тај начин свеобухватно разумели одређен сегмент. А то је овде књижевност. Духовно-историјска теорија — кроз разумевање „књижевности као израза човековог индивидуалног и општедушког духа који се у свакој историјској епохи манифестије на друкчији начин“³² — нуди могућност закључка о књижено-стваралачкој рецепцији у тренутку владајућег утицаја на историографску функцију песничког стваралаштва.³³

²⁹ Wolff, Jochem: *Die Öffentlichkeit des Bürgertums und die Literatur*. У: *Spektrum der Literatur*, (Изд.) Bettina und Lars Klausen, Bertelsmann, Bd. 1, Gütersloh 1976, стр. 168—173, овде стр. 168.

³⁰ Nadler, Josef: *Nation, taat und Dichtung*. У: Josef Nadler, Deutscher Geist/Deutsche Osten: *Zehn Reden. Schriften der Corona XVI*, Zürich 1937, стр. 11.

³¹ Бабић, Јосип, *Увод у књижевнонаучну методологију у немачкој германистици*, Нови Сад, Светови, 1994, стр. 37.

³² На истом месту.

³³ Упор. код Јосипа Бабића, *нав. дело*, стр. 37.

5. Стилски израз у току стварања идентитета

Резултати таквих истраживања постављају питање друштвене делотворности. У свом друштвеном бићу човек тежи истим елементима као у свом појединачном битисању. Духовни садржаји настају из потребе за индивидуалним самосазнањем у једном дефинисаном колективу, помоћу идентификације. Тада настаје књижевност, која израста из друштвених перспектива и у исти мах подстиче даљи развитак. Стога „теорија рефлексије“ изнуђује питање, које поставља Вернер Краус, питање „друштвено-образујуће функције књижевности“³⁴ које, уз то, код Ханса Роберта Јауса садржи „још неисцрпљени потенцијал“.³⁵ Могућност тумачења историје и интерпретација неке историјске друштвене ситуације откривају доминантно схватање приказаног времена, ипак још увек тог времена, из којег настаје ово тумачење. Овде, на примеру 17. века, књижевно стваралаштво заоштрава друштвене проблеме и одговара на питање њиховог решавања.

„У случају да се неки судија ценка / зар се одмах служби потсмева?“³⁶

На тај начин се у историјским драмама из 17. века одреднице друштва и историје могу сажети у појму ’култура‘, која се манифестију као моменат што образује историју. Интензивно истраживање субјекта у доба барока, чије конкретизовање треба тумачити као јачање воље за животом, прати процесе који се управљају емотивном мотивацијом. Али није примерено духовном акту као нечemu рационалном, нечemu што одговара пореклу некадашњем схватању живота. Отуда долазе и амблематски представљена значења. По Кајзеровој дефиницији амблема као „знак коме је додељен одређени смисао“ и са којима су „песници барокног доба и [...] образована публика присна“³⁷ били, Кајзер илуструје, помоћу анализираних примера, у којој мери су схватања о животу била присутна у тада практикованој комуникацији и како су служила при савлађивању судбине која би је задесила. „Гестови израза су смисаоне објаве, симболи једне врсте амблема [...]. Да се познаје лет птице и земље звезда, да се буде лежећи поред корења замршеног живота, — [...] то значи бити близак тајanstvenim снагама постојања.“³⁸ На самом почетку људског организовања у заједници улога комуникације поверена је чаробњаку, са снагама које постоје у смислу природних појава, али се оне не могу опажати у предметној форми. Тако успостављена комуникација са присутним осећајним факторима, која је показала свој утицај на животну заједницу и њене односе, исто тако говори о природи, као што је, по Сло-

³⁴ Jauß, Hans Robert: *Paradigmenwechsel in der Literaturwissenschaft*. Из *Linguistische Berichte* 3, 1969, стр. 50.

³⁵ На истом месту.

³⁶ Gryphius, Andreas: *Carolus Stuardus*, стр. 72.

³⁷ Kayser, Wolfgang: *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft*. (Изд.) Francke, Tübingen und Basel²⁰ 1992, стр. 75 и сл.

³⁸ Нав. дело, стр. 316 и сл.

бодану Грубачићу, човек тада доживљавао и прихватао. „По свом основном облику, магијска изрека је техника испуњења жеље, оруђе за потчињавање свег спољашњег бивства, али као господар над природом, она има моћ и над боговима; она ломи њихову вољу.”³⁹ Сличне процесе показују представе из 17. века, када се покушало сугерисати животно окружење које је видело свој задатак у проницању ужаса: „Обиље појава постаје више подесно ако се одреди амблем тако што ће његовом троделном облику одговарати потом дупла функција копије и излагања или објашњења и тумачења.”⁴⁰ Због опасности која прети са свих страна „њима је чудо била фактичка збиља, а природни свет само бледи одраз и сенка вишег, истинског света”,⁴¹ сада је уметничко дело израз стваралачког подухвата. На тај начин се, наспрот појави смрти која означава крај, ставља појава садржаја значења, која њиховом карактеристиком повезивања пружају перспективу постојању. И све што је конкретно присутно, те је израсло из друштва, појављује се као појмљиви моменат, постојан у животу, којим се превазилази временска ограниченошт. Из рада Албрехта Шенеа о амблемима може се, надаље, објаснити уметнички карактер у 17. веку са његовим намерама. „Али уметност овде није наследница природе јер подражава делове природе, већ зато што ствара дела као природа. Као амблематска *pictura*, која представља део природе, људског живота или Библије, она предочава стварно догађање, битисање или могућност; стога и *picturae*, које прихватају предмете уметности, митологије, сликају ствари које могу да се појаве у свако доба у књигама и делима ликовне уметности, које у оквиру овог подручја постојања људских одређивања интендирају, дакле, потпуно онај однос стварности на коме почива амблем.”⁴² У животу се учествује, доприноси му се обогаћивањем и тако се превладава стално присутна смрт. Такав пример су „крокодилске сузе”:

„Туд крокодила је / да се натмури / када проклдере човека; она не пушта сузу / ако је несрећни крокодил већ појео њеног Сифакса.”⁴³

Али овај принцип може успешно да функционише само ако су у друштву познати садржаји значења. Само на овој равни спој значења може да постане делотворан. Тако посредована схватања улазе у друштво на основу реципрочног разумевања. Она се манифестишу у друштву и у свом ставу као обележје које ствара јединство, које се одупире дејству распадајуће природе. А човек је њен део, са својом посебном улогом, коју омогућава рефлексија.

У реалности нејединства и раздвајања, у којој тенденције удаљавања долазе до изражaja, покушало са са стварањем нових садржаја, помоћу

³⁹ Слободан Грубачић, *Историја немачке културе*, стр. 6.

⁴⁰ Schöne, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, стр. 21.

⁴¹ Слободан Грубачић, *нав. дело*, стр. 7.

⁴² Schöne, Albrecht, *нав. дело*, стр. 29.

⁴³ Lohenstein, Daniel Casper von: *Sophonisbe*, стр. 34.

стилских поставки и спајања значења, вредних настојања. Антитетичко полазиште барока разумљиво је као извор живота, у којем има, између осталог, 'оксиморон' свој корен у језичкој употреби у мистици, и на тај начин укључује попут метафоре и 'катаクリзу', којој су својствене намере. Оно што се одражава у несхвательском, садржано је у амблему као објашњавајући принцип, као украсни карактер језика. Полазна тачка истраживања о интенцији, која је садржана у стилској употреби језика, мора да се обазира на Кајзерову тврдњу: „Заиста су многе метафоре резултат јасних поређења. Ако сретнемо у барокној поезији начин изражавања као нпр. море живота, коралне усне, чемерни чичци итд., могу се тачно пратити путеви размишљања, који су довели аутора до ових метафора; след представа прилично јасно задржава у оба дела сложенице своју самосталност.“⁴⁴ Чињеница да се анафора употребљава у бароку укрштањем, и често заједно са хијазмом, одраз је стварности у 17. веку. Као израз који говори о владајућем погледу на свет, амблематика спада у „врх стилског развоја барока“, маниризма, који је био „европска реторичка метода префињености и истанчаности“.⁴⁵

Према ономе што је речено, човек је утолико у средишту, уколико се процеси обогађивања знања могу разумети помоћу природе као човеково полазиште. Уколико је део природе, човек препознаје свој утицај у свету и окружењу. Могло би се претпоставити да владајуће животне околности, поред истраживања природе, човек исто тако приписује својим сопственим радњама. Разумевање природе и разумевање света, ако се узму у обзир историјска дешавања 30-огодишњег рата, затим верски расцеп, куга и епидемије, као тадашње друштвене болести, произилази из човекове представе синтетичког јединства Божје воље и људског дела. Почетак људског увида у властиту природу показује, на основу историјских и друштвених догађаја и категорија, на који начин је била схваћена људска бит, под покушајима објашњења односа од човека ка Богу.

„Верујте: мрежа паука је гвоздена капија, ако богови желе помоћи, небо ће нас заштитити.“⁴⁶

Утицај историје на образовање свести у 17. веку требало би схватити под аспектом колективног духа. То је постојало у традицији која се препознаје као јединство већ од 16. века, што је доцније и за Гетеа била основа за позивање на Ханса Закса, и што се у појави 'традиције' опишује као носилац немачког схватања културе. Друштвена ситуација тог доба водила је стварању „немачког појма културе, који истиче националне разлике.“⁴⁷ У том смислу Сретен Петровић повезује дела Филипа Бенетона⁴⁸ и Норберта Елијаса, из којих произилази да би разлог за исти-

⁴⁴ Wolfgang Kayser, *nav. дело*, стр. 123.

⁴⁵ Frenzel, Herbert A. und Elisabeth: *Daten deutscher Dichtung. Chronologischer Abriss der deutschen Literaturgeschichte*. Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Jungen Deutschland, (изд.) dtv, München³² 1999, стр. 121.

⁴⁶ Lohenstein, Daniel Casper von: *Sophonisbe*, стр. 22.

⁴⁷ Norbert Elias, *nav. дело*, стр. 4.

⁴⁸ Види код: Bénétton, Philippe: *Histoire des mots: Culture et civilisation*. „Presses de la fondation nationale des sciences politiques“. Paris 1975.

цање ове културне особине требало тражити у друштвено-историјској судбини немачког народа, „који је у поређењу са западним народима заиста касно дошао до политичког уједињења и успостављања границе”.⁴⁹

6. Социјални предуслови идентификације

Одлучујући за схватање живота и смрти, и тиме за схватање властитог постојања, јесте захтев за идентификацијом, који треба да произађе из друштвено-политичких околности. Тако се имплицитно снажи властито постојање. Значење смрти није, у крајњем случају, добило значење на основу свакодневице, која се у идентификацији са стварношћу служи традиционалним узорима, потврђујући живот. И при томе се открила сврсисходност за доба живота историјских узора, као што је то Слободан Грубачић препознао у немачкој историји културе: „[...] сваки појединач се позива на неког срчаног претка, а сваки ратник осећа да га на подвиг гони поворка покојника који су некад прославили име које сада носи и који ће, изгубљени у тами заборава, затражити да једном положи рачун.”⁵⁰ То је, најпре, константа у људским стремљењима: да прихвати оно што му је традицијом пренето у друштву, као обавезу према животу, и што ће му пружити потврду властитог постојања. „Субјекат је истовремено и објекат сазнавања”,⁵¹ како је то Јосип Бабић назвао у односу на човека као појаву. На језичко-стилски израз стога не делује само историјски тренутак узет сам за себе, који би требало да му буде од помоћи да изрази оно што је осетио, него човеку пренети духовни садржаји у облику идеја обележавају представе, да његово животно окружење, његов природни облик у појави друштва исто тако доприноси мисаоним садржајима који умеју језички да се изразе. Историјске трагедије у бароку сврстати у категорију „историјске драме”, подстиче и једно синонимно значење, које је присутно у називу. Садржински се у таквим делима приказује историја; тематика и материја већ дефинишу карактер драме. Било као савремена историја или као историјско разумевање прошлости, углавном се показују актуелне категорије схватања историје. Али се и притом преноси и историја. А кроз обраду такве материје већ су садржане намере тумачења. Дакле, барокне „историјске драме” могу истовремено да се схвате као повесница. Сходно томе, Јосип Бабић цитира, истражујући духовно-историјски приступ, Вилхелма Дилтая: „Први услов за могућност историографије лежи у томе да сам ја сам историјско биће, да је онај ко исказује историју исти онај који је и ствара.”⁵² Тематско бављење у књижевности историјским догађајима такође представља известан историјски процес, као што има и историјски утицај.

⁴⁹ Сретен Петровић, *нав. дело*, стр. 8, по Норберту Елиасу: *нав. дело*, стр. 4.

⁵⁰ Слободан Грубачић, *нав. дело*, стр. 7.

⁵¹ Јосип Бабић, *нав. дело*, стр. 38.

⁵² На истом месту.

„Потоп Гота и јато Веда ће Риму из руку истргнути плен разбојништва. Али овај цептер разбојника неће бити вечан / Колико су Картеџани својим ужасом утешењи Тунис [...] А реку Сарацена неће зауставити ни једна брана / заставе муза ће заблистати / где Ибер и Бетис / и велика река Гарумна теку / све док се свет и земљина лопта не посаветују са велемоћним племеном свете Аустрије. Турчин / црнац и месец побледеће због златних свадбених свећњака / Тада ће Филип венчати Фердинандом своју свету крв; И Граната ће своје последње гњездо овим ујединити своје срце.”⁵³

Како је песништво историјско стваралаштво, тако је и „поезија представљање и израз живота. Она изражава доживљај и представља спољашњу стварност живота.”⁵⁴ Као израз који говори о стварности, у 17. веку су, поред описног аспекта присутни мисаони садржаји, што говори о схватању живота које се декларише као нешто што је више од пуког антитетичког отуђивања од стварности. Песништво нуди више од тога. „Уметност неког великог песника је у томе што он представља неки до-гађај као да из њега зрачи животни спој и његов смисао.”⁵⁵ Различите стилске могућности израза, које су биле примењене у 17. веку на немачком говорном подручју, имају дубок корен у повезаности са традицијом. Основни тематски став и ослањање на историју већ подразумевају полазну тачку која дубље задире и која није само привремено превлађивање садашњости. Историјски однос према антитетичком основном ставу уочава се помоћу историјске ретроспективне мисли. Одатле су стваране снаге које оснажују живот у облику вечне егзистенције. Целокупна прошлост је извор наде и неизбежног дана који следи.

’Идентификација’ дефинише основу, коју захтева историјска обавеза према егзистенцији. Настојања, која произилазе из апстрактне представе, и која поступком њиховог конкретизовања потврђују живот, оснађују, додуше, ирационално осећање живота, али утолико имају важнији рационални резултат. Истина, Тајлорова теза која потиче из еволуционо-рационалне теорије, сада говори о следећем, да „што је нижа култура у свом развитку, утолико су јачи закони традиције”⁵⁶ и супротно „на вишим степенима цивилизације људи би желели да ’свесно побољшају своје институције’, да их ’разумом превазиђу’ [...].”⁵⁷ И на том месту уметничко-песнички стваралачки процеси омогућавају у немачком бароку да се повежу ирационалне побуде са рационалним начинима поступка. Оно што при томе настаје јесте конгломерат који се касније губи, а који говори о специфично немачком тумачењу бића, као што је то дефинисао Сретен Петровић:

„Друга оријентација своје корене има у немачкој теоријској традицији, пре свега у субјективистичком и партикуларистичком поимању *Кулишур*. Из те традиције

⁵³ Lohenstein, Daniel Casper von: *Sophonisbe*, стр. 105.

⁵⁴ Dilthey, Wilhelm: *Das Erlebnis und die Dichtung*. Leipzig/Berlin 1906, стр. 126.

⁵⁵ Dilthey, Wilhelm: *Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen*. У: Dilthey, Wilhelm, *Gesammelte Schriften*, Bd. 8; Leipzig/Berlin 1931, стр. 92.

⁵⁶ Tylor: Anthropology: An Introduction to the Study of Man, New York 1881, стр. 430. Цитат по: Elwin Hutch, *Антрополошка теорије*. 1, БИГЗ, Београд 1979, стр. 33.

⁵⁷ На истом месту.

произашао је други основни правац у кулурној антропологији, према коме свака култура има своју аутотоност, она је схватљива из њеног *ирационалног*, духовног језгра, које формира особену 'душу народа'. Основ те *субјективистичко-ирационалне* теорије културе је 'колективно осећање' једног народа.⁵⁸

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић, Јосип: *Увод у књижевнонаучну методологију у немачкој германистици*, Нови Сад, Светови, 1994.
- Barner, Wilfried, *Disponible Festlichkeit*. У: Walter Haug и Rainer Warning (изд.): *Das Fest*, Wilhelm Fink Verlag, München 1989, стр. 247—275.
- Bart, Roland; *Књижевносӣ, миәюология, семиология*, (Изд.) Нолит, Београд 1971.
- Bénéton, Philippe: *Histoire des mots: Culture et civilisation*. „Presses de la fondation nationale des sciences politiques”. Paris 1975.
- Рене Велек и Остин Ворен: *Теорија књижевности*. Превели Александар И. Спасић и Слободан Ђорђевић, Нолит, Београд 1985.
- Грубачић, Слободан: *Историја немачке културе*. Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци — Нови Сад 2001.
- Gryphius, Andreas: *Ermordete Majestät Oder Carolus Stuardus. König von Groß Britanniens. Trauer=Spil.* (изд.) Hans Wagener, Reclam, Ditzingen 1991.
- Gryphius, Andreas: *Leo Armenius*, Reclam, Ditzingen 1996.
- Dilthey, Wilhelm: *Das Erlebnis und die Dichtung*. Leipzig/Berlin 1906.
- Dilthey, Wilhelm: *Die Typen der Weltanschauung und ihre Ausbildung in den metaphysischen Systemen*. У: Dilthey, Wilhelm, *Gesammelte Schriften*, Bd. 8, Leipzig/Berlin 1931.
- Elias, Norbert: *Über den Prozess der Zivilisation*. Soziogenetische und psychogenetische Untersuchungen. Erster Band, (изд.) Suhrkamp, Frankfurt am Main 1976.
- Ingarden, Roman, *О сазнању у књижевно-уметничком делу*. Београд 1971.
- Jauß, Hans Robert: *Paradigmenwechsel in der Literaturwissenschaft*. Из: Linguistische Berichte 3, 1969.
- Kayser, Wolfgang: *Das sprachliche Kunstwerk. Eine Einführung in die Literaturwissenschaft*. (Изд.) Francke, Tübingen und Basel²⁰ 1992.
- Lohenstein, Daniel Casper von: *Sophonisbe*, (изд.) Rolf Tarot, Reclam, Stuttgart 1996.
- Lohenstein, Daniel Casper von: *Cleopatra*, Reclam, Ditzingen 1991.
- Mann, Golo: *Weltgeschichte — gibt es das?* Увод у *Panorama der Weltgeschichte*, (изд.) Bertelsmann., Bd. 1, Gütersloh 1976.
- Миочиновић, Мирјана: 'Предговор' у *Модерна теорија драме*, Нолит, Београд 1981.
- Murry, Gilbert: *Excursus on the Ritual Forms Preserved in Greek Tragedy*. У: Jane Ellen Harrison. *Themis. A study of the Social Origins of the Greek religion*, Cleveland—New York, *изд. (The World Publishing Company, 1962, стр. 341—363; овде „Прилог расправи о ритуалним облицима сачуваним у грчкој трагедији”, у: Модерна теорија драме, Нолит, Београд 1981.
- Nadler, Josef: *Nation, taat und Dichtung*. У: Josef Nadler, Deutscher Geist/Deutsche Osten: *Zehn Reden. Schriften der Corona XVI*, Zürich 1937.
- Петровић, Сретен: *Култура и уметност*. Просвета, Ниш² 1993.
- Schöne, Albrecht: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*. (Изд.) C. H. Beck, München³ 1993.
- Tylor: Anthropology: An Introduction to the Study of Man, New York 1881, по: Elwin Hutch, *Антропологијске теорије*. 1, БИГЗ, Београд 1979.

⁵⁸ Сретен Петровић, *нав. дело*, стр. 8.

- Fergusson Francis: *The idea of a theater*. Copyright by Princeton University Press, 1949/1969, Nolit, Beograd 1979.
- Frenzel, Herbert A. und Elisabeth: *Daten deutscher Dichtung*. Chronologischer Abriss der deutschen Literaturgeschichte, Bd. 1. Von den Anfangen bis zum Jungen Deutschland, (изд.) dtv, München³² 1999.
- Hamburger, Käte: *Das Mitleid*, (изд.) Klett-Cotta Verlagsgemeinschaft, Stuttgart 1985.
- Шкловский Викторъ: *Ходъконы*, Геликонъ, Москва/Берлинъ 1923 (1986).
- Wolff, Jochem: *Die Öffentlichkeit des Bürgertums und die Literatur*. U: *Spektrum der Literatur*, (изд.) Bettina und Lars Klausen, Bertelsmann, Bd. 1, Gütersloh 1976, стр. 168—173.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАРОДНЕ КЊИЖЕВНОСТИ
У ЧИТАНКАМА ЗА СРПСКЕ ОСНОВНЕ И СРЕДЊЕ ШКОЛЕ
ОД 1800. ДО 1914. ГОДИНЕ¹

Медиса Колаковић

О историји српског школства, наставним плановима и програмима, настави, васпитању и уџбеницима постоје многобројне студије. Оно што је, међутим, само повремено дотицано као наговештај могућег научног истраживања јесте заступљеност и улога народне (усмене) књижевности у настави матерњег језика у српским основним и средњим школама у 19. веку. Дакле, примарни предмет овог истраживања био је заступљеност, врсте и извори усмене књижевности у читанкама које су у српским школама коришћене од почетка 19. века до 1914. године. Сматрали смо да би овакво истраживање допринело бољем сагледавању рецепције народне књижевности у српској култури, а, истовремено, да би представљало и допринос изучавању читанки, као вишеструко значајних уџбениника, а тиме и комплетнијем сагледавању историје српског школства.

Од почетака развоја националног школског система, када су се, ради модернизације наставе, преводиле читанке са страних језика, које су доносиле јак печат матичне културе, до данас — читанке су претрпеле низ промена. Изучавање педагошко-васпитног аспекта читанки у великој мери потиснуло је бављење њиховим књижевно-естетским аспектом, односно испитивање књижевних садржаја који у читанке улазе. А управо овај аспект читанке чини се изузетно значајним са становишта културне и књижевне историје, пошто, поред морално-васпитног деловања, читанка несумњиво има и значајну улогу у формирању књижевно-естетских мерила и укуса, а може битно утицати и на потоњу рецепцију одређених књижевних дела. Ово посебно важи за ране фазе културног развоја, када се ограничена писменост и ограничена доступност књижевних дела умногоме надокнађују управо овом врстом штива. Треба напомену-

¹ Овај прилог представља донекле изменјен текст експозеа изнетог на одбрани магистарског рада „Облици народне књижевности у читанкама за српске основне и средње школе од 1800. до 1914. године”, одбрањеног 27. фебруара 2008. на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду, пред комисијом: проф. др Марија Клеут (ментор), проф. др Љиљана Пешикан-Љуштановић, доц. др Оливера Радуловић и доц. др Драгана Вукићевић.

ти да су, на почетку развоја српског националног школства, читанке неретко биле књиге које су служиле само за вежбе читања; доцније, оне постају штиво за опште образовање, односно добијају енциклопедијски карактер. Тако су ученици, али и њихови родитељи, поред литературних текстова, могли да прочитају и текстове из физике, географије, хемије и сл. Другим речима, читанке су у то доба биле и једина лектира за значајан део друштва.

По једној од савремених дефиниција, читанка представља основни уџбеник који служи за успешније савладавање наставе матерњег језика и књижевности. Ова дефиниција, сведена на функционално одређење, унеколико занемарује историјски, социјални и културолошки аспект читанке. У „Енциклопедији Југославије“ (Загреб 1984), под одредницом *Читанке*, аутор Иво Франгеш, наводи да су оне, „...уз календаре, биле основни инструмент ширења писмености и културе“, као и да су „...огледала друштвених система, владајућих идеологија, језичне ситуације и политичко-друштвеног положаја народа“.

Развој читанке као уџбеника (приручника), првенствено њеног педагошко-васпитног карактера, предмет је многих студија, расправа и чланака, чији су аутори, поред осталих, Живојин Ђорђевић, Јован Мидраговић, Јаша Продановић, Милан Шевић и други, а значајна сведочанства о употреби и развоју читанки чине и закони, наставни планови и програми, као и рецензије које су објављивање по педагошким листовима.

Примарну грађу за наше испитивање представљале су књиге, односно уџбеници који су се користили за српске основне и средње школе од 1800. до 1914. године, превасходно на територијама Хабзбуршке монархије, Аустро-Угарске и Србије (што је, како ће се касније показати, и условљавало концепцију читанки), које у свом наслову (поднаслову) имају термин читанка (или његове варијанте), а које су се у контексту новијих дефиниција тако и примењивале у српским основним и средњим школама. Из тог разлога занемарене су анализе буквара и осталих уџбеника који не испуњавају ове критеријуме. Изузетак су чиниле читанке које су, након увида у грађу, те услед заступљености усмене књижевности у њима, као и писма којим су примери штампани, несумњиво указивале да су се користиле за образовање и српских (православних) ученика.

При анализи уважавани су ставови појединих културних прегалача оног времена, који се тичу улоге и значаја народне књижевности у образовном програму, али и савремени књижевно-естетички критеријуми.

У раду су испитане 52 читанке од 1800. до 1914. године, дакле у заокруженом временском раздобљу које представља важан период националне и културне историје српског народа. То је време у којем су основане многе културне институције, међу њима и школе, у којем је дошло до снажног буђења националне свести, у чему је знатног удела имало откриће народне књижевности. Поменућемо само неке: Матица српска (1826), Друштво српске словесности (1842), Српска академија наука и уметности (1886), Велика школа (1808), Лицеј (1838), Народна библиотека Србије (1832).

Међу ауторима (приређивачима) читанки налазила су се велика имена културне и просветне историје Србије: Јован Суботић, Платон Атанацковић, Стојан Новаковић, Светислав Вуловић, Филип Христић, Ђорђе Натошевић, Милан Шевић и други. До сада су се код нас спроводила истраживања о историји уџбеника, између осталих и уџбеника српског језика и књижевности, али без детаљније анализе заступљености и облика народног стваралаштва у њима. Ако је предмет истраживања био везан за овај облик књижевности, он је, или посматран у педагошком контексту, или је акцент стављан на васпитну функцију читанке и њену примену у настави али без целовитог увида у изворе, заступљеност, и распоред и врсте народне књижевности.

Нажалост, нисмо могли да обезбедимо апсолутну целовитост испитиваног корпуса, мање због обима, а више због недоступности поједињих читанки. Тако су данас (бар када је реч о нама доступним библиотечким фондовима) недоступне читанке које се помињу у поједним изворима (као нпр. читанке Филипа Христића из 1850. године), а проблем се јавља и када у оновременој периодици, или неком другом извору, нађемо подatak о објављеној читанци а не можемо да утврдимо ко је аутор, те јесу ли и под којим именом објављене касније.

Чешће се то дешавало са читанкама у Аустро-Угарској. Пошто не постоји исцрпна и комплетна библиографија српских читанки, одлучили смо се за постојећи избор, по доступности али и по репрезентативности аутора.

При изради рада уважаван је педагошко-дидактички карактер читанке као уџбеника, али је, пре свега, испитивана њена функција посредника народне књижевности. Из разумљивих разлога, при изради рада занемарили смо, колико је то било могуће, детаљније анализирање педагошких, политичких и историјских прилика које чине целовит и природан оквир за нашу проблематику. Упуштање у расветљавање свих наведених чинилаца довело би у питање нашу компетентност да покријемо сва поља истраживања.

Овим испитивањем хтели смо да утврдимо у којој мери је народна књижевност заступљена у читанкама, које врсте и жанрови доминирају, мења ли се заступљеност поједињих жанрова током времена, естетски квалитет текстова, као и да утврдимо које се педагошке интенције у таквом избору желе постићи, затим извор изабраних дела, те да ли се и колико интервенише у језику и садржини дела.

Овако заснованом истраживању могло се приступити на два основна начина: хронолошки и феноменолошки. Могло се спровести испитивање заступљености поједињих жанрова у целом корпусу или испитивање према поједињим читанкама и ауторима. За ову другу могућност одлучили смо се зато што она у већој мери чува целовитост и засебност поједињих читанки као ауторских дела и избора, а, сем тога, више наглашава историчност рецепције народне књижевности. Притом треба истаћи да оба приступа носе одређени ризик од понављања који смо покушали да избегнемо прилагођавајући приступ конкретном делу и његовим особеностима.

Одлучили смо, такође, да постојеће читанке сагледамо у оквиру две целине:

I. Читанке познатих аутора; II. Читанке анонимних аутора.

У оквиру обе целине читанке су хронолошки заступљене, а уколико се поједина читанка појави на месту које на први поглед не одговара њеној хронологији, ради се о поновљеном издању, где је прва година излажења узета као хронолошка одредница.

Читанка, као уџбеник, претрпела је низ промена које су је дефинисале као школску књигу. Термин читанка примарно је означавао збирку текстова за вежбање читања. Временом ово штиво постаје школска књига у правом смислу те речи, и то књига која има наглашену морално-васпитну или национално-васпитну функцију. Упоредо с развојем школског система развијале су се све његове компоненте, па тако и школске књиге, а међу њима и читанке. Иако намењени настави, текстови у читанкама нису могли бити потпуно подређени образовању. Читанка је, поред своје дидактичке функције, у већој или мањој мери, одавала и лични афинитет састављача. Гледано у целини, од Суботићевог „Цветника” до данас, читанка се уз остало обликовала и као својеврсна антологија текстова намењених настави материјел језика и књижевности.

За потребе наставе, на почетку развоја националног школског система, преводиле су се или адаптирале читанке са страних језика, у којима, самим тим што су преводи, изостају текстови народне књижевности. Те прве читанке имају изразито моралистички карактер. Присуство народне књижевности примећује се само у илустративној функцији, и то првенствено као грађе која је погодна да пренесе моралну поруку. Изразито одступање од ове матрице приметно је у читанкама Јована Суботића, који први у већем обиму у читанке уноси народну књижевност. Али, и поред антологијског принципа аутора, не може се говорити о равномерној заступљености свих жанрова, што ће се показати као генерални недостатак при изради читанки током деветнаестог века. Временом, у зависности од тога по чијим педагошким принципима су обликоване, читанке добијају углавном енциклопедијски карактер.

Заступљеност народне књижевности у читанкама зависила је, у великој мери, од тумачења и функције и народне књижевности и књижевности уопште, у наставним плановима и програмима.

Приметно одсуство бајки или, боље речено, недовољно присуство могло би се оправдати, с једне стране, дужином самог текста, и чињеницом да бајка као комплексан жанр за своју методичку обраду захтева много већу ангажованост наставника, а с друге стране њеном недовољном подесношћу да илустративно подржи неки други текст. Одсуство бајке могло би сведочити и о истрајавању просветитељских идеја, па и потенцијалног отпора према чудесним садржајима бајке који се теже могу педагошко-васпитно инструментализовати. Уосталом, отпор према бајци траје готово до нашег времена у концептима који баштине рад Марије Монтесори, и у наглашеном „страху” од окрутности бајке.

Битан аспект свих разматраних читанки, који је, уз то, уско везан за народну књижевност, јесте аспект националног васпитања. На почетку

развоја националног школског система приметно је потпуно одсуство национално-васпитних тенденција, бар када је о тексту тадашњих читанки реч, што се може тумачити као резултат примене оних педагошких теорија које су превасходно потенцирале морално-васпитни и религиозни карактер наставе. У другој половини деветнаестог века, с јачањем националне свести, с развојем педагошке науке и конституисањем националне просветне администрације — стекли су се услови да ојачају националне тенденције. Међутим, присуство народне књижевности, за коју се најуже веже национално васпитање, у српским читанкама крајем 19. века заиста је недовољно. Изузимајући поједине ауторе, као што су Јован Суботић, Стојан Новаковић, Јован Живановић и Светислав Вуловић, до појаве Милана Шевића, народну књижевност у читанкама углавном су представљали облици краћих говорних умотворина, слепачке песме, басне и епске песме „старијих времена”. За термин „национално” најчешће су везиване епске народне песме, претежно оне косовског и покосовског циклуса, а затим и песме о Првом српском устанку и борбама за ослобођење. У суштини, наглашene национално-васпитне тенденције имале су амбивалентан утицај на заступљеност народне књижевности у читанкама. С једне стране, тежња за јачањем националног васпитања подстицала је приређиваче да у читанке укључују више народног стваралаштва, и то особито епских песама. С друге стране, наглашена васпитно-национална тенденција водила је особеном ограничавању увида у жанровску разноврсност ове књижевности, па, у извесним случајевима, и непримерним редакторским захватима, чија је главна функција била особено идеализовање националне прошлости. Васпитна тенденција — национална или морално-религиозна свеједно — доводила је тако до потискивања естетског критеријума у избору текстова, а повремено и до директног нарушувања целовитости и естетске димензије изабраних дела.

Током анализе разматраних читанки изведени су одређени закључци. Почетком века превођене су и прерађиване читанке других народа, углавном морално-религиозне садржине, и оне не садрже облике народне књижевности. У другој половини 19. века, појавом читанки Јована Суботића и Филипа Христића, касније и Ђорђа Натошевића, почиње нов период у изради уџбеника матерњег језика за српске школе. Облици заступљени у овим читанкама разноврснији су и пружају целовитији увид у богатство народног стваралаштва, али и тада су изабрани текстови дати претежно у илустративној функцији. Последње деценије 19. века ситуација се мења набоље, претежно у Србији, док је у читанкама у Аустро-Угарској, Хрватској и Славонији и даље приметно оскудно присуство народне књижевности. У њима се врло скромно или готово никако штампају епске, јуначке песме, које би за последицу могле имати јачање националног осећања ученика. Почетак 20. века, претежно у Србији, доноси комплетнији избор и у њима је већа и разноврснија заступљеност народне књижевности. Повећан је број текстова јуначке епике, што, поред текстова писане књижевности, чини читанку уџбеником литерарно-националног карактера. Извори преузетих текстова, како се и очеки-

вало, углавном су збирке Вука Стефановића Карадића, мада су поједини аутори (Стојан Новаковић, Милан Шевић) уносили и записи других сакупљача. У изборима преовлађују пословице, изреке, шаљиве приче, поједини сегменти обредне лирике, слепачке, митолошке и „пјесме онако побожне”, док су бајке потпуно маргинализоване. Љубавна лирика, коригована и ослобођена алудија на еротски контакт, употребљавана је, углавном, у илустративној функцији. Од епских песама заступљене су већином оне најстаријег слоја певања, песме косовског циклуса, и врло ретко, углавном само у одломцима, песме „о војевању за слободу”.

Почетак 20. века донео је целовитији преглед народне књижевности и њених жанрова, али, по нашем мишљењу, тај инвентар и даље остаје методички недовољно искоришћен. Оно што и данас представља велик проблем при избору, али и методичкој обради текстова из народне књижевности, јесте питање језика. Ма колико се говорило о важности народног говора и упознавању ученика са народном традицијом српског народа мало је аутора уџбеника који су поштовали специфичности језика, а понекад и форме, народног усменог блага. Од момента када су записане и штампане, речи народне песме или приче почињу нови живот јер, по речима проф. Марије Клеут, „када је текст прешао у Гутенбергову галаксију, у сферу писане и штампане културе, народне песме постале су жива, делотворна књижевна традиција, извор поетских надахнућа и тема, узор поетског језика”. Али, ако су текстови при самом навођењу у читанкама били кориговани они као такви улазе у наставне програме, што доводи до „искривљење” слике при рецепцији ове врсте књижевности. Развојем друштва, увођењем нових педагошких начела и нестручним избором и корекцијом текстова народне књижевности ученици, али и шире рецепцијски круг, остају ускраћени за потпуни доживљај ове врсте књижевног стваралаштва. Наиме, читанке су често биле једина лектира за велик број људи и ако у њима буду навођене непрецизне и некомплетне форме народне књижевности остаје питање оправданости њихове примене у настави. Социјални, религијски, историјски контекст ове књижевности али и њен особени поетски језик, судећи по разматраним читанкама, нису рецепцијски проблем само ћајима нашег доба. Свако презентовање народне књижевности очито намеће и потребу за тумачењем и посредовањем и овог контекста, па и за особеним „превођењем”, али сматрамо да се, мимо правописно-ортографских прилагођавања, не би смео мењати аутентични текст. Свака промена може водити у „измишљање традиције” позивањем на постојеће и непостојеће сегменте дела.

Читанке, као једне од првих књига које су улазиле у српске куће 19. века, морале су рачунати са једном особеном врстом рецепције. Њихови читоафи су још увек могли делом припадати традиционалној усменој култури и учествовати у усменом преношењу и рецепцији народне књижевности. Можемо претпоставити да је у извесном смислу читанка давала дигнитет, ореол „писмености и научности” овом виду домаће и народне културе, али да је она истовремено вршила и педагошки, морално и социјално дириговану селекцију садржаја, бирала оно што је из доме-

на усмене културе „довољно добро” и „значајно” да уђе у нов светписане комуникације.

Народна књижевност, поред осталог, треба да негује и развија поштовање традиције, али превасходна мора бити естетска димензија ових дела, што није увек био случај. Уношење или неуношење народне књижевности у читанке има и вантекстуалне разлоге, не само педагошко-васпитне него и оне политичко-историјске. Управо та чињеница читанку чини интересантном. У њој се одражава сажета слика културе и самонапажања једног народа, оне дају сажетак, узор и избор из властите традиције и тиме постају својеврсни споменик културне историје.

Скромно се надамо да је наш рад делимично допринео таквој намери, а наша будућа истраживања која ће заокружити узорак до 1941. године свакако ће дати комплетнију слику рецепције народне књижевности у овој школској књизи.

ПИСМО ИЗ АМЕРИКЕ
COMP. LIT: DEAD OR ALIVE?

Адријана Марчешин

Компаративна књижевност какву смо познавали до пре двадесетак година у Сједињеним Америчким Државама данас практично више не постоји. Наравно, сви угледнији амерички универзитети још увек имају компаратистичке катедре, али довољно је бачити поглед на списак курсева који се тамо могу слушати да бисте се уверили да се нешто радикално променило. У поређењу са златним добом америчке компаратистике, када су „стари оци дисциплине” Шпицер, Ауербах и Велек диктирали академске курикулуме, од популарне и веома утицајне „Comp. Lit.” није остало много више до самог имена у називу катедре.

Иако је криза или, како се то често може чути, „смрт” компаративне књижевности у америчкој академској јавности констатована још пре петнаестак година, ипак има и оних који мисле да је ова дијагноза исувише пессимистична и, штавише, нетачна. Оно што се опажа као криза дисциплине, кажу они, у ствари је само најновија промена парадигме у оквиру компаративних студија која је резултирала применом нових метода и отварањем потпуно нових области проучавања. Промена метода и предмета проучавања не значи автоматски смрт дисциплине која је подвргнута датој трансформацији; напротив, она указује на њену виталност и велики еволутивни потенцијал, односно на способност да се у методолошком смислу прилагоди новом културно-историјском контексту. Присталице овог гледишта указују да је у целокупној историји компаративне књижевности, од 19. века до данас, било толико методолошких „ломова”, толико различитих концепција „најисправнијег” метода и полемика око правог предмета студија да не би било погрешно рећи да је управо импулс ка методолошком самопреиспитивању својствен самој природи компаративне књижевности. Продуктивна методолошка криза перманентно је стање компаративних студија.

За овакаве и сличне аргументе вероватно се може наћи доста резона у историји компаратистике, али чини ми се да они, примењени на њено актуелно стање у САД, ипак нису сасвим уверљиви. Наиме, иако је тачно да компаратистима, од де Ломница до Семјуела Вебера, никад није било заморно да расправљају о сопственом методу, садашњи тренут-

так наше дисциплине ипак се по једној важној ствари битно разликује од свега што познајемо из њене дуге традиције: наиме, књижевност се данас више не изучава као *књижевносӣ*. Ма колико да су разлике између поједињих приступа, школа и појединаца у историје компаратистике понекад биле велике, ма колико да су полемике између поједињих њених представника, Американаца и Француза, источних и западних Европљана, умеле да буду жучне, једна ствар никад није била спорна: сви су они веровали да је једини прави предмет проучавања компаративне књижевности сама књижевност, и то као *књижевносӣ*, то јест као посебан производ људског духа који има специфичну, само њему својствену функцију. Или, да се послужимо Велековом формулацијом, компаратиста у првом реду проучава „литерарност, односно естетску вредност и форму” књижевног дела.

Данас то више није тако. Данас се књижевност све мање проучава као књижевност, а све више као један од истоврсних узорака неког ширег, идеолошког, религијског или културолошког кода уопште. У популарним интердисциплинарним студијама, које представљају савремени сурогат традиционалне компаратистике, књижевна дела, чешће у дајцетираним а ређе у интегралним издањима, узимају се као згодни примери којима се илуструју неке културолошке тезе, при чему се потпуно занемарују, и то свесно, њихова специфична језичка и стилска обележја. Као да више нико не верује да књижевност, осим политичке или идеолошке, може имати и неку друкчију, сасвим посебну функцију која произлази из њене трајне, уметничке и универзалне суштине. Тачније речено, чини се да је данас превладало уверење да та врста вредности, не само у књижевности него и у хуманистичким наукама уопште, није вредна посебног академског проучавања. У том смислу нећемо погрешити ако кажемо да компаративна књижевност као врста *књижевних* студија данас у Америци више не постоји. Малочас поменута фатална дијагноза, на жалост, потпуно је исправна.

По речима америчких колега компаратиста, један од тренутно највећих професионалних изазова за компаратисту у САД јесте да држави и приватним спонзорима, уопште људима који се старају о финансирању универзитета, објасни у чему се састоји значај оваквих студија и зашто је важно да један озбиљан универзитет има и катедру за компаративну књижевност. У последње две деценије инфраструктура компаратистичких студија на америчким универзитетима знатно се изменила; главни разлог тим променама треба тражити управо у чињеници да за аргументе у корист компаративне књижевности у надлежним институцијама није било доволно слуха. Многе катедре за компаративну књижевност су угашене или су интегрисане с неким другим катедрама или центрима, најчешће у оквиру различитих „компаративних или интердисциплинарних студија”. Осим тога, уз постојеће „катедре” или „одељења”, као традиционалне универзитетске установе, све чешће се оснивају и посебни „програми”, који не замењују потпуно компаратистичке катедре, али функционишу као алтернативни или допунски центри при тим катедрама. Они су по правилу концептирани по интердисциплинарном моделу,

што значи да се на њима, осим књижевности, изучавају и, на пример, филм, историја уметности, филозофија, па и политичка економија, а могу их похађати студенти свих профиле. Програме делом финансирају саме катедре, које на њихово име добијају додатна средства, често супстанцијалнија од основног буџета, различите фондације, дарежљиви појединци и сам матични универзитет. Радећи у њима, наставници налазе додатан извор прихода и фондова часова. У последње две деценије број уписаних студената на компаратистичким катедрама се непрестано смањује, јер се и студенти из прагматичних разлога мањом оријентишу на „програме” где курикулум није одређен захтевима фундаменталне науке, још мање старим идеалом хуманистичког образовања, него законима тржишта. Једноставно речено, студенти знају да ће лакше наћи посао ако се специјализују за једну националну књижевност, на пример енглеску, шпанску или француску, и уз то заврше неки интердисциплинарни курс из историје књижевности, филма, филозофије, социологије, теорије превођења, креативног писања итд. Само се по себи разуме да од старог идеала „дубинског” познавања светске књижевности у таквим програмима није много остало.

Да би опстале на тржишту, оваквом моделу студија прилагођавају се многе традиционалне компаратистичке катедре, на којима је данас чешће предају професори филозофије и социологије него „прави” компаратисти. Не прилагоде ли се новој ситуацији, за „чисте” компаратисте практично више нема посла. Зато се они све чешће окрећу областима које са књижевношћу, у најбољем случају, имају само посредне везе. Осим професора компаративне књижевности, у навали интердисциплинарних програма први су страдали носећи стубови компаративних студија: текстуална критика и њен природни савезник, метод аналитичког читања, и традиционални компаратистички канон, односно скуп дела светске књижевности која су због своје изузетне вредности постала универзална баштина читавог човечанства. Додуше, неки елементи тог канона као да се још увек држе; на пример, Шекспир је рекло би се превијео и последњу револуцију у компаратистичким студијама. Али, тај утисак је привидан. Интердисциплинарни Шекспир није толико писац *Хамлећа* и *Краља Лира*, или није то првенствено, колико је типичан представник ренесансног доживљаја света који се, осим у књижевности, манифестије и у религији, праву, филозофији и другим уметностима. Другим речима, Шекспирове драме не изучавају се више ради онога што их свrstава међу највреднија дела у целокупној традицији светске књижевности, него се схватају као документи или сведочанства о одређеном времену, ни мање ни више важна од неких других докумената из истог периода, на пример судских списа или приватних писама.

Осим тржишних, постоје још два важна разлога за одбацивање традиционалног компаратистичког канона и његову замену новим, интердисциплинарним списковима препоручене литературе. Први бисмо могли одредити као „политички”, јер се тиче борбе за моћ и академски утицај. Теоријске оријентације које су доскора, бар у универзитетским институцијама, важиле као маргиналне — феминистичке студије, студије

рода, етничке студије, постколонијалне студије — данас имају одлучујући утицај у формирању академских курикулума. Настојећи да учврсте своје позиције на универзитету, све ове групације траже ревизују традиционалног компаратистичког канона и као алтернативу класицизама светске књижевности нуде „своје” књижевне фаворите. На тај начин, уместо старог, универзалног и, како се то често каже, „евроцентричног” канона, настаје велик број малих или локалних канона: женски канон, геј канон, афрички канон, Латино канон. С тим у вези су и промене у структури професорског кадра на америчким универзитетима. Док су профил студија и садржај курикулума средином 20. века, односно у златно доба компаратистике у САД, одређивали европски имигранти Шпицер, Ауербах, Велек и Кајзер, а већину наставног кадра сачињавали мушкарци, белци, веома често Јевреји и изгнаници из Источне Европе и СССР-а, сада је ситуација битно другачија. Професори књижевности и компаратисти данас су у великом броју жене, Латино-Американци и имигранти из далекоисточних и блискоисточних земаља. Зато не треба да чуди што се предмет компаративних студија све више отвара према „маргиналним” или раније запостављеним књижевностима, кинеској, јапанској и хебрејској литератури, женама писцима или темама које се тичу родовске или сексуалне припадности.

Други разлог одбацивању традиционалног компаратистичког канона теоријске је природе. У последњој деценији 20. века компаративне студије у Америци обележила је апсолутна доминација теорије. Катедре за компаративну књижевност претвориле су се у катедре за теорију књижевности, а на њима се нису толико читала, анализирала и изучавала сама књижевна дела, колико су се предавале различите теорије књижевности. Међу њима најутицајније су биле различите постструктуралистичке теорије, односно приступи који су, под утицајем Деридине деконструкције, промовисале идеју „другог”, маргиналног, неканонског, као теоријски централног. То је нужно водило подривању традиционалног књижевног канона, као хегемонистичког, „евроцентричног” и ексклузивистичког. Све ове постструктуралистичке теорије, на пример деконструкционистичке теорије читања или различите варијанте пост-структуралистичке психоанализе, и саме се данас на америчким универзитетима већ сматрају „класицизма” теоријског мишљења о књижевности, а на њихове методе гледа се као на већ помало превазиђене. Тренутно главни нагласак је на студијама културе и новом историзму, као и на теорији која међу америчким професорима књижевности, ма колико то може деловати необично, изгледа никад не застарева, марксизму. На неким универзитетима још увек се на посебним курсевима предаје и историја теорије књижевности, али углавном само од структурализма надаље, што значи да су 19. и ранији векови, укључујући ту и историју самог компаративног метода, препуштени случајној радозналости понеког експертног истраживача. Узимајући у обзир овај последњи разлог, нећемо погрешити ако кажемо да су смртоносни ударац традиционалном компаратистичком канону, и компаративним студијама уопште, задали управо сами компаратисти.

О актуелном стању компаративног изучавања књижевности у Америци на свој начин говори и оно што је од старих компаратистичких метода тамо успело да преживи. Од свих њих најжилавија се показала такозвана „историја идеја”. То није необично с обзиром на чињеницу да је у америчкој компаратистици овај метод увек био префериран у односу на неке друге приступе какви су се практиковали у Европи, на пример истраживање утицаја. Осим тога, овај традиционални лавџојевски метод најлакше се уклапа у савремену формулу интердисциплинарних студија, која приступ књижевним делима тражи преко садржаја, идеја или „материјала”, остављајући по страни оно што је у књижевном делу специфично литерарно, форму, језик и стил. Од старих компаратистичких тема и метода још увек опстају и историја жанра и тематолошке студије, односно *Stoffgeschichte*. Оно што је најкомпаративније у компаративној књижевности, поређење двеју различитих националних књижевности, практично се више нигде не практикује. Најзад, важно место у компаративним студијама књижевности у Америци заузима и теорија превођења, која се понекад назива и „новом компаративном књижевношћу”.

Остављајући по страни носталгичне ламенте неколицине старих компаратиста, Мишела Рифатера, Џонатана Калера или Харија Левина, чини се да за златним добом компаративне књижевности, и студија књижевности уопште, данас нико више и не жали. Напротив, у тону неких нових, условно речено, компаратиста често није тешко открити немалу дозу ликовања над гробом велековског интелектуалног елитизма и „евроцентричне искључивости” традиционалног компаратистичког канона. Оберучке прихватајући идеје „проширене компаратистике”, нова генерација америчких „компаратиста” с одушевљењем је закорачила на тле „малих” језика и „других” књижевности и покренула пројекат компаративне књижевности као „лабораторије за испитивање маргина”. Али, презир пре ма елитизму не спречава нове „компаратисте” да се листом кандидују за наследнике старе компаратистике. Међу различитим претендентима на то наследство најгласнијима су се показала два приступа, оба настала после 2000, и оба у уској вези са студијама језика и теоријом превођења. Први приступ формулисала је Гајатри Спивак, теоретичарка индијског порекла, професор компаративне књижевности на Колумбији, у веома цитираној књизи још цитиранијег наслова „Смрт дисциплине” (*Death of a Discipline*). Она је свој приступ назвала „регионалним” или „обласним” студијама (*area studies*), а као главни циљ одредила му је проучавање „малих”, „других”, „маргиналних”, првенствено афричких и далекоисточних језика и, у крајњој линији, народа или заједница које њима говоре. Идеја „регионалних студија”, по Гајатри Спивак, усмерена је првенствено против америчке „монојезичности” и доминације енглеског језика, али и против сваког монопола у култури заснованог на концентрацији економске, друштвене и политичке моћи. Задатак је „регионалних студија” да трагају за додирним тачкама или „обележјима хуманитета” између једне велике културе каква је северноамеричка и многих „малих”, маргиналних култура разасутих широм света. Проучавањем „малих” језика, сматра Спивак, ми упознајемо и нације које тим језицима

говоре, што нам омогућава да лакше разумемо и њихове обичаје и вредности. Језик је нарочито погодан за овакву врсту проучавања, јер он представља заједничку одлику целокупног људског рода, без обзира на „површинске” разлике; сви језици света „аналогни су по структури”, док књижевности то нису. Међу појединим националним књижевностима често постоје непремостице, непреводиве разлике. У том смислу књижевност као књижевност у овој врсти проучавања нема централну улогу, она је само један од многих, најчешће не и најважнијих, информативних канала према упознавању „другог”, па јој се пажња посвећује само у оној мери у којој нам може помоћи да се осветли неки други, политички, социјални, културолошки или идеолошки феномен.

Концепција „регионалних студија” Гајатри Спивак више је политичке но књижевне природе, што она и не крије. Исто се може рећи и за један други, тренутно веома популаран културолошко-књижевни пројекат у САД, такозване студије превођења. Инспирисана идејом о „регионалним студијама”, једно од најутицајнијих излагања ове концепције формулисала је Емили Аптер у књизи симпоматичног наслова: *Зона превођења: Нова компаративна књижевност* (*The Translation Zone. A New Comparative Literature*). Као и Спивак, и Емили Аптер истиче да је циљ студија превођења, односно „нове компаративне књижевности”, више pragматичне и политичке но књижевне или традиционално хуманистичке природе. По њој, превођење у Америци данас, после терористичког напада на куле Светског трговинског центра у Њујорку, више није само обичан инструмент за успостављање веза у међународном бизнису, образовању и култури; оно је у политичком и безбедносном смислу постало толико важно да слободно можемо рећи да понекад одлучујуће решава „питање рата и мира”. Непосредно после 11. септембра, у тренутку кад је у институцијама задуженим за националну безбедност Американаца завладала јагма за компетентним преводиоцима са арапског који ће бити у стању да дешифрују разговоре и поруке терориста, постало је савршено јасно колико је у савременом свету важна улога превођења. У таквој политичкој ситуацији неопходно је „преосмислити” студије превођења. У образложењу своје концепције „нове компаратистике” које традиционалном компаратисти може деловати као виц, Емили Аптер се залаже за радикалну трансформацију „преводилачких студија”. Из дисциплине која је раније била заокупљена специфично језичким проблемима, као што је на пример питање верности тексту оригиналa, ове студије треба трансформисати у један „широк теоријски оквир” у којем ће акценат бити стављен на питања као што су проблем погрешног превода у ратним условима, утицај језичких и књижевних ратова на обликовање књижевног канона, естетски значај експеримената у нестандардним језицима и проблем превођења у ери технолошке писмености. Не треба посебно истицати да у овако замишљеним студијама превођења изучавање књижевности зарад ње саме изгледа, у најбољем случају, неумесно. Када треба решавати питања која се тичу рата и мира и безбедности целе америчке нације, који би се прави патриота бавио залудним послом превођења стихова и строфа неких још доконијих песника. Или, као што би

можда рекао неки циник, зашто би се преводиоци и компаратисти обучивали у интерпретацији књижевних дела када је будућност њиховог зајата којим се решава „питање рата и мира” неупоредиво лукративнија.

Ма колико комичан, чини ми се да и овај пример врло добро илуструје једну стару истину о компаративној књижевности. Судбина ове дисциплине, током целокупне њене историје, увек је била одређена колико унутрашњим толико и неким спољашњим разлозима. Златно доба америчке компаратистике, у годинама после II светског рата, било је наравно условљено првенствено чињеницом да је тада истовремено деловало неколико веома „јаких” теоријских глава, али је исто тако било омогућено и врло конкретном институционалном подршком и друштвено-политичком климом уопште. Један од најутицајнијих америчких компаратиста у овом периоду, Фридрих Вернер, видео је у ширењу идеје компаративне или „светске” књижевности неку врсту мисије чији је циљ био очување западноевропске културе и њено уздијање из пепела ратног разарања. Уверен да Западни свет, односно Западна Европа и Америка, у политичком и културном смислу представљају јединствену целину, Фридрих је тврдио да је посао којим се баве амерички компаратисти „део Маршаловог плана” у једном дубљем смислу и да, с друге стране, компаративна књижевност може дати свој допринос изласку Америке из „летаргије политичког провинцијализма”. И најновији развој догађаја у америчкој компаратистици као да иде у прилог оваквом виђењу ствари. Последња и вероватно дефинитивна „смрт дисциплине” такође се може објаснити разлозима унутрашње и спољашње природе. Недостатак методолошке инвенције, презасићеност теоријом, окретање од књижевности као уметничке чињенице и њених специфичних вредности ка књижевности као идеолошком дискурсу и историјском документу, то би могли бити главни унутрашњи симптоми болести која је довела до смрти традиционалне компаратистике у Америци. Спољашње разлоге за губитак значајније институционалне подршке компаративном проучавању књижевности, с једне стране, и процват интердисциплинарних студија, с друге, треба тражити како у промени доминантних културних парадигми, ширењу медија масовне комуникације, технолошкој револуцији и пратећим променама на тржишту рада и образовања, тако и у радикалној промени политичког и идеолошког погледа на свет који се додгио у савременом, постхладноратовском, глобализованом свету.

РАСЛОЈАВАЊЕ И НОРМИРАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА ИЗ ЛЕКСИКОГРАФСКОГ УГЛА

(Стана Ристић, *Раслојеносӣ лексике српскоӣ језика и лексичка норма*, САНУ, Београд, 2006)

Институт за српски језик Српске академије наука и уметности у оквиру едиције Монографије објавио је 2006. године књигу Стане Ристић *Раслојеносӣ лексике српскоӣ језика и лексичка норма*. Ауторка разматра проблем раслојавања и нормирања језика на 180 страница у четири поглавља: прво је о развоју језика и језичкој норми, друго поглавље је посвећено дескриптивним речницима као нормативним приручницима, треће је о лексикографском метајезику, а у четвртом је обрађен проблем страних речи у српском језику. Пето поглавље је завршно. У њему је дат резиме на српском и на енглеском језику и списак литературе и извора (стр. 181—212). У шестој целини су предметни и ауторски регистар (стр. 213—226). На крају су и биографско-библиографски подаци о Стани Ристић.

Питања којима се ауторка у овој књизи бави: раслојавање и нормирање језика, нису непозната у србији; напротив, она у нашој лингвистици никада нису заobilажена. Разматрана су са становишта стилистике, психолингвистике и социолингвистике, а у новије доба видан је и заокрет ка когнитивном приступу у проучавању ових важних питања. Чињеница да се овој теми може прићи из различитих углова илуструје веома сложену природу развоја српског језика и његову комплексност као лексичког система и указује на мноштво различитих, и језичких и ванјезичких, фактора који утичу на његов развој. Стана Ристић говори о *Неким аспектима нормирања језика* (стр. 13—40), опредељујући се у првом реду за социолингвистички и когнитивистички приступ у тумачењу одређених језичких појава. Она, међутим, не занемарује ни прагматично-мотивациону сферу језичких појава и то на психо-физичком (физиолошком), културном и социјалном плану. На овакав приступ, како наводи ауторка, обавезује нас динамичност истакнутих појава.

Развој лексичког система, као динамички процес, ауторка је сагледала на плану иновација у језику који се углавном јавља као последица позајмљивања и творбе речи, још моћнијег и креативнијег језичког средства. Поштујући хронолошки принцип у представљању развоја српског језика, указујући на слојевитост језика као променљиву категорију, ауторка ова питања издигне на виши теоријски ниво и илуструје проблемом прецизне периодизације историје српског језика. У оквиру посматраног проблема Стана Ристић вешто проблематизује релативност поимања категорије *нове йојаве у језику и модернизације језика* стављајући их у контекст феномена културе изражавања.

Могло би се рећи да је основни циљ ове монографије, а не само уводног дела, да се представи динамика лексичких промена у сferи функционално-стилске раслојености савременог српског језика, са тежиштем управо на динамици која може бити индикативна за његово нормирање. За илustrацију ових језичких

појава ауторка користи богат лексички материјал у *Речнику САНУ*, чија се нормативна репрезентативност вреднује у односу на актуелно стање и текуће промене и процесе у српском језику.

Феномен функционалног раслојавања језика може се изучавати са различитих аспеката (стилистичког, социолингвистичког, нормативног, културолошког или у укупности наведених аспеката), а Стана Ристић испољава специфичност у приступу овој теми кроз испитивање проблема из лексиколошког и лексикографског угла, не занемарујући ни остале релевантне чиниоце.¹

Описане су фазе језичког нормирања српског језика и истакнуте њихове главне црте: крај 19. и прву половину 20. века захватила је рестриктивна норма која је обухватала све језичке нивое, а од шездесетих година 20. века наступа либерализација језичке норме као последица дестабилизованог језичког стања.² Данаје је појачана експресивизација присутна и у другим словенским језицима, констатује ауторка, а посебно у сferи електронских медија. Управо је језичко стање у средствима јавног информисања показатељ стилске снижености и разлог је за забринутост, а посебно ширење утицаја медија и неких говорних жанрова у циљу употребе језика као средства манипулатије. И у политичком дискурсу се понављају нека својства јавног језика, нпр. употреба неодређених значења, што се може схватити као средство за манипулатију језиком од стране адресанта, као лицемерно понашање и некултура према адресату. Ово је добар пример рушења норме опхођења у комуникацији. Истичемо, такође, да је и широј јавности важно да препозна и заузима став према таквим намерама у медијима које се реализују одређеним језичким формама. Тако су у функцији манипулатије и језичке јединице са семантичком неодређеношћу и семантичким уопштавањем (нпр. *свакако*, *природно*, *наравно*, *очигледно*, *потребало би*, *нужно је*, *познато је...*). Ова се средства толеришу са становишта језичке културе у свакодневној комуникацији, али су са културног и етичког становишта неприхватљива у политичком дискурсу и социјалној сфери, упозорава Стана Ристић, а њена упозорења треба веома обзично схватити иако, како она каже, језик има сопствене механизме одбране од претеране анархије.

Детаљније, синхроно и дијахроно, сагледавање и, што је још важније, системско решавање проблема лексичке норме у односу на укупну језичку норму и њене улоге у стандардизацији језика могуће је у оквиру дескриптивне лингвистике, наводи ауторка и разрађује у посебном чланку (стр. 41—52). Дескриптивна лингвистика са овако постављеним циљевима и задацима једно представља базу за оснивање и развој нормативне лексикографије, што је сасвим природно, јер се под лексичком нормом подразумева установљавање статуса јединица у лексичком систему и правила њихове употребе у писању и говору. У дескриптивним речницима информације које се тичу лексичке норме углавном се дају у виду квалификатора који претходе дефиницијама, поред тога као лексикографска решења користе се и различита упућивања, посебно када је реч о нестандартној, мање фреквентној лексици и јединицама ограниченим употребе. Овим се поступцима постиже висок степен нормирања мада је најближа стандардизацији она

¹ Познато је да речници поред дескриптивне имају и проскриптивну, нормативну улогу, али се у науци није детаљније бавило изучавањем поступака којима се постиже нормативност посредством лексикографских дела. У, на пример, дескриптивним речницима ова појава се представља великом бројем квалификатора, маркера различитог типа. Но то је само крајњи лексикографски поступак, последица теоријског решавања и идентификације лексема које у речнику морају бити обележене.

² На лексичком плану долази до повећане употребе експресива, пејоративне, погрдне, вулгарне, опсцене лексике, псовки, жаргонизма и јуфемизама у неофицијелним говорним ситуацијама, а затим и у језику белетристике, позоришта, филма.

норма коју прописују терминолошки речници. Овај став Стана Ристић поткрепљује навођењем примера из *Речника инвалидности* М. Ружичић.

Лексичко нормирање има шире димензије и залази у област културе изражавања, политике и још шире у сферу друштвених односа. У овом је процесу улога лингвиста веома важна, али они нису једини актери у њему. Према мишљењу М. Радовановића, које ауторка уважава, лингвисти имају кључну улогу у фази дескрипције и елаборације, али у другим фазама: експанзији, култивацији и евалуацији веома је значајна активност културних и просветних институција. Истакнут је и значај целокупне језичке политике и језичког планирања. Зато ауторка још једном упозорава на слабљење језичке норме која је изазвана брисањем граница између стандардне и супстандардне лексике. Њена је препорука да треба формирати репрезентативни електронски корпус савremenog српског језика и на њему описивати промене и добрађивати норму на свим језичким нивоима.

Језичној, па и лексичкој, норми подлеже и разговорни језик, језик свакодневне комуникације, који традиционалном нормом није био доволно обухваћен. Овај је проблем Стана Ристић описала у посебном раду — *Нормирање лексичке разговорног језика* (стр. 53—64). Посебно се фокусира на специфичност разговорног језика која је условљена лексиком. Наиме, разговорна је лексика маркирана чак и у односу на лексику других типова маркираности и то је њено главно обележје. Идентификација јединица разговорне лексике отежана је због емотивно-експресивне маркираности која ове јединице чини јединицама нижег ранга (стила), закључује ауторка.

У лексикографији су дефинисана нормативна правила на основу којих се може утврдити нормативни статус разговорне лексике. Овом проблему је посвећен знатнији део рада. Описані су сви параметри³ и посебно издвојен параметар емотивно-експресивне тоналности на којем се заснива нормативистички приступ лексици (јединицама) овога типа. У лексикографији се ове јединице маркирају ознакама *разговорно* или *колоқвијално*: нпр. *профан*, *лова*, *фазон*, *народњак*... и ове су јединице фреквентно средство у свакодневној комуникацији. Повишили степен експресивне тоналности поседује лексика у вицевима и народним изрекама која се у речничима маркира ознакама: *ћејоративно*, *ћодрдно*, *ћодруљиво*, *ћрезиво*, *ијронично*, *вулгарно*. Висок степен експресије карактеристичан је за опсцену и вулгарну лексику чија употреба говори и о личном изразу некултуре. Обележена је квалификаторима: *вулгарно*, *ојсценено*, *скарадно*, *ѓубро*. Висок степен експресије везује се и за лексику у интимној комуникацији која је обележена обично као: *интимна*, *фамилијарна*, *хилокористичка*...

Међу лексичким јединицама влада однос конкуренције и о томе Стана Ристић пише у чланку *Улога конкуренције у ређуисању лексичке норме* (стр. 65—75) на примерима именица с префиксима *не-*, *надри-* и *назови-* у којем је показала да је однос конкуренције, који се заснива на синонимији, али је у знатној мери и превазилази, чак доводи у питање, веома динамичан и комплексан. Под конкуренцијом лексичких јединица ауторка подразумева само системски допуштен, регуларан однос, који се не остварује у исказивању истих садржаја на стилском, прагматичком, експресивном и нормативном плану. Логично је да се овај однос успоставља на основу многих лингвистичких елемената који имају различите, управо наведене, аспекте.

Други део монографије посвећен је дескриптивним речницима. У раду *Нормирање и штапови информација у дескриптивном речнику* (стр. 79—92) дефинисано

³ Поред параметра експресивне тоналности: снижена или повишена и квалитета тоналности: позитиван или негативан, наводе се и параметар друштвеног престижа (употреба у стандардним или нестандардним идиомима), параметар функционално-стилистичке употребе (примереност и умесност) и параметар понашања у говору (култура изражавања).

је језичко нормирање као описивање и прописивање правила за употребу језичких јединица у одређеној језичкој реалности уз истицање подједнаке важности језичког и ванјезичког аспекта у овом процесу. Ауторка наводи елементе битне за усвајање норме а који су садржани у дескриптивним речницима. Ове елементе можемо груписати по сродности информација које нуде. У прву групу сврстаћемо информације које се односе на:

а) правописну норму (ортографску и ортоепску). Информације овог типа садржане су у самом лицу одреднице. Уз правилне облике наводе се и неправилни, како то нормирање налаже, са ознакама: *необично, ретико, некњижевно, индивидуално, нераспросрђањено...*⁴

б) информације које се тичу граматичке норме налазе се после одредничке речи мада се могу јавити и као елементи дефиниције;

в) квалификатори за врсту речи дају се обично уз нефлексивне речи, типа: *прилог, предлог...* У заградама се дају друге информације у смислу рода и рекције код глагола.

Ауторка истиче и као закључак наводи да је системска обрада информација о граматичким карактеристикама лексичких јединица које се дају у *Речнику САНУ*, као и у другим дескриптивним речницима, најпоузданiji начин за установљавање валидних граматичких правила у изради нормативне граматике српског језика.

Другој групи припадају маркери за обележавање нестандардне лексике или лексике ограничene употребе: нпр. *дијалектално, йокрајински, народно, шапровачки, застарело...*

Трећој групи припадају маркери за означавање лексике језичког стандарда, али специјалне употребе у појединим функционалним стиловима, нпр. *банкарство, финансије, војно...* и у четвртој су групи ознаке за јединице са експресивном вредношћу: нпр. *пејоративно, хипокористички...*

И након овог разматрања може се извести важан закључак да се *Речник САНУ* и други речници дескриптивног типа са неисцрпним информацијама о функционалноистистичком и нормативном статусу лексичке јединице могу користити и као приручници за усвајање и развијање културе изражавања и изграђивања сопственог стила.

О стилским информацијама садржаним у дескриптивним речницима, Стана Ристић пише у посебном чланку на примерима из 12. тома *Речника САНУ* (стр. 93–98). Полази од проблема идентификације стилских елемената садржаним у значењу лексичке јединице. Својеврстан је и проблем одређивања типа стилске информације и утврђивања броја квалификатора и критерија њихове употребе. Са овим се проблемима лексикографи сусрећу како у теоријском тако и у практичном делу обраде лексичких јединица.

У одређивању стилских елемената значења применом функционално-стилског принципа користе се одређени квалификатори који експлицирају области у којима се маркиране јединице употребљавају (нпр. *математика, ботаника, лингвистика...*) Сличан је поступак и са јединицама које су везане за човекову професионалну, радну и духовну оријентацију, а квалификатори имају исту експлицитну вредност као у претходном случају са терминима.

Применом друштвено-историјског принципа утврђују се стилске особености у вези са друштвеноисторијским развојем језика и са сталним променама у лексичком систему изазваним временским и просторним параметрима (нпр. *неологизам, архаизам, историјализам...*).

⁴ Ауторка у овом и свим другим случајевима наводи веома илустративне, репрезентативне и оригиналне примере, што чини посебну вредност ове књиге. Но, како су ту најчешће целокупни лексикографски чланци, овом приликом их не наводимо како не бисмо оптерећивали приказ.

По комуникативно-прагматичком принципу (*шаливо, иронично, љодруђљиво...*) процењују се јединице књижевноуметничког стила.

Ова се целина завршава радом о улози дескриптивних речника у настави (стр. 99—112). Дефинисани су основни лексикографски појмови: речник, лексема уз сагледавање односа лексеме и речи, одредница и речнички чланак који се састоји од леме и граматичких и функционално-стилистичких карактеристика и лексикографске дефиниције. Разматра се и проблем значења речи посредством феномена једнозначности и вишезначности. Говори се о односу лексикологије и лексикографије, а представљени су и фундаментални речници српског језика, као и тип енциклопедијског и терминолошког речника и то са становишта корисника. Ауторка даје и конкретне предлоге за примену речника у настави.

Трећи део књиге у потпуности је посвећен лексикографском метајезику (стр. 113—134). Стана Ристић сматра да је установљавање јединственог метајезика и лексикографских поступака у српској дескриптивној лексикографији основни услов за њено укључивање у савремене научне токове. На примеру *Речника САНУ*, који обједињује српску традиционалну и савремену лексикографију, ауторка илуструје проблем лексикографског метајезика. Уједно показује и могућност примене теоријских достигнућа обједињених у теорији интегралног описа језика Московске семантичке школе. Суштина је у истраживању језичких модела једног језика за потребе лингвистичког описа антрополошке оријентације. Ова теорија доводи у питање ефикасност вештачког метајезика који је првенствено намењен машинском превођењу.

Ауторка наводи главне карактеристике метајезика системске лексикографије: унифицираност и ограничен инвентар јединица описа; примитиви су основне јединице речника, а синтаксу представљају пропозициони модели на основу којих се успоставља системска повезаност јединица.

Стана Ристић сматра да је системска лексикографија еталон према којем треба усмеравати развој српске лексикологије и лексикографије. Она конкретно представља лексикографске поступке и метајезик *Речника САНУ* кроз следеће параметре: типови и број информација, затим начин њиховог представљања у речничком чланку и њиховог груписања. У системској лексикографији информације се групишу у одређене зоне.⁵ Дескриптивна лексикографија се управо по броју, типовима информација и начину њиховог приказивања у семантичкој зони, зони модела управљања и зони спојивости разликује од системске лексикографске обраде.

Стана Ристић је четврто поглавље посветила страним речима у српском језику и то у два комплементарна рада: *Страна лексика у језику ћијевковског времена (дијахрони асјекти лексичког нормирања)* (стр. 137—177) и *Страна лексика у савременом језику (синхрони асјекти лексичког нормирања)* (стр. 168—177).

Бавећи се проблемом лексичког позајмљивања у предвуковском периоду на Грађи В. Михајловића (историјска грађа несловенске лексике српског књижевног језика у распону од 1660. до 1817), ауторка указује на раслојеност стране лексике у чијим се разграничењима примењују функционално-стилски и семантички принципи. Стога је грађа разврстана на: општу, терминолошку, административно-правну, војну и експресивну, а затим на уже тематске групе.⁶ Управо овако разврстан лексички материјал указује на значај ванјезичких фактора за лексичко по-

⁵ Наводимо све зоне: морфологија, значење, конотација, енциклопедијска зона, зона модела управљања, зона спојивости, зона синонима, аналога, конверзива, антонима, хиперонима, зона цитата и зона фразеологије.

⁶ Тематске групе чине лексеме из области: покућства, занатства и занимања, звања и титула, кулинарства, одевних предмета и тканина, боја, аграрних култура, украсних предмета и накита, музичких инструмената, мера, домаћих животиња.

зајмљивање на историјском плану и указује на области подложне утицајима, као што откривају и интензитет тог утицаја. Ауторка закључује да постоје одређене регуларности у усвајању и адаптацији стране лексике и на примеру лексике из сфере покућства показује како се на дијахроном плану и на плану савременог српског језика у кумулацији лексичких јединица губе разлике између наслеђене позајмљене и домаће лексике.

На примеру туђица и проблемима везаним за њихов нормативни статус у српском језику Стана Ристић показује да велик број страних речи није само специфичност лексичког фонда српског језика него је појава карактеристична за све језике, који су, могло би се рећи, захваћени процесом интернационализације.

На основу анализиране грађе из Клајновог *Речника нових речи и Речника нових англизама* В. Васић, Т. Прћића и Г. Нејгебауер, ауторка долази до сазнавања да је уношење страних речи у језик свакодневне комуникације и у нестандартне идиоме најновија тенденција у усвајању стране лексике.

*

Књига *Раслојеност српске лексике и лексичка норма* представља резултат вишегодишњег истраживања лексичке проблематике, а са разултатима тих истраживања научна јавност је била упозната на конференцијама, а већина радова је представљена у стручним часописима, наводи ауторка у предговору књиге. Међутим, позанаваоци дела Стане Ристић биће пријатно изненађени допуњеним и дораженим верзијама познатих радова, а посебно актуелизацијом њиховог садржаја у складу са текућим променама у сфери лексике српског језика.

Научно-теоријска вредност монографије Стане Ристић у првом је плану. Међутим, како она веома успешно описује и примерима поткрепљује, појашњава и упозорава, освешћује одговорност за сопствени стил и културу изражавања, ова књига има изузетну употребну вредност. Посебно је важно што се из њених редова чита да је свако понаособ одговоран за степен личне културе изражавања, и што указује на могућности за њено унапређење, побољшање, уз посебно истицање улоге јавног језика у овој веома важној области.

Из искуства знамо да већина корисника речника у њему тражи и усваја информације у вези са лексичком семантиком. Међутим, Стана Ристић нас истовремено учи како да читамо дескриптивне речнике и указује на информације које су неопходне за укупно усвајање одређене лексеме. Стога ова књига веома непосредно утиче и на развијање свести о вишеструкотој вредности лексикографских остварења и о значају лексикографског посла, што је, чини ми се, у нашој општој култури донекле занемарено.

Гордана Штасни

UDC 821.111-2.09 Shakespeare W.
821.163.41-95

ТЕКСТОВИ, ОГЛЕДАЛА, ОКВИРИ И ХЕРМЕНЕУТИЧКА ЕТИКА

(Зорица Бечановић-Николић, *Шекспир иза огледала: сукоб интерпретација у рецензији Шекспирових историјских драма у двадесетом веку*, Београд: Геопоетика, 2007)

Чувене су а можда већ и овештале Хамлетове речи по којима драма треба да буде *mirror up to nature*. „Огледало природе”, као и много штошта друго код

Шекспира, има двојако значење: с једне стране, оно нас лови дубинама миметичке илузије; с друге, како је то шездесетих година двадесетог века тумачио Вирцил Витакер (V. Whitaker), оно не приказује, не призива историјске исечке живота, него „универзалне моралне принципе”. Очигледно је да је у овом другом случају огледало схваћено као оквир. Чини се да је наслову књиге Зорица Бечановић-Николић такође потребно приступити с посебном осетљивошћу спрам двојакости, јер су се овога пута Шекспир и његове драме нашли иза огледала. Ауторка каже да је то метафора којој је изузетно тешко одолети и она у различитим приступима једном тексту или скупу текстова види изломљене слике из огледала. Ипак и ово огледало је, као што ћемо видети, попут Хамлетовог, двојако, будући да је *Шекспир иза огледала* приказ разноликих тумачења историјских драма од којих многа за себе тврде да су *up to their nature*. Но та иста тумачења откривају и одређене „моралне принципе” које критичари налазе у тексту или му их пак придају. Сходно томе, у питању је анализа текстова о Шекспировим историјским драмама изложена тако да се узму у обзир оба аспекта огледала — као одраза и као оквира, а да се притом инсистира на минималном онтолошком статусу Шекспирових драма: у овом случају би то напротив били неутрално схваћени графички знакови на хартији. То је dakле Шекспир, остало су огледала.

Ауторка је вешто повукла оквир рецепције, узимајући у обзир модернистичка и постмодернистичка читања Шекспирових десет историјских драма (Прва тетралогија: 1, 2, 3 *Хенри VI* и *Ричард III*; Друга тетралогија: *Ричард II*, 1, 2 *Хенри IV*, *Хенри V*, и две драме које су посвећене темама мимо историографске проблематике генезе и тока ратова ружа, вођених у Енглеској током петнаестог столећа — *Краљ Џон* и *Хенри VIII*). *Шекспир иза огледала* је, сходно томе, исцрпан критички приказ готово свих историјских становишта са којих су у двадесетом веку читане и тумачене Шекспирове историјске драме. Захваљујући поменутој концепцији као резултат смо добили поуздан систематски приказ књижевнотеоријских праваца у двадесетом веку, веку доминације теорије. Ауторка сваки пут веома прецизно и сажето, притом без већих изневеравања и поједностављивања, излаже основне историјске постулате парадигматичних интерпретативних позиција, па тек потом приступа конкретним читањима текстова, тако да читалац веома добро види како се сударају херменеутички назори појединачних аутора везани за услове интерпретације с њиховим интерпретативним настојањима која могу да изневеравају, побијају или потврђују претходно утемељена општа начела.

У ствари докторску тезу под насловом *Сукоб интерпретација у рецепцији Шекспирових историјских драма у двадесетом веку*, а затим и књигу о којој је реч и у којој је наслов тезе употребљен као поднаслов, ауторка је замислила као супрет француског херменеутичара Пола Рикера и Шекспира. Зорица Бечановић-Николић је своју претходну књигу *Херменеутика и йоетика* (1998) посветила првенствено наратолошкој проблематици, односно Рикеровој теорији приповедања која је увела максимално проширење појма приче, *récit*, на „графење заплета” (*mise en intrigue*) уопште, најпре у функционујућем и у историографском приповести, дакле у свим врстама најшире схваћеног приповедног текста, али и у драми. Ту лежи копча између Шекспирових историјских драма и Рикеровог приступа нарацији. Наиме, у историјским драмама налазимо прожимање историографије и фикције у најразличитијим видовима, баш као што налазимо спој наративног и драмског, јер је по својој природи историјска драма врста наративне драме. Па ипак, природа супрета Рикера и Шекспира овде је нашла снажнији израз са сазревањем схватања да друштво многобројних читалаца, тумача и коментатора историјских драма у двадесетом веку по свему судећи сведочи о рикеровски схваћеном конфликту интерпретација.

У књизи *Le conflit des interprétations: essais d'herméneutique* (1969) Пол Рикер је разрадио термин „сукоб интерпретација” имајући на уму утемељење хер-

менеутичке етике која би узела у обзир прелом који су у тзв. „општу“ херменеутику засновану на могућности постојања универзалних правила тумачења унели тројица великих критичара свести Маркс, Ниче и Фројд. Према Рикеру, ови аутори проблем сумње преносе у срце 'картезијанске тврђаве': „картезијански филозоф зна да су ствари сумњиве, да нису онакве каквим се указују; али он не сумња да свест није онаква каква се указује самој себи; у њој се подударају смисао и свест о смислу; после Маркса, Ничеа и Фројда, сумњамо у то. Након сумње у односу на ствари, доспели смо до сумње у односу на свест“. Сходно томе, француски мислилац, с једне стране, износи став да је херменеутичко поље подељено на херменеутику вере, односно херменеутику која представља рестаурацију смисла упућеног тумачу у виду поруке или објаве; с друге стране је херменеутика сумње — демистификација смисла и обрачун с илузijама.

Зорица Бечановић-Николић је спретно повезала модернистичка тумачења Шекспирових историјских драма с херменеутиком вере. Она веома добро показује да су се многи припадници ове парадигме према бардовим историјским драмама односили с безупитним прихватањем мешавине хришћанских и моралистичких ставова или пак бирајући ставове у којима се идеализује енглеска нација. Такав одабир утицао је, разуме се, и на њихову интерпретацију чије су главне поенте биле једнозначно потврђивање историјских система вредности. Постмодернистичка читања су пројекта херменеутиком сумње (неверице) која је најуочљивија у потреби да се не одржи једна стабилна позиција, у сталној тежњи да се значење текста ревидира. Трага се не само за оним што текст наводно жели да каже, него и за оним тајновитим, прикривеним, амбивалентим слојевима што измичу чврстим идеолошким наративима модернистичке парадигме.

У оквире модернистичке парадигме ауторка смешта А. С. Бредлија (A. S. Bradley) и његову карактеролошку, традиционалну хуманистичку анализу Шекспирових драма, потом такозвану „просторну херменеутику“ Ц. Вилсона Најта (G. Wilson Knight) која је у случају текстова о историјским драмама (писаним током Другог светског рата) пројекта патриотском пропагандом; затим је ту „стари“, „модернистички“ историзам Е. М. В. Тилијарда (E. M. W. Tillyard) и Лили Кембел (Lily Campbell); напослетку, реч је још о тумачењима насталим под утицајем или некада доминантне нове критике или Ф. Р. Ливиса (F. R. Leavis) и скupине око часописа *Scrutiny*. У оквирима постмодернистичке парадигме нашли су се представници деконструкције (Robert S. Knapp, Geraldo U. De Sousa), новог историзма (Stephen Greenblatt, Jonathan Goldberg), културног материјализма (Jonathan Dollimore, Catherine Belsey, Graham Holderness), постбахтиновске критике (Ronald Knowles, Michael D. Bristol, François Laroque, Kristen Poole), феминистичке теорије (Carolyn Lenz, Gayle Greene, Carol Neely, Jean Howard, Phyllis Rackin), психоаналитичке теорије (Philip Armstrong, Julia Reinhard Lupton, Kenneth Reinhard, Harry Berger Jr). Јасно је, наравно да у раду има много теорије, али је позитивно изненађење чињеница да теорија и интерпретација овде ипак не гуше нешто пуштају Шекспирове текстове да делују.

Забавни део књиге односи се на показивање како се из истих текстова ишчитавају дијаметрално супротна значења. Примера ради, *Хенри V* је тумачен и као драма о идеалном господару који оличава својства одговорног, правничног владара и верујућег човека којем, уз то, нису страна ни искуства тзв. обичних људи, као ни смисао за хумор. Ипак, исти краљ је прутумачен и као макијавелиста који се лажно декларише као хришћанин, а заправо је окрутан и дволичан. Како закључује ауторка, *Хенри V* је у двадесетом веку разумеван и као идеолошка апорија и као субверзивна драма. *Ричард II* је пак схвatan као драма о свргавању миропомазаног, „изабраног“ краља који ће у кључном тренутку моћи да рачуна на божју помоћ; али и као драма о реалној политичком моћи Хенрија Болингбру-

ка, будућег Хенрија IV, која потискује испражњени симболички ауторитет средњевековне монархије. Овај сукоб интерпретација ауторка најбоље доћарава на примеру историзама — старог и новог. Наиме, у старом историзму Шекспир је схватањ као апологета, гласноговорник тјудорске монархије и политичке ортодоксије; у културном материјализму, феминистичкој и постбахтиновској критици он се посматра као субверзивни писац који одражава рубне погледе на свет; у новом историзму је пак сагледаван као неко ко производи припитомљену субверзију (нешто попут тзв. државног дисиденте), ону која је већ обухваћена доминантним дискурсом, тако да, у најбољем случају, ствара ефекат политичког одушка, поспешује критичко мишљење, али на концу га асимилују владајући дискурси.

Како би одговорила на кључну тезу везану за постојање сукоба интерпретација у рецепцији Шекспирових историјских драма у двадесетом веку ауторка је морала да одговори на неколико питања: како се са различитих интерпретативних позиција разумева *језик* (присуство/одсуство); како се разумева *шекспир* (органски/фрагментарно); како је виђена улога *контекста* (аутономија/ зависност); како се схвата *историја* (хомогеност/перспективизам); који је статус *субјективности* (датост/конструкција); како се одвија *читање*, ондосно интерпретација (рестаурација/инвенција). После исцрпног прегледа и анализе огромног броја текстова (библиографија је заузела више од табака у књизи) Зорица Бечановић-Никилић потврђује полазну претпоставку и показује да овде може бити речи о рикеровски схваћеном сукобу интерпретација. Нара凡но, она опрезно и тачно каже да ту није реч толико о смени парадигми у „тврдом”, строгом смислу те речи, него подвлачи чињеницу да је постмодернизам отворио нов дискурзивни простор, који је неизбежно у дијалошком односу с дискурзивитетом који му претходи, чак иkad му је намера да са њиме коренито раскине. У име рикеровске херменеутичке етике, ауторка је успела да укаже на разлике и сукобе, интерпретативну и теоријску динамику, а не да предочи или конструише непостојеће једногласне исходе.

Све у свему *Шекспир иза огледала* је узорна студија која би се могла сврстати под различите одреднице: интерпретација Шекспирових историјских драма; разумевање природе историографије; књижевна теорија; теорија рецепције; књижевна критика; естетика. Очигледно је такође да су методе и резултати примењиви и на историјски преглед интерпретације других Шекспирових драма, па и оних најпознатијих. Осим исцрпности, прегледности и логичности, главна врлина *Шекспира иза огледала* је што показује да свет текстова није *један* свет. Но он није ни хаос, јер се овде дошло до система кроз који је приказана жива и претрпана историјска сцена претходног столећа. Рикеров термин *сукоб интерпретација* био је веома добар избор јер, за разлику од утопијско романтичарских еклектичара и аматер-апсолутиста, у случају ове ауторке врло брзо постаје јасно да је за њу простор интерпретације простор *конфликта*, сукоба, а не лажне хармоније или консензуса. Разуме се да ово „огледало“ или овај оквир преноси моралне садржаје, бар ако се присетимо незаобилазног парадокса: како то да међу интерпретацијама сваког „великог“, значајног, канонског текста владају сукоби, а да студенти књижевности најчешће слушају или говоре о консензусу; уместо мноштва интерпретација пречесто су сведоци *једне* интерпретације. То их, чини се, лишава осетљивости потребне за поимање вишезначности и мултилинеарности књижевног текста, што је вероватно једно од његових главних обележја као дискурса вредног пажње — што суверено показује књига Зорице Бечановић-Никилић.

Владимир Гвозден

О СРПСКО-ШПАНСКИМ КЊИЖЕВНИМ ВЕЗАМА

(Кринка Видаковић Петров: *Србија и Шпанија. Књижевне везе*, Сигнатуре, Београд, 2007)

Књига Кринке Видаковић Петров подељена је на осам целина-текстова у којима се ауторка бави додирним тачкама између шпанске и српске књижевности, у распону од средњег века до савременог доба. Напоменимо на самом почетку да су настојања попут овога веома добротоша, будући да се сродним темама код нас квалификовано бави веома мали број истраживача.

Др Кринка Видаковић Петров, виши научни саветник у Институту за књижевност и уметност у Београду, већ дуги низ година изучава српско-шпанске (раније југословенско-шпанске) литерарне везе. Њену пажњу у великој мери заокупљале су сефардска књижевност и култура на овим просторима, о чему сведочи књига *Култура шпанских Јевреја на југословенском тлу*, из 1986 (друго издање 1990). Стога не чуди да на одјеке тог занимања наилазимо и на овим страницама, у тексту насловљеном „Калми Барух о Сефардима”, где су представљени личност и рад овог заслужног прегаоца и — како с правом ауторка каже — оца наше хиспанистике и сефардистике. Не треба сметнути с ума да су Сефарди из Србије још у другој половини 19. века крчили пут шпанској књижевности код нас, онда када је Хајим Давичо писао о *Дон Кихошу* и преводио дела шпанских драматурга за београдско Народно позориште.

Ипак, дијапазон тема којима се овде бави Кринка Видаковић Петров знатно је шири. Рад који отвара збирку, „Косово као тема у једном каталонском роману 15. века”, истражује у нашој средини нову, досад непознату чињеницу — помињање Косовског боја у анонимном каталонском роману *Historia de Jacob Xalabin*. Каталонска књижевност, једна од литература на тлу Шпаније, имала је у прошlostи особен развој и другачију физиономију, али и мањи значај од кастиљанске, најпознатије и најразвијеније на Иберијском полуострву. Ипак, она је у средњем веку дала изузетан витешки роман, *Тиранш бели*, чијом се претечом управо сматра *Повесћ о Јакубу Челебији*. Ово дело битно је због увођења турске теме у западноевропску књижевност, али и раног помињања значајног догађаја из српске историје. Мање је важно, како подсећа ауторка, што се непознати Каталонац ослањао на непоуздане изворе (вероватно турске), па код њега Косовска битка има нерешен исход, кнез Лазар се не спомиње као Србин него као Угаријан, итд.

У тексту „Шпански романсеро” читалац има прилику да се упозна са шпанском романском као изузетно значајним изразом народног духа, необично дуговечним и просторно раширеним на свим континентима где се говори шпански. Кринка Видаковић Петров шпанску романсу (или баладу, како је назива) тумачи ослањајући се на радове признатих шпанских и иностраних изучавалаца ове области.

Несумњиво је да су прве декаде 20. века биле необично плодне и разгранате када је у питању размена идеја, књига и часописа између Србије и Шпаније, што показују чак четири рада из овог рукописа.

„Шпански ултраизам” доноси знаљачко бављење овим раним авангардним покретом, са повременим компаративним запажањима. На поменути текст се, на известан начин, надовезују наредни: „Авангарда: Србија и Шпанија” и „Српско-шпанске књижевне везе у међуратном раздобљу: *La Gaceta Literaria*”. У првом се ауторка усредређује на контакте који су двадесетих година 20. века постојали између шпанске и српске (југословенске) књижевности, на челу са Ги-

љермом де Тореом, књижевником, критичарем и историчарем књижевности са шпанске стране, и Љубомиром Мицићем са наше, као и сарадњу на полу периодике, на првом месту *Зенића* и часописа *La Gaceta Literaria*. Да овај моменат несумњиво представља један од врхова у културној и литерарној комуникацији између две земље сведочи и следећи рад о мадридским *Књижевним новинама*, које су излазиле од 1927. до 1932. године и чији је главник уредник, Ернесто Хименес Кабальеро, био „широм отворио странице свога листа прилозима из Југославије и о Југославији“. У том контексту, пише К. Видаковић Петров, објављен је интервју са Калмијем Барухом, затим прилог „Југословенска књижевност данас“, сећања на Унамуна Богдана Радице, као и песма „Смрт мајке Југовића“ у преводу Миодрага Гардића. То раздобље је, како подвлачи ауторка, „било време /.../ упознавања до тада мало познате културе земља источне и јужне Европе. Тако је и било могуће да се српска народна песма 'Смрт мајке Југовића' нађе раме уз раме с Лоркиним романсером и Албертијевим експерименталним песмама“ (стр. 92).

Истом књижевно-историјском раздобљу посвећена је студија „Рани путописи Раствка Петровића и однос према Шпанији“. Обимнија од других, у свом првом и завршном делу, попут оквира, минуциозно тумачи модусе Петровићевог путописа, закључујући да умногоме одступају од конвенција жанра. То је и уверљиво доказано на примеру пишчевих записа о земљи коју, према понуђеној интерпретацији, Петровић доживљава наизменично као статичан или пак динамичан призор, позоришног типа („Иза мистерије Толеда“, „Велика Шпанија пред коридама“, „Кордова“, „Позориште, позориште!“, *Људи говоре*). Кринка Видаковић Петров у наставку успоставља лепу паралелу између Петровића и његовог савременика Гарсије Лорке, региструјући код оба аутора типолошке сличности у перцепцији одабраних градова, предела и људи, као и у сензибилитету, надахнућу фолклором и трагању за коренима националне културе на југу, где су ти остатци највидљивији: Петровић у Македонији, Гарсија Лорка у Андалузији. Темељито, али истовремено суптилно, потписница текста доказује своју истанчану перцепцију и продубљено познавање стваралаштва ова два велика писца српске и шпанске књижевности.

„Погребни обичаји у Шпанији и Србији“ је текст који се од осталих издаваја својом оријентацијом према фолклору и етнологији. Бави се обичајима, обредима и народним песмама везаним за култ мртвих на Иберијском полуострву и на Балкану, с тим што се пажња усмерава на, с једне стране, Галисију и Баскију, а са друге, Србију (делом и Црну Гору). К. Видаковић Петров стрпљиво региструје а потом систематизује и анализира елементе заједничке обема традицијама (постојање нарикача, веснике смрти, обреде попут весеља на погребу и даћи, народна веровања у хтонична божанства, итд.). Умесно закључује да многобројне сличности у обредима и веровањима географски и културно прилично удаљених подручја као што су Иберијско полуострво и Балкан не могу потицати из контактних веза, него да је у питању заједнички корен народних веровања и обичаја.

На крају овог приказа — мишљења, у први план бисмо истакли вредност компаративних анализа и оцена Кринке Видаковић Петров. Како избор тема, тако и њена филигранска разматрања, заснивају се на озбиљном познавању обе литературне традиције, без чега у овом послу нема валидних резултата. Такође жељимо да истакнемо да су слични захвати код нас још увек ретки, упркос убрзаном развоју хиспанистике у последње три-четири деценије: док су везе са француском, енглеском, руском или немачком књижевношћу углавном изучене и признате, дифузија и зрачење још једне велике европске литературе — шпанске, прилична је непознаница. С друге стране, испитивања попут овога доносе отворену могућност да временом проучавања крену и у обрнутом смеру — са шпанске стране ка нашој.

UDC 316.83(=16),09/16"
 176(4-11)(091)
 392.5/.6(=16)
 271.2-447
 821.163.41-95

СЕКСУАЛНОСТ И ДРУШТВО КАО СЛАВИСТИЧКА ТЕМА

(Ив Левин, *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века*, превод Светлана Самуровић, редакција превода Дејан Аничић, Карпос, Лозница 2006, стр. 436)

Американка Ив Левин предаје историју на универзитету Канзас, а њена књига *Sex and Society in the World of the Orthodox Slavs 900—1700* настала је као резултат ауторкине посвећености славистичким темама. Према речима саме Ив Левин из предговора, ова књига је, у тренутку када се појавила, 1989. године, представљала први научни рад који је истраживао сексуалност у предмодерној источној Европи. После њеног објављивања академско изучавање ове теме више није било неуобичајено, тако да су међу радовима нашли и неки који су достигли високе научне стандарде и продубили разумевање овог сегмента људске природе. Након бугарског, руског и македонског превода, сада се књига *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века* појавила и на српском језику.

У свом истраживању Ив Левин полази од посматрања православних Словена као релативно хомогене целине. Нагласила је сличност између Срба, Бугара и Руса када је реч о религији и неким обичајима, тако да се може говорити о њиховој културној сродности и снажним „унутрашњим везама кроз простор и време“. Она сматра да су, без обзира на различито историјско искуство и политичке поделе током дугог средњевековног периода, православне Словене спајали иста вера и етничко порекло. Будући да није постојала језичка баријера, идеје су се унутар света, познатог као *Slavia Orthodoxa*, лако и брзо преносиле: „Они су имали заједнички писани језик, заједнички корпус канонског права, заједнички спектар поучне литературе, њихова народна култура била је истог порекла“, да-кле „бугарско, српско и руско православље била су три огранка исте традиције која су, испреплетена, израсла из истог корена“. Ив Левин, такође, сматра да Источну Европу треба посматрати као део Запада, тако да се њене традиције најбоље могу разумети као варијације једног паневропског искуства. Ставила је, зато, изучавање сексуалности православних Словена у контекст хришћанства као целине. Веровања, обичаје и животни стил православних Словена она види као „манифестије заједничке европске традиције која се протеже од Исланда до Јерменије, и од Шпаније до Сибира“.

Ауторка не заборавља да читаоце подсети на велики утицај Византије, нарочито њене вере и културе, на словенске народе. То се види и у области законодавства, где су се у неким одредбама Словени држали византијских правних норми, а у некима их прилагођавали својим схватањима.

Свакако је за приступ једној оваквој, готово неистраживаној теми, најделикатније било питање извора. Реконструисању представа о сексуалности Ив Левин је приступила на основу података расутих по најразличитијим врстама документата. Световни извори нудили су мало информација, будући да су питања везана за моралност и породицу потпадала под ауторитет цркве. Највише материјала садрже књижевни текстови — житија светитеља, затим дела светих отаца, проповеди и поучни одломци из Библије. Ови списи говорили су о хришћанским врлинама, пружајући облике пожељног понашања као узор. Ту су и белешке црквених и световних судова, канонски списи — законодавство, које је регу-

лисало, односно санкционисало ову проблематику. Законски зборници, покјуни списи и материјали везани за ту тему, по мишљењу Ив Левин, спадају међу најзначајније изворе за схватање сексуалности. У текстовима који су се бавили по-кајањем она је пратила како су се идеје цркве о исправном сексуалном понашању преносиле пасти. У обзир су узети и извештаји путника, странаца, који су описивали њима занимљиве и непознате обичаје код словенских народа.

У свом приступу ауторка је пошла од схватања идеје сексуалности кроз време, супротставивши данашњи и средњевековни став. Православни Словени, наиме, нису сматрали да је сексуалност урођена, него су је видели као неку „злу склоност која потиче од ћавола, опасну како по појединца тако и по друштво, коју је најбоље држати у јаким оковима када већ не може потпуно да се искорени”. За разлику од савременог друштва, које сексуална осећања углавном повезује са љубављу, православни Словени нису доводили у везу љубав и сексуалну жељу. Њихов негативан став према сексуалности, односно ограничавање њених манифестија, повезује се са склоношћу хришћанства ка аскетизму. „Сексуална активност, ако већ није могла да се елиминише, морала је да буде посвећена браку и његовој јединој божанској одређеној сврси, продолжењу врсте”. Ив Левин закључује да се став православних Словена према сексуалности може генерално одредити као негативан, стран хришћанском начину живота и један од видова испољавања несавршености овог света. Црква је била свесна људске грешности и показivala саосећање за људске слабости, али је задржала висок идеал о прихватљивом сексуалном понашању.

Своје истраживање Ив Левин је приказала подељено у више сегмената, према којима организује своју књигу. Поред увода и закључка, књига има шест поглавља — Црквена представа о сексуалности, Брак, Инцест, Недозвољени секс, Силовање, Секс и свештенство.

Према црквеној представи о сексуалности телесна природа одвлачи људе од духовности и омета их у постизању спасења. Ив Левин подсећа да је свака мисао везана за секс сматрана грешном, јер подсећа на ћавола. То се види у иконографским представама раја, где су Адам и Ева приказани без полних обележја, симболи сексуалности се појављују тек касније, после пада.

У житијима и другим делима јављају се демони, који искушавају испоснике и будуће светитеље. Они су често приказивани у женском облику. Жена је у средњем веку сматрана злом по својој природи; многоbrojne су изреке и приче које би ову тврђњу веома сличковито илустровале: „Нема такве главе као што је глава змије, нити таквог зла какво је зло од жене. О, злобни ћаволе, ово је твоје најстарије оружје. Због жене је, на самом почетку, Адам прогнан из раја ... Због жене, свако је упрљан, свако је убијен, свако је обешчашћен, свако је увређен”. Није тешко пронаћи овакве, мизогино интониране списе у традицији православних Словена и Ив Левин упућује на њих. Тако, када је реч о примерима из српске књижевности, помиње *Житије архијепископа Максима Бранковића*, којег је искушавала једна девојка. Сцена се дешава у Италији, где је тадашњи деспот Ђорђе Бранковић, потоњи владика Максим, провео младост. Краљева кћи, видевши његову лепоту, једном га је бестидно упитала: Кome сам ја налик? Он јој је одговорио да личи на онога ко је Еву и Адама из раја извео. Тако ју је посрамио и отерао од себе.

Ив Левин цитира издање Стојана Новаковића, који је *Житије архијепископа Максима Бранковића* пренео према издању Алексе Вукомановића из 1859. године. Сам текст Максимовог житија вероватно је настао тридесетих година шеснаестог века, аутор му је непознат, верује се да је то био неки калуђер из манастира Крушедол. У коментару ауторке присутна је грешка, везана за околности у којима се радња житија дешава. Она, наиме, мисли да је Максима покушала да за-

веде једна турска девојка, приликом његове посете царици Мари Бранковић. То, међутим, не одговара историјским подацима, према којима су код царице Маре, удате за турског султана Мурата II, ишли Максимов отац Стефан и стриц Гргур. У *Житију архијерискога Максима Бранковића* помиње се посета царици Мари, али у контексту приче о ослепљењу Стефана и Гргура, тако да је то могло упутити на погрешан закључак.

У књижевним текстовима многобројни су примери када су жене не само наводиле на грех него су му и биле подложне. „Само присуство жене, без обзира на то шта ради и какав јој је карактер,овољно је да мушкарца доведе у искушење. Пошто пожуда потиче од ћавола, свака жена, чак и побожна девица или честита супруга, може несвесно да послужи као његово оруђе — грех почиње од жене“. За мушкарца је, dakле, најсигурији пут онај на којем уопште нема жена.

Ив Левин сматра да су Словени без опирања прихватили опште аскетског виђења сексуалности, на основу тога што су бирали, преводили и преписивали византиске религиозне текстове, као и писали сопствене, у том духу. Ауторка је повукла паралелу према паганском виђењу ове проблематике и уочила да је и у хришћанству и у паганству добро сексуално владање од суштинског значаја за исправан поредак у универзуму. Оно је одлучивало о благонаклоности или непријатељству натприродних сила, што значи да се тицало и црквених ауторитета и друштва. И православни и пагански системи делили су веровање у патријархалну структуру породице и у снагу женске сексуалности — лично задовољство није било ни од какве важности у поређењу са космичким значајем самог чина.

Поглавље о браку ауторка почиње тврђњом да се став Православне цркве према њему најбоље може описати као амбивалентан. С једне стране, она га је одобравала, као и Исус, када је благословио свадбу у Кани. С друге стране, сексуални аспекти брака били су проблематични. Црква је сексуалност посматрала као потенцијалну опасност по друштвени поредак и већину манифестија његовог изражавања означавала као недвосмислено незаконите. Норме исправног владања понуђене су у житијима светаца, поучним причама и проповедима, идеал моралног понашања представљали су светитељи. У случају почињеног греха црква је предвиђала покајање. Ив Левин сматра да су православни Словени мало пажње обраћали на емотивну компоненту сексуалног понашања. Емотивни однос супружника сматран је сасвим небитним за ваљаност брака. Пошто нису видели никакву везу између физичке и емотивне присности, осећања и узајамна привлачност нису се сматрали исправном мотивацијом за склapanje брака. Идеја да су секс и љубав супротстављени једно другоме значила је, у ствари, да су средњевековни Словени морали да ступају у ванбрачне односе ради емотивног испуњења.

„Главни циљеви брака били су више економске и политичке, него моралне и религиозне природе. Брак је представљао главни део клановске и породичне структуре која је доминирала словенским друштвом. Уговорени бракови били су правило, а политички мотивисани разводи прихватљиви“. Династички бракови били су уобичајена пракса, у принципу бракове су уговарали родитељи. Постоје и канонски прописи који захтевају постојање дозволе родитеља за брак. Свештенци који би мимо овакве дозволе склопили брак били су изложени казнама. Црква је, такође, водила рачуна о томе да оба супружника припадају хришћанској вери. Међуконфесионални бракови били су спречавани строгим прописима. Ив Левин истиче да се статус католика може описати као двосмислен, пре Унијатског сабора у Фиренци 1439. године. *Синђићама Матије Влаштара* позивала је супружника римокатолика да се одрекне своје вере, односно да прихвати православље, а сличну одредбу имао је и *Душанов Законик*. Поред ових, ауторка изла-

же и примере према којима су међуконфесионални бракови били дозвољени и закључује да се црквена политика мењала уколико су овакви бракови били „мотући, када су доносили предности или када је било тешко спречити их”.

Занимљиви су разлози који су били сматрани оправданима за развод брака — за мужа се оправданим разлогом сматрала прељуба жене, а ту су и сумњиве радње које би могле послужити као докази жениног неверства: ако је жена преспавала било где ван мужевљевог дома или куће својих родитеља, ако је посетила коњске трке, лов или плес, ако је путовала са другим човеком или ишла у јавно купатило. Ове одредбе биле су прецизиране у византијском законодавству. Ив Левин подсећа да Словени нису имали хиподроме, тако да се коњске трке могу искључити са списка разлога. Словени су прихватили византијски пропис да је муж могао добити развод ако је жена покушала да га убије или је знала за издају цара а није то пријавила мужу. Познато је, с друге стране, да су код Словена постојали остаци различитих паганских свечаности, са опијањем и плесом, тако да је муж могао добити развод уколико би жена без његовог знања присуствовала неком таквом скупу. Код Словена се и напуштање мужевљевог дома, посебно са његовом имовином, сматрало довољним доказом за прељубу.

Византијски закон признавао је жени развод само ако је муж држао љубавницу у истом домаћинству или у истом граду као и супругу и није одустао ни после два упозорења рођака супруге. Уколико је муж убица, тровач, разбојник, плачкаш цркве или крадљивац стоке, жена има права да се разведе од њега. Према неким верзијама словенског закона, развод се може добити ако је муж починио прељубу, затим лагао о томе, или ако је уз извршену прељубу и уз то и тукао своју жену. Ако је муж издао краља или кнеза или покушао да га убије, жена је могла добити развод, као и у случају да ју је муж силовао, лажно оптужио за неверство или је истерао из куће. Интересантна је једна одредба која дозвољава развод у случају да „муж не може да трпи своју жену или жена свога мужа”, што веома подсећа на формулатију „неподударање нарави” из данашњег законодавства.

Упоређујући византијско и словенско законодавство Ив Левин је уочила да су код православних Словена разлози за развод проширени када је у питању женено физичко или економско благостање. Као најснажнији пример кршења брачних закона она наводи пример краља Милутина. Његове женидбе, чији тачан број није поуздано утврђен, склапане су без окончања претходних бракова, или су биле против црквених канона. Познат је пример његовог брака са Јелисаветом, која му је била свастика, дакле рођена сестра Драгутинове жене Катарине. Према православном закону овакав брак сматрао се инцестом, мада не и по римокатоличком. Управо на ову појединост алуђира Ив Левин, сматрајући да је овакав брак могао одговарати Јелени Анжујској, Милутиновој мајци. Имајући у виду сукобе између Драгутина и Милутина, обе снаје католкиње обезбедиле би католички утицај у земљи, без обзира на то који од њених синова буде на престолу.

Ив Левин наводи литературу о овом питању, али не коментарише мишљење Владимира Мошина о томе да је једино брак са Јелисаветом био плод осећања и личног избора краља Милутина, док су остали били диктирани државним и политичким разлозима. Мошин сматра да су управо снажна краљева осећања могла бити противтежа кононском преступу овакве тежине, који је, као што је познато, изазвао револт цркве. Наиме, претходни брак Милутинов није био окончан, Јелисавета је била католкиња, монахиња коју је довео из манастира, а осим тога била му је и свастика. Насупрот крупним разлозима против овог брака, Ив Левин верује да је он склопљен по наређењу краљице мајке, која је жарко желела да Србију доведе под окриље римокатоличке цркве.

Ив Левин закључује да сврха брака није била лична срећа њених учесника, него да су у првом плану били породични и економски интереси. Идеја о романтичној љубави била је непозната православним Словенима пре упознавања западне културе. Подсећајући да на Западу представа о романтичној љубави има иза себе седам векова традиције, Ив Левин каже да су се православни Словени са њом упознали с великим закашњењем. То објашњава због чега су порицали да љубав, осећање племенитости и оданости могу бити повезани са сексуалном жељом.

Када је реч о недозвољеном сексу, византијски закон је забрањивао многоженство, али је задржао разлику између мужевљевог и жениног неверства. Неожењен мушкарац био је оптужен за прелјубу са удатом женом, али не и ожењен који је био у вези са неудатом женом. Постојала је, dakле, разлика у схватињу о ванбрачном сексу, у зависности од тога да ли је починилаш мушкарац или жена. Казна за силоватеља зависила је од његовог и жртвиног друштвеног положаја. Силовање код припадника исте класе кажњавало се сакаћењем. Према *Душановом законику*, сељак који би силовао аристократкињу био би погубљен. Ив Левин подсећа да прописи против силовања у браку делују веома напредно, али да не треба заборавити да њихова права сврха није заштита женске аутономије, него уверење да је пожуда непристојна, чак и у браку, и да је не треба подстицати. Интерес и црквених и световних власти, у сваком случају, ишао је у правцу ограничавања неспутаног сексуалног изражавања, које је угрожавало духовну добробит, али и друштвени поредак. То се нарочито види у поглављима књиге која говоре о силовању и сексу и свештенству.

Ив Левин истиче чињеницу да је веома тешко расветлити однос између прописаних норми, диктираних црквеном идеологијом с једне, и стварног понашања везаног за област полности, с друге стране. Многи извори, који би додатно осветлили ово питање, остали су заувек непознати, уништени или загубљени. Ауторка се осврнула и на најновија сазнања у овој области и навела изворе које није консултовала при раду на својој књизи: најпре медицинску литературу, јер су Словени користили не само домаће приручнике о биљкама, него и преведене медицинске текстове. Друга врста материјала су популарне молитве, бајања и амаљије. Оне доказују да је „упоредо са антисексуалним ставовима који су доминирали ученим текстовима постојала и једна просексуална народна православна струја“. Трећи извор чине циклуси чуда, који су приододати животима светитеља и представљају „богат извор информација о породичној динамици међу обичним људима“.

Ив Левин је написала занимљиву, лако читљиву и веома информативну књигу. Мноштво примера, цитати из најразличијих извора, уз посебан додатак у виду библиографије за српске читаоце, чине ову књигу драгоценним прилогом и незаобилазним штивом за проучаваоце средњевековне културе. Исто тако, књига *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века* нуди обиље материјала за стручњаке различитих профиле — правнике, који се баве историјом законодавства, породичним и наследним правом, затим проучаваоце књижевности средњег века, будући да је велик део грађе, којом поткрепљује своје ставове, Ив Левин пронашла управо у књижевним текстовима. Проучаваоци родне историје, положаја и права жена, као и историчари, у овој књизи ће пронаћи садржајан приручник за једну недовољно проучену и скоро непознату област.

Светлана Томин

СВЕТОСТ МИШЉЕЊА И ОБРАЗОВАЊА

(Dositej Obradović, *Vita e avventure*, Argo, Lecce 2007)

Први превод на италијански језик аутобиографије Доситеја Обрадовића *Живоӣ и Ӧриклијученија* појавио се у издању издавачке куће Арго из Лећеа у едицији „Il pianeta scritto” у којој се објављују, поред литературе, текстови и есеји са простора Балкана, Магреба и Блиског истока. Доситејеву књигу, са насловом *Vita e avventure*, на италијански језик је превела слависта Марија Рита Лето, која предаје српску и хрватску књижевност на Факултету за стране језике и књижевност у Пескари. Она се посебно бави проблемима у вези са хрватским језиком, италијанским утицајима на српске и хрватске народне песме, као и петраркистичким утицајима у дубровачкој књижевности; превела је и дела неколицине аутора српскохрватског говорног подручја (Славенка Дракулић, Светислав Басара, Јаков Самоковлија).

На корицама књиге *Vita e avventure* стоји и напомена да је то „прва књига српске модерне књижевности”, као и да се праћење живота Доситеја Обрадовића чини као упознавање са најважнијим етапама у развоју српске културе. Имајући у виду да италијанској читалачкој публици први пут представља личност и дело Доситеја Обрадовића, Марија Рита Лето у уводу, на тридесетак страна, даје и кратак преглед историје српске књижевности XVIII столећа; она предочава како су Доситејево дело вредновали историчари српске књижевности. Превод је обогаћен и многобројним белешкама о људима и догађајима о којима Доситеј пише, што италијанским читаоцима омогућава да буду исцрпно информисани о његовом времену.

Марија Рита Лето напомиње да је Доситеј био лаик и модеран, да се посветио образовању српског народа, као и да је тражио начин да „донасе” Европу на Балкан. Доситеј је, сматра она, схватио потребе свог народа; две најважније тачке његовог програма су настојање да допринесе рађању националног језика и да убеди сународнике да напусте средњевековна веровања и сујеверја отварањем према утицајима европске културе без страха да би то значило издају православља. Лето сматра да би без прелома, који се десио због Велике сеобе, без промене перспективе и културног амбијента у Србији, оној средњевековној и визнatiјској, било немогуће да се појави и постоји личност попут Доситеја Обрадовића. Доситејев програм развоја српске културе био је базиран на: култу здравог разума, религиозној толеранцији, употреби народног, односно говорног језика, као и образовању за све, укључујући и жене. Када се употребљава термин српски народ вљало би имати у виду да је Доситеј био, како сматра Скерлић, први који је у појам народне целине увео Србе из свих крајева, без обзира у којој су држави или покрајини живели, што значи и Србе у Угарској, и Србе у Турској, и Србе у Црној Гори, и Србе у Млетачкој Републици.

Марија Рита Лето је превела и први и други део Доситејевог дела *Живоӣ и Ӧриклијученија*; Доситејева аутобиографија, каже Лето, садржи два рада, она је и приповест о путовању и епистоларни роман. Чувено *Писмо Хараламију* објављено је на крају књиге *Vita e avventure*, што је неуobičajeno, јер се оно по правилу објављује пре првог дела. Мотив зашто је Доситеј написао *Живоӣ и Ӧриклијученија* Лето види у његовој намери да својим земљацима препоручи учење и светост мишљења, да приповедајући о сопственим грешкама и тврдоглавостима укаже родитељима и васпитачима који је то прави пут у образовању деце. Јер, од образовања младих, како је сматрао Доситеј, све зависи: добро и лоше његовог наро-

да, а последице су његова срећа или његова несрећа. Марија Рита Лето уочава да је одласком из манастира Доситеј имао прилике да упозна реалне потребе света и народа, могао је да конфронтира статус културе своје земље са Западом, као и да истовремено открије неизмерни потенцијал Балкана. Доситеј је Балкан сматрао чудесном земљом, сматрао је да Србија мора бити самостална и у односу на Аустрију, и у односу на Русију. Она примећује да је чудно што је Доситеј говорио о Лондону, Бечу, али не и о споменицима Италије, коју је обишао од севера до југа.

Указујући на вредновање и значај Доситејевог утицаја на српску културу, као и на варирање, односно на промене у вези са оценом његовог доприноса развоју српске културе од периода до периода, она примећује да је оно што је константно — његово стално упоређивање са Вуком. Српска култура је пошла путем који је утро Вук, који подразумева, између осталог, и стереотип о Србима као добрим балканским дивљацима, који су сви склони народној традицији, којом су се у прошлости усхићивали Гете и Мериме (што Доситеј није подносио). Последњих година тај пут, сматра Лето, довео је до дегенерације коју Киш дефинише као „идеологију баналности и фолклорног кича”.

Сматрајући Доситејеву биографију занимљивом, Марија Рита Лето очекује да ће књига заинтересовати и данашње италијанске читаоце, јер су им и епистоларна и путописна форма веома близке. Доситејева књига је бедекер времена, то је и књига о новом интелектуалцу, интелектуалцу доба просвећености, чији је доживљај Бога био у складу са његовом природом. Његов бог је био доброћудан и пун сунца (благонаклон), омогућио му је, указује Лето, да умре у својој земљи, међу својима и да не дочека пропаст Првог српског устанка. Италијански, као и западноевропски читалац може бити привучен баш несвакидашњом личношћу Доситеја Обрадовића, за којег су многобройна путовања била културни чин, прилика да се образује, да стиче нова сазнања и информације баш као што је то данаš за некога сурфовање Интернетом. Може их фасцинирати његова потреба да подели та своја знања са другима и да их стави у службу болјитка сопственог народа, његова неоптерећеност културолошким, националним и верским различитостима, његов космополитизам. Доситеј је да би испричао свој живот усвојио тип нарације — епистоларну и путописну форму, које су, као и некад, популарне и интригантне, док димензија документарности и необичности још више доприноси уживању у читању. Његова путовања су метафора савременог, он је српску културу усмерио у лаичком, рационалистичком, просветитељском правцу.

Марија Рита Лето је верно превела дело на савремени италијански језик, што је, дакако, утицало да су се изгубиле неке особености Достијеве лексике, славизми, које је Доситеј употребљавао, како сматра Павле Ивић у „горњем лекчичком слоју”, дакле тамо где се није могло без њих”, затим његов реченични ритам, као и италијанизми којима је Доситеј био склон из чисто стилистичких разлога. У Доситејевом опусу нешто више речи италијанског порекла има баш у књизи *Живош и прикљученија*, но оне су ту углавном у функцији приповедања, наведене су у оригиналу, ређе у посрబљеној варијанти као нпр. карисиме (carissimo). Доситеј је, такође, често писао неке топониме, називе држава и народности по узору на италијански језик, као нпр. Албанез, Франција, Инглитеља, Вијена. У књизи *Живош и прикљученија* приметни су и калкови, т. ј. изрази настали копирањем из италијанског језика нпр. dare in stampa (дати на штампу), per non avere (за не имати). Опредељујући се за савремени италијански језик, Лето је омогућила да се Доситејево дело чита лако и да буде разумљиво савременом читаоцу.

Италијанска језичка стварност у Доситејево доба била је, наравно, различита од данашње, на подручју Истре и Далмације, као и на осталим просторима Млетачке Републике у употреби је био њен дијалекат — il dialetto veneto (дијале-

кат Венецијанске покрајине). Данас је дијалекат Венецијанске покрајине признат од стране УНЕСКО као мањински језик којим се говори у Италији, Словенији, Хрватској, Црној Гори, Грчкој и Румунији. Трст је до краја XIX столећа имао свој језик, тзв. *tergestino*, романски дијалекат тачније реторомански идиом, који је већ током XVIII столећа све више био потискивани и замењиван венецијанским наречјем, колонијалног типа — тршћанским дијалектом. Током XVIII столећа у Италији су илуминисти, односно просветитељи, водили оштре полемике у вези с питањима око језика; они су истицали зависност између језика и културе, односно језика и интелектуалног развитка, као што је то чинио и Доситеј.

Можда би требало, сматра Марија Рита Лето, да се Доситеј сагледава као иноватор, зачетник српске културе који је настојао да образује и просветли српски народ попут каквог драгуља! Наша култура је њеним залагањем и разумевањем за личност и дело Доситеја Обрадовића, њеним приљежним посредовањем између две културе, добила један одличан превод и тумачење Доситејевог дела *Живота и прикљученца* на италијанском језику, али и информативну слику времена у којем је оно настало.

Нада Савковић

UDC 821.163.41.09 Popović J. S.
821.163.41-95

КРОЗ РИЗНИЦУ СТЕРИЈИНОГ ДЈЕЛА

(Душан Иванић, *Огледи о Стерији*, Друштво за српски језик и књижевност Србије,
Београд 2007)

Ни један српски писац 19. вијека није се тако темељито жанровски мијењао, тако радикално преиспитивао стилске одлике сопственог дјела, тако се интензивно обрачунавао са поетичким идејама свога времена, са непосредном књижевном традицијом, са књижевним укусом и навикама читалаца, као што је био случај са Јованом Стеријом Поповићем (1806—1856). Захваљујући томе створио је разноврсно дјело у којем је значајно мјесто припало комедијама и драмама, романима и епопејама, лирским пјесмама и календарима, позоришним и књижевним критикама, филолошким расправама и полемикама. Било је то међу Стеријиним савременицима праћено и адекватном критичком рецепцијом (Ј. Ристић, Ј. Суботић, Ј. Игњатовић, Ђ. Малетић), да би одмах послије пишчеве смрти таква заслужена аналитичка пажња спласнула (ако изузмемо студију Љубомира Стојановића из 1892. године, те студије Павла Поповића из 1902. и Стојана Новаковића из 1907. године), практично све до педесетих година 20. вијека, када је обиљежавање стогодишњице пишчеве смрти и стопедесетогодишњице рођења покренуло и нова интересовања за његово дјело.

Од тада па све до данас, за педесетак година интензивног читања и вредно-вања, написан је знатан број вриједних студија о Стеријином дјелу (међу којима издвајамо сљедеће ауторе: Ж. Милисавца, М. Токина, Д. Вученова, Д. Жиковића, Ђ. Живановића, М. Флашара, В. Јелића, Ј. Лешића, С. Анђелковића, З. Несторовић, Н. Ромчевића, С. Радојчића и друге), те више зборника радова: *Књиџа о Стерији* (СКЗ, 1956), *Јован Стерија Поповић* (1965), посебно *Зборник историје књижевности* (САНУ, књ. 9, 1974), као и неколико тематских бројева у часописима (*Лейбонис Мајище српске*, *Зборник Мајище српске за књижевност и језик*, *Научни саслушак слависта у Вукове дане*, зборник Стеријиног позорја *Стеријино*

дело данас и слично). Посебну вриједност представљају два најновија зборника радова настала поводом обиљежавања двјесто година од рођења и сто педесет година од пишчеве смрти: *Јован Стерија Поповић — класик који нам се обраћа* (КОВ, Вршац 2006), у којем се налазе прилози са Међународног научног скупа одржаног на Универзитету Париз IV — Сорбона; те *Јован Стерија Поповић: 1806—1856—2006.* (САНУ, Београд 2007), у којем се налазе прилози са Међународног научног скупа одржаног у САНУ.

Напоредо с тим, настајала су и разнолика издања Стеријиних дјела. Најприје вриједно пажње издање у Народној библиотеци Браће Јовановић у посљедњој четвртини 19. вијека, затим издање *Даворја* у редовном колу тек основана СКЗ, 1892. године, са лијепим предговором Љубомира Стојановића, те издање Стеријиних *Целокупних дела I—V*, у редакцији и са обимном студијом Уроша Џонића, између два светска рата. Стерија је добио и двије књиге изабраних дјела (прва књига *Комедије*, друга књига *Песме — проза*), у редакцији Милана Токина, у едицији Српска књижевност у струјници 1958. године. Савремени тренутак донио је драгоцену, али и концепцијски нејединствено, издање *Сабраних дела Јована Стерије Поповића у XV књига* (КОВ, Вршац 1996—2006). Оно што још увијек недостаје и што је велик дуг савремене српске филолошке науке јесте критичко издање Стеријиних целокупних дјела.

Међу савременим истраживачима Стеријиног дјела посебно се издаваја рад Душана Иванића, који се најприје доказао као драгоцен приређивач књига: *Критике, Полемике, Писма* (КОВ, Вршац 2001); *Забавни календари Винка Лозића; Милобруке; Афоризми; Задиске* (КОВ, Вршац 2003); те као приређивач издања *Сабраних комедија* (СКЗ, књ. 646, Београд 2006), а затим је као синтеза његових истраживања објављена и збирка текстова под насловом *Огледи о Стерији* (Београд 2007), коју ћемо детаљније представити у нашем приказу.

Књигу сачињава укупно осам огледа („Опус”, „Књижевни видокруг”, „Комедиографски свијет”, „На ободу”, „Пародија”, „Између једноставних и сложених облика”, „Књижевност, позориште, језик, повијест, друштво”, „Доситеј”), који су тако компоновани да практично дају монографски пресек највећег дијела Стеријиног књижевног рада. Приликом писања *Огледа о Стерији* (у периоду између 2001. и 2007. године), који се крећу од истраживања стилског и поетичког контекста, те жанровских и мотивских оквира, комедиографског свијета, лирске поезије, шаљивих календара, милобрука, афоризама, записки и других једноставних форми, преко облика и функције пародије, критика и полемика, па све до испитивања односа према Доситеју Обрадовићу, Иванић полази од тачне претпоставке да се ради о дјелу које представља ризницу „вербалних трагова” или боље речено скуп таквих трагова „између којих трају трвења и борбе о превласт”. Подједнако је то уочљиво у односу Стеријиног пародичног *Романа без романа* према псеудоисторијским и сентименталистичким дјелима, какво је *Бој на Косову* или *Милан Тойлица и Зораида*, као и према целокупној домаћој и европској романеској традицији, у комедиографском травестирању календарске литературе, те трагедија и историјских драма према легендарном и документарном историзму, а у лирским и баладичним партијама тих комада и према народној пјесми, у односу лирске поезије према родољубљу и националном питању, према судбини човјека, песимизму и смрти. Посебан облик сучељавања у Стеријином дјелу представља однос између књижевних и некњижевних форми, између традиционалних и комунивативних жанрова, те потпуна доминација негдашњих маргиналних тема и њихово пресељавање с руба у центар књижевних интересовања.

Иванић тачно уочава да је Стеријина разградња класичне комедиографске структуре остварена углавном кроз дјелатност комичних јунака, кроз иронизацију

њихових нереалних амбиција или страсти (покондиреност, шкртост, агресивност, квазиученост, полtronство и чанколизивост, цандрљивост, размаженост и саможивост), те кроз комичне заплете у којима је предочен породични живот српског грађанској друштва у Војводини и Београду, како би се разоткриле његове аномалије и изложиле смијеху и забави. Добро је уочено да је традиционална разлика између комедије и веселе игре релативизована, а да су ова два морфолошка облика преплетена до те мјере да се може говорити о постојању јасне црте реверзибилности у Стеријиним комедијама: „Смијех који изазивају слабости и мањкавости повезује се са смијехом којим се оне кажњавају”. Посебна аналитичка пажња посвећена је Стеријиној комедиографској окренутости према другим текстовима, а као веома добар примјер издвојена мање позната „пародична комедија” *Судбина једног разума*, чије „језгро је настало из нелогичних или бе-смислених фраза” преузетих из уџбеника географије доктора Милована Спасића.

У том смислу је драгоцен истрраживање облика и функције пародије у Стеријином дјелу. Иванић полази од општег става да је пародија резултат посебног односа између најмање два текста, у којем нови текст у стилском и морфолошком смислу опонаша претходни текст, а у тематском смислу га извргава подсмијеху, а одмах затим трага за најмањим јединицама пародичног текста у Стеријином дјелу. Поред *Романа без романа*, нарочито се у том приступу показало дјелотворним истраживање фрагмената из шаљивих календара Винка Лозића, те језичких *милобрука*, поготову оних у којима су карикирани неологизми настали под утицајем хрватског морфолошког програма. У истраживању међуодноса једноставних и сложених облика, Иванић трага за оном заједничком супстанцијом која би се могла назвати *іраформом*, *іроітаформом*, као језгром за настајање класичних жанрова. Одличне примјере проналази у једној синтагми или једној ријечи, у Стеријиним афоризмима, епиграмима, запискама, које су постале основа за читаве драмске фразе, комедиографске сцене или романеске описе. При томе је тачно уочено да је Стеријино „колебање између затворене форме епиграма (стих) и отворене форме афоризма (проза)”, постало јасна потврда да се овај писац „нашао на путу преобликовања класичног наслеђа у модерније врсте”.

Посебно мјесто у Иванићевим истраживањима припада Стеријиним полемичким и критичким чланцима, поготову специфичном односу према Вуковој књижевној реформи, који је био потпуно амбивалентан и кретао се од почетног прихватања до каснијег потпуног одбацивања. Што је нарочито уочљиво у штампању збирке пјесама *Даворје* 1854. године, старом предвуковском ортографијом, па чак и увјерењем, исказаним у предговору овог „најзрелијег изданка српске класицистичке лирике”, да ће сва дјела штампана Вуковом Ћирилицом морати накнадно поново бити прештампана старом ортографијом. Оно што је нарочито важно јесте да Иванић тачно наглашава како је Стерија, одупирући се Вуковом пренаглашавању критике, „проширивао њене распоне на све чиниоце и учеснике књижевне комуникације”, што се прије свега односи на релацију критичар—публика, те на тренутак (традицију, суд генерације, вријеме настајања дјела и слично).

Иванићеви *Огледи о Стерији*, поред тога што помјерају досадашње границе у тумачењу и разумијевању дјела овог несумњивог класика српске књижевности, представљају и велик креативни дијалог са многобрјним тумачима који више од сто педесет година преиспитују Стеријино мјесто и улогу у српској књижевности, тако да без сумње улазе у ред најбољих истраживања тог дјела.

Горан Максимовић

ХАМАРТИА НА СЦЕНИ ИСТОРИЈЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

(Зорица Несторовић, *Бођови, цареви и људи. Трагички јунак у српској драми XIX века*, Чигоја штампа, Београд 2007, 335 стр.)

Било да је човек сопствено трајање тумачио вольомвиших сила, да се за-
клњао иза коби хероја или је своје богове свргавао и распињао, питања страда-
ња, погрешке и прочишћења присутна су у свим етапама цивилизације. Она су
се постављала и разрешавала на различите начине, почев од ритуала и митоло-
гије, преко песништва и филозофије, до привида заштите под окриљем атеизма
или чуда технолошких иновација. Како је поводом феномена трагичке кривице
запазио З. Стојановић у уводној студији своје хрестоматије „позната Аристотелова
сажетост (или недореченост?) овде је дала нови повод за недоумице, па је о
природи трагичне кривице настала тако обимна литература да се у новије време
докторске дисертације пишу не о самој кривици него о историји тумачења тога
појма”.

И, док је пред ствараоце замка постављена само укњижио њихове ориги-
налности са естетским дometима културне и књижевне баштине, дотле је проучава-
ње уметности често смештено у замршено ходнике особеног лавиринта. У њему су испресецани путеви и стрампутице светске и националне литературе са
ништа мање умноженим приступима, школама и методологијама различитих на-
учних дисциплина. Отуда су истраживачки задаци које је поставила Зорица Не-
сторовић били још сложенији, јер је при тумачењима трагичког јунака у српској
драми XIX века сама морала испредати спасоносну нит. Те сигурне путоказе и
ослонце чинили су овога пута изузетно познавање теорије трагедије, драмског
стваралаштва, историје националне књижевности, њених европских оквира и
минуциозне анализе драмских текстова, њихових предложака и најшире схваће-
не традиције.

Теоријско образовање и темељну упућеност у проблематику досадашњих
изучавања сложене и слојевите драмске врсте дисcretno, али уверљиво, потврђују-
је већ наслов монографије. Многоструке асоцијације покренуте провокативним
преплетом виновника и жртве промишљено су образложене у економичном
уводном поглављу. Обухвативши различите приступе трагедији као драмској вр-
сти у светским и националним релацијама (А. В. Шлегел, П. Рикер, А. Лески,
М. Шелер, А. Шопенхауер, Е. Штајгер, К. Јасперс, С. Кјеркегор, Х. Линденбер-
гер, Н. Милошевић, В. Милинчевић, В. Ерчић, Д. Михајловић, М. Фрајнд и др.)
Зорица Несторовић издвојила је централне истраживачке проблеме — дефиниса-
ње категорије трагичког јунака и феномена трагичке кривице, однос између тра-
гичког јунака и драмски изграђеног појма судбине. Уводно поглавље функцио-
нално је указало и на особености српске драме, односно раслојавање трагедије
на облике историјске трагедије, историјске мелодраме и историјске драме у ужем
смыслу. Класификација, међутим, није схваћена као императив тумачења дела,
него су се осветљавали и процеси типолошких преплитања, као и спона између
драмских форми, националне историје, целокупне српске књижевности и усме-
ног стваралаштва (епског песништва и предања, али и лирских врста и балада).

Композицију књиге аутор је ефектно приближио структури драмског текста,
смештајући централна поглавља између „пролога“ и „епилога“. Тежишна целина,
састављена од девет сегмената, одређена је као „драма читања“. Међу овим
студијама такође постоји одређена драмска тензија, која се подудара са елемен-
тима заплета, кулминације, перипетије и расплета. Тако се истовремено оцртава

кривуља естетских домета, чије врхове обележавају Јакшићеве и Костићеве драме, да би се у завршници свеле типичне одлике целе епохе и потрага за другачијим решењима.

Пратећи хронолошки појављивање појединих текстова и њихову судбину у токовима историје српске културе, Зорица Несторовић је посебну пажњу посветила делима: Стефана Стефановића (*Смерти Уроша Петара*), Симе Милутиновића Сарајлије (*Трагедија Обилић*, *Трагедија српског господара и војвода Карађорђа*), Јована Стерије Поповића (*Милош Обилић*, *Лахан*, *Смрт Стефана Дечанској*, *Владислав*, *Свейислав и Милева*, *Наход Симеун, Хајдуци*), Ђуре Јакшића (*Јелисавета кнегиња црногорска*), Лазе Костића (*Максим Црнојевић*, *Пера Сећединац*), Драгутина Илића (*Краљ Вукашин*, *Јаквинша*, *Саул*). На крају овог низа нашла се *Краљева јесен* Милутина Бојића (1913), како је показано спој претходне драмске традиције са наговештајима нових стваралачких тенденција. Границно дело с почетка осврта такође је померило оквире века ка *Траедокомедији* Мануила Козачинског (1736), док су текстови Јована Суботића, Мите Поповића и Матије Бана размотрени у тематски груписаном одељку.

Тумачења токова књижевности обухватила су и нови поглед на *Смерти Уроша Петара* рано преминулог Стефана Стефановића, тим пре што је међу првима осетио не само привлачност националне прошлости за драмско ткиво, него и потенцијал одређене тематике. Детаљно анализирајући ово дело Зорица Несторовић је склапала компоненте на којима почива развојна линија драмског јунака, чија је трагика положена у удес порекла и однос између владара и владавине, приватне и јавне сфере делања. Већ је ту дошао до изражaja аналитички сензибилитет аутора, посебно при уочавању и тумачењу детаља (нпр. функције сна у Стефановићевом тексту), да би цело излагање било обогаћено низом сличних запажања и филигранским обрадама различитих структурних сегмената. Гашење Немањине лозе у Стефановићевом виђењу и тематика његовог дела показаће се и као нека врста лајтмотива током излагања, успостављајући тематско-типолошке копче и увид у различитости драмских решења.

Романтичарски портрет хероја у контексту поезије Симе Милутиновића и Његошевог спева проширио је тумачења Сарајлијиних обрада судбине Обилића и српског војвода. Врло добро истичући искорак из романтичарске трагедије са историјском тематиком, Зорица Несторовић је уочила споне између облика школске драме, барокне драме, драмских спевова и драмске алегорије испреплетене са учинком епског потенцијала Сарајлијиних дела. Теолошки и космогонијски елементи притом су доведени у везу са средњевековном драмом о мученику и биографијама уобличеним у усменој епци и предањима. Управо из тог комплекса поимања националне прошлости и одређеног погледа на свет, који је нудио обиље стваралачких подстицаја, уздизала су се и ограничења при обликовању трагичке димензије јунака. Посебно су пажљиво тумачени Сарајлијини потези при развијању Карађорђевог лика, у којима се уз песничко надахнуће уочавају преобликовања новозаветног и фолклорног упоришта.

Преламања доживљаја историје кроз дејство страсти у Стеријиним „жалосним позорјима“ подупрта су аутопоетичким исказима писца. Ова дела су врло добро показала тешкоће типолошке систематизације драмског стваралаштва инспирисаног историјом Срба и снагом епских десетераца о Видовданском окршају. Како аутор наглашава, у концентрацији драма око косовске тематике не може се „издвојити жанровски чист облик историјске трагедије, будући да готово сва остварења, у мањој или већој мери, гравитирају ка жанровима историјске мелодраме и историјске драме у ужем смислу“ (стр. 104). Анализа природе и неразвијености ликова истанчано је пратила изградњу фигуре владара, прислонивши Лахана, Владислава, Дечанског и Душана уз сазвучја и идеје Стеријине поезије,

али и истраживања његових узора у локалним оквирима и у односу на Шекспира. Напоредо са пажљивим читањима и надградњом досадашњих истраживања Зорица Несторовић је успостављала чврсте доказе о природи творачких укрштаја и месту српске драме у европским релацијама. Истовремено наговештен је и често занемарен континуитет токова српске књижевности, не само кроз преплете усмене и писане речи, него и при уочавању тананих струна којима се књижевност XIX века повезивала са темама и јунакима средњевековних житија. Уверљиво су осветљени и елементи портрета негативних јунака или демонска природа проклете странкиње, која има важно место и у српском фолклорном фонду и у српској романтичарској драми. Међу омиљеним темама посебно су издвојени топоси (драмске) приче о узурпатору: злочин, самоохрабривање, колебање, кукачија, нехеројски завршетак убице (стр. 133).

У необичној диспропорцији образовања и даровитости изложене су одлике дела Матије Бана и Јована Суботића. Но богат опус и скромни домети њихових драма оголили су механизме популарних форми, тим пре што је тај осврт допуњен експлицитно-поетичким радовима њихових твораца. Упозната и са истраживањима другог пола живота драмског текста — на позоришним сценама, Зорица Несторовић је указала на родољубиво-просветитељску мисију Банових и Суботићевих комада, истичући не само одсуство трагичких јунака, него и жанровске разлике између ових дела и историјске драме и трагедије.

Тако је ово поглавље функционално послужило и као теоријски увод ка врхунцима српске романтичарске драме. Сходно вредностима анализираних текстова централна места у монографији припадају Јакшићу и Костићу. На макроплану, али и у најтананијим валерима, осветљена је дубинска, плодотворна упућеност на националну повест, усмено стваралаштво и европске великане драме. Значајно место дато је процесима преплитања и надградње извора, у којима су дошли до изражaja даровитост и сензибилитет двојице стваралаца из периода „процвата српског романтизма”, како Јован Деретић означава шесту деценију XIX столећа. Захваљујући изврсном познавању епоха националне и европске литературе Зорица Несторовић је истраживања поставила и у контекст романтичарске поетике. Као заједничко обележје најбољих трагедија овог периода уочена је усредређеност на лични удес, „метонимично представљање колектива појединачем” и успостављање симболичке слике судбине народа (стр. 153). Онако како је и Костић говорио о плодотворним укрштајима култура, тако су истицане не само спрете са националном баштином него и систематично бављење наших писаца античком трагедијом, Шекспиром, Гетеом, Шилером, Лесингом. Кроз Костићеве интерпретације Јакшићеве *Јелисаве* Зорица Несторовић је отворила просторе сопственог читања структуре трагедије. Уочени су, такође, снага и семантички набој детаља, попут улоге боја (у односу и на Јакшићево сликарство), функције реплика, значења симбола и „драмских метафора”. Нису занемарени ни удео хумора, сложености категорије жртве, проклетство лепоте, њене демонске димензије и разорно дејство итд. Уз садејство српске средњевековне историје и усмене епике у Јакшићевом романтичарском заносу, издвојена је особеност његових јунака — „неки готово невидљиви прираст знања у њима”, који „као да скривено обележава специфичан процес израстања лица унутар његовог пропадања” (стр. 174).

Удес лепоте из интернационалног фонда мотива и националне баштине развио се до највиших домета у звуку јамског десетерца најбоље трагедије српског романтизма. Пошавши од богате литературе о Костићевом драмском првенцу, Зорица Несторовић је истакла преплете многобројних утицаја, посебно античког наслеђа. Њене анализе пратиле су и склоп фабуле, однос редукције временске перспективе према психолошком развоју јунака, проблем мотивације,

процесе симболизације. Нарочито је осветљена поетика удавања („ја за себе“ : „ја за друге“) у коју је положена егзистенција јунака и из које се зачину грешке, конфликти и трагичке кривице. Још једном је дошла до изражaja истанчаност осећања за детаљ (улога симбola воде, огледала, очију, сенке итд.). Ослањајући се на Костићеве аутопоетичке ставове, Зорица Несторовић је обухватила феномен лепоте и љубави, пратећи Костићева решења јунакове коби, с којих се његов Максим пријеђује „великим ликовима европске трагедије“ (стр. 207). Костићев драмски потенцијал наглашен је различитошћу његових драма, уз пажљиво сагледавање нових квалитета и указивање на досадашње приступе. Можда због тога што је касније настало дело остајало у сенци коби црногорског кнезевића, Зорица Несторовић је са изузетном пажњом тумачила сложеност обликовања елемената хришћанске драме о мученику у структури *Пере Сегединца*. Ефектно су откриване функције и двозначност на нивоу изградње ликова и драмске концептације дела, али и нити којима су Костићеви јунаци повезани са новозаветним текстовима. Помно су испитане функције и семантичка пуноћа симбola (птица, цара, душе, пастира) као и обликовање јунака, њихове самоспознаје, искушења и замки међусобних односа. Пепознавање Сегединчеве трагичке кривице потврдило је теоријске постулате с почетка студије, те су ова поглавља ефектно уоквирена одликом форме у којој јунак постаје „символ снаге колектива којем припада“ (стр. 228).

Нови прстен успоставља се тумачењем драма инспирисаних смрћу последњег српског цара и улогом једног од најомраженијих ликова традиције, чији је портрет тако ефикасно згуснуо у епитет „жура“ и Вуков певач Стојан хајдук. Пресек кроз дела настајала у распону од 1736. до 1882. предочавају не само привлачност теме, него и генезу драмских врста. Борба за власт, присутна у свим раздобљима цивилизације, на јавној сцени политичких превирања и у интимној сferи, успоставила се и у Бановој и у Илићевој драми завере. Сукобљени погледи на свет самих актера испољавају се већ насловима дела, сугеришићу битна померања драмског тежишта ка негативном јунаку. Фигура узурпатора и цареубице пажљиво је тумачена на овим страницама монографије, изнова потврђујући квалитете синкретичног научног приступа. Драмска решења умесно су представљена у својеврсној разапетости писаца (и текста) између две опречне сile. Јер, док су (пред)знања о ликовима олакшавала и условљавала њихове карактеризације, наспрам тог императива постављала су се и другачија „читања“ традиције. Нове концепције власти и потенцијал негативних јунака допуштали су другачија поимања кривице и продубљеност драматуршке обраде.

Сами текстови допустили су сличан приступ нешто мањем броју драма насталих око лика још једне Латинке, који такође приближава временски и жанровски удаљено књижевно наслеђе. Зло које оличава Јаквinta, племкиња из Барија и жена владара Зете на преласку 11. у 12. век, сачувано је већ на листовима Дукљаниновог летописа. Попут неспутане стихије нижу се вероломства, клевете, завере, тровања, убиства, сакаћења и ратови. Страст за троном, појачана злочином, оживљавала се и у историјама какве је писао Мавро Орбин, али и у драмском репертоару. Међусобно упоређена дела Ј. Суботића, М. Поповића и Д. Илића доведена су у везу и са претходно анализираним драмама и са Шекспировим умећем. Зорица Несторовић је пажљиво пратила изградњу негативног јунака, не занемарујући ни друге елементе драмске структуре (нпр. склоп и улогу монолога, хронотопа, визуелних средстава) у којима се дотичу и разликују легендарна, историјска и трагичка димензија сукоба око круне. Тако је неосетно позадина с које се разлива „море крви“ и појачава демонска моћ зла послужила као најава једног, од иначе изврсно одабраних, поднаслова ове монографије. Тада семантички потенцијал откриван је затим у најзрелијој Илићевој драми, чије је

упориште представило суноврат охолог старозаветног моћника. Као и у претходном поглављу, пажљиво су осмотрене разлике између предлошка и Илићевог *Саула*, његови захвати који богате драматуршка решења и самог ствараоца чине „весником симболизма” (стр. 276).

Као завршни беочуг изведенih анализа Бојићева драма је тематски заокружила велик простор романтичарске инспирације. Но, управо такав њен статус обухватио је иначе недовољно истражене споне између предања, средњевековне повеснице и новог модела „лирске драме”. Анализирајући и функцију дидаскалија, упутства редитељу, вишезначност мизансцена Зорица Несторовић је дочаравала валере у којима је положена карактеризација ликова. Њихово одсуство и физичка појавност повезани су са многозначношћу „таме”, кроз коју се испољавају особине јунака, феномени власти и злочина, удеса и лепоте.

Завршни есеј управо насловљен као *Линија лейоте* своје је низ драгоценih запажања извођених током аналитичког тумачења грађе. Означавајући развојни пут српске драме кривудавом линијом, Зорица Несторовић је нагласила њену примарно моралистичку тенденцију. Читаво раздобље изједначено са „златним временом” српске драме, кроз које се убрзано обликује поетички сложен корпус под утицајима Шекспира и Шилера, уроњен је и у шири друштвени и културни контекст. Као битне његове компоненте издвојени су, поред оснивања националних позоришта и формирања позоришне публике, родољубиви дух времена, снажна национална свест и наглашена културна мисија драмског стваралаштва. Отуда су и сами драмски писци обликовали тематику близку хоризонту очекивања гледалаца, учестало представљајући оне фрагменте српске повеснице кроз које је израстао модел „драме завере”. Поред померања акцента са фабуле на лик, продора психолошке мотивације, укрштаја различитих стилских праваца и разноликости поетика, као заједнички именитељи издвојени су „дидактизам” и „историзам”. Осрећајући и једно од суштинских терминолошких замака, Зорица Несторовић је дискретно обележила жанровско упориште „многих драма са историјско-легендарном тематиком” (стр. 312).

Јер, међу проблемима који чекају сваког истраживача српске литературе посебно се истиче сложеност терминолошко-типолошког одређења облика. Категорија „историчности” и доживљај националне прошлости чврсто су стопљени са традицијом, у најширем значењу тог појма. И када су представници критичке историографије скинули наслаге поетског транспоновања са „колективног памћења”, откривене чињенице остале су немоћне пред митском матрицом у коју је било положено сећање на средњевековне владаре и догађаје преломне за српску државу и народ. Уосталом, и сама историја се вековима писала као збир традицијских представа испреданих на подлози казивања предака.

Тај континуитет доживљаја историје у српској литератури, о којем је посебно писао Јован Деретић, допушта уочавање тематско-мотивских и идејних додира између усмених песама и предања и свих појава у писаном стваралаштву. Јаче или слабије те везе долазе до изражaja у делима средњевековних писаца, стваралаца из епоха барока и просветитељства, да би буђењем националне свести добијале нове подстицаје у токовима српског романтизма. Зато све оне типолошке кованице у чијем склопу се налази одредница „историје” треба схватити веома условно. Али, управо та њихова компонента истиче синкретичност и семантичку поливалентност same баштине, у којој су инспирације налазили мање или више образовани, слабије или изразито талентовани драмски писци са ових простора током XIX века. Управо је ова монографија показала динамику процеса у којима смисао дела израста кроз садејство писаних споменика средњег века, „историјских” синтеза о прошлости Илира, Словена и Срба, стихова народне епике, античког наслеђа и токова европске литературе. Мада је Зорица Несторовић у хронолошко-тематском низу драма давала предност анализама појединачног текста,

склопила је густу мрежу историје трагичког јунака, његове еволуције у српској књижевности, успоне и падове, (не)могућности да се „разабере” у оквирима доживаља националне прошлости, коби и славе појединца, заслуга и крвице колектива. Питања битна за разумевање дела, обједињена са теоријским приступима различитим уметностима, оцртала су путеве драмских врста у српској књижевности.

Размотрени различити аспекти значења „трагичког” описали су и семантичке валере појединачних дела и промене драмске структуре у дијахронијској равни. Осветљене су разноликост и разнородност мотива који учествују у конституисању трагичког јунака и у континуитету тема, чија је привлачна сила допуштала реализацију сijека према „канонима” различитих литературних форми. Према личном сензibilitetu, сваки је аутор неминовно модификовао изворе инспирације, богатећи традиционалне симболе и топосе сопственим поимањем категорија судбине, историјске условљености, предодређености, истакнуте или пригушене воље за моћ итд. Самим тим се ни у српској драми XIX века није извојила кохерентна концепција трагичког јунака, али је могуће уочити развојни лук трагедије, који се да упоређивати са одређеним процесима и у европским срединама.

Суптилно истражујући шта чини „трагичку” маску и шта се крије иза ње, откривајући ко може бити трагички јунак, због чега и у каквим околностима, Зорица Несторовић је попуњавала један значајан том историје српске књижевности. Осветљавана у типолошком смислу, у оквирима стилских формација, историје позоришта, опуса драмских писаца и њихових веза са европским наслеђем, српска драма је овог пута постала главни јунак. И, када се саберу сви елементи потребни за истраживања и тумачења, постаје јасно зашто нам је, до данас, управо тај том остао непотпун и због чега се, изврсно писана и стилски прочишћена монографија Зорице Несторовић не може заобићи при сагледавању националне културе.

Снежана Самарџија

UDC 821.163.41-1.09 Popa V.
821.163.41-93-1.09 Radović D.
821.163.41-95

ДУШАН РАДОВИЋ КАО ПОПИН ПЕСНИЧКИ СРОДНИК

(Валентина Хамовић: *Два ћесника превраћника*, Учитељски факултет, Београд 2008)

Књига *Два ћесника превраћника* Валентине Хамовић, с поднасловом „Паралелна анализа песничких поступака Васка Попе и Душана Радовића у време обнове модерног српског песништва”, састоји се од следећих делова: *Обнова српског модернизма — један непризнати актер*, *Одакле Ђошиче ћесма — два Ђошела*, *Детинјство ћесме*, *Трагови надреализма*; *Дух склон иђри*, *Поја и Радовић — у паралели*, *Закључак и Литератур*.

У првом делу рада, који има функцију увода, указује се на један крупан превид књижевне критике и историје књижевности друге половине XX века. Наме, и историја књижевности и највећи део књижевне критике по правилу превиђају једног значајног актера у модернизацији српског песништва — Душана Радовића. Зато ова књига има амбиције да ту празнину допуни.

Разлог за довођење ових песника у поредбени однос налази се у приближно истом времену објављивања њихових књига — *Kora* Васка Попе 1953, а

сликовница Душана Радовића *Поштovanа децо* 1954. године — односно супротстављању дотад важећем концепту поезије. Ове поетике обједињује — мисли ауторка — „читав корпус заједничких поетичких обележја” препознатљивих у претиспитивању старијих књижевних облика, рушењу стереотипа, у склоности ка пародоксу, поступцима иронизације и депатетизације, преобликовању модела усмене књижевности и у односу према песничкој осећајности.

Време појаве ових песника је време књижевних полемика око модернизма и реализма у српској књижевности, а управо су предмет полемике биле пре свега песме послератних модерниста, Васка Попе и Миодрага Павловића пре свих.

Валентина Хамовић, прво, указује на новине које у српску модерну поезију уноси Васко Попа, а које су биле предмет полемичког оспоравања, а онда своју пажњу усмерава на песништво Душана Радовића. Први озбиљнији захтев за превредновање Радовићевог статуса у српском песништву дошао је од Милована Данојлића, који у овој књизи, заједно са Мирославом Максимовићем, добија лепо признање.

Потом се акценат ставља на иновације Душана Радовића у тзв. поезији за децу, на нове поетске слике и на апсурд, на иронију, пародију, сарказам и цинизам, на везу с надреализмом и поезијом Александра Вуче. Ауторка Радовића оцењује као песника који је допринео формирању општег књижевног тока, показавши да се развој дечје књижевности суштински тиче развоја и стања књижевности уопште.

Будући да су Попина и Радовићева поезија произашле из истих историјских околности, да су оба песника одбацивали подређеност поезије идеологији, да су стасавали у контексту авангардног прилаза традицији и књижевним иновацијама, да су имали креативан однос према усменој традицији, показало се да има више основа за паралелну поредбену анализу Попиног и Радовићевог песништва, односно њихових експлицитних и имплицитних поетичких начела. На почетку модерне српске поезије после Другог светског рата стоје један *коњ* и један *лав*, „чија је бурна и отежана рецепција” потврдила границу двеју епоха. Зато ауторка предузима паралелно поредбено истраживање показујући како се два модерна песника до те мере приближавају да укидају границе између књижевности за децу и књижевности за одрасле, да се песнички израз показује као недељљив по сличним критеријумима када треба изразити аутентичан поглед на свет. Та аутентичност је заједничка обојици одабраних песника.

У поглављу *Одакле йошиче ћесма — два љогљеда* ауторка разматра експлицитно изложене поетичке ставове Васка Попе, којих је било мало, и Душана Радовића. Ти ставови се додирују када се тичу настанка песме, песничког поступка, језика, односа према народној књижевности, односа према авангарди (пре свега надреализму) и хумора. Радовић је о поезији говорио „демистификовано, без патоса, без алузија, одричући се песничког заноса и надахнућа”. Али и Радовић осећа да се не може до краја објаснити тајна песме, да у доброј песми увек постоји „још нешто”. Песма има своју преображенулачку природу: она настаје из богатог искуства и живота — преображавајући га у тајну песме. Та „тајна” онда постаје засебан ентитет који се поново тумачи комплексним људским искуством. У том ставу су и Радовић и Попа врло блиски. Попа је о поезији говорио ретко, и то специфичним дискурсом који ауторка зове поетско-есејистичким, а Радовић готово по правилу успутно. Попа инсистира на извору живе речи, на путу уназад до сопственог извора. У доживљају песме су с једне стране песник а с друге читалац. Песник је чувар језика и колективног памћења. Отуда у Попиној поезији призори из правремена, силазак у архајске слојеве културе. „Речи, песник и читалац окупљени су у заједничком деланју”, закључује ауторка своје разматрање о полазиштима Попине поетике. Усредсређен на прастаро, извorno и првобит-

но, Попа ће у свом песништву бити неодвојив од митског мишљења, а језик ће поново добити магијску функцију, јер трага за прастарим говорним формулама по угледу на басме, клетве, фразеологизме и загонетке.

Радовић ће експлицитно рећи да је његова поезија сва у језику, да он у поезији трага за првобитним и изворним, да се то извorno налази у дечјем свету. Он се опире тзв. „описној“ поезији за децу, тежећи за необичним звучним склоповима, алогизмима, нонсенсима и парадоксима, тежећи извornom језику и приближавајући се дечјем принципу грађења језичких склопова. Речи код Попе и Радовића имају способност враћања на елементарне слике колективног и индивидуалног почетка.

Отуда и сродан однос ове двојице песника према народној поезији, Радовић чак поезију за децу види као неку врсту народне поезије. Колико је Попа био везан за фолклор најбоље показује његова антологија народних умотворина *Од златнајабука*, која за своју основу узима народну мудрост чији је начин мишљења и обликовања свести „свемирска мера“ којом се мере ствари. Митске, паганске, ритуалне и христијанизоване фолклорне слике воде ка разумевању оног најдубљег у колективном памћењу. Попа је довео у близку везу природу и човека; стваралачки чин природе узет је, по угледу на народног песника, као модел за песничко стварање. Принцип игре, који је код Радовића први и суштински принцип његовог стварања, заједнички је обојици песника, о чему Радовић сасвим експлицитно пише, а што критички налази потврђују (М. Данојлић). Уградивши игру у саме темеље своје поезије, Радовић је преузeo модел комуникације из дечјег света и пренео га у своју поетику.

Попини и Радовићеви поетички ставови најближи су у схватању песничког хумора, којим се истовремено изражава и побеђује апсурданост света. Хумор — како вели Радовић — „признаје постојање проблема“ и „један је од најлепших компромиса човека и света“. Ово сучељавање поетичких ставова Попе и Радовића потврђује оцену ауторке да је Душан Радовић изразити модерниста, који је тежио за иновацијама у стваралаштву.

У поглављу *Дејтињство ћесме* Валентина Хамовић се прецизно, конкретним анализама песама, бави идентификовањем трагова фолклора, односно народне књижевности у песништву Попе и Радовића. Осланјајући се на тезу Миодрага Матицког о три таласа фолклоризације у српском песништву — романтичарски, авангардни и модернистички — ауторка полази од Раствка Петровића и његових радова *Хелиотерапија афазије* и *Младићство народног ћенија* да би успоставила чврсту везу између овог авангардног песника, Попе и Радовића. Уводећи појмове *извор, фолклор, митологија, јештес, хумор, дечје ићре*, Раствко Петровић је припремио процес даље фолклоризације српског модерног песништва; процес који ће се обновити с моћним замахом у песништву Васка Попе и Душана Радовића. Петровићева мала антологија народних умотворина претеча је Попине *Од златнајабука*, а ослоњен на инфантализам као естетичку позицију, Раствко Петровић је био претеча и Душана Радовића и његовога песништва. И док су резултати и налази анализа песништва Р. Петровића и Попе донекле очекивани и релативно познати, дотле су анализе и закључци о траговима фолклора у песништву Д. Радовића новина и освежење. На тим страницама ова књига доноси значајне резултате, па се поређење Радовића с Попом показује веома убедљивим и природним. После ових анализа несумњиво је да су кратке фолклорне форме — брзалице, разбрајалице, ређалице и загонетке — али и елементи бајке и шаљиве приче у подтексту песништва Душана Радовића.

Посебно је драгоцен поглавље *Трагови надреализма*, где се такође упоредо анализирају Попине и Радовићеве песме. И овде странице посвећене Радовићевом песништву знатно свежије и иновативније. Лепо је описан однос Ра-

дoviћa према надреалистима, пре свих према Александру Вучу и његовој поезији за децу. Надреалистичко откриће дечјег стваралаштва, поетика „инфантализма”, наговестила је појаву Душана Радовића. Свету детињства припадају сан и слобода, до којих су надреалисти нарочито држали. Сан ослобађа машту до освајања Немогућег. Надреалистички „хумор који не зна за шалу” био је драгоцен и инспиративан за творца антологије *Урнебесник* и уопште за хумор Васка Попе, али не мање и за Душана Радовића. Хумор показује надмоћ и тријумф духа над светом и над човековом позицијом у том свету. Модерни песници ће, за разлику од надреалиста, свесно тежити за алогичним спојевима и урнебесним сликама. Најзад, пародијски поступци и поигравања језиком — од графичких до ритмичких и звучних — такође је оно што зближава изабране модерне песнике с надреалистима.

У поглављу *Дух склон иđri* трага се за видовима њеног испољавања у песништву Попе и Радовића. Свако аналитичко поглавље ове књиге, па и ово, у дослуху је с првим и другим, где се трагало за експлицитним поетичким начелима двојице песника. Код Попе је игра подигнута до симболизације модела људских односа. Код Радовића је уграђена у песнички поступак и иманентна је поезији о детињству.

Најзад, у завршном поглављу *Поїа и Радовић — у јаралели* изоштрава се поређење које је вођено кроз цео рад. Посебна пажња се посвећује песничкој слици, па поступку пародије, концизности и афористичности израза, обликовању апсурдне слике света, функцији фразеологизама и игри са речима, језику на свим плановима. Поглавље се, ефектно и духовито, завршава антологијским сликама карактеристичним за двојицу песника, slikama које саме по себи довољно сугестивно казују о сродности ова два велика уметника: реч је о слици *коња* са вишком (Попина слика) и *лава* са мањком ногу (слика Радовићева), а два симбола — Попина *мала кутија* и Радовићева *руба* — разумевају се као сликовно-символички синоними.

У *Закључку* књиге се прегледно сажимају резултати истраживања и поново се наглашава значај поезије и поетике Душана Радовића не само за уношење модерног духа у тзв. дечју књижевност, него и за модерне процесе у српској поезији после Другог светског рата уопште. Попис литературе садржи 125 библиографских јединица репрезентативних за ово истраживање.

Књига Валентине Хамовић исправља једну велику књижевноисторијску неправду према великому песнику Душану Радовићу. Поредећи га с Васком Попом, ауторка је убедљиво показала модерну природу његове поетике и поезије, и прецизно му одредила место у књижевноисторијским процесима педесетих и шездесетих година. Књига је писана врло јасно, прецизно и аргументовано, с одличним познавањем књижевноисторијског контекста и секундарне литературе.

Јован Делић

UDC 316.022/.23

НАУЧНИ СКУП „ПОЈЕДИНАЦ И МАСА”

У Солуну је крајем маја и почетком јуна 2008. одржан научни скуп „Појединач и маса” у организацији Универзитета „Аристотел”. Тим поводом у Солуну су се окупили професори из области књижевности, културе, социологије, политике, историје и религије.

Основне теме скупа биле су: индивидуални и групни субјективитет, топографија приватног и јавног, улога религије у савременом свету, космополитизам, национализам, као и положај појединца у медијском и сајбер-простору. О овим темама расправљало се у оквиру четири пленарна предавања, десетак сесија и великог броју панел-дискусија. Осим професора са Универзитета „Аристотел“ из Солуна, учесници скупа били су професори из готово свих земаља Европе, и многих универзитета у Америци и Канади.

Главна организаторка скупа, професорка енглеске књижевности Рут Паркин-Гунелас, поставила је одмах провокативно питање: „Да ли је појединац икада 'далеко од помахнитале руље'?” Ово питање представља позивање на теорију групе Густава Ле Бона, према којој група увек тежи повратку у примитивно услед чињенице да развија анонимност код појединца и тако га ослобађа стеге коју намеће супер-его. Професор Стивен Рихер, са универзитета Ст. Ендрјуз у Великој Британији, поставио је сасвим другачију тезу: да су управо групе које се формирају унутар друштва његов најрационалнији део. Професор Рихер супротставља се Ле Боновим идејама о ирационалности групе. Иако се група унутар друштва обично посматра као тело које је супротстављено његовим главним токовима, професор Рихер износи став да је ова неусаглашеност привид. За стицање слике о једном друштву, сматра Рихер, неопходно је посматрати неформалне заједнице у њему, као најдиректнији израз потреба, фрустрација и тензија одређене друштвене заједнице. Првих неколико сесија у неку руку представљало је одјек ове теоријске дилеме.

Другачије усмерење дискусијама дао је професор Ернесто Лаклау са универзитета Есекс у Енглеској, покушавајући да понуди одговор на питање која од психолошких и социолошких теорија групе модерног доба најпрецизније одређује однос појединца и колективитета. У излагању овог пленарног говорника представљен је исцрпан преглед теорија групе и њихових последица на тумачења односа појединца и групе у разним хуманистичким областима. Поменута су теоријска размишљања и визионарске теорије о учешћу индивидуалног и колективног аспекта бића у биолошком, социјалном и културолошком смислу. Било је речи о теоријама групе Фројда, Лакана, Адорна и Маркса. Професор Лаклау је покренуо питања подстицања и сузбијања идентитета, као и о проблемима вође, лидерства и идеала. У свом раду покушао је да расветли теоријске постулате кроз низ примера, примена и импликација ових теорија. Говорио је о разним правцима размишљања о групи у модерној доба — од Фројдовог неповерења у постојање „духа групе“ до Адорновог схватања групе као чињенице која мења слику појединца, будући да опстаје на тензији његове непрестане афирмације и поништавања.

Назив сесије „Троје је гомила“ замишљен је као духовита алузија на Фројдове и Лаканове трослојне приказе динамике психе у којима се изражава однос индивидуалног и колективног у човеку. У светлу великих психолошких теорија двадесетог века учесници су се осврнули на вечиту дилему коју пружа однос појединца и групе.

Адорново схватање групе помињано је у многим дискусијама у току целокупног рада скупа. Посебно у оквиру дискусија о нацији, хомогености, хетерогености и хегемонији групе и појединаца у оквиру групе. О хомогености овакве групације и њеној одрживости у савременом свету говорила је професорка Зое-Деци-Дијаманти на примеру изградње америчке нације. У овом раду било је речи о опхођењу нације према Другоме, и о могућностима које има заједница, односно појединац да прихвати или одбaci туђе елементе унутар себе. Професорка Дијаманти је посебну пажњу посветила анализи одређења „појединца“ и „масе“ у политичкој идеологији републиканизма. Дијамантијева је нагласила да је ова

идеологија била усмерена на маргинализовање свих недоумица и несугласица које су постојале у етнички и културно хетерогеној заједници Америке тог доба. Своја разматрања поткрепила је освртом на дело Роберта Манфреда *Патриота* (*The Patriots*).

О нацији и националном било је речи у неколико наврата током скупа. Уз општи став да је нација по свом одређењу замишљена као заједница која почива на осећању дубоке повезаности својих чланова, расправе су донеле разне варијације на тему схватања и одређења нације. Национално осећање у неформалним групацијама обележило је дискусију о деци у рату. Наиме, за разлику од великих, јасно омеђених заједница, описане су неформалне групе које развијају особине колективитета. Професорка Радојка Вукчевић са универзитета у Београду говорила је о патњи деце у ратовима на просторима бивше Југославије на примерима страница из дечијих дневника. Ови записи сведоче о болу и осећању неправде због патње коју колективни усуд намеће појединцу само због тога што је припадник једне заједнице, односно једне нације. У овој сесији под називом „Индивидуални и колективни бол“ Христина Ефтимиу са универзитета „Аристотел“ покушала је да објасни везу између бола и патње стојећи на становништу да је природа бола индивидуална. У том смислу рад је поставио питање колико је појединачни бол у друштвеној кризи као што је рат индивидуализован, односно захваћен општотом патњом и колективним осећањем несрће, неправде и одбачености? Истакнута је компонента бола која води поништавању јединке и одустајању од свести о идентитету и припадности места, времену и, коначно, нацији. На примеру књижевности Првог светског рата показано је како су литература и реч представиле тишину и мук који су остали иза поништених идентитета, односно производ нестајања појединца под теретом колективне патње. Егзистенцијална и морална криза овог доба довеле су до психичких изопачења и познатих последица ратова — параноје и халуцинација. На овим психолошким стањима заснован је нов правац у уметности надреализам — као јединствени амалгам индивидуалног и колективног. Овоме је био посвећен следећи рад сесије, једне од најпосећенијих на целију конференцији. Рад који је најавила пројекција слике Салвадора Далија увео је расправу о индивидуалној психологији и њеном односу према колективно несвесном — истраживање о параноји Десpine-Александре Константиниду са универзитета „Аристотел“ у Солуну. Приказавши слику Салвадора Далија „L'Enigma del Desiderio“, надреалисти су менталне болести испитивали и резултате својих истраживања уносили у своју уметност. Желели су да прикажу шта свест може да произведе у тренутку кад се искључе ограничења и самоограничења разума и логичког механизма ега и супер-ега. На својим сликама Салвадор Дали је приказао делове колективног сна човечанства у појединачном искуству. Параноја као присуство колективно несвесног у реалном појединцу представља чин уплива вечног (колективног, односно универзалног) обрасца у историјски тренутак и појединачну свест. Тако је Салвадор Дали показао неумитну везу индивидуалног и колективног.

Спону између индивидуалног и колективног у уметности показао је и Енди Ворхол, чији су портрети звезда приказани у оквиру сесије о индивидуалном и колективном. Било је речи о парадоксу који лежи у срцу Ворхолове уметности — чињеници да је масовна продукција постала индивидуални уметнички чин у тежњи да се што тачније опише модерни свет. Расправа је вођена на темељу познатог става Фредерика Џејмсона да ови портрети изражавају суштину модерног доба и консеквентног обликовања уметности савременог света. У савременом свету, сматра Џејмсон, уметник-звезда постаје роба. Његова појединачност предмет је бесконачне мултиплекције, што је Џејмсон приказао умножавањем портрета Мерлин Монро. Џејмсон овоме супротставља Мунков „Крик“, постављају-

ћи питање да ли се техником мултиплације у уметничком делу умножава крик човечанства или ублажава бол произвео крик моденог человека. Сесија је настављена расправом о моћи религијског колективитета да пружи утеху на индивидуални крик и универзални људски бол. У оквиру рада „Појединац у (божјој) служби”, професорка Розмари Петерс искористила је истоветну форму речи маса и миса на енглеском језику, као полазну основу за своју тезу да је у верској служби појединац исто што и маса (односно миса). Верски колективитет, закључује Петерсова, представља начин живота верника и истовремено начин испољавања његове појединачности.

Рад Изабеле Мартинс са државног универзитета у Лисабону спојио је тему верског колективитета и индивидуалности као једног од основних постулата уметности. Радом под називом „Који би идентитет изабрао Исус Христос” професорка Мартинс упућује на кратку причу савремене америчке књижевнице Ени Прулкс „Који намештај би изабрао Исус” и испољавање појединца кроз најмасовнију колективну визију човечанства, концепцију апсолута, односно бога. Да ли су осећај појединачности и припадања месту и времену, као примарне одлике идентитета, подстрек или препрека за учешће у универзалном људском, дакле колективном идентитету? Да ли је постојање једног без другог уопште могуће?

Живот индивидуе и колективитета у књижевној проблематизацији били су предмет велиоког броја радова који су дотакли књижевне проседе писаца из различних књижевних епоха углавном модерног доба. У ширем тематском оквиру индивидуалног и колективног у књижевности излагачи су се осврнули углавном на префигурације, посебно митске префигурације и њихову утемељеност у универзалном, апсолутном и општедувачком. Могле су се чути анализе индивидуалног и парадигматског у књижевним делима Лоренса, Ребеки Вест, Хенрију Џејмсу, Џону Фаулсу, Елис Вокер, Куцију, Вилу Селфу и Де Лилу. Као заједнички именитель књижевних и ликовних тумачења могла би се узети тежња излагача да индивидуалност и колективитет представе као менталне константе које су обликовале свеколику уметност од антике до савременог доба.

У савременом друштву традиционални концепти и односи добијају нове форме и освајају нове просторе. Тако је могуће говорити о индивидуалности и колективитету у новом простору чисте апстракције — сајбер-простору. Почетна нада да би нови простор могао на идиличан начин изгладити старе неравнине, односно отклонити појединачне (индивидуализоване?) сукобе, све је даља у, све више, глобализованом простору. Нова технолошка култура само је на нов начин приказала старе верске, расне, етничке и родне расправе и размилојажења. Излаз из субјективности која тежи да раскринка вешто саграђену мрежу колективне утопије професор Артур Крокер из Канаде види у навикавању на комплексност односа које глобализовани свет има према својим индивидуалним сегментима, као и крхку мрежу односа међу самим сегментима. Крокер је гворио о дигиталном субјективитету у свету стварне глобализације. Каква је судбина индивидуалне свести у новом окружењу? Да ли је индивидуа постала ништавна у мору јединица и нула? С друге стране, поставља се питање да ли интернет доводи у питање и сам колективитет, односно његову хомогеност. У сајбер-простору стари принципи на којима је почивало стварање групе — одреднице као што су место, време, заједнички циљеви и намере — губе некадашњи значај.

О потпуну новом типу виртуелног колективитета говорила је професорка Никола Релинг са универзитета „Аристотел”. Блогови и клубови на интернету стварају групе разнородних појединача, који су понекад уједињени само ставовима „за” или „против” у односу на неку иницијативу или идеју. Овакве групе су непостојане и као заједнице супротстављају се било којој досад познатој идеји или теорији групе. Оне често обезбеђују идентитет појединачном догађају или

идеји коју заступају, као у случају великих појединачних, индивидуализованих несрећа превасходно анонимних појединача који у сајбер-простору, или етру, путем медија добијају публиситет и постају роба, односно колективна својина. Професорка Релинг навела је пример „дајанификације“ Британије након смрти принцезе Дајане, кад је лична трагедија путем медија обележила колективни простор и постала општа ствар. Други пример, који је још масовније узбуркао јавност путем медија и интернета стварајући флукутентне групе истомишљеника био је случај нестале девојчице Мадлен Мак Кан назван „мадификација“ Британије — моћ групе у парадоксалном поништавању и потврђивању појединачног идентитета у савременом свету.

Истраживања о месту појединца у литургији, рату, историји и (сајбер)-простору говоре о разним аспектима живота јединке у групи. А да ли јединка живи ван групе и независно од свог односа према групи? Да ли се појединача испољава искључиво у свом искораку према колективном? Уместо закључка изражена је претпоставка да постоји аутентична тежња појединца да изађе ван друштва и да је један од начина испољавања те тежње бунтовна музика. Од грчке ребетике до репа, сматра професорка Петерс из Америке, препознаје се намера појединца да идентитет потражи изван заједнице, у сфери непознатог, неизвесног и неомећеног простора чисте апстракције. Могућност појединца да ову намеру оствари могла би бити тема неког новог скупа.

Александра В. Јовановић

РЕГИСТАР

Индекс кључних речи

- авангарда 145
адекватан превод 25
акциона семантанизованост именица *школа* 247
амбиваленција 639
америчка књижевност 85
анегдоте 127
антироман 655
антологија 437
апсолут 403
аргументација 549
архаичне представе 341
архетип 595
автобиографија 85, 561, 655
автоматско писање 655

библиотека 451
биографија 95
божанско 369
Бранко Ђорђевић 119

В. М. Јовановић 25
вампир 277, 639
веровање 341
вештице 501
Вијан 277
Вилијам Голдинг 57
вишегласје 403
Војислав М. Ђурић 437
вредновање 107
вредносни принцип 451
време 403
Вук Бранковић 595

Господар мува 57
грађанска приватност 18. века 561
границне ситуације 71
грех 595
грчка митологија 71

дезинтеграција реализма 251
демонско 369

диегетски сказ 325
дијалог 403
дијалошки дискурс 95
дневник 655
Доживљаји мачка Тоше 119
доктор слободних вештина 127
документарно и умјетничко 623
Доситеј 607
драматизација 95
друштвена и језичка маргина 341

екфраса 19
епифанија 287
еротизам 639

жанр 119

заклетва 595
земља мртвих 7
Злочин и казна 39
зрелост, мудрост и церебралност 107
„Зупчаници“ 39

идеологија 277, 639
издаја 595
изостављање 25
Икар 287
импресионизам 263
индивидуалне антологије 107
индивидуалност 107
Индира 623
интертекстуалност 39, 287, 403
информационивни двосмисао конструкција с именом *школа* 247
иронија 107, 341
исказивање значења „бити школован“ 247
историја 437
историјска грађа и књижевна фикција 561
историјске приповетке 39
историјски принцип 451

- Јадранско море 623
језик 145
језичко-стилска средства 549
Јован А. Дошенић 127
јуначке песме 437
- кажњавање 595
камни 7
Кина 623
клетва 341, 595
књижевне сродности 251
књижевне теорије 427
књижевност и зло 639
књижевност фантастике и страве 639
Кођуки 7
компаративни контекст 107
компаратистика 287
комплементарност живота и дјела 623
Конјаку моногаши 39
конструкције типа *Прашка школа* 247
конструкције типа *школа је кренула* 247
косовски мит 595
кршење табуа 7
културолошки значај употребних богатства
именичке речи *школа* 247
Künstlerroman 287
- Ламартин 25
лишеност именице *универзитет* акционе се-
мантизованости 247
Лукњенко 277
- љубав 95
- магична граница 7
магични бег 7
магични предмети 7
менипејска сатира 287
металитарност 287
метаморфозе 7
метапоетика 287
метафора 277
метафоричност 277
Метисон 277
Милан Јовановић Морски 623
миметички сказ 325
мистерија 71
мит 437
мит о јунаку 71
митологија 639
митско мишљење 341
Михаиловић 325
модеран јунак 341
модерна 263
модернизам 71, 403
мотив о Персефони 7
мотив о Орфеју 7
мотив покојника 251
музика 145
- надреализам 107, 655
наративне стратегије 549
народна књижевност 427
народна традиција 595
насиље у књижевности 57
настава 451
натурализам 39
Нушин 251
- обичаји 341
омилије 549
општа књижевност 427, 451
оригиналност 39
Орфеј 287
Осама 25
- Павле Соларић 607
паганско 71
пародија 119
патријархална културна матрица 57
Пекић 277
Пенанг 623
писмо 19
пјесници преломног тренутка 107
Плиније Млађи 19
поетика 145, 403, 427, 437
полемика 145
полиморфија 639
политички противници 595
Поповић 251
поређење 341
постмодернизам 71
поступак карневализације 251
похвала 95
право 501
Први српски устанак 595, 607
превођење поезије 25
предање 341
представљање 95
преиначавање 369
префигурација 71
примитивна свест 71
приповедачке перспективе 561
приповедни поступак 71
приповедно и доживљајно Ја 561
приповетке са тезом 39
припремне вјежбе 19
проза новог стила 341
проклетство 595
просветитељство 561
просветни план за Србију: школа, штампа-
рија и књиге за образовање народа 607
Просвећења 127
психологија 71
путописни поступак 623
- развој Михаиловићевог стваралаштва 325
realias 287
религија 501

- реминисценција 403
 ресемантализација 145
 роман 119, 655
 роман и друштвена критика 57
- семинар 451
 сентиментализам 561
 Сингапур 623
 сказ 325
 слика времена 369
 Средоземно море 623
 српска књижевност 277
 српски путопис 19. вијека 623
 српско песништво (1901—1914) 263
 српскохрватска усмена епика 437
 Станислав Винавер 145
 субверзивност 277
 Суец 623
- таленат 107
 текстуална кохеренција 325
 текстуалност 95
 теорија књижевности 451
 типолошка компарација 369
 традиција 39, 145, 403
 традиционална култура 341
 Трст 607
 тумачење 277
- увреда части 501
 универзитет 451
 Универзитет у Падови 127
 унутрашњи диктат 107
 усамљеност 341
 усмена казивања 595
 усмени прозни жанрови (бајка, шаљива прича, лагарија, прича о животињама, новела) 119
 устаничка пропаст 595
 утицаји 251
- феномен „прекинућа школе“ 247
 филологија српска 427
 фрагментаризација 403
- херметичност 403
- цјеловита пјесничка личност 107
- част 501
- Џон Апдајк 85
- ширење сензибилитета и изражajних могућности 107

Ћирилица

- Август (August), римски цар 551, 554, 634
 Аврамовић Зоран 155
 Аврамовић Јевта 177
 Аврамовић Леон 221
 Аврамовић Сима 549, 559
 Аганлија, дахија 597, 604
 Адорно Теодор В. (Theodor V. Adorno) 402, 729
 Ајдачић Дејан 171, 210
 Ајзер (Eiser) 77
 Ајнштајн Алберт (Albert Einstein) 152
 Аквински Тома (Thomas de Aquina) 103, 527
 Акутагава Рјуносуке (Ryunosuke Akutagawa) 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55
 Алберес Рене-Мария 287, 288
 Алbertи 709
 Александар, митрополит новгородски 509
 Александар Први 173
 Александар, руски цар 582
 Александар IV, папа 527
 Алексеј Михајлович (Алексей Михайлович), руски цар 503, 542, 545
 Алексић Димитрије 215
 Ален Вуди (Woody Allen) 472, 644
 Алмазов А. (А. Алмазов) 529, 534, 539
- Алмеира Р. 644
 Амбари, персијска плесачица 630
 Ана (Ана), кнегиња 520
 Ана-Неда, сестра Стефана Дечанског 626
 Анастасијевић Драгутин 179, 180, 181
 Анахарсис ('Αναχάρσις) 615
 Андервид Џон (John Underweed) 474
 Андрејев А. И. (А. И. Андреев) 513, 539
 Андрић Иво 104, 152, 163, 172, 229, 230, 231, 248, 252—253, 271, 318, 492, 612, 648
 Анђелковић Сава 717
 Аничић Дејан 710
 Ановорт Џејн (Jane Unsworth) 86
 Антић Чедомир 165
 Антонијевић Атанасије Буковички 596, 605
 Апдајк Џон (John Updike) 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 232, 233
 Аполинер Гијом (Guillaume Apollinaire de Kostrovitzky) 108, 322
 Апостоловић М., преводилац 177
 Апраксин Фјодор Матвејевич (Фёдор Матвеевич Апраксин) 572
 Апресјан Јуриј Д. (Юрий Д. Апресјан) 200
 Аптер Емили (Emilie Upter) 696
 Арагон Луј (Louis Aragon) 111, 663, 664

- Аре Хиеда но 7
 Аристотел ('Αριστοτελῆς) 74, 330, 331, 466,
 516, 667, 668, 720
 Арсенијевић Лазар Баталака 597
 Арсењев Алексеј 182
 Аси Марковић Петар 214
 Атанасије (Јевтић), владика 532
 Атанацковић Платон 685
 Аћин Јовица 475
 Ауербах Ерих (Erich Auerbach) 98, 104, 691,
 694
 Афанасјев Александар Николајевич (Александар Николајевич Афанасјев) 535, 539
 Афтоније ('Αφτόνιος) 19
- Бабель Исаак Емануилович (Исаак Эммануилович Бабель) 325, 339
 Бабић Зорица 95—105, 100, 101, 102
 Бабић Јосип 675, 679, 681
 Байић Ружица 556, 557, 559
 Бајрон Џорџ Гордон (George Gordon Byron) 99, 102, 640, 643
 Бакићи, породица 205
 Балденсперже Фернан (Fernand Baldensperger) 317
 Балентићи, породица 205
 Балзак Оноре де (Honoré de Balzac) 313
 Балшић Јелена 206
 Бан Матија 721, 722, 723
 Бандић Душан 363, 366
 Баранкова Г. С. (Г. С. Баранкова) 533, 539
 Барбје Жил (Jules Barbier) 27
 Барвинок В. И. (В. И. Барвинок) 539
 Баринг-Гулд Сејбин 652
 Баришић Фрањо 184
 Барнакл Нора (Nora Barnacle) 297
 Барт Ролан (Rolland Barthes) 74, 76, 365,
 366, 420, 454, 471, 674
 Барт Џон (John Barth) 466
 Барток Бела (Béla Bartók) 152
 Барух Калми 708, 709
 Басара Светислав 150, 172, 355, 366, 465,
 466, 467, 715
 Басаричек Стјепан 215
 Батај Жорж (George Bataille) 649
 Батал-бег 576
 Батори Ержебет (Erzsébet Bátori) 644, 646
 Баура Сесил Морис (Cesill Morice Bowra) 267, 272, 273, 276
 Бах Јохан Себастијан (Jochan Sebastian Bach) 150
 Бахчева Калина 174
 Бахтин Михаил Михајлович (Михаил Михајлович Бахтин) 96, 97, 101, 102, 104,
 121, 124, 125, 126, 260, 323, 360, 363,
 364, 366, 454
 Башо Мацуо (Matsuo Basho) 50
 Бегић Мидхат 637
 Беговић Никола 208, 215
- Беервиц, барон, генерал-мајор 578
 Безел Амалија 574
 Бејкон Франсис (Francis Bacon) 73
 Бек Анри (Henri Beck) 87
 Бекер Р. Ј. (R. J. Baker) 58, 69
 Бекет Семјуел (Samuel Becket) 76, 471, 473
 Белан Аркадије 214
 Бели-Марковић Јован 178
 Белић Александар 150
 Белић Јефим Иванович 590
 Белмужићи, породица 205
 Беловић Мирослав 230
 Беловић-Бернадзикоњска Јелица 215
 Бељајев Иља (Ильја Бељајев) 502, 537, 539
 Бенвенист Емил (Emil Benveniste) 518, 535,
 539
 Бенетон Филип (Philippe Bénéton) 678
 Бенешевич В. Н. (В. Н. Бенешевич) 525,
 539
 Бенсон Е. Ф. 645
 Бењамин Волтер (Walter Benjamin) 392
 Бековић Јелена 561—594
 Беранже Пјер-Жан де (Pierre-Jean de Béranger) 26
 Бергсон Анри (Henri Bergson) 146, 147, 269,
 272
 Бериславићи, породица 205
 Берковић Секван 485
 Бертолино Никола 155, 156, 663, 664
 Берх, мајор 591
 Бесонов А. П. (A. P. Bessonov) 532, 539
 Бест Ото Ф. (Otto F. Best) 375, 402
 Бећаревић, шеф полиције 430
 Бећковић Матија 475
 Бечановић-Николић Зорица 471—474, 704,
 705, 706, 707
 Бирвиш Манфред (Manfred Bierwisch) 248
 Биргер Петер (Peter Bürger) 649, 645
 Бирс Е. 646
 Битор Мишел (Michel Butor) 289, 662
 Бишоп Елизабет (Elisabeth Bishop) 302
 Бишоп Силица (Cyilia Bishop) 646, 652
 Бјелински Висарион Григорјевич (Висарион Григорьевич Белинский) 29, 423
 Благајић Камил 215
 Благојевић Десимир 111
 布莱克 Виљем (William Blake) 646
 Блок Александар Александрович (Александар Александрович Блок) 148, 306, 308
 Боас По 672
 Бобровски П. О. (П. О. Бобровский) 535, 539
 Богдановић Нана 454
 Богојављенски С. К. (С. К. Богојавленский) 512, 513, 540
 Богојевић Славко 598, 600
 Богословски М. М. (М. М. Богословский) 509, 513, 536, 540
 Богуславска Магдалена (Magdalena Bogusławska) 174

- Бодлер Шарл (Charles Baudelaire) 318, 407, 409, 431
 Бодријар Жан (Jean Baudrillart) 365, 366, 382, 402
 Бодуен де Куртене Јан (Jan Baudouin de Courtenoy) 540
 Божић 143
 Божковић Зоран 255
 Бојановић Ана 403—421
 Бојић Милутин 454, 721, 724
 Бојовић Злата 433
 Бокачо Ђовани (Giovanni Boccaccio) 98
 Болафи, тршћански Јеврејин 133
 Болеџка Ана 172
 Бомарше Пјер-Огистен Карон де (Pierre-Augustin Caron de Beaumarchais) 613
 Бонаца Серђо (Sergio Bonazza) 614
 Борис Фјодорович Годунов (Борис Фёдорович Годунов) 503, 516
 Борхес Хорхе-Луис (Jorge-Luis Borges) 76, 318, 466
 Босаж 651
 Бошковић Александар 481, 482
 Бошковић Драган 311
 Бошковић Јован 476, 624
 Брајт Попи З. (Poppy Z. Brite) 283
 Брамс Јоханес (Johannes Brahms) 150
 Бранковић Ангелина 210
 Бранковић Вук 224, 595, 596, 604, 605
 Бранковић Гргор 711, 712
 Бранковић Ђорђе — Максим 711, 712
 Бранковић Ђурађ 205, 206, 209
 Бранковић Јерина/Ирина (Кантакузин) 209, 210
 Бранковић Кантакузина (Катарина) 205, 206
 Бранковић Мара 210, 711, 712
 Бранковић Стефан 711, 712
 Бранковићи, породица 205, 207
 Браунинг Тод (Todd Browning) 640, 645
 Брђанин Бранко 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229
 Бредбери Малколм (Malcolm Bradbury) 72
 Бредбери Рей (Ray Bradbury) 644
 Бредли А. С. (A. C. Bradley) 706
 Бретон Андре (André Breton) 313, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663
 Брзак Драгомир 253
 Бринкер К. (K. Brinker) 329
 Броз Јосип Тито 492
 Бронте Емили (Emily James Brontë) 471, 472
 Брох Ернст (Ernest Broch) 294, 303
 Брук Вилијам (William Brooke) 158
 Бугарски Ранко 483
 Будимир Милан 429
 Булатовић Бранка 476
 Були Мони Соломон де (Solomon de Monny de Boully) 108, 111, 116, 117
 Буњак Петар 169, 172
 Бурнашев, рођак А. Пишчевића 574
 Бут Вејн (Wayne C. Booth) 93, 292
 Буткевич, пуковник 567, 576
 Вагнер Рихард (Richard Wagner) 158, 290
 Вазари Ђорђо (Giorgio Vasari) 101, 102, 105
 Вајлд Оскар (Oscar Wilde) 150, 158, 267, 640, 652
 Вајпонд Дајана (Dianne Vipond) 76
 Вајт Чарлс Хенри (Charles Henry White) 467
 Вакенродер Вилхелм Хајнрих (Wilhelm Heinrich Wackenroder) 293
 Валери Пол-Амброз (Paul-Ambroise Valéry) 252, 405, 407, 409, 659
 Валерије (Valerius) 150
 Валиконите И. (И. Валиконите) 506, 542
 Ваљавац Матија 214
 Ваљаревић Срђан 468
 Ван Гог Винсент (Vincent van Gogh) 41
 Василиј/Владимир (Володимир), руски цар 519
 Василиј III, руски цар 516
 Василиј Иванович, велики кнез 502
 Василиј Шујски, руски цар 516
 Василије, владика 570, 575, 584, 585
 Василије, поп 513
 Васиљевић Ђарко 141
 Васић Александар 173
 Васић Вера 704
 Васић Данијела 7—17
 Ватанабе Јошинори (Yoshinori Watanabe) 44
 Ватимо Ђани (Gianni Vattimo) 380, 402
 Ваше Јак 657
 Вебер Семјуел (Samuel Weber) 691
 Велек Рене (Rene Wellek) 317, 453, 487, 488, 674, 681, 691, 692, 694
 Велимировић Николај 469, 550, 551, 552, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 559
 Велмар-Јанковић Светлана 172
 Велс Херберт Цорц (Herbert George Wells) 158, 284
 Венстен Андре (André Veinstein) 230
 Вергилије Публије Марон (Publius Vergilius Maro) 287, 635
 Верлен Пол (Paul Verlaine) 158, 407
 Верморел Фрид (Freed Vermorel) 86
 Вернадски Георгиј В. (Георгий В. Вернадский) 520, 530, 533, 540
 Вернер Фридрих (Friedrich Werner) 697
 Веселиновић Јанко 254
 Вест Ребека (Rebecca West) 731
 Видаковић-Петров Кринка 468, 470, 708, 709
 Вијан Борис 277, 282, 283, 284, 652
 Вико Ђан-Батиста (Gianbatista Vicco) 73
 Вилкинс Мери (Mary Willkins) 649
 Вилом Петер 615, 620
 Вилхар Албин 20, 74
 Винавер Станислав 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 269

- Виноградов Виктор Владимирович (Виктор Владимирович Виноградов) 326, 340
 Вињ Алфред де (Alfred de Vigny) 29
 Витакер Вирџил (Virgil Whitaker) 705
 Витгенштајн Лудвиг (Ludwig Wittgenstein) 340
 Витмен Волт (Walt Whitman) 232
 Виторели Јакопо/Бакомо Андреа (Giacomo Andrea Vittorelli) 134
 Витошевић Драгиша 252, 264, 276
 Витроу Џ. Џ. 271, 276
 Вјаземски П. (П. Вјаземски) 505, 540
 Владимир Мономах, кнез 533
 Владимир Свети, кнез 519, 520, 521, 522, 524, 525, 527, 528
 Владимирски-Буданов М. Ф. (М. Ф. Владимирский-Буданов) 502, 504, 507, 508, 512, 513, 535, 540
 Владислав Граматик 206
 Влајић Тодор 214
 Властар Матија (Матија Властарь) 523, 540, 712
 Влаховићева 433
 Во Патриша (Patricia Waugh) 466
 Возаревић Глигорије 611
 Војејков, генерал 572
 Војиновић Јован 215
 Војиновић Станиша 476, 627
 Војновић, тршћанска породица 613
 Војновић Иво 254
 Вокер Елиса (Alice Walker) 731
 Волпол Хорас 283
 Волоцки Јосиф (Јосиф Волоцки) 514, 541
 Волтер — Франсоа-Мари Аруе (François-Marie Arouet — Voltaire) 43, 54, 613, 674
 Волф Јохем (Jochem Wolff) 675
 Вордсворт Виљем (William Wordsworth) 652
 Ворен Остин (Austin Warren) 674, 681
 Ворхол Енди (Andy Warhol) 730
 Вотерс Сара (Sarah Waters) 471, 472
 Воунар 674
 Вранеш Александра 475—477, 475
 Врчевић Вук 215, 642
 Всеволод Мстиславичич, смоленски кнез 502, 520, 524
 Вујановски 616
 Вујић Јоаким 237, 238, 610, 612
 Вујић Михаило В. 178
 Вујновић Станислава 465—468
 Вукасовић Видо 215
 Вукићевић Дејан 475, 476, 477
 Вукићевић Драгана 683
 Вукићевић Илија 434
 Вукићевић Миленко 596, 597
 Вуковић Божидар 616
 Вуковић Влатко 224
 Вуковић Ђорђије 155
 Вуковић Ново 119, 123
 Вукомановић Алекса 711
 Вуксановић Александар 619
 Вуксановић Миро 219
 Вукчевић Миодраг 667—682
 Вукчевић Радојка 730
 Вулетић Анђелко 164
 Вулић Никола 429
 Вуловић Светислав 685, 687
 Вулф Вирџинија (Virginia Woolf) 267, 289
 Вученов Димитрије 258, 717
 Вучићевић Бранко 93
 Вучковић Радован 264, 265, 276, 469
 Вучо Александар 114, 115, 116, 726, 728
 Гавриловић Андра 27, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 608, 614, 617, 620, 625, 627, 636, 637, 638
 Гавриловић Илија 617
 Гавриловић Стефан 617
 Гаљковски Н. М. (Н. М. Гаљковски) 516, 540
 Гарашанин Милован 602
 Гардић Миодраг 709
 Гаршин Всеволод Михајлович (Всеволод Михајлович Гаршин) 251, 261, 262
 Гвозден Владимир 704—707
 Генмеи, јапанска царица 7
 Георгиевски Љубиша 230
 Георгијевић Крешимир 140, 143
 Гете Јохан Волфганг (Johan Wolfgang Goethe) 41, 102, 105, 150, 293, 294, 305, 613, 645, 649, 678, 716, 722
 Гинзбург Л. (L. Ginzburg) 540
 Главуртић Миро 305
 Глајшман Габи 304
 Глигоријевић Андра 215
 Глишић Лаза 598
 Глишић Јубивоје 430
 Глишић Милован 218, 251, 254, 642
 Глишић Раја 598
 Глишић Сима звани Глиша 598
 Глишић Сима млађи 598
 Гоген Пол (Paul Gauguin) 41
 Гоголь Николај Васиљевич (Николай Васильевич Гоголь) 148, 252, 325, 339
 Годвин Мери (Mary Godwin) 640
 Гоја и Лусијентес Франциско Хоце де (Francisco José de Goya y Lucientes) 646
 Голдинг Вилијам (William Golding) 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70
 Голдони Карло (Carlo Goldoni) 613
 Голубински Ј. Ј. (Е. Е. Голубинский) 538, 540
 Голубов Петровић Вуко 210
 Горбачевски (Горбачевский) 506
 Гордић-Петковић Владислава 471, 472, 473, 474
 Горер 653
 Гортан-Премек Даринка 197, 198, 202, 203

- Готје Теофил (Théophile Gautier) 198, 481, 644, 645, 648, 649
 Гоци Гаспар 613
 Граница Филарет (Бранко) 181
 Грибин Душица 218, 219
 Грдинић Никола 594
 Грэвс Роберт (Robert Ranke Graves) 309
 Греј Елизабет (Elisabeth Gray) 641
 Греков Б. Д. (B. D. Grekov) 521, 540
 Григорије IX, папа 527
 Гrim Jakob (Jacob Grimm) 218
 Гринченко Б. (Б. Грінченко) 530, 540
 Грифијус Андреас (Andreas Gryphius) 668
 Гришката Ирена 199
 Грковић-Мејџор Јасмина 463—464
 Грол Милан 130
 Грубачић Слободан 667, 672, 676—677, 677, 679, 681
 Грујевић Божидар 598
 Грушановић Златко 353—367
 Гршковић Матија 463
 Гудавичјус Е. (Э. Гудавичюс) 506, 542
 Гудович, командир 576
 Гумиљов Николај Стјепанович (Николай Степанович Гумилёв) 158
 Гундолф Фридрих (Friedrich Gundolf) 182
 Гутенберг Јохан (Johannes Gutenberg) 688
- Дабић Живко 601
 Давид Филип 305
 Давидовић Љуба 130
 Давичо Оскар 114
 Давичо Хајим 708
 Дајана (Diana), британска принцеза 732
 Дали Салвадор (Salvador Dali) 660, 720
 Даљ Владимир (Владимир Даљ) 535, 540
 Дамаскин, породица 238
 Дамјанов Сава 639
 Данило, црногорски књаз 625, 634
 Даничић Ђуро 108, 214, 530, 540
 Данојлић Милован 405, 479, 726, 727
 Данте — Дуранте Алигјери (Alighieri Dante) 29, 42, 48, 98, 103, 104, 105, 298, 409, 521
 Дарно Бакилар (François-Thomas Marie de Baculard d'Arnaud) 27
 Дворник Френсис 98, 105
 Дворовић Његослав 215
 Де Лил 731
 Де Ман Пол 93
 Дебалмен, грофица 576
 Дега Едгар (Edgar-Hilaire-Germain Degas) 265
 Дејмек Казимјеж (Kazimierz Dejmek) 173
 Декер Томас (Thomas Dekker) 158, 166
 Делавинь Казимир Жан-Франсоа (Jean-François Casimir Delavigne) 27
 Деледа Грација (Gracia Delede) 140
 Делез Жил 393
- Делић Јован 107—117, 451, 457, 466, 475, 480, 481, 482, 487—489, 491—493, 725—728
 Делић Лидија 207—213, 213—218, 341—351, 342
 Демелић Петар 36
 (Де)прерадовић, командир пука 578, 584, 587
 Деретић Јован 223, 492, 549, 559, 578, 594, 722, 724
 Дерида Жак (Jacques Derrida) 74, 392, 402, 411, 466, 467, 694
 Дероуркови, породица 591
 Десница Гојко 600
 Деснос Робер (Robert Desnos) 658
 Детелић Мирјана 443
 Дефо Данијел (Daniel Defoe) 577
 Деци-Дијаманти Зоје 729
 Дијк Т. Антоније ван (T. Anthonius van Dijk) 329
 Дијл Пол (Paul Diels) 309, 310
 Дијл Шарл (Charles Diels) 179, 182
 Дильтай Вилхелм (Wilhelm Dilthey) 562, 594, 679
 Дима Александар (Alexandre Dumas) 651
 Димитријевић Владимира 155
 Димитријевић Коста 164
 Димитријевић Рашко 433, 453
 Дмитриј Иванович (Дмитрий Иванович), кнез 537
 Дмитријевски Алексеј (Алексей Дмитриевский) 503, 541
 Доби Чарлс Колдвел 648
 Добрњац Петар Теодоровић 601, 602, 604
 Добросављевић Радован 215
 Дого Марко (Marco Dogo) 610
 Дојчиновић-Нешић Биљана 85—94, 232, 233
 Дољанчевић Марко 597
 Домановић Радоје 253, 254
 Достојевски Ђорђе Михајлович (Фёдор Михайлович Достоевский) 29, 42, 45, 46, 47, 48, 54, 55, 148, 278, 492, 531
 Дошеновић Атанасије 130
 Дошеновић Јован А. 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 612, 615, 616, 619, 620
 Драгин Наташа 205—207
 Драгић, капетан 605
 Драгић Предраг 594
 Драгићевић Рајна 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204
 Драгојевић Данијел 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 378, 381, 382, 383, 384, 397, 398, 399, 400, 401, 402
 Драгутин, српски краљ 713
 Драгутиновић Милутин 215
 Драинац Раде 478
 Дракулић Славенка 715
 Драшковић Чедомир С. 549, 559
 Дрљача Душан 174
 Дубровски (Дубровский) 516

- Дуда Бонавентура 97, 98, 105
 Дукљанин, поп, летописац 723
 Дучић Јован 102, 108, 110, 263, 265, 268, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 454, 469, 478, 482
 Душан Силни 587, 712, 713
- Бауровић Јован 597
 Билас Гордана 636
 Бинму, јапански цар 8
 Борђевић Boјан 476
 Борђевић Владан 629
 Борђевић Живојин 684
 Борђевић Јован 236, 237, 238, 252
 Борђевић Јубица 476
 Борђевић Н. 625
 Борђевић Слободан 674, 681
 Борђевић Тихомир Р. 349
 Борђевић Часлав 362, 366
 Бото ди Бодоне (Giotto di Bodone) 98, 99, 101, 102, 103
 Ђуба Јоланта 172
 Ђурић, породица 428
 Ђурић Војислав 226, 256, 423—425, 427, 428, 429, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 449, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457, 487, 488, 489, 492
 Ђурић Иван 184, 186
 Ђурић Јанићије 599
 Ђурић Лазар С. 470
 Ђурић Милован 427
 Ђурић Милош 139
 Ђурић Милош Н. 359, 366
 Ђурић Радојица Ј. 11
- Ебии Еiji (Eiji Ebii) 43
 Евріпид (Εύριπіδης) 454
 Ехенбаум Борис Михајлович (Борис Михајлович Эхенбаум) 291, 326, 332, 339
 Ејчисон Цин (Jean Aitchison) 201
 Екерман Јохан Петер (Jochan Peter Ecker-mann) 305
 Еко Умберто (Umberto Eco) 77, 395, 402
 Елиас Норберт (Norbert Elias) 671, 678, 679
 Елијаде Мирча (Mircea Eliade) 96, 105
 Елијар Пол (Paul Èluard — Eugéne Grindel) 657
 Елиот Томас Стернс (Thomas Stearns Eliot) 75, 77, 80, 110, 150, 161, 162, 297, 301, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 410, 412, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 653
 Елфенрајх, барон 569
 Емпсон Вилијам (William Empson) 302
 Енгелс Фридрих (Friedrich Engels) 313
 Енгелхофен, генерал 579
 Ерор Гвозден 434
 Ерчић Властимир 720
- Есхил (Αισχύλος) 139, 358
 Еткинд Јегор Г. (Егор Г. Эткинд) 27
 Еуклид (Εὐκλείδης) 158
 Ефтимиу Христина 730
- Женет Жерар (Gerard Genette) 409, 466
 Жефаровић/Цефаровић Христофор 219, 616
 Жибе Жак (Jacques Jubé) 505
 Живановић Ђорђе 170, 717
 Живановић Јеремија 476
 Живанчевић Нина 472
 Живковић Драгиша 446, 717
 Живковић Мита 218
 Живковић Стефан 36
 Живов В. М. (В. М. Живов) 520, 523, 541
 Живојиновић Бранimir 105, 448
 Живојиновић Велимир Massuka 110
 Живојиновић Јован 687
 Живојиновић М. 181
 Жид Андре (André Gide) 150, 307
 Жижек Славој 390, 402
 Жирмунски Виктор Максимович (Виктор Максимович Жирмунский) 317
 Жмакин Василиј (Василий Жмакин) 529, 541
 Жмегач Виктор 289
 Жолобов, мајор 564
 Жуковска Л. П. (Л. П. Жуковская) 540
 Журек Пјотр 173
- Закс Ханс (Hans Sacks) 678
 Залески/Залески Бохдан (Bohdan Zaleski) 171
 Зализијак А. А. (А. А. Зализняк) 520, 541
 Замјатин Јевгениј И. (Евгений И. Замятин) 281, 285, 325
 Зарубин Н. Н. (Н. Н. Зарубин) 505, 541
 Звеvo Итало (Italo Svevo) 289, 612
 Згуста Ладислав 193
 Зелењин Д. К. (Д. К. Зеленин) 528, 541
 Зелић Герасим 570, 587
 Зенон (Ζενώνος) 374
 Златковић Бранко 595—606, 599
 Зморски Роман 173
 Зоговић Радован 439, 447
 Зорић, генерал 587, 592
 Зошченко Михаил Михајлович (Михаил Михајлович Зошченко) 325, 328, 339
 Зрнић Васа 130
 Зрнић Лука 215
- Ибраоац Миодраг 429
 Иван III, руски цар 516
 Иван IV Васиљевич — Грозни, руски цар 511, 512, 516
 Иванић Душан 155—158, 156, 252, 253, 475, 597, 598, 717, 718, 719
 Ивањишић Н. А. (Н. А. Иванишић) 535, 541
 Ивић Милка 190, 247—250
 Ивић Павле 716

- Иглтон Тери (Terry Eagleton) 467
 Игњатовић Јаков 253, 717
 Иго Виктор (Victor Hugo) 27, 111
 Изер Волганг (Wolfgang Iser) 420
 Изјаслав (Изјаслав) 524
 Илић Војислав 108, 109, 110, 113, 254, 264
 Илић Драгутин Ј. 254, 721, 723, 724
 Илић Жарко 254
 Илић Милутин 254, 261
 Иљински Николај (Николай Ильинский) 540
 Иманари Геншо (Gensho Imanari) 52
 Ингарден Роман (Roman Ingarden) 466
 Инокентије VIII, папа 528
 Инокентије IV, папа 528
 Ираклиј, цар 523
 Ислењење 571
 Ишикава Такубоку (Takuboku Ishikawa) 41
 Јагић Ватрослав 218, 464
 Јакобсон Роман (Roman Jakobson) 28
 Јакубјец Марјан 169, 169–170
 Јакубјец-Семкова Милица 169, 172
 Јакшић Вук 205
 Јакшић Димитрије 205
 Јакшић Ђура 625, 721, 722
 Јакшић Милета 275
 Јакшић Стефан 205
 Јакшићи, породица 205
 Јанићијевић Јован 8
 Јанковић Владета 434
 Јанов Адам 586
 Јарослав Владимирович, велики кнез 506, 507, 508, 519, 520, 522, 523, 524, 525
 Јарушевич Николај (Николай Ярушевич), јеромонах 502, 507, 514, 522, 528, 534, 536, 543
 Јасперс Карл (Karl Jaspers) 79, 182, 720
 Јасумаро О но 7
 Јајс Ханс Роберт (Hans Robert Jauss) 420, 676
 Јашшколт Каша (Kasia M. Jaszczołt) 484
 Јевтић Милош 235, 237
 Једимировић, поручник 581
 Јејтс Виљем Батлер (William Butler Yeats) 267, 297, 411, 414
 Јекнић Драгољуб 123, 127
 Јелена Анжујска 713
 Јелена Глинска, регенткиња 509
 Јелисавета, српска краљица 713
 Јелисавета Петровна, руска царица 532, 571, 581, 582, 589
 Јелић Војислав 19, 717
 Јемченко Ј. Б. (Е. Б. Емченко) 502, 516, 517, 518, 521, 530, 534, 536, 537, 541
 Јеремић Драган М. 405
 Јеремић Љубиша 341, 342, 454, 455
 Јерков Александар 293, 307, 320, 466
 Јермолов (Ермолов) 583
 Јисман 266
- Јоанович Никанор 220
 Јов (Иов), патријарх московски и целе Рујије 509, 512
 Јован, архиепископ новгородски 503
 Јован, митрополит загребачко-љубљански и целе Италије 205
 Јован II, митрополит 524, 525
 Јован Павле II, папа 101
 Јован-Сава, кнез суводолски 602
 Јовановић, браћа, издавачи и штампари 617, 718
 Јовановић, тршћанска породица 613
 Јовановић Алекса 476
 Јовановић Александар 107, 481
 Јовановић Александра В. 71–84, 483–486, 728–732
 Јовановић Арсеније Шакабента 205, 219–220
 Јовановић Биљана 471
 Јовановић Бојан 297
 Јовановић Владимир М. 25, 26, 27, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37
 Јовановић Гордана 170, 463, 464
 Јовановић Десимир 428
 Јовановић Јован Змај 26, 238, 251, 625
 Јовановић Милан Морски 623, 624, 625, 626, 627, 628, 629, 630, 631, 632, 633, 634, 635, 636, 637, 638
 Јовановић Младен 624
 Јовановић Ненад 76
 Јовановић Никола 469
 Јовановић Слободан 141
 Јовановић Томислав 205, 206
 Јовић Бојан 480, 481
 Јовић Јелена 169–175
 Јовић-Брајовић Гордана 433
 Јовићић Иванка 134, 135
 Јововић Лука 218
 Јокић Петар 599
 Јоксимовић Велиша 251–262, 258
 Јосимовић 433
 Јосић Вишњић Мирослав 166–167, 167
 Јосиф, дечански монах 206
 Јосиф, патријарх новгородски 503
 Јосиф II, аустријски цар 565, 582
 Јулинац Павле 616
 Јунг Карл Густав (Carl Gustav Jung) 73, 74, 360
 Јуревић Александар 172
- Каждан Александар П. 521
 Казаков Н. А. (Н. А. Казаков) 517, 525, 536, 537, 541
 Кајзер Волфганг (Wolfgang Kayzer) 364, 366, 376, 387, 403, 676, 694
 Кајл Хенрик (Henricus Keil) 19, 20
 Кајсаров Андреј (Андрей Кајсаров) 608
 Калајдовић Константин Фјодорович (Константин Фёдорович Калайдович) 502, 541

- Калер Џонатан (Jonathan Culler) 695
 Калогјера Дамир 483
 Камоенш Луиз Важ де (Luiz Vaz de Camões) 630
 Кановић Коста 215
 Кант Имануел (Immanuel Kant) 74
 Кањевска Богумила 172
 Капетановић Јубушак Мехмед-бег 215
 Карађорђе 210, 596, 597, 598, 599, 600, 601,
     602, 603, 604, 605, 611
 Караман Матија 221
 Карамата Стеван 469
 Карамзин Н. М. (Н. М. Карамзин) 502, 541
 Каравонић Војислав 479
 Карадић Вук Стефановић 11, 123, 127, 132,
     152, 171, 209, 210, 211, 213, 214, 218,
     223, 247, 249, 348, 438, 440, 444, 446,
     447, 464, 478, 488, 530, 541, 599, 600,
     601, 603, 612, 624, 688, 719, 723
 Карлајл Томас (Thomas Carlyle) 158
 Карло VI, аустријски цар 609
 Карпињска Хана (Hana Karpińska) 174
 Карпиро Гленда (Glenda Carpio) 484
 Касти Ђанбатиста (Giovanni-Battista Casti) 134
 Катарина, српска краљица 713
 Катарина Велика, руска царица 574
 Катарина Друга, руска царица 582, 587, 589,
     590, 591
 Катић Јанко 598
 Каулици Дамјан 221
 Кафка Франц (Franz Kafka) 288, 291, 318
 Кац Ен (Anne Katz) 484
 Кашанин Милан 108, 138, 237
 Кашић Јован 348
 Каштанов С. М. (С. М. Каштанов) 537, 542
 Квинтилијан Марко Фабије (Marcus Fabius
     Quintilianus) 19, 22, 158
 Кевечеш Золтан (Zoltan Kövecses) 484
 Кембел Лили (Lily Campbell) 706
 Кембел Џејмс (James Cambell) 76
 Кембел Џозеф (Joseph Campbell) 10
 Керениј Кароль (Karoly Kerenyi) 73, 79
 Кермод Франк (Frank Kermode) 75
 Кестлер Артур (Artur Koestler) 318
 Кижаметовић Замфир 252
 Кијевска Ана 174
 Кинг Стивен (Steven King) 645
 Кипријан (Кипријан), митрополит новгород-
     ски 522, 542
 Кирил (Кирилл), митрополит руски 534, 542
 Киркегор/Кјеркегор Серен (Søren Kierke-
     gaard) 720
 Кисић Остоја 433
 Китс Џон (John Keats) 198, 644, 652
 Киш Данило 287, 289, 291, 292, 293, 295,
     297, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310,
     311, 312, 313, 314, 316, 318, 319, 320,
     321, 322, 323, 454, 465, 466, 467, 716
 Клајн Иван 704
 Клетников Ефтим 356, 366
 Клеут Марија 437, 683, 688
 Кликовић Д. 196
 Кличковић Далибор 39—55, 41, 48, 53
 Клоц Валтер (Walter Klotz) 356, 366
 Кључевски Василиј Осипович (Василий Оси-
     пович Ключевский) 502, 512, 513, 540,
     544
 Ковач Мирко 305
 Ковачевић Божидар 608, 611, 615
 Ковачевић Бранислав 10
 Ковачевић Гаврило 600
 Ковачевић Душан 353
 Ковачевић Милан 227
 Ковачек Божидар 235, 236, 237, 238
 Козачински Емануил 238, 721
 Којанов Ђорђе Стефановић 215
 Којен Леон 263, 264, 276, 480
 Кока Јирген 448
 Колаковић Медиса 444, 683—689
 Колман Шилдс Ненси (Nancy Kollmann
     Shields) 505
 Колокољева, госпођа 571
 Колриџ Тейлор Семјуел (Samuel Taylor Cole-
     ridge) 644, 649, 652
 Колумбо Кристифор (Cristoforo Colombo /
     Cristóbal Colón) 630
 Колунција Драган 405
 Колјевић Светозар 69, 155, 156, 157, 158,
     159, 163—167, 301
 Кон Гела 132
 Конрад Џозеф (Joseph Conrad) 265, 267, 269
 Константин II, митрополит 525
 Константин Михаиловић из Острвице 206
 Константин Студенички 219
 Константин Филозоф 206
 Константиниду Деспина-Александра 730
 Константиновић Зоран 317, 370, 403
 Копањев А. И. (А. И. Копанев) 509, 510,
     511, 512, 513, 542
 Копе Франсоа (François Coppé) 27
 Копола Френсис Форд (Francis Ford Coppo-
     la) 644
 Кордић Радоман 307, 308, 594
 Коритковска Малгожата (Małgorzata Korit-
     kowska) 170
 Корнеј Пјер (Pierre Corneille) 454
 Корогодина М. В. (М. В. Корогодина) 521,
     529, 542
 Коруновић Горан 369—402, 392
 Косановић Марија-Магдалена 170
 Косњачко (Косњачко) 524
 Костић Веселин 483
 Костић Звонимир 639
 Костић Коста 215
 Костић Лаза 111, 113, 139, 152, 238, 252,
     473, 625, 648, 721, 722, 723
 Костић Милан П. 461
 Костић Мита 590, 594, 608, 609, 614, 615

- Костић-Голубичић Мирјана 170
 Кот Јан (Jan Kott) 473
 Котошихин Григориј (Григориј Котошихин) 505, 514, 537, 542
 Кочић Петар 428, 633
 Кошутић Радован 429
 Кравцов Николај И. (Николай И. Кравцов) 447
 Крамер Хенрих Инститор (Henrich Krämer) 528
 Красић Владимир 215
 Краус Вернер (Werner Krauss) 676
 Краус Фридрих С. (Friedrich S. Krauss) 218
 Крејн Стивен (Steven Crane) 265, 269
 Крекић Бариша 184
 Крестић, наредник 564
 Крестић Милан 428
 Кречетњиков, генерал-мајор 572
 Кривокућа Стојко 601
 Крижановски Василије 219
 Кристева Јулија 77, 99, 100, 105
 Кришковић В., преводилац 104
 Крклец Густав 459
 Крлежа Мирослав 318, 492
 Кројчик Л. Е., совјетски књижевни критичар 327, 339
 Крокер Артур 731
 Крофорд Мерион 649
 Крстановић Здравко 619
 Крстић Ненад 25—37, 27, 29
 Круглов, поручник 567
 Круглова, госпођа 567
 Крумбахер Карл (Karl Krumbacher) 179
 Крчмар Весна 173, 229, 230, 231, 235—238
 Кузин Фабио 608
 Кукић Бранко 360, 366
 Кукић Никола 215
 Кукиша, просветитељ 525
 Куленовић Скендер 112, 478
 Кулишићи, породица 210
 Кульбакин Стјепан М. (Степан М. Кульбакин) 429
 Кунберт Бартоломео 602, 603
 Куникада Допо (Doppo Kunikida) 41
 Кунимацу Нацуки (Natsuki Kunimatsu) 42, 45, 47
 Купер Џејмс Фенимор (James Fenimore Cooper) 140
 Курбатов Г. Л., руски историчар 178, 179
 Куртен Петер 646
 Куртовић Јова 611
 Курцијус Ернст Роберт (Ernest Robert Curtius) 297
 Курцијус Лудвиг (Ludwig Curtius) 182
 Кусњевич Анџеј (Andrzej Kuśniewicz) 172
 Куци Мајкл Ц. 731
 Кучук Алија, дахија 596, 597, 599
 Ла Бријер Жан де (Jean de la Bryère) 27
 Лабов 196
 Лабор Тереза 624
 Лавкрафт Ц. Ф. (J. F. Lovecraft) 641, 646, 652, 653
 Лазар, протопоп 530, 533
 Лазаревић Бранко 470
 Лазаревић Лука 602
 Лазовић Марија 167
 Лазовић Матија 611
 Лазутка С. (S. Lazutka) 506, 542
 Лајбница Готфрид Вилхелм (Gotfried Wilhelm Leibnitz) 293
 Лакан Јак (Jacques Lacan) 74, 75, 729
 Лакићевић Драган 475
 Лаклау Ернесто 729
 Лалић Иван В. 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 351, 354, 403, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 413, 414, 415, 416, 417, 418, 419, 420, 421, 479
 Ламартин М. Алфонс де (Alphonse de Lamartine) 25, 27, 29, 30, 31, 36
 Ламбровић Леонтије 603, 604
 Ланге Николај (Николай Ланге) 504, 508, 542
 Ландовска Ванда 146
 Ланов, пуковник 585
 Лансон Гистав (Gustave Lanson) 213
 Лапо И. И. (I. I. Lappo) 542
 Ларбо Валери (Valery Larbaud) 108
 Ласек Агњешка 445
 Ласић Станко 125
 Ласкарис Михаило 180
 Ле Бон Густав (Gustave Le Bon) 729
 Ле Корбије (Charles-Edouard Jeanneret — Le Corbusier) 152
 Ле Фану Џозеф Шеридан (Joseph Sheridan Le Fanu) 282, 643, 644, 649, 651, 652
 Лебедински 433
 Левин Ив 710, 711, 712, 713, 714
 Левин Хари 695
 Лежен Филип (Philippe Lejeune) 655
 Лејн Хенри (Henrie Lane) 502
 Леовац Славко 256, 258
 Леон, митрополит кијевски 519
 Леонардо да Винчи (Leonardo da Vinci) 619
 Леонов Леонид Максимович (Леонид Максимович Леонов) 325
 Леопарди Ђакомо (Giacomo Leopardi) 108
 Лесинг Готхолд Ефраим (Gotthold Ephraim Lessing) 431, 722
 Лески А. 720
 Лесковац Владимира 138, 144
 Лесковац Младен 110, 137, 138, 142, 144, 236, 461, 476, 619
 Лето Марија Рита 715, 716, 717
 Лешић Јосип 717
 Ли Танић 650
 Ливадић Вјекослав 215

- Ливис Ф. Р. (F. R. Leavis) 706
 Линденбергер Х. 720
 Линке 329
 Линч Јозеф 96, 105
 Лоенштајн Данијел Каспер фон (Daniel Casper von Lohenstein) 668
 Лок Џон (John Locke) 614
 Ломниц де 691
 Ломпар Мило 155
 Лончарски Васа 215
 Лоренс Дејвид Херберт (David Herbert Lawrence) 76, 266, 731
 Лорка Федерико Гарсија (Federico Garcia Lorca) 709
 Лотман Јуриј Михајлович (Юрий Михайлович Лотман) 105, 357, 366, 505, 542
 Лубарда Војислав 152
 Луготи Бела (Béla Lugosi) 640, 645
 Лудошки Наталија 137—144
 Луис Керол 650, 651
 Лукач Ђерђ (György Lukács) 291, 492
 Лукијан (Лουκιανός) 459
 Лукић Велимир 405
 Лукић-Типсајевић Иванка 485
 Лукањенко Сергеј (Сергей Лукяненко) 277, 278, 284, 285
 Луперк 22
 Лурје Ј. С. (Я. С. Лурье) 517, 525, 536, 537, 541
 Луције II, папа 527
- Љермонтов Михаил Јурјевич (Михаил Юрьевич Лермонтов) 625
 Јесков Николај Семјонович (Николай Семёнович Лесков) 325, 326, 327, 328, 336, 339
 Јубинковић Ненад 225, 601, 604
 Јубиша Стјепан Митров 642
 Јубобратић Јефим 563
 Јукијевић Перо 455
 Јушић Радош 597, 598, 602
 Јуштина Викентије 612
- Магарашевић Бранко 138
 Магарашевић Георгије/Ђорђе 476
 Магарашевић Мирко 114
 Маглић-Јовановић Милене 127
 Мадрик Марвин (Marvin Mudrick) 78
 Мајкик Вјенцеслав (Vjenceslav Mařík) 215
 Мајнфорд Гарон 583
 Мак Кан Мадлен 732
 Макариј (Макарий Булгаков), митрополит московски 518, 537, 538, 542
 Максим, кнез из Губеревца 597, 598
 Максим Грк (Maksim Grek) 517
 Максимов С. В. (С. В. Максимов) 528, 542
 Максимовић Горан 623—638, 633, 717—719
 Максимовић Десанка 110, 114, 172, 459
- Максимовић Љубомир 178, 179, 180, 181, 183, 185, 186
 Максимовић Мирослав 479, 726
 Максимовић Михаило 221
 Маларме Стефан (Stéphane Mallarmé) 108, 113, 264, 407
 Малет Дејвид 649
 Малетин Марко 476
 Малетић Ђорђе 717
 Ман Голо (Golo Mann) 672, 673
 Ман Томас (Thomas Mann) 290, 291, 293, 294, 306, 314, 318, 321, 488
 Мандельштам Осип Јемиљевич (Осип Емилјевич Мандельштам) 318
 Мандић Светислав 226
 Манојловић Тодор 108
 Манфред Роберт 730
 Мањков А. Г. (А. Г. Маньков) 504, 535, 542, 545
 Мањковска Силвија 171
 Маретић Томислав 207, 213, 442, 448
 Мари Мидлтон (Meadleton Murry) 407
 Мари Џилберт (Gilbert Murry) 671
 Марија Терезија, аустријска царица 609, 610, 611
 Маринети Филипо Томазо (Filippo Tommaso Marinetti) 148
 Марино Андријано (Andriano Marino) 406, 407, 409
 Маринић, госпођа, супруга Светислава Марина 144
 Маринић Војислав 138, 142, 144
 Маринић Светислав 137, 138, 139, 142
 Маринић Сретен 30
 Маринећић Теодосије 599
 Марјановић Воја 119, 123, 127
 Марјановић Петар 227, 229—231
 Маркес Габријел Гарсија (Gabriel Garcia Marquez) 485
 Марковић Веселин 479
 Марковић Даница 268
 Марковић Радослав 428, 430
 Марковић Сима 603, 605
 Марковић Слободан Ж. 123, 124
 Маркс Карл (Karl Marks) 313, 445, 706, 729
 Мармонтел Жан-Франсоа (Jean-François Marmontel) 27
 Мартин Џорџ Р. Р. (George R. R. Martin) 644
 Мартиновић Станоје 598
 Мартинс Изабела 731
 Мартињо Симоне (Simone Martigno) 98
 Марчетић Адријана 691—697
 Маршал Џорџ (George Catlett Marshall) 697
 Масамуне Хакујо (Hakucho Masamune) 41
 Масе, брат Светог Фрање Асишког 96
 Мата из Грабовца 601
 Мата из Липовца 596
 Матавуљ Симо 218, 253, 254, 637

- Матејка Франћишек (František Matejka) 173
 Матијашевић Јелка 203
 Матис Анри (Henri-Émile-Benoît Matisse) 51
 Матић Душан 114, 115, 226, 478, 479
 Матицки Миодраг 727
 Матош Антун Густав 238
 Маћејевска-Павковић Јоана 174
 Махмуд, турски цар 526
 Медведев И. П. (И. П. Медведев) 525, 542
 Межинска М. 182
 Мекша Теодор 619
 Мелвил Жозеф (Joseph Mélesville) 232
 Мелетински Јелеазар В. (Елеазар В. Мелетинский) 8, 290, 453
 Мериме Проспер (Prosper Mérimée) 41, 42, 652, 716
 Месаровић Никола 214
 Метисон Ричард (Richard Matheson) 277, 281, 283, 641, 643, 645, 649
 Методије, митрополит 604
 Мијата Хисаши (Hisashi Miyata) 52
 Мијатовић Тодор 600
 Микић Радивоје 155, 370, 371, 385, 387, 403
 Миклошић Фран 218
 Микош, грофица 569
 Микош, мађарски гроф 588
 Микуличић Фран 215
 Миланковић Милутин 237
 Милена, црногорска кнегиња 625
 Милеуснић Слободан 205, 206
 Милидраговић Божидар 165
 Милиновић Тома 620
 Милинчевић Вако 720
 Милисавац Живан 717
 Милићевић Вељко 470
 Милићевић Милан Ђ. 215, 598, 600, 604
 Милов Л. В. (Л. В. Милов) 523, 542
 Милован, поп из Грабовца 601
 Миловановић Младен 602, 603, 605
 Милорадовић Алексијевић Спиридон 617
 Милош Чеслав (Czesław Miłos) 172
 Милошевић Ђорђе 610, 611, 612
 Милошевић Мата 230
 Милошевић Никола 155, 452, 453, 454, 455, 491, 492, 493, 720
 Милошевић-Ђорђевић Нада 121–122, 122, 123, 127
 Милтон Џон (John Milton) 472
 Милутин, српски краљ 713
 Милутиновић Драгутин 596
 Милутиновић Зоран 466
 Милутиновић Никола 137
 Милутиновић Сима Сарајлија 597, 600, 602, 603, 721
 Мильковић Бранко 226, 309, 354, 405
 Миодраговић Јован 684
 Микоквић Мојсеј 607
 Миочиновић Мирјана 227, 668, 681
 Мирковић Милосав 475
 Мисе Алфред де (Alfred de Musset) 27
 Митендорф, госпођа 590
 Митесер Јохан 597
 Митјурин, прапоршчик 591
 Митриновић Вера 170
 Митровић Андреј 448
 Митровић Милорад 253, 254
 Митропан Петар 252
 Михаило, бугарски цар 626
 Михаиловић Драгослав 325, 326, 327, 328, 330, 333, 335, 337, 338, 339, 342, 343
 Михајловић Борислав Михиз 223, 226, 227, 228, 471, 473
 Михајловић Велимир 703
 Михајловић Душан 720
 Михаљчић Раде 177, 225
 Михановић Недељко 463
 Мицић Љубомир 709
 Мицкјевич Адам (Adam Mickiewicz) 171
 Мичел Ли (Lee. C. Mitchell) 484
 Мишић Зоран 109, 226, 264, 405, 406, 480
 Модијан Патрик 485
 Мојсејева Г. Н. (Г. Н. Моисеева) 512, 542
 Молер Петар 605
 Молијер Жан-Батист Поклен (Jean Baptiste Poquelin Molière) 158
 Моне Клод (Claude Monet) 265
 Монро Мерилин (Marilyn Monroe) 730
 Монтале Еуђенио (Eugenio Montale) 612
 Монтењи Мишел де (Michele de Montaigne) 392
 Монтесори Марија 686
 Монјушко Станислав 173
 Мопасан Анри Рене Албер Ги де (Henri René Albert Guy de Maupassant) 47, 261, 278, 646
 Моравија Алберто (Alberto Moravia) 307
 Морган Морис (Maurice Morgann) 139
 Мори Огаи (Ogai Mori) 40, 41
 Морисон Тони (Tonny Morrison) 485
 Мориц Карл (Karl Moritz) 293
 Моцарт Волфганг Амадеус (Wolfgang Amadeus Mozart) 613
 Мошин Владимир 713
 Мошињски Казимјеж (Kazimierz Moszyński) 174
 Мраовић Дамјана 105
 Мркоњић Звонимир 373, 403
 Мркоњић, породица 210
 Мстислав Давидович, смоленски кнез 502
 Мула Јусуф, дахија 596
 Мулабдић Едхем 215
 Мунен Жорж (George Mounin) 28
 Мунк Едвард (Edvard Munch) 730
 Мур Кетрин Лусил 652
 Мурадбеговић Ахмед 140
 Мурат II, турски султан 210, 711
 Мусин Лазар 224
 Мусин Стефан 224

- Мутић Зоран 155, 159, 167
 Мушички Лукијан 221
 Мушкатировић Јован 221
 Мушченко Е. Г., совјетски књижевни критичар 327, 339
- Набоков Владимир Владимирович (Владимир Владимирович Набоков) 161
 Нагано Јоићи (Joichi Nagano) 50
 Надлер Јозеф (Josef Nadler) 675
 Найт Вилсон Ц. (Wilson G. Knight) 706
 Наполеон Буонарпарте (Napoleon Buonaparte) 29, 166, 564, 565, 584, 588, 589, 609, 611, 616
 Нарбеков Василиј (Василий Нарбеков) 523, 524, 542
 Настасијевић Момчило 150, 459, 460, 461, 648
 Настасијевић Славомир 226
 Настав Б. 30
 Натошевић Ђорђе 685, 687
 Нацуме Сосеки (Soseki Natsume) 40, 41
 Недељковић 433
 Недељковић Миле 596
 Недић Благоје Т. 215
 Недић Владан 209, 448
 Недић Марко 341
 Недоба 603
 Нејгебајер Гордана 704
 Ненадовић Алекса 597, 600
 Ненадовић Јаков 599, 599–600, 600, 601
 Ненадовић Јеврем 602
 Ненадовић Константин 602, 604
 Ненадовић Љубомир 627, 633, 634
 Ненадовић Љубомир П. 26, 36
 Ненадовић Матеја 597, 603
 Ненин Миливој 275, 480, 483, 594
 Непознати Девичанац 206
 Непознати Смедеревац 206
 Непознати смедеревски беседник 206
 Неселовски А. (А. Неселовский) 503, 543
 Несторовић Зорица 717, 720, 721, 722, 723, 724, 725
 Нешковић Хаци-Рувим 604
 Никић Љубомир 180
 Никифор, митрополит 524, 533
 Никифор Теотокис, астрахански епископ 614
 Николај, руски цар 581
 Николај Жички 559
 Николајевић Димитрије 130, 133, 134
 Николајевић Светомир 253
 Николић Атанасије 214, 238
 Николић Јован 611
 Николић Маја 186
 Николић Марко М. 625
 Николић Милен 428
 Николић Никола 609
 Никольски Н. К. (Н. К. Никольский) 524, 543
 Никон, патријарх московски 503, 530, 540
 Никон Јерусалимац 206
 Нинковић Нићифор 602
 Нинтоку, јапански цар 8
 Нифонт, архиепископ новгородски 537, 538
 Ниче Фридрих (Friedrich Nietzsche) 492, 706
 Новаковић Бошко 137, 139
 Новаковић Јелена 655–665, 656, 659, 661, 664
 Новаковић Стојан 130, 134, 218, 223, 225, 685, 688, 711, 717
 Новалис — Филип Леполод Фрајхер фон Харденберг (Novalis — Friedrich Leopold Freiherr von Hardenberg) 293
 Новић Оточанин Јоксим 252
 Новомбергски Н. (Н. Новомбергский) 518, 528, 536, 543
 Ного Радо Петров 479
 Нодије 652
 Норис Френк (Frank Norris) 642
 Носов Н. Ј. (Н. Е. Носов) 541
 Нушић Бранислав 218, 227, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262
 Њеволин К. А. (К. А. Неволин) 520, 522, 523, 542
 Њекрасов Николај Алексејевич (Николай Алексеевич Некрасов) 158
 Њемиска Сођа 171
 Њуман Чарлс (Charles Newman) 466
 Њумен Ким 643, 647
 Оболенски Димитри (Dimitri Obolensky) 177, 545
 Обрадовић Григорије 616, 617
 Обрадовић Доситеј 27, 36, 135, 221, 237, 238, 488, 565, 607, 608, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 616, 617, 618, 619, 620, 621, 633, 715, 716, 717, 718
 Обрадовић Ђорђије Ђурчића-Ђурта 599, 600
 Обрадовић Јован 600
 Обреновић Милан 602
 Обреновић Милош 215, 602, 603, 605
 Обућина Предраг 171
 Овидије Назон Публије (Publius Ovidius Naso) 298, 428
 Огден (C. K. Ogden) 195
 Огњановић Драгутин 123
 Огњановић Илија 642
 Огњеновић Вида 230
 Одињеши 171
 Ојин, јапански цар 8
 Озгуд Чарлс 195
 Олга, руска кнегиња 519
 Онега Сузана 72
 Орбин Мавро 221, 723
 Орвел Џорџ (George Orwell) 281, 485
 Орлов А. (А. Орлов) 514, 543

- Ортега и Гасет Хоце (José Ortega y Gasset) 126, 127
 Орфелин Захарије 219, 220, 612, 616
 Освенфелдер Хајнрих (Heinrich Ossenfelder) 645
 Остер Пол 485
 Остојић Ђорђе 598
 Остојић Тихомир 130
 Острогорски Георгије 181, 182, 183, 184, 185
 Павић Милорад 559, 568, 573, 578, 594, 599, 612, 613
 Павковић Васа 372
 Павле Други, руски цар 580, 581, 591
 Павлов А. С. (А. С. Павлов) 518, 525, 537, 538, 543
 Павлов-Сиљвански П. (П. Павлов-Сиљвански) 535, 543
 Павловић Б., преводилац 74
 Павловић Дамјан 238
 Павловић Илија 428
 Павловић М. 30
 Павловић Миливоје 163
 Павловић Милорад Крпа 253, 254, 255
 Павловић Миодраг 109, 226, 354, 480, 726
 Павловић Слободан 189, 190
 Падучева Јелена В. (Елена В. Падучева) 332, 339
 Пажђерски Џушан Владислав 171
 Пажо 317
 Палавестра Предраг 264, 639
 Паландачић Иван 469
 Палицин Аврамиј (Аврамиј Палицин) 514
 Пандуровић Сима 263, 265, 271, 272, 274, 473, 482
 Пани Теодосију 611, 615, 620
 Пантелић Гаја 596, 597—598, 599, 604, 605
 Пантић Михаило 278, 307, 372, 387, 395, 403
 Панчулундзе, госпођа 576
 Панејах В. М. (В. М. Панејах) 541
 Пари Жан (Jean Paris) 298, 302
 Париповић Сања 480
 Парткин-Гунелас Рут 729
 Паскал Блез (Blaise Pascal) 392
 Паул Жан 658
 Паунд Езра (Ezra Pound) 297, 419
 Пауновић Зоран 159—162
 Пахимер Георгиј (Георгий Пахимер) 543
 Пахман Семјон (Семён Пахман) 502, 543
 Пејичић Константин 36
 Пејовић Лука 469
 Пејтер Волтер (Walter Pater) 267, 273, 276
 Пекић Борислав 277, 278, 279, 280, 283, 305, 465, 466, 467
 Пелеш Ђорђе 238
 Пенев Бојан (Боян Пенев) 174
 Первић Мухарем 475
 Перголези Ђованни Батиста (Giovanni Battista Pergolesi) 613
 Перенег 524
 Пересвјетов И. (И. Пересветов) 517, 526, 543
 Пери Џон (John Perry) 505, 543
 Перић, мајор 569, 571, 572
 Перишић Игор 465, 466, 467, 468
 Перовић Радослав 603
 Петар Велики, руски цар 567, 578, 581, 589
 Петар Први, руски цар 514, 516, 532, 581
 Петар Трећи, руски цар 581
 Петерс Розмарин 731, 732
 Петерс Џон (John G. Peters) 269
 Петковић Владислав Дис 108, 263, 264, 265, 268, 270, 271, 272, 274, 275, 482
 Петковић Новица 155, 156, 461, 466, 477, 478, 479, 480
 Петковић Радослав 479
 Петрановић Богољуб 223
 Петrarка Франћеско (Francesco Petrarca) 409
 Петров Александар 376, 403
 Петровић, мајор 575
 Петровић Александар-Саша 86, 93
 Петровић Бошко 155, 594
 Петровић Бранка 69
 Петровић Вељко 269, 270, 459, 460, 461, 470, 483
 Петровић Вељко, хайдук 601, 603
 Петровић Горан 472, 479
 Петровић Марица 598
 Петровић Милоје Трнавац 601
 Петровић Петар 598
 Петровић Петар Његош 435, 488, 605, 617, 634, 721
 Петровић Предраг 145—153, 481
 Петровић Радич 605
 Петровић Растко 105, 115, 150, 363, 469, 480, 709, 727
 Петровић Светозар 134, 135, 454, 455, 491
 Петровић Сретен 672, 673, 678, 679, 680, 681
 Петровић Тихомир 123
 Петровић Урош 262
 Петронијевић Бранислав 461
 Петухов Јевгениј (Евгений Петухов) 519, 521, 525, 544
 Пеутлингрова, госпођа 571, 576
 Пецет, леди (lady Paget) 164, 165
 Пецет Рајлф (Ralph Paget) 164, 165
 Пешикан-Љуштановић Љиљана 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 347, 359, 366, 437—449, 443, 446, 448, 683
 Пешић Радмила 122, 127
 Пивљанин Бајо 211
 Пижурица Мато 189—191
 Пика, мати Светог Фрање Асишког 97
 Пински Л. Е. (Л. Е. Пинский) 121

- Пинтер Харолд / Дејвид Берон (Harold Pinter / David Baron) 471, 473
- Пинчон Томас (Thomas Pinchon) 485
- Пипер Предраг 196, 203
- Пипс Семјуел 158
- Пирандело Луији (Luigi Pirandello) 251, 258, 259, 261
- Пириватрић Срђан 182, 186
- Писаро Ками-Жакоб (Camille-Jacob Pissaro) 265
- Пишчевић Александар 561, 566, 567, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 578, 580, 581, 583, 584, 585, 586, 587, 590, 591, 592, 593, 594
- Пишчевић Лазар 574
- Пишчевић Симеон 561, 562, 563, 564, 566, 567, 568, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 579, 580, 581, 582, 583, 585, 586, 587, 588, 589, 591, 592, 593, 594
- Плат Џејмс (James Plath) 86, 92
- Платон (Платон) 74, 158, 466
- Платонов Андреј Платонович (Андрей Платонович Платонов) 325
- Плиније Млађи (Gaius Plinius Caecilius Secund) 635
- Плох Рикард (Rikard Ploh) 215
- По Едгар Алан (Edgar Allan Poe) 407, 431, 489, 652
- Подгоричанин 571, 572
- Подруговић Тешан 444
- Покровски Иван Иванович (Иван Иванович Покровский) 148
- Полидори 640, 642, 643, 644, 645, 648
- Попа Васко 109, 112, 152, 225, 226, 354, 417, 418, 478, 479, 481, 725, 726, 727, 728
- Попов Ардалион (Ардалион Попов) 544
- Поповић А. 180
- Поповић Александар 150, 353
- Поповић Богдан 28, 148, 266, 406, 429, 430
- Поповић Владета 139
- Поповић Георгије 238
- Поповић Ђорђе Даничар 476
- Поповић Јевсевије 604
- Поповић Јефимије 612
- Поповић Јован Стерија 238, 626, 717, 718, 719, 721
- Поповић Јустин 550, 559
- Поповић Коча 114
- Поповић Љубодраг 599
- Поповић М., браћа (Ђира и Ђока) 215, 626
- Поповић М., буковички поп 506
- Поповић Милорад Шапчанин 252
- Поповић Мита 721, 723
- Поповић Павле 130, 218, 428, 717
- Поповић Радован 163, 164
- Поповић Стеван 214
- Поповић Стеван В. 253
- Поповић Тања 481
- Поповић Чеда 251, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262
- Поповићева 433
- Поптодоров Тодор 549, 550, 551, 555, 559
- Посуњко Олга М. 594
- Потемкин Григориј Александрович (Григориј Александрович Потемкин) 567, 570, 571, 576, 582, 583, 586, 591
- Потоцки Јан (Jan Graf Potocki) 283, 589
- Прентовић-Кривокапић Ивана 232—233
- Прибићевић Адам 142
- Продановић Јаша М. 461, 684
- Прокић Божидар 178, 181
- Проп Владимир Јакимович (Владимир Яковић Проп) 366
- Протић Коста С. 178
- Протић Предраг 594
- Пртић Твртко 193, 203, 704
- Прулкс Ени 731
- Пруст Марсел (Marcel Proust) 150, 272, 289, 293, 318, 661, 662
- Пупин Михајло 469
- Пурковић Миодраг Ал. 608, 609, 610, 611
- Путник Јован 230
- Пуфендорф 673
- Пушкин Александар Сергејевич (Александар Сергеевич Пушкин) 161, 423, 613
- Пушкин В. Л. 505
- Рабле Франсоа (François Rabelais) 104, 145, 151, 454
- Радевић Милорад 600, 604
- Радин-Сабадаш Мирна 57—70
- Радић Јован 221
- Радић Радivoј 177—187, 179, 180, 182, 183, 185, 186, 187
- Радићи, породица 205
- Радица Богдан 709
- Радич Викторија 319
- Радичевић Бранко 26
- Радовановић Милорад 701
- Радовић Душан 152, 725, 726, 727, 728
- Радојчић Никола 182
- Радојчић Светозар 717
- Радонић Јован 177
- Радонић Новак 215
- Радуловић Јован 479
- Радуловић Оливера 683
- Раичевић Горана 155, 263—276, 267, 479—483
- Раичковић Стеван 111, 479
- Рајан В. Ф. (W. F. Ryan) 514, 528, 544
- Рајевска Јоланта 172
- Рајић Јован 177, 238, 616
- Рајс Вилхелм (Wilhelm Reiss) 359, 366
- Рајс Ен (Ann Reiss) 282, 641, 643, 647
- Ракић Богдан 155, 159, 167
- Ракић Вићентије 610, 612, 620
- Ракић Мијајло 601

- Ракић Милан 263, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 274, 454, 479, 480, 481, 482, 483, 488
 Ранке Леополд (Leopold Ranke) 600, 602
 Ранковић Светолик 249, 254
 Рапајић Раде 215
 Расел Берtrand (Bertrand Russell) 272, 276
 Расел Рей (Ray Russell) 644
 Расин Жан (Jean Racine) 158, 454
 Раупах Ернст 641
 Рахманов, пуковник 574
 Рашић Давид 36
 Рашковић Атанасије 588
 Ре Жил де 646
 Ребиндера, госпођица 571
 Редон Одилон (Odilon Redon) 41
 Релинг Никола 731, 732
 Ремак Хенри 317
 Рембо Жан-Артијр (Jean-Arthur Rimbaud) 150, 313, 407, 657
 Ремизов Алексеј Михајлович (Алексей Михайлович Ремизов) 325
 Ренар Жил (Jules Renard) 41
 Реноар Огист (Auguste Renoir) 41, 265
 Ретклиф Ен 650, 651
 Рибникар-Перишић Владислава 342
 Риђановић Амра 200
 Ризнић, тршћанска породица 611, 613
 Ризнић Јован 613
 Ризнић Стеван 611, 612, 613
 Рикер Пол (Paul Ricoeur) 74, 104, 105, 289, 467, 705, 706, 707, 720
 Рилке Рајнер Марија (Rainer Maria Rilke) 107, 113, 272, 273, 287, 288, 289, 409, 612
 Рип Амалија де 613
 Ристановић Цвијетин 120, 124, 127
 Ристић Јован 178, 717
 Ристић Коста 215
 Ристић Марко 108, 114, 137, 138, 139, 655, 656, 657, 658, 659, 660, 661, 662, 663, 664
 Ристић Милован 603
 Ристић Стана 699, 700, 701, 702, 703, 704
 Рифатер Мајкл (Michael Riffaterre) 695
 Рихер Стивен 729
 Ричардс Ајвор Армстронг (Ivor Armstrong Richards) 195
 Роб-Грије Ален (Alain Robbe-Grillet) 291
 Робертс Морли 646
 Родофиникин 603
 Ромчевић Небојша 717
 Росић Љубица 171
 Ростислав Мстиславичич, смоленски кнез 502
 Руварац Димитрије 220
 Руварац Коста 238
 Ружичић М. 701
 Русо Жан-Жак (Jean-Jacques Rousseau) 43, 293, 674
 Саба 612
 Сабатје Пол (Paul Sabatier) 103
 Сабуров Соломониј (Соломоний Сабуров) 516
 Сава, епископ шумадијски 469
 Савељ, војсковођа 587
 Савић Виктор 463, 464
 Савић Милан 476
 Савић Олга 231
 Савић-Ребац Аница 431
 Савковић Јован 614
 Савковић Милош 434
 Савковић Нада 129—136, 135, 607—621, 715—717
 Савојски, династија 635
 Сад маркиз Донањен Алфонс Франсоа де (Donatien Alphonse François de Sade) 648
 Саито Мокићи (Mokichi Saito) 41
 Салин Едгар 182
 Салки Рафаел (Raphael Salkie) 484
 Салтиков, гроф 580, 583, 586
 Самарџија Снежана 122, 127, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 720—725
 Самарџић Драгана 596
 Самарџић Радован 225, 601, 603
 Самјуелс Чарлс Томас (Charles Thomas Samuels) 85, 92
 Самоковљија Исаак 140, 715
 Самуровић Светлана 710
 Сандрар Блез (Blaise Sandart) 108
 Саоку То (Cho Saoku) 47
 Сарај, пољски гроф 588
 Сартр Жан-Пол (Jean-Paul Sartre) 46
 Света Катарина 98
 Свети Августин (Aurelius Augustinus) 271, 527
 Свети Бернард (Клервоски) 98, 527
 Свети Бонавентура 96, 98, 99, 101, 102, 103
 Свети Јован 103
 Свети Фрања Асишки 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105
 Свинделс Џулија (Julia Swindels) 86
 Свифт Џонатан (Jonathan Swift) 474
 Свјатослав (Свјатослав) 524
 Свјатославич Владимир (Владимир Свјатославич) 507, 519, 531
 Северјанов (Северјанов) 532
 Сегир Никола (Nicolas Segur) 42
 Сезан Пол (Paul Cézanne) 265
 Секви Ерос 105
 Секулић Зоран 292
 Секулић Исидора 95, 105, 137, 140, 141, 461, 474
 Селф Вил 731
 Серапион, епископ владимијски 519, 525
 Сергејевич В. (В. Сергеевич) 507, 544
 Сефтел Марк (Marc Szeftel) 535
 Сибиновић Миодраг 27, 29, 182
 Сиглигети Еде (Ede Szilgígeti) 238
 Симић Живојин 473

- Симовић Јелена 287—324, 301, 305
 Симовић Љубомир 109, 112, 223, 227, 353,
     354, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 361,
     362, 363, 364, 365, 366, 367, 471, 473
 Симони П. К. 532, 544
 Синђелић Стеван 601
 Синклер Клајв (Clive Sinclair) 644
 Скабаланович Михаил (Михаил Скабалла-
     нович) 503, 544
 Скерлић Јован 26, 27, 108, 130, 266, 608,
     637, 715
 Скобелев В. П., совјетски књижевни кри-
     тичар 327, 339
 Скрјабин Александар Николајевич (Алек-
     сандар Николаевич Скрјбин) 148
 Славнић Ива 155, 159, 167
 Слијепчевић Пере 273, 276, 469, 481
 Словачки Јулије (Julius Słowacki) 171
 Слотердijk Питер (Peter Sloterdijk) 392, 402
 Смиљанска Ј. Б. (Е. Б. Смиљанская) 527,
     544
 Смирнов С. И. (С. И. Смирнов) 516, 521,
     522, 528, 529, 535, 536, 538, 544
 Смит Адам (Adam Smith) 158
 Смит Кларк Ештон (Clark Ashton Smith) 649
 Соаве Франћеско (Francesco Soave) 614
 Соколов Б. (Б. Соколов) 532
 Соколов И. И. (И. И. Соколов) 544
 Сократ (Сократης) 607
 Солар Миливој 127, 288
 Соларић Павле 607, 608, 610, 612, 615, 616,
     619, 620
 Солињак, генерал 611
 Соловјев Александар В. (Александар В. Со-
     ловјев) 502, 510, 545
 Сопчак Јадвига (Jadwiga Sobczak) 173
 Сорокински, официр 578
 Софија (София), велика кнегиња 516
 Софија Палеолог 516
 Софокле (Σοφοκλής) 454, 667
 Спартак (Spartacus) 634, 635
 Спасић Александар И. 674, 681
 Спасић Милован 719
 Сперански М. Н. (М. Н. Сперанский) 503,
     545
 Спивак Гајатри 695, 696
 Спиноза Барух (Baruch Benedictus de Spino-
     за) 313
 Спремић Момчило 205, 206
 Србиновић Вера 405
 Срезњевски И. И. (И. И. Срезневский) 530,
     545
 Сремаш Стеван 139, 215, 218, 238, 251, 252,
     253, 254, 428
 Стајић Васа 137, 139, 140, 141, 142, 143
 Стаматовић Десанка 475
 Стаменковић Владимир 354, 366
 Станић Милан Ђ. 215
 Станишић, патрон А. Пишчевића 567, 578
 Станишић Константин 473
 Станишић Никола 215
 Станко, старац из Врбице 597
 Станковић Богољуб 170
 Станковић Борисав 252, 254
 Станковић Влада 186
 Станковић Игњат 133
 Станковић Радоман 205, 207
 Станоје Главаш 597, 599
 Станоје из Зеока 596
 Станојевић Обрад 549, 559
 Станојевић Стanoјe 178, 181, 183, 429
 Старина Новак 210
 Стације Публије Папиније (Publius Papinius
     Statius) 21
 Стевић Александар 295
 Стендал — Мари-Анри Бејл (Marie-Henri
     Beyle — Stendhal) 102, 105
 Стерн Лоренс (Laurence Sterne) 145
 Стефан Вукчић Којаса 205
 Стефан Дечански 626
 Стефан Немања 721
 Стефановић Вићентије 220
 Стефановић Димитрије Е. 205, 206
 Стефановић Мијрана Д. 218—222
 Стефановић Михаило 196
 Стефановић Светислав 140, 473
 Стефановић Стефан 721
 Стивенсон Роберт Луис (Robert Louis Ste-
     venson) 284
 Стојадиновић Благоје 446
 Стојадиновић Милица Српкиња 214
 Стојановић Бранислава 173
 Стојановић Зоран 667, 681, 720
 Стојановић Исидор 605
 Стојановић Јасна 708—709
 Стојановић Љубомир 717, 718
 Стојановић Мијат 215
 Стојановић-Пантовић Бојана 480, 481, 483
 Стојковић Атанасије 610, 612, 614, 615, 616,
     619
 Стојковић Живорад 127, 155, 156, 163
 Стокер Брем (Abraham-Bram Stoker) 277, 279,
     282, 283, 284, 639, 641, 643, 644, 645,
     647, 650, 651, 652
 Стратимировић Стефан 614
 Стрибер 648
 Стриндберј Август (August Strindberg) 42, 47
 Строхал Рудолф 215
 Суботин Н. И. (N. I. Subbotin) 530, 533, 545
 Суботић Јован 476, 685, 686, 687, 717, 721,
     722, 723
 Суворов Александар Васиљевич (Александар
     Васиљевич Суворов) 572, 582
 Суворов Н. С. (Н. С. Суворов) 520, 545
 Суику, јапанска царица 8
 Сулејман-паша 604

- Сулејманпашић-Скопљак Омер-бег 215
 Супо 657
 Суходолски Богдан 105
- Тадић Новица 369, 370, 371, 372, 384, 385, 387, 388, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 395, 396, 397, 398, 399, 400, 401, 402
 Тајама Катаи (Katai Tayama) 39
 Тайлор Ен (Ann Tylor) 672, 680
 Такизава Бакин (Bakin Takizawa) 50
 Тартаља Иво 427—435, 433, 434, 454, 455, 459—461, 624, 627, 628
 Тасић Владимир 316, 479
 Тасић Димитрије 155
 Татурин, трговац 581
 Тафра Бранка 200
 Твртко Котроманић, босански краљ 224
 Текелија Јован 564
 Текелија Лазар 590
 Текелија Петар 564, 572, 574, 577, 580, 586, 587
 Текелија Сава 238, 561, 563, 564, 565, 566, 568, 569, 570, 571, 572, 573, 574, 575, 576, 577, 578, 580, 581, 582, 583, 584, 585, 586, 588, 589, 590, 591, 592, 593, 594, 616
 Текелија Теодор 583
 Тен Иполит (Hippolyte Taine) 42
 Тенмуа, јапански цар 7
 Теодор Валсамон, патријарх антиохијски 525
 Теодор Метохит 177
 Теодорит Колски, просветитељ 525
 Теодоровић Драгутин-Драго 132, 133, 611, 618, 619
 Теодоровић Софија 618, 619
 Теодосије, венецијански штампар 614
 Теофан, раковачки игуман 220
 Тесла Никола 152, 237, 469
 Тешић Гојко М. 461
 Тиберије Клаудије Нерон (Tiberius Claudius Nero) 634
 Тигем Пол-Филип ван (Paul-Philippe van Tieghem) 317
 Тик Јохан Лудвиг (Jochan Ludwig Tieck) 293, 641
 Тилијар Е. М. В. (E. M. W. Tillyard) 706
 Тимотије, устаник 600
 Тимотијевић Мирослав 571, 579, 594
 Тимоченко Николај 361, 366
 Тирнанић Милорад 164
 Тит Ливије (Titus Livius) 99
 Титова Л. В. (Л. В. Титова) 528, 545
 Тихомиров М. Н. (М. Н. Тихомиров) 505, 507, 520, 545
 Тихон, патријарх новгородски 503
 Тодоров Цветан 282, 466
 Тодоровић Живојин Н. 164
 Тодоровић Коста 177
 Тојнби Арнолд (Arnold Toynbee) 323
 Токин Милан 138, 717, 718
 Толстој Лав Николајевич (Лев Николаевич Толстой) 29, 42, 44, 45, 54, 121, 127, 251, 261, 423, 646
 Томас Дилан (Dylan Thomas) 302, 310
 Томасовић Мирко 127
 Томаш, туфегџија из Венчана 598
 Томин Светлана 710—714
 Топић Мирослав 172
 Торе Гильермо де (Guillermo de Torre) 708—709
 Трифковић Коста 238, 624, 626
 Трлајић Глигоорије 616, 617, 618
 Тројановић Сима 346
 Трпезинић Никола 253
 Трубецкој Никола С. (Николай С. Трубецкой) 585
 Тувим Јулијан (Julian Tuwim) 158
 Тургенев Иван Сергејевич (Иван Сергеевич Тургенев) 158
 Туроман Јован 625
 Ђикамацу Монзаemon (Monzaemon Chikamatsu) 41, 50
 Ђимароза Доменико (Domenico Cimarosa) 613
 Ђипико Иво 254, 470
 Ђирковић Димитрије 610
 Ђирковић Јован 610
 Ђирковић Сима 177
 Ђопић Бранко 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128
 Ђоровић Владимира 11, 134, 182, 220, 221, 594
 Ђурчић Петар 299
 Југричић Јефта 253, 261
 Јисманс 640
 Јурих Цељски 205, 206
 Јулфелд, гроф, аустријски канцелар 590
 Јунамуно и Хуго Мигел де (Miguel de Unamuno y Jugo) 307, 709
 Јурбањећ Ева 175
 Јукоковић Милутин 461, 470
 Успенски Борис Андрејевич (Борис Андреевич Успенский) 501—548, 503, 507, 515, 524, 526, 530, 531, 533, 535, 545, 547
 Фаркаш Мелинда (Melinda Fárkás) 174
 Фаулс Џон (John Fowles) 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 731
 Февал 652
 Федерман Реймунд (Raimond Federmann) 473
 Федотов-Чеховски А. (А. Федотов-Чеховский) 533, 534, 536, 545
 Фенелон Франсоа де Салињак (François de Salignac Fénélon) 27
 Ферјанићић Божидар 182, 183, 184, 185, 186
 Ферлуга Јадран 184
 Филдинг Хенри (Henry Fielding) 158

- Филипек Малгожата (Małgorzata Filipek) 172
 Филиповић Теодор 565
 Филотеј, патријарх 518
 Фицгералд Едвард (Edward Fitzgerald) 232
 Фјодор Иванович, руски цар 506, 509, 512
 Фјодоров А. В. (А. В. Фёдоров) 27, 28
 Флашар Мирон 717
 Флечер Чилс (Giles Fletcher) 503, 504, 526, 545
 Флобер Гистав (Gustave Flaubert) 301, 472
 Флорја Б. Н. (Б. Н. Флорја) 505, 507, 508, 521, 545
 Фокнер Вилијам (William Fockner) 232, 646
 Фонвизина Н. Д. (N. D. Fonvizina) 531
 Форд Мадокс Форд (Ford Madox Ford — Hueffer) 265, 276
 Фотије (Фотиј), патријарх 517, 519, 521, 524, 525, 534, 536, 537
 Фочин Мехмед-ага, дахија 597
 Фрай Нортроп (Northrop Frye) 281, 307, 310, 466, 647
 Фрајнд Марта 223, 228, 720
 Франтеш Иво 684
 Франс Анатол (Anatole France) 41, 43, 488
 Фреге Готлоб (Gottlob Fräge) 484
 Фрејм Џенет (Janet Frame) 86
 Фридрих Хуго (Hugo Friedrich) 397, 403, 405, 409, 414
 Фројд Зигмунд (Sigmund Freud) 74, 75, 280, 282, 655, 656, 658, 663, 706, 729
 Фрушић Димитрије 612
 Фуко Мишел (Michel Foucault) 466
 Фундуруља Миленко 594
 Фуфић Нино Травничанин 215
 Хабермас Јурген (Jürgen Habermas) 467
 Хага Јаићи (Yaichi Haga) 51, 52
 Хагивара Асао 7
 Хайдегер Мартин (Martin Heidegger) 383, 402, 403
 Хајне Хајнрих (Heinrich Heine) 41
 Хајнзе Вилхелм (Wilhelm Heinse) 293
 Хаксли Олдос (Aldous Huxley) 281, 285, 289
 Хамбургер Кете (Käte Hamburger) 668
 Хамовић Валентина 725, 726, 727, 728
 Хамовић Драган 477, 479, 481
 Хамсун Кнут (Knut Pedersen Hamsun) 41
 Хан, госпођа 576
 Ханибал (Hanibal — Dar Baalov) 99
 Хастингс Варен (Waren Hastings) 632
 Хаћа Евелина 172
 Хајард Џин (Jane Howard) 87
 Хајзер Арнолд (Arnold Hauser) 266, 276
 Хачион Линда (Linda Hutcheon) 292, 466
 Хаци Антић Саша 357, 366
 Хаци-Продан, вођа буне 605
 Хацић Антоније 237, 476
 Хацић Јован 219, 601, 605
 Хацић Милош 236
 Хашек Јарослав (Jaroslav Hašek) 145
 Хегел Георг Вилхелм Фририх (Georg Wilhelm Friedreich Hegel) 74, 291, 355, 372, 403, 418
 Хелдерлин Фридрих (Friedrich Hölderlin) 409
 Хелерер Валтер (Walter Höllerer) 301
 Хемингвеј Ернест (Ernest Miller Hemingway) 265, 471
 Хенинг-Апхауз Сузан (Suzanne Henning-Uphaus) 90
 Хердер Јохан Готфрид (Johann Gottfried von Herder) 102, 673
 Херцеговић Владислав 205
 Хиде Шигеко (Hide Shigeko) 43
 Хил Елизабета (Elisabeth Hill) 164
 Хименес Кабаљеро Ернесто (Caballero Ernesto Jimenez) 709
 Хитлер Адолф (Adolf Hitler) 183
 Хјуз С. (S. Hughes) 467
 Ходел Роберт (Robert Hodel) 325—340, 326, 328, 339
 Хоке Г. Р. (G. R. Hocke) 308
 Хомер ('Ομηρος) 158, 437, 442, 452, 629
 Хорват Иван 567, 569, 571, 574, 576, 577, 584, 585, 592—593
 Хоркхаймер Макс (Max Horkheimer) 402
 Хоторн Натанијел (Nathaniel Hawthorne) 87, 232
 Хофман Ернст Теодор Амадеус Вилхелм (Ernst Theodor Amadeus Willhelm Hoffmann) 278, 294
 Хребељановић Лазар 224, 225, 587, 611, 708
 Хребељановић Милица 224, 611
 Христић Јован 107, 108, 114, 115, 361, 366
 Христић Филип 685, 687
 Хумо Хамзо 108, 109, 112
 Цар Марко 102
 Цветајева Марина Ивановна (Марина Ивановна Цветајева) 318
 Цвијановић Светислав Б. 132
 Цезар Јулије (Iulius Caesar) 428
 Цепеш Влад, румунски гроф 643, 644, 646
 Церовић Љубивоје 613
 Цетнарович Антоњи (Antoni Cetnarowicz) 173
 Цинцар Јанко 600, 602
 Цицирон Квент Тулије (Quintus Tullius Cicero) 428
 Црнојевићи, породица 210
 Црњански Милош 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 138, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 211, 253, 271, 318, 481, 483, 492, 584
 Цукић Павле 605
 Цуцић Сима 140

- Чајкановић Веселин 11, 13, 130, 429, 445, 454, 455, 487, 641, 642
 Чаплин Спенсер Чарлс-Чарли (Charles-Charlie Spencer Chaplin) 97, 104, 160
 Чарапић Васа 596
 Чарапић Илија 596, 602
 Чардаклија Петар 602
 Чарнојевић Арсеније 205
 Чарториски Адам Јежи (Adam Jerzy Czartoryski) 173, 174
 Челански Тома 96, 97, 103
 Черепњин Лав Владимирович (Лъв Владимирович Черепнин) 545
 Черњев, руски посланик у Бечу 579
 Чехов Антон Павлович (Антон Павлович Чехов) 183, 251, 254, 255, 256, 261
 Чиплић Богдан 107, 142
 Чирјанић Гордана 472
 Чолак Бојан 481
 Чомски Ноам (Noam Chomsky) 170
 Чорба Никола 572
 Чурљонис Константас, литвански сликар 148
 Чурчић Лазар 218, 219, 220, 221, 222
 Чурчић Марија 219
- Цакула Бранко 30
 Цејкобс В. В. 645
 Цејмс Хенри (Henry James) 232, 471, 472, 731
 Цејмсон Фредерик (Frederick Jameson) 730
 Цинс 313
 Џојс Џејмс (James Joyce) 75, 76, 161, 162, 287, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 311, 314, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 454, 455, 488, 612, 662
 Џонић Урош 718
- Шалго Јудита 471, 473
 Шаранчин-Чутура Снежана 119—128
 Шаров, лекар 581
 Шаровић Марија 277—285, 468—471, 639—654
 Шафарик Павел Јозеф (Pavel Josef Šafařík) 219
 Шафтсбери Ентони Ешли Купер (Anthony Ashley Cooper Shaftesbury) 293
 Шахматов А. А. (А. А. Шахматов) 524, 546
 Шеатовић-Димитријевић Светлана 477—479, 480, 481
 Шеварлић Миладин 227
- Шевић Милан 684, 687, 688
 Шевић Петар 574, 584, 588
 Шекара Лука 222—229
 Шекспир Виљем (William Shakespeare) 150, 152, 158, 159, 160, 238, 454, 471, 473, 474, 485, 625, 626, 693, 704, 705, 706, 707, 722, 723, 724
 Шелер М. 720
 Шели Мери (Mary Shelley) 281, 284
 Шели Перси Биш (Percy Bish Shelley) 29, 640, 652
 Шелинг Фридрих Вилхелм (Friedrich Wilhelm Schelling) 74, 362, 390
 Шене Албрехт (Albrecht Schöne) 677
 Шига Наоја (Naoya Shiga) 41
 Шијаковић Богољуб 343
 Шикитеи Санба (Sanba Shikitei) 50
 Шилер Фридрих (Friedrich Schiller) 613, 722, 724
 Шимановски Карол 173
 Шиматовић Никола 215
 Шиндић Миљко 461
 Шипка Данко 203
 Шипка Милан 193, 202
 Шкловски Виктор Борисович (Виктор Борисович Шкловский) 667, 682
 Шлегел А. В. (A. W. Schlegel) 720
 Шмит, госпођа 576
 Шмит, лекар 571, 591
 Шмит, породица 591
 Шо Џорџ Бернард (George Bernard Shaw) 139, 297
 Шопен Фредерик (Frédéric François Chopin) 173
 Шопенхајер Артур (Arthur Schopenhauer) 720
 Шпицер Лео (Leo Spitzer) 691, 694
 Шпренгер Јакоб, доминиканац 528
 Штајгер Емил (Emil Steiger) 720
 Штајн фон, госпођа (frau von Stein) 102
 Штанцил Франц (Franz Stanzel) 466
 Штасни Гордана 193—204, 549—559, 699—704
 Штиљановићи, породица 205
 Шувалов, гроф 585
 Шулц Бруно (Bruno Schulz) 173
 Шуман Роберт (Robert Schumann) 150
 Шушкин 339
 Џапов Ј. Н. (Я. Н. Џапов) 506, 507, 519, 520, 521, 523, 525, 528, 531, 546
 Шчерибинь, мајор 585

Латиница

- Akutagawa Ryunosuke 42, 47, 50, 51, 52, 54,
55
Alpern Engel Barbara 546—547
Aragon Louis 665
Arendt Hana 69
Aristoteles 339
Armstrong Philip 706
- Babić Zorica 105
Badnjarević Aleksandar 126
Bahtin Mihail 126
Baker J. R. 69, 72
Barner Wilfried 670, 681
Bart Roland 674, 681
Barth John 83
Baskom Viljem 348
Beaugrande R.-A. de 329, 339
Beck C. H. 671, 681
Béhar Henri 664
Belinski 37
Belsey Catherine 706
Bénéton Philippe 678, 681
Beoković Jelena 594
Berger Harry Jr. 706
Bierwisch Manfred 247, 249
Bošković-Stulli Maja 443
Bourget Paul 102, 104, 105
Branković Vuk 606
Breton Anfré 655, 657, 658, 660, 662, 664,
665
Brinker K. 339
Bristol Michael D. 706
Brite Poppy Z. 284
Broch Hermann 298
Bühler K. 339
- Chekhov 262
Cohen Ariel 248, 249
Cohn Norman 518, 546
Crnjanski Miloš 105
- Čelanski Toma 105
Čudakov A. P. 339
- Ćopić Branko 127, 128
- De Sousa Geraldo U. 706
Delić Jovan 117, 456
Delić Lidija 351
Dewey Horace W. 502, 546
Didier Béatrice 661, 664
Dijk T. A. van 339
Dilthey Wilhelm 680, 681
Dogo Marco 610
Đođčinović-Nešić Biljana 94
Doležel T. 339
- Dollimore Jonathan 706
Dostojevski/Dostojevski 37
Došenović Jovan A. 135, 136
Dragojević Danijel 405
Dressler W. U. 329, 339
Dučić Jovan 276
Duplessis Yvonne 658, 664
- Durić Vojislav M. 449, 456, 457
- Ebii Eiji 43, 55
Eliade/Eliade Mircea/Mirča 83, 83, 367
Elias Norbert 671, 678, 681
Engels Fridrih 445
Evans Clemens Barbara 546
- Fine John V. A. 546
Fink Wilhelm 670
Finzi Roberto 610
Fioretti 105
Flaker Vida 346
Fletcher Giles 504, 526, 546
Fowles John 72, 76, 78, 83, 84
Francis Ferguson 667, 668, 682
Franklin Simon 523, 546
Frenzel Elisabeth 678, 682
Frenzel Herbert A. 678, 682
Frost Brian J. 642
- Garshin 262
Gavrilović Andra 135, 136
Goethe J. W. 105
Goetz L. K. 524, 546
Goldberg Jonathan 706
Golding William 69, 70
Gould Eric 74, 83
Granić Filaret 181
Greenblatt Stephen 706
Greene Gayle 706
Gross Gaston 247, 249
Grušanović Zlatko 366
Gryphius Andreas 669, 673, 674, 676, 681
Guieu Ariane 664
- Hakkert A. M. 182
Hakluyt Richard 547
Hamburger Käte 668, 682
Hamilton Alice 93
Hamilton Kenneth 93
Harrison Jane Ellen 671, 681
Haug Walter 670, 681
Hodel Robert 340
Holderness Graham 706
Homer 449
Howard Jane 87, 93, 706

- Hull R. F. C. 73
Hutch Elwin 680, 681
- Ingarden Roman 672, 681
Inglis 87
Ivanov Vjačeslav 347
Ivić Milka 250
- Janković Vladeta 342, 345, 351
Janson H. F. 105
Janson H. W. 105
Jauss Hans Robert 676, 681
Jeremić Ljubiša 341
Joksimović Veliša 262
Jovanović Aleksandra V. 83
Jovanović Gordana 347
Jovanović Milan Morski 638
Jovanović Vladimir M. 37
Joyce James 323, 324
Jubé Jacques 546
Jung Carl Gustav 73, 83
Justinian 546
- Kayser Wolfgang 676, 678, 681
Kazhdan Alexander P. 546
Keil Henricus 19, 20
Kerenyi Karoly 73, 83
Kermode Frank 75, 83
Kiefer Ferenc 247, 249
Kiš Danilo 323, 324
Kivelson Valerie A. 514, 515, 518, 546
Klausen Bettina 675, 682
Klausen Lars 675, 682
Kleimola A. M. 502, 546
Kličković Dalibor 55
Knapp Robert S. 706
Knopf Alfred A. 93
Knowles Ronald 706
Kollman Shields Nancy 508, 547
Koplston Frederik 343
Korunović Goran 403
Kotošihin Grigorij 547
Krnjević Hatidža 344
Krštić Nenad 37
Krueger 523
Kunimatsu Natsuki 42
- Lalić Ivan V. 117
Lane Henrie 502, 547
Lamartine Alphonse de 31, 37
Lappo J. 506, 510, 547
Laroque François 706
Lasić Stanko 127
Lejeune Philippe 655, 664
Lenz Carolyn 706
Levitsky Serge L. 504, 507, 547
Linke A. 339
Lohenstein Daniel Casper von 670, 672, 677, 678, 680, 681
- Lotman Jurij M. 445
Lukyanenko Sergej 285
- Maitland Frederick W. 507, 547
Maksimović Goran 638
Mann Golo 672, 6763, 681
Maretić Tomo 448
Marković Slobodan Ž. 127
Marks Karl 445
Matheson Richard 285
Matić Dušan 665
Medaković Dejan 611, 613
Mervaud M. 546
Mihailović Dragoslav 340, 342, 351
Milossevich Giorgio 611, 613
Milton John 69
Miraux Jean-Philippe 656, 664
Mitrović Marija 612
Miyata Hisashi 52
Miyoshi Yakio 44, 55
Mounin G. 28
Mudrick Marvin 78
Murry Gilbert 671, 681
- Nadler Josef 675, 681
Nagano Joichi 50, 54, 55
Neely Carol 706
Novaković Jelena 665
Nussbaumer M. 339
Nušić Branislav 262
- Obolensky Dimitri 177
Obradović Dositej 621, 715
Ognjanović Dragutin 127
Ortega y Gasset Jose 127
- Palumbo Donald 283
Pandurović Sima 276
Panjek Giovanni 610
Parini Jay 93
Pekić Borislav 285
Pennington Anne E. 505, 514, 537, 547
Perry John 547
Pervić Muhamet 341, 351
Peters John G. 269, 276
Petković Novica 445
Petković Vladislava 276
Petrović Predrag 153
Pipes Richard 546
Pirandello Luigi 262
Piščević Aleksandar 594
Piščević Simeon 594
Plath James 93
Pliny the Younger 23
Poirier Richard 93
Pollock Frederick 507, 547
Poole Kristen 706
Popović Čeda 262
Portmann P. R. 339

Potles 524, 547
 Prop Vladimir Jakovljević 127, 346, 347
 Prtija Slobodanka 23

Rackin Phyllis 706
 Radin-Sabadoš Mirna 70
 Raičević Gorana 276
 Rakić Milan 276
 Reinhard Kenneth 706
 Reinhard Lupton Julia 706
 Rhalles 524, 547
 Ribnikar Vladislava 342
 Ristić Marko 665
 Rougmonte Denis de 105
 Russel 332
 Ryan W. F. 518, 528, 547

Sabatier Paul 103, 105
 Samardžija Snežana 348
 Samuels Charles Thomas 85, 90, 93
 Saoku Cho 47, 55
 Sato Yasumasa 52, 55
 Savić Svenka 559
 Savković Nada 135, 621
 Schmaus Alois 443
 Schoene-Harwood Bertoldt 69
 Schöne Albrecht 671, 677, 681
 Sebbag Georges 657, 665
 Seiichi Yoshida 42, 50, 55
 Seret Roberta 295
 Shelley 37
 Simović Jelena 323
 Simović Ljubomir 366, 367
 Solarč Pavle 621
 Spinoza 323
 St. Bonaventura 105
 St. Francis 105
 Stanzel Franz K. 329, 339
 Stendhal 105
 Stepanov Stjepan 443
 Stojanović Žoran 347
 Stojković Atanasije 621
 Strandberg Victor 94
 Swindells Julia 94
 Szczesniak Boleslaw 13
 Szeftel Marc 502, 547

Šarančić-Čutura Snežana 127
 Šarović Marija 285, 653
 Škiljan Dubravko 559

Tadić Novica 403
 Tarot Rolf 670, 681
 Tekelija Sava 594
 Thirion André 663, 665
 Tolstoi/Tolstoy 37, 262
 Trevor-Roper H. K. 527, 547
 Tylor 680, 681

Unsworth Jane 86, 94
 Updike John 93, 94
 Uspenski Boris A. 445

Van Khan Nuguyen Norbert 97, 100, 105
 Vasić Danijela 16
 Verginella Marta 610
 Vermorel Freed 94
 Vernadsky George 520, 547
 Vian Boris 285
 Vigny Alfred de 37
 Vinaver Stanislav 153
 Vipond Dianne L. 72, 76, 83
 Vojnović Tadej 559
 Vuković Đordije 342
 Vuković Novo 126

Wägener Hans 669
 Warning Rainer 670, 681
 Watanabe Yoshinori 44
 Wittgenstein 326, 327, 339, 340
 Wolff Jochem 675, 682
 Worobec Christine D. 547

Zacchigna Maurizio 610
 Zguta Russel 515, 527, 547
 Zlatković Branko 605

Živković Dragiša 127
 Žunjić Slobodan 343

Регистар сачинила
Bera Vasilić